MULTATULI EN DE ZIJNEN

DOOR DR. JULIUS PÉE

BW

11/01 E 6

MULTATULI EN DE ZIJNEN

110/182

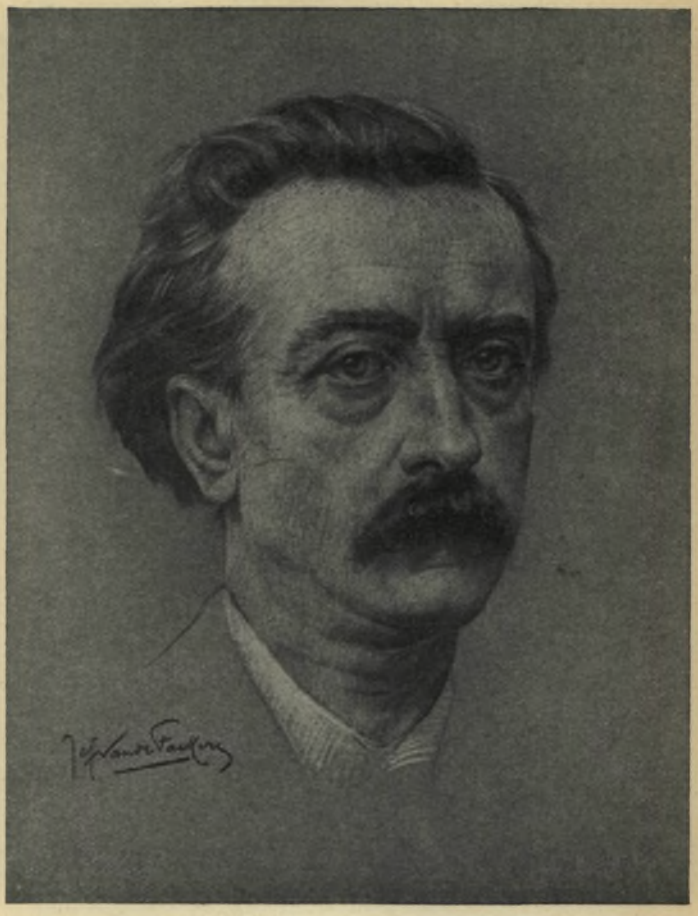

Multatuli,
naar een tekening van de Brugse kunstschilder
Jef van de Fackere.

W. 130.

DR. JULIUS PÉE

MULTATULI EN DE ZIJNEN

NAAR ONUITGEGEVEN BRIEVEN, MET EEN STAMBOOM EN ILLUSTRATIES

BANDONTWERP N. DOUWES DEKKER

A. Beck
Mr. Sickeszlaan 25
Tel. 15783 - Giro 61537
Utrecht

1937

WERELDBIBLIOTHEEK N.V. — AMSTERDAM

Aan het Bestuur van het
MULTATULI - MUSEUM
te Amsterdam, wordt dit werk als blijk van hoge waardering opgedragen door de schrijver.

VOORBERICHT

IN de herfst van 1893 was ik aan het zoeken gegaan naar Multatuli-vertalingen en aldus in briefwisseling gekomen met Carl Derossi, die te New-York woonde en met mevrouw Cornelia barones von Müffling-Wesselman van Helmond, die in het Berlijnse *Magazin für Litteratur* een Multatuli-vertaling geplaatst had. Mijn doel was, met beider medewerking, een Duitse bloemlezing van Multatuli uit te geven. Toen echter alles klaar was, vond mevrouw von Müffling geen uitgever, die het aandurfde. Al ons werk was vergeefs geweest.

Onze briefwisseling had evenwel een onverhoopt gevolg. Ik bepleitte namelijk bij mevrouw von Müffling de waarde van brieven, niet alleen van Multatuli, maar ook van verwanten, kennissen en vrienden, die met het gezin van Eduard Douwes Dekker in aanraking waren geweest.

Op 11 Januari 1894 schreef mevrouw von Müffling mij uit Florence:

„Ik trachtte brieven machtig te worden van Dekker en Tine aan mevrouw van Heeckeren, Tine's zuster. Maar ik klopte te vergeefs aan. De verbittering tegen Multatuli is daar te groot. Ziehier wat men mij schreef:

„ „De betrekking met haar zuster was trouwens bijna verbroken door het gedrag van Douwes Dekker. De geheele

familie had aan Everdine het huwelijk ten sterkste ontraden, omdat Douwes Dekker *toen* reeds een wispelturig phantast was. Hij wreekte zich later op de familie daarover door in den Max Havelaar te vertellen, dat de heer van der Hucht, Tine's pleegvader, geld had opgemaakt of niet aan haar had uitgekeerd, dat aan Tine toekwam, en dat nog wel terwijl zij geen sou bezat. Als *mensch* is van Multatuli bij ons niets dan onaangenaams bekend. Hij maakte overal schulden. Werd hij geholpen, dan gaf hij in een doldwaze bui honderd gulden aan een arm huisgezin te Amsterdam, terwijl hij zijn eigen vrouw en kinderen het noodigste liet ontbreken. Zijne vrouw heeft een slavinnenleven bij hem gehad en moest dan nog heel goed vinden, dat hij een liaison had met een ander." Dat moest zij niet zoo alledaags opvatten, daarin moest zij zich verheugen! „Had hij in een hotel gelogeerd, dan verdween hij spoorloos zonder zijn rekening te betalen. Ik las eenige van zijne brieven aan Tine in den Gids en geloof, dat hij zelfs voor zichzelven comedie speelde. Zijn zoon Max is geheel verongelukt, mauvais sujet, kwam op een dag geheel verloopen en haveloos bij de familie aan, is nu, geloof ik, als coloniaal naar Indië. Zijne dochter moet mooi schilderen en was vroeger dame de compagnie bij eene Italiaansche contessa. Voor mij is het moeilijk den schrijver, die *moraal* predikt, geheel te scheiden van den mensch in het particulier leven, en in de maatschappij was hij een gewetenlooze comediant." "

„Dat denkt de familie en nog erger. Ik hoorde vroeger betrouwbare en niet bekrompen personen, die hem in Indië van nabij gekend hadden, zoo en erger van hem spreken. En veel moet er van waar zijn. Maar moet men een genie als Multatuli meten met de maat waarmede men gewone menschen meet? Hij heeft veel gezondigd en consekwentie was niet zijne deugd, maar veel moet men hem vergeven."

*
* *

Kort daarop trof mij bij het lezen van Multatuli-brieven de naam van mevrouw Omboni te Padua. Zij was een vriendin van Tine geweest, althans een kennis van haar.

Dagen lang bleef op mijn schrijftafel te Bonn het bil-

jet liggen, waarop als een raadsel twee woorden stonden: Omboni. Padua.

De eerste poging van mevrouw von Müffling was zo erbarmelijk uitgevallen, dat ik het niet wagen durfde, haar nogmaals lastig te vallen.

En toch, wie weet, misschien leefde mevrouw Omboni nog, misschien was zij met Tine innig bevriend geweest? Zo mevrouw von Müffling eens naar mevrouw Omboni informeerde?

Ik trok, zoals men in Vlaanderen zegt, mijn stoute schoenen aan en bepleitte nogmaals de waarde van eventuële, wellicht niet versukkelde uitstortingen, aan het papier toevertrouwd zonder dat men er in het minst aan dacht, niet alleen dat zij eens openbaar zouden worden gemaakt, maar zelfs dat zij als relikwieën zouden worden bewaard.

Dadelijk won mevrouw von Müffling de gevraagde inlichtingen in. Mevrouw Omboni leefde nog en was de lieftalligheid in persoon. Zij haalde de geel geworden brieven van de goede Tine te voorschijn, liet aan haar eigen jeugd en aan Tine's bestaan, dat zij had meegeleefd, traagzaam de revue passeren en... vertrouwde aan mevrouw von Müffling de papieren toe.

Nog eer ik ze in handen kreeg ontving ik in mijn woning in de Agrippinenstrasse te Bonn het bezoek van mr. Willem Paap, bij wie toen Mimi, Multatuli's weduwe, inwoonde.

Mr. Paap was naar Wiesbaden gereisd, om daar een advocaat te raadplegen, ten einde voor Wouter Bernhold, de pleegzoon van Dekker en Mimi, een *Entlassungsschein*, een bewijs van ontslag, te verkrijgen.

Ik maakte van die gelegenheid gebruik om mr. Paap een en ander over het Multatuligezin te vragen, over Edu voornamelijk.

„Dat Dekker niets voor zijn zoon zou hebben gedaan, zei hij, is onwaar. Hij heeft hem zelfs uit Italië tot zich geroepen om hem de beginselen van Latijn en Grieks te

leren en hem aldus voor de universitaire studiën voor te bereiden. Maar op zekere dag was de zoon weg. Hij had, zo meldde een achtergelaten briefje, het land aan het Latijn en aan de studie. Thans, voegde mr. Paap er aan toe, is hij met een driejarige Franse cursus aan het Rotterdams gymnasium belast."

Het gesprek liep ook over de uitgaaf der Multatuli-brieven, die toen bij W. Versluys te Amsterdam het licht zagen en veel stof deden opwaaien. „Ik heb mevrouw Dekker, zei mr. Paap, zo bepraat, dat zij de zesde bundel toch heeft uitgegeven zoals hij is. Nog drie bundels als deze konden met brieven aan Mimi worden gevuld."

„Deze en al de nagelaten papieren, ging mr. Paap voort, zijn het eigendom van mevrouw Dekker. Zij werden haar toegewezen toen de boedel van Multatuli, na zijn overlijden, vóór notaris werd verdeeld. De zoon loog dus pertinent, toen hij in *de Tribune* beweerde, dat mevrouw geen recht op die brieven had."

Het interview, dat ik in Paaps tegenwoordigheid optekende, liet mij geen rust. Ik vroeg me af of mevrouw Omboni daarover haar mening zou willen uiten? Na wat weifelen schreef ik en met de avondpost van 11 September 1894 kreeg ik de volgende brief, die eerst nu wordt openbaar gemaakt.

Padua, 9 September 1894.
(Uit het Frans vertaald.)

„Ik kan moeilijk onder woorden brengen hoe diep mij uw brief heeft bewogen en verheugd, door in mij de zoetste en dierbaarste herinneringen te wekken aan een vriendin die ik aanbad en wier aandenken ik in ere houd als dat van een wezen van louter goedheid en uitmuntendheid, waarvan ik in gans mijn leven het evenbeeld niet ontmoette. Ik vermeen te mogen verklaren dat zij, van al de mensen met wie ik verkeerde, de enige is, die mij nooit de minste ontgoocheling bereidde. Zoals zij mij bij onze eerste ontmoeting verscheen, zo is zij gebleven tijdens de vijftien jaren der

volkomenste vertrouwelijkheid, der tederste vriendschap.

Ik ben niet onrechtvaardig jegens Multatuli, ik zou het ook niet kunnen. Ik zou daardoor de nagedachtenis aantasten van haar, die hem altijd aanbad en verdedigde, die zijn gedrag verklaarde met het helder doorzicht, het klaar begrip van alle dingen, dat haar eigen was, want zij bezat naast een onuitputtelijke goedheid, grootmoedigheid en verkleefdheid, een sereniteit en een intellectuele hoogte die waarlijk zeldzaam zijn. Wat een bewonderenswaardig wezen! Stel u voor wat zij voor die man is geweest gedurende zoveel jaren! Zoals ook zij, van haar kant, in ogenblikken van de grootste bitterheid, van de zwartste ellende, niet ophield te herhalen, dat zij aan zijn zijde, gedurende zeventien jaren, zulk intens geluk had gesmaakt, als het alleen weinig vrouwen gegeven is het te genieten. En die herinnering volstond om haar het andere te doen vergeven en vergeten.

Neen, ik doe Multatuli geen onrecht. Verdenk mij niet van kleinzieligheid. Ik kan aan het genie toekennen wat aan het genie toekomt. Het zijn de grote zoekers der mensheid. Zij ontdekken wat anderen niet vinden kunnen en middelerwijl kunnen zij hun eigen scheepje niet sturen. Maar wat zouden wij zijn zonder hen? Zij openen ons de vensters op verre einders en beuren ons op uit de sufheid, uit de poel van bekrompenheid en verdierlijkende slaafsheid, waarin het dagelijks leven ons dompelt, dat bestaan, dat ons door al te veel banden aan het stoffelijke kluistert.

Ik kan tegenover Douwes Dekker wel ogenblikken van diepe verontwaardiging hebben gevoeld, als ik zijn vrouw en zijn kinderen zag lijden door zijn schuld en zijn veronachtzaming, maar ik kan niet ontkennen dat het oeuvre van zulk een mens, vermetel en geniaal, van zulk een hart, even edelmoedig als zijn geest ontwikkeld, eigenaardig en spontaan, zo schoon, edel en verheven is, dat het al zijn fouten en dwalingen uitwissen moet.

Wat nu de kinderen betreft, ziehier wat ik van hen weet.

Na de dood hunner arme moeder heb ik mij veel met hen beziggehouden. Lange tijd heb ik alles in het werk gesteld om de verdorven geest van Eduard op het rechte pad te brengen en hem in staat te stellen te werken en zijn weg door 't leven te banen, maar zijn gedrag was steeds zo

zonderling en zijn denkbeelden zo verkeerd, — een neiging die zich trouwens reeds had geopenbaard in zijn prille jeugd door paradoxale en onthutsende meningen — dat ik ten slotte verplicht ben geweest hem de deur te wijzen, na hem verscheidene malen een goede betrekking aan de hand te hebben gedaan. Hij heeft ze alle, de een na de andere, verloren door zijn wangedrag, door meer dan oneerlijke handelingen. Na beurtelings te Venetië, Florence, Milaan, Intra en Gallerate te hebben verbleven, nu eens als bediende in een bank of een verzekeringsmaatschappij, dan weer als leraar in talen, is hij, god weet waar, verzeild geraakt.

Nonnie, Multatuli's dochter, huwde op 30 September 1880 Bassani, een wilskrachtige, werkzame jonge man, die vlug carrière maakte. Zij is een hoogst eerbiedwaardige, deugdzame vrouw en verdient ten volle in alle opzichten onze achting. Een koel, wreed, zelfzuchtig en berekenend karakter, elke grootmoedige opwelling ten zeerste misprijzend, bijgevolg, zelfs als kind, schoon haar moeder aanbiddend, haar beoordelend van uit de hoogte van haar opperste wijsheid, van haar opperste verstand.

Beide kinderen vormden van in hun prilste jeugd het treffendst contrast met hun ouders, want al mocht Douwes Dekker gebreken hebben en dwalingen hebben begaan, toch was hij de vurigste, de grootmoedigste mens die men zich denken kan. Zijn kinderen steunden hun wijsheid op onderling wantrouwen, een hinderpaal van elke gevoelsuiting, voor elke welwillende handeling of elke gunstige beoordeling ten opzichte van de evenmens. Misprijzen was voor hen de ware levenskennis. Hoe was zulks mogelijk met het voorbeeld van een dergelijke moeder voor ogen!!!

Ziedaar een niet op te lossen raadsel, tenzij men het kan verklaren door de wet der tegenstrijdigheden en een ellendige behoefte der menselijke natuur, die geneigd is te reageren tegen te veel goedheid en te veel volmaaktheid."

* * *

Enkele dagen later ontving ik de brieven van Tine aan mevrouw Omboni. Nog herinner ik mij, hoe ik tot laat in

de nacht in de lectuur van die oude missiven verdiept bleef.

Dat was dus Tine! Onwillekeurig dacht ik aan de opdracht van de Havelaar:

Aan de diep vereerde nagedachtenis van Everdine Huberta baronesse van Wijnbergen . . .

Diep vereerd, ook door ons.

En die brieven zouden onuitgegeven blijven, later misschien verloren gaan?

Ik pleitte verder, nu voor de uitgave, maar met een inleidende brief, die natuurlijk over Edu en Nonnie het minder loffelijke verzwijgen zou. Zo ontstond de mooie missive, die aan de Tine-brieven, die bij Martinus Nijhoff in 1895 verschenen, voorafgaat *(Tine. Brieven van Mevrouw E. H. Douwes Dekker-van Wijnbergen aan mejuffrouw Stephanie Etzerodt, later mevrouw Omboni,* bl. VII—XV).

Ik zond de oorspronkelijke stukken aan mijn vroegere leermeester Paul Fredericq, de schrandere verzamelaar van het *Corpus Inquisitionis,* de „baas" van het vrijzinnig vlaamsgezind weekblad *het Volksbelang.* Hij doceerde aan de Gentse Hogeschool de geschiedenis van België en de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Hij was, dit zij hier terloops aangestipt, een goedgeefs vrijgezel, die niet alleen behoeftige studenten en berooide vrienden geldelijk steunde maar ook als armmeester der goede stad Gent veel aan de schamele armen wegschonk.

Fredericq schreef mij op 23 November 1894:

„De brieven van Tine aan mevrouw Omboni en de lange brief van deze laatste zijn di primo cartello. Met een portret van Tine in Noord-Nederland uitgegeven zouden ze gerucht maken. Ik heb ze uitvoerig besproken met de studenten van het doctoraat, zoo gewichtig kwamen ze mij voor."

Voortaan bleef mijn aandacht gevestigd op al wat over het Multatuligezin verscheen. In 1900 droeg J. B. Meer-

kerk zijn „Karakterstudie" aan Nonnie en Edu op. Van Nonnie kende hij niet eens de voornamen. Edu, inmiddels leraar aan de hogere burgerschool te Sappemeer geworden, dokumenteerde zijn directeur. De aanval op Multatuli en Mimi, die feitelijk van Edu uitging, bleef onbeantwoord. Tot hun verweer had Mimi feiten te over, maar ze wilde die niet ruchtbaar maken.

In 1907 bezorgde zij, bij W. Versluys te Amsterdam, de briefwisseling tussen Multatuli en Roorda van Eysinga. In het voorbericht treffen de woorden: „Alleen waar het huiselijke omstandigheden van den heer Roorda of, in de latere brieven, de aanraking van Multatuli met zijn kinderen betrof, heb ik soms brieven of gedeelten van brieven achtergehouden."

Dat is duidelijk. Mimi kon de volledige waarheid onmogelijk in het licht geven.

*
* *

In de lente van 1910 werd de vijftigste verjaring van het in druk verschijnen van de Max Havelaar gevierd en een Multatulitentoonstelling gehouden. De inrichtingscommissie, aan wier hoofd de edele en knappe mr. J. N. van Hall stond, nodigde de nabestaanden van Multatuli uit en Edu, de enige die op de plechtige zitting verschenen was, benuttigde de gelegenheid om op de grofste wijze de nagedachtenis van zijn beroemde vader en de eer van diens zeventigjarige weduwe aan te tasten.

Ook thans werd met misprijzend zwijgen geantwoord. Een brief van Götze, die later volgt, bewijst evenwel, hoe diep de smaad werd gevoeld.

Paul Fredericq schreef mij op 7 Mei 1910 uit Amsterdam:

„De clou der Tentoonstelling is een portret van Tine uit de jaren 1850—60, een echt juweel. Prachtige sierlijke bescheiden vrouw, als eene prinses, en toch vol aanminne-

In het Multatuli-Museum te Amsterdam (Universiteits-bibliotheek)

lijken eenvoud. Dat portret is een meesterstuk, ook als photographie. Ik ga het trachten te bemeesteren, een exemplaar voor u en een voor mij."

Dit portret was *niet* van Tine. Maar Edu hield hardnekkig de mystificatie vol. Men vindt het tussen bladzijde 136 en 137 van *J. de Gruyter's Multatuli (eerste deel).*

Paul Fredericq schreef mij verder:

„De vertooning van Vorstenschool was uitstekend en die van de fragmenten van Aleid nog meer. Hoe dramatisch volmaakt is Aleid. Mevrouw Tartaud is eene tooneelspeelster van den eersten rang. Ook Rooyaards was in de Kruissprook zeer aangrijpend. Geen banket, hetgeen zeer goed was, maar een gezellig souper na de avondvertooning, met den zoon van Multatuli, thans leeraar te Gouda (zeer eenvoudig en sympathiek)."

Een goede maand later ontving Fredericq een in 't Frans gestelde brief van Nonnie. Hij zond hem mij dadelijk ter afschrift en ter eventuële benuttiging. De oorspronkelijke tekst ligt verzegeld in de Gentse Universiteitsbibliotheek, die al de boeken en papieren van Fredericq heeft geërfd.

Nonnie's brief luidt in vertaling als volgt:

Napels, 18 Juni 1910.

„Geachte Heer!

Veroorloof mij, dat ik u enkele regelen schrijf. Ik voel de noodwendigheid u mijn dank uit te drukken voor uw briefkaart, die een zeer ontroerende volzin jegens mijn arme Moeder bevat. Ja, geachte heer, gij hebt wel gelijk als gij zegt: „Zij was eene heilige op aarde." Wat heeft zij verdragen tijdens haar lange slachtoffering als vrouw, verootmoedigd, vernederd gedurende omstreeks vijftien jaren. Nu ik de brieven van Multatuli, door Wilhelm Spohr in het Duits uitgegeven, in handen heb, begrijp ik hoe bitter zij heeft moeten lijden! Ik ben tot in het diepst van mijn hart bedroefd, om niet te zeggen verontwaardigd, bij het lezen van die lange briefwisseling met mejuffer Hamminck-

Schepel, de vrouw die de zedelijke en de stoffelijke verwoesting van onze ongelukkige familie is geweest. En ik vraag mij af, op welke manier zij in het bezit kon geraken van de brieven, die mijn Vader aan mijn arme Moeder stuurde. En had zij het recht die openbaar te maken? Ik vermeen het niet. Zeker, wat mij aangaat zou ik nooit mijn toestemming hebben gegeven tot die smartelijke oprakeling van het verleden, al doet genoemde publicatie mijne Moeder alle eer en de vriendin van mijn Vader de grootste schande aan. Ik zou mij wel verlicht voelen, wilde iemand mij daarover opheldering verstrekken. Natuurlijk heb ik sedert een aantal jaren niet de minste betrekking meer met mevrouw Douwes Dekker—Hamminck Schepel.

Nogmaals dank voor Uwe regelen, die mij het grootste genoegen hebben gedaan.

Gelief, geachte Heer, mijn eerbiedige groeten te aanvaarden."

Everdine Bassani—Douwes Dekker.

Fredericq stond over die onbekookte uitval tegen een oude dame, wier kiese terughoudendheid hem had getroffen, ietwat beteuterd. Toen ik hem terugzag, zei hij mij: „Ge ziet, hoe verdeeld ze ook bij de vrijdenkers zijn."

Had hij geweten, dat mevrouw Bassani tot de Roomse godsdienst was bekeerd, hij zou haar voorzeker het: „Oordeel niet, opdat gij niet geoordeeld wordet!" hebben voorgehouden. Hijzelf immers was op 10 Maart 1876 tot de Evangelische Kerk overgegaan.

*
* *

Bijna het vierde ener eeuw nadien, in September 1934, kreeg ik in mijn eenzaamheid van Staakte het bezoek van de Gentse leraar dr. Gaston van de Veegaete, die mij kwam voorstellen, 29 brieven van Tine aan Potgieter in druk te geven.

Mr. J. N. van Hall was in 1914 tegen de openbaar-

making van die „bedelbrieven" gekant geweest, „omdat ze pijnlijk zou zijn voor de nog levende kinderen", zoals hij op 20 April 1914 aan de heer Meersmans schreef.

Maar Edu is op 4 Maart 1930 te Nizza overleden en Nonnie op 11 Juni 1933 te Capri.

Over de brieven van Tine aan mevrouw Omboni zei Dr. P. A. M. Boele van Hensbroek in de Nederlandsche Spectator:

„Hoogst belangrijk zal dit boek een geheel nieuw licht doen vallen op Tine, die wij zoo onvolmaakt kennen. Behalve haar edel karakter, hare liefde en gehechtheid aan de haren, doen deze brieven vooral uitkomen hoe zij, altijd geloovend in Dekker en in zijne idealen, nooit wanhopend aan zijn triomf, hem steunde en sterkte met al de kracht eener hartstochtelijk-hooge persoonlijkheid."

Die woorden schijnen mij ook toepasselijk op de brieven van Tine aan Potgieter.

Jan de Gruyter heeft in zijn levensbeschrijving van Multatuli te recht aangestipt, naar aanleiding van de Multatulibrieven door Mimi uitgegeven, dat weinig grote auteurs aan een dergelijk experiment onderworpen werden. De kinderen, kankeraars tot in hoge leeftijd, waren met die „bijdrage tot de kennis van Multatuli's leven" allesbehalve ingenomen en zouden de openbaarmaking er van hebben onderdrukt, was zulks in hun macht geweest.

Ook deze brieven, door Potgieter bijna volledig bewaard en aan de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam bij laatste wilsbeschikking vermaakt, hadden Edu en Nonnie ongaarne gedrukt gezien, even zo ongaarne als de intieme epistels van hun vader aan zijn uitgever Funke, maar onzes inziens eist de historische rechtschapenheid de uitgave van deze missiven en andere bescheiden, die onmisbare schakels vormen in de lange keten van oorzaak tot gevolg in de zeer zeker ongewone levensgeschiedenis van Multatuli en de Zijnen.

Het is overigens stil geworden rondom Multatuli. Het

tegenwoordig geslacht heeft andere bekommeringen, andere noden, andere idealen. Misschien, zo dacht ik, zou men thans onbevooroordeeld staan tegenover de kunstenaar, die vóór een halve eeuw op vreemde bodem zacht ontsliep, zoveel onvergankelijk schoons nalatend.

Zo begon mijn zoeken naar andere aanvullende stukken.

Mijn eerste en treffendste vondst waren de brieven van Multatuli aan George Lodewijk Funke, zijn uitgever, weldoener en vriend, die nog vóór hem overleed. Nooit verdwijnt uit mijn geheugen de indruk, die het veertigtal brieven dagen en weken lang op mijn gemoed te weeg bracht. Tegenslag met de kinderen is zeker pijnlijk. Maar onverdiende vijandigheid, onblusbare haat bij dochter of zoon is het allerergste, wat een mens kan overkomen. Wat moet de oude dichter daardoor geleden hebben!

Toen ik de brieven aan Funke ontcijferd had, haalde ik die van mevrouw Omboni te voorschijn en herlas in de stilte der eenzaamheid het oordeel van Tine's hartsvriendin. Ze had dus wel objectieve waarheid gesproken.

Enkele weken daarna vond ik in het Multatuli-Museum, dank zij de hulp van de conservator C. de Hart, zes brieven van Edu en in een map, die Jhr. W. H. W. de Kock aan het Multatuli-Museum met allerlei knipsels legateerde, de ganse briefwisseling over „Lebak en de Max Havelaar".

Laat ik maar bekennen dat de inhoud mij ongemeen boeide. Dat Edu en zijn vrouw, Annette Post van Leggeloo, met Jhr. de Kock daarin „anbändelten" en zijn schotschrift voor „de ware geschiedenis van het ontstaan van den Havelaar" hielden, verwonderde mij geenszins, had ik zelfs als onvermijdelijk verwacht, nog eer mijn ogen op de bundel gevestigd waren. Maar K. Vos, doopsgezind predikant te Middelstum, en prof. dr. J. H. Valckenier Kips, hoogleraar aan de Technische hogeschool te Delft, maken het werkelijk al te bar. Deze laatste bekent er bv. klakkeloos, dat in Nederland „alle perscritie-

ken op de hand van Multatuli zijn" en hij onthaalt zijn tegenstanders op professorale lieftalligheden als individu, gespuis enz., terwijl de grote schrijver, wiens ondergang de hooggeleerde en de rustende hoofdambtenaar gezworen hebben, voor „louter pathologisch en destructief" versleten wordt.

Twee brieven, de een van mr. C. Th. van Deventer en de ander van C. J. Hasselman, lid van de Raad van State, troffen ons door hun waardigheid. Ik zal ze verder in hun geheel mededelen. Ook die heren zijn Oost-Indische ambtenaren geweest en niet van de minste.

Maar vooral een paar briefkaarten van een ander vroeger collega van Jhr. de Kock zijn ons als uit het hart gevloeid.

„Waarom, schrijft C. R. Bakhuizen van den Brink op 13 April 1910, waarom de arme Multatuli nu die eenvoudige hulde niet gegund, vooral waar die ten goede zal komen aan de inlandsche maatschappij in ons Indië? De man heeft toch gedurende zijn leven *ellende en gebrek en smaad genoeg geleden,* om hem ook na zijn dood te vervolgen. Goed, ik geef toe, door eigen schuld. De man en zijn gezin hadden het beter kunnen hebben: *schitterende positie, welvaart!* Maar ons letterkundig kunstmuseum had eenige schatten minder gehad en de huichelarij en leugen hadden een krachtigen tegenstander gemist."

Enkele dagen later schrijft C. R. Bakhuizen van den Brink nogmaals een briefkaart, nu met een bijtend eind.

„En die noot over de schandelijke smet op de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur! *Zeg eens, amice, kondet je je lachen houden, toen je dat neerschreeft?*"

Terwijl mijn geest daarmede bezig was, ontstond in mij de wens, de stamboom der Dekkers op te maken. Zo kwam ik in briefwisseling met neven en achterneven van Multatuli, de heren Hugo Ch. Douwes Dekker te

Utrecht, Jan Wienecke te Bilthoven, Alexander Wienecke te 's-Gravenhage, Guido Douwes Dekker en Ernest Douwes Dekker te Bandoeng, Louis Douwes Dekker te Apeldoorn, Kornelis Douwes Koning te Bussum, Pieter Sorgdrager te Poerwokerto, Theodoor Sorgdrager te Haarlem, mevrouw dr. Ruysch te Scheveningen, mevrouw van Lessen te Bilthoven, enz., alsook met de Zaandamse genealoog Simon Hart, die de archieven te Amsterdam doorzocht. Er werd betrekkelijk veel over de voorouders en de wijdvertakte stam der Dekkers vernomen.

Van mevrouw Th. Hoogendijk, de dochter van dr. Th. Swart Abrahamsz, kon ik de verlangde inlichtingen niet verkrijgen. Ook de heer E. W. Bernhold, te Semarang, Multatuli's pleegzoon, reageerde niet op mijn vragen.

*
* *

Te midden van al die navorsingen kwam een boek van Nonnie mij verblijden. Het was in de zomer van 1934 bij Marietti te Turijn verschenen en door de Franciskanen uitgegeven onder de titel van *Lettere di una gentildonna Olandese convertita alle fede cattolica, pubblicate a cura del P. Agostino Cimino O.F.M.:* Brieven van een Hollandse Edelvrouw, bekeerd tot het Katholieke geloof, uitgegeven door de zorg van pater Agostino Cimino, van de orde der minderbroeders.

Die Hollandse edelvrouw was Everdine Bassani—Douwes Dekker.

De tweehonderd en elf „stichtelijke" brieven werden van 27 November 1893 tot 27 Augustus 1930 aan haar „geestelijke leidsman" geschreven. De autobiografische inleiding, die het pseudoniem Multatuli zorgvuldig verzwijgt, — die naam komt nergens in het boek voor, nog minder de titel van een der werken van de Hollandse kunstenaar, — is op zichzelf reeds het lezen en overwegen waard.

Volgens Nonnie's oudste zoon moeten deze brieven

Francesco Bassani en echtgenote.

niet onderdoen voor die van de heilige Catharina van Siena en heeft zijn Moeder, als schrijfster, zijn grootvader, wiens werken hij niet lezen kan, verre overtroffen.

Die brieven immers, zo schreef Guido Bassani mij op 19 December 1934, „possonò paragonarsi — senza modestia — a quelle della Grande Santa Caterina". En hij voegt er met overtuiging aan toe:

„La figlia di Multatuli — in altrò campò — ha superatò il Padre!" De dochter van Multatuli heeft haar vader overtroffen!

In de kunst?

Och arme!

*
* *

De lijst der personen, aan wie ik verplicht ben, is te lang om hier een plaats te vinden. Laat ik volstaan met openlijk dank te zeggen aan mevrouwen dr. Ruysch en H. van Lessen en aan de heren J. Funke, C. de Hart en J. C. Wienecke, wier nooit falende dienstvaardigheid mij van zeer groot nut is geweest.

Het ware wetenschappelijk geweest, al de oorkonden in de oorspronkelijke taal over te drukken. Maar de talrijke Franse, Duitse en Italiaanse stukken zouden de lectuur van het boek te zeer bemoeilijkt hebben. Daarom geef ik ze in onze taal, het spreekwoord ten spijt, dat de vertaler als verrader brandmerkt, omdat vertalen meestal kleur en kracht aan de originele tekst ontneemt.

De lezer gelieve ook niet uit het oog te verliezen, dat men dezelfde feiten en gebeurtenissen op verschillende wijze zien en beoordelen kan, naar gelang men van een verschillend standpunt uitgaat.

Ik geef al wat ik vinden kon en streefde in alles naar objectiviteit. Maar zulks belette niet dat ik meer dan eens aan de woorden moest denken, die de Duitse professor Ernst Elster over Heine neerschreef. Ik haal die aan, om-

dat ze mij zo wonderwel op Multatuli toepasselijk schijnen:

„Hij werd gehoond als niet een prins van de geest, hij werd beledigd en mishandeld door vérafstaanden en door zijn naaste verwantschap, en maar al te licht wordt een karakter hard en bitter, dat eeuwig en altijd door het ongeluk wordt vervolgd. Liefderijke trekken en ten slotte zijn veelvuldig lijden zouden diegenen moeten behartigen, die tot een rechtvaardige waardering ook van de persoonlijkheid van dit zeldzaam genie willen doordringen."

* * *

Bij voorbaat dank ik allen, die mij een terechtwijzing of een critiek zouden laten geworden of bescheiden mededelen, waarop ik de hand niet heb kunnen leggen, bij voorbeeld Multatuli's laatste wilsbeschikking of zijn briefwisseling met Roorda van Eysinga.

Staakte bij Lokeren (Vlaanderen).
In de eerste maanden van 1936.

Julius Pée.

I

VOOROUDERS

IN de Gereformeerde Kerk te Nieuwendam (in de Zaanstreek) werd op 6 Mei 1764 het huwelijk ingezegend van Douwe Jorisz., jongman, met Antje Kouwer, jongedochter.

Op 30 Januari 1765 werd hun een zoon geboren, die naar zijn overleden moederlijke grootvader als Pieter Douwesz. in het Nederlands Hervormd doopsregister werd geboekt.

De moeder werd kort na haar bevalling dodelijk ziek. Een scabinale akte van Nieuwendam luidt:

„Compareerden voor ons, Hendrik Dekker en Pieter Vredenhuys, schepenen, en mij Huybert Visser, secretaris der dorpen Zunderdorp en Nieuwendam, de Edele Antie Pieters Kouwer, huysvrouw van schipper Douwe Jooris, dewelke tans uytlandig is, leggende sy comparante siek te bedde, dog haar verstant en uytspraak ten vollen hebbende en gebruykende soo ons uyterlyk scheen en bleecq, dewelke verklaarde te constitueeren en volmagtig te maaken, sulks doende by desen de Edele Weyntie de Gorter haar moeder, beneffens de Heeren Pieter Visser, burgemeester en Willem Sjoerts, alle woonende alhier tot Nieuwendam, omme wanneer het de Heere behaagt by uytlandigheyt van haar

man haar uyt de tyt in de eeuwigheyt over te haalen, den boedel te aanvaarden, 't lijk ter aarde te doen bestellen, aan ieder der dragers en uytkleeders te geeven een daalder en het verdere naar advenant, 't kint te bestellen soo en daar sy koomen goet te vinden, als mede het overige van den boedel te versorgen soo als het best en convenabelst na situatie van de goederen bij haar gevolmachtigde sal werden bevonden te behooren, tot der tijt en wijle dat haar bovengemelde man schipper Douwe Jooris hier in 't vaderlant is wedergekeert, omme dan aan deselve rekening en verantwoordinge te doen en den boedel int geheel dan aan hem over te geven, dit aldus gepasseert ten huyse van de comparante binnen Nieuwendam en ten oirkonde getekent op den 17 Maart 1765."

Onder deze akte schreef Antje haar handtekening met zo beverige hand, dat ze bijna onleesbaar is.

Drie dagen daarop was de jeugdige moeder gestorven. Op 23 Maart 1765 werd zij te Nieuwendam begraven.

Wij weten niet naar welke verre wereldstreek Douwe Joris was heengezeild, noch wanneer hij terug in 't land kwam, maar hij volgde anderhalf jaar later zijn jonge vrouw in het graf, zodat de kleine Pieter Douwes aan de zorgen van zijn grootmoeder Weyntje de Gorter moest worden toevertrouwd.

Gelukkig was de wees niet onbemiddeld achtergebleven. We weten zulks uit de „schepenrolle" van Nieuwendam, van 1767 tot 1808, fol. 104 verso en 105. Daar staat op 25 October 1785:

„De voogden van Pieter Douwesz. vragen décharge en acte van ontslag, daar Pieter Douwesz. door huwelijk meerderjarig is geworden. Pieter Douwesz. gaat accoord met de rekening der voogden waaruit blijkt

dat de ontvangsten waren	*f* 4034.—, 10.—
dat de uitgaven waren	*f* 4212.8, 10.—
Meer uitgegeven als ontvangen . .	*f* 178.8.

Tot de boedel behooren voorts nog de volgende obligatiën, die vrij zijn, nl.

een prijsobligatie groot *f* 400.—
een dito „ *f* 600.—
een dito „ *f* 250.—

Pieter Douwesz. verbindt zich het tekort van de rekening te voldoen en ontvangt voorts bovengenoemde obligatiën. Hierna worden de voogden gedechargeerd en ontslagen met bedankinge voor hunne bemoeiïngen."

*
* *

Pieter Douwes was op 11 September 1785 in de Gereformeerde Kerk te Nieuwendam met Engeltje Dekker van Wormerveer in het huwelijk getreden.

Engeltje Dekker behoorde tot de Waterlands doopsgezinde gemeente Oostzaandam. Haar vader, Engel Gerritszoon Dekker, werd er op 26 Maart 1763 op 21-jarige leeftijd gedoopt. Haar moeder, Trijntje Walighs Out in April 1761, eveneens op die leeftijd, Engeltje op 26 Maart 1786, „out 20 jaar", naar de Kerkboeken getuigen.

Na het overlijden van Trijntje op 17 December 1774, hertrouwde Engel Dekker, die toen te Westzaandam gevestigd was, met Claartje Schenk, weduwe van Lammert Trip, te Wormerveer. Dit huwelijk geschiedde op 19 Februari 1778. Zij waren welgesteld, want toen Claartje Schenk op 8 Augustus 1804 stierf, schatte men de inventaris van de boedels der beide echtelieden op ongeveer 25,000 gulden, wat in die nare tijd een vermogen was.

Engeltje Dekker overleed te Wormerveer op 5 Maart 1799. Haar zoon Engel telde toen elf en een half jaar. Hij was een flinke jongen van vijf voet een duim, toen hij in de Amsterdamse *Kweekschool voor de Zeevaart* werd aangenomen.

Multatuli vertelt in de brieven aan zijn bruid, Everdine Huberta barones van Wijnbergen (*Brieven van Multatuli, eerste uitgave, III, bl. 238*), dat vader Engel van het jaar 1798 af op zee heeft „gezworven".

Zulks is een vergissing. Reeds door een noot van den

derden bundel *Ideën (eerste uitgave, 1871, bl. 110)*, later als Idee 672 genummerd *(Verzamelde Werken van Multatuli, eerste naar tijdsorde gerangschikte uitgave bezorgd door zijne weduwe, deel V, bl. 84)*, weten wij, dat Engel Douwes in de Kweekschool voor de Zeevaart werd opgeleid. Hoe de vergissing in de brieven uit Poerwakarta, 5, 6, 7 en 8 November 1845, ontstaan is, weten wij echter niet.

In het archief der vermaarde Kweekschool staat hij als Engel Douwes geboekt, van Oostzaandam, geboren 3 September 1787, zoon van Pieter Douwes en van Engeltje Dekker, met de hoger aangeduide lengtemaat, op 11 November 1800 als kwekeling gratis opgenomen.

Uit de notulen der vergadering van 10 December 1800 halen wij het volgende aan:

„De jongeling Engel Douwes, welke bij de algemeene aanneeming van 11 November aan eenig ongemak was laboreerende, is thans door den chirurg Jas gezond en wel bevonden en mitsdien als kweekeling gratis aangenomen, zijnde het verbandschrift door zijn vader Pieter Douwes geteekend."

Engel Douwes was een goed leerling. In al de driemaandelijkse rapporten wordt hij „gepreezen". Op 16 April 1804 wordt hij „als ligtmatroos" geplaatst op het transportschip de Vrouw Margaretha Susanna, kapitein K. Dreewes.

Een enkele straf staat geboekt: „7 May 1806 buiten het Kweekschool vernagt, aan het blok."

„U ziet, schreef de Commandant van der Hiel op 21 September 1933 aan C. de Hart, conservator van het Multatuli-Museum, dat Engel Douwes heel wat prijzen behaald heeft en maar een enkele straf „aan het blok".

Dat blok bestaat nog. Het was een stuk hout met ketting, dat de gestrafte om het been bevestigd moest meeslepen. Bij het gaan naar de kerk mocht het aan de hand

worden gedragen. Blijkbaar was het resultaat van het onderzoek, waarom „hij buiten het Kweekschool had vernagt", nl. dat hij „te bruiloft geweest was", dat er nog „8 dagen thuis" bovenop kwamen.

Aan mij schreef dezelfde vriendelijke Commandant op 4 September 1935:

„Engel Douwes werd gratis opgenomen. De Kweekschool voor de Zeevaart werd namelijk in oorsprong opgericht uit een Fonds ter bevordering van 's Lands zeedienst en het merendeel der eerste kwekelingen werd gratis opgeleid."

Engel Douwes verliet de Kweekschool op 11 Maart 1807, na zes jaar en vier maanden voorbeeldige studie; hij werd toen „uit hoofde zijner gevorderde jaaren en verkreegen kundigheden met honorable attestatie ontslagen".

Wij weten niet waar hij met Sietske Eeltjes Klein kennis maakte, in 't Zaandamse of te Amsterdam. Zeker is dat zij op 13 November 1808 op Ameland in de echt traden.

Ds. K. S. Gorter heeft in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1889 en 1890 een uitstekende studie gepubliceerd: *„Uit de vroegere geschiedenis der doopsgezinde gemeenten op Ameland"*. Daarin zegt hij (1e deel, bl. 46):

„Volgens het Boek der Trouwbevestigingen en Huwelijksproclamatiën bij de Jan Jacobsgemeente heeft de beperking der leeraren in hun recht om te trouwen enz. tot 13 November 1808 geduurd. Op dien datum trouwden alhier Engel Douwes (Dekker) van Westzaan en Sietske Eeltjes Klein van Hollum (ouders van Multatuli), bij welke inschrijving wordt aangemerkt:

„De bruidegom was lid bij de Doopsgezinden te Amsterdam en de bruid te Zaandam. Vóór dezen werd niemand bij onze gemeente getrouwd, dan wanneer beide leden van onze gemeente waren."

*
* *

Wij weten weinig van Sietske en haar ouders. *Dr. Theodoor Swart Abrahamsz,* die in zijn studie *„Eene Ziektegeschiedenis" (Gids, Juli 1888, afzonderlijke uitgave van Holkema, Amsterdam 1888)* zijn ganse redenering op Sietske steunt, zegt niets van haar ouders noch van haar grootouders noch van haar jeugd, ofschoon het hem zoo gemakkelijk was (omstreeks 1870) nog allerlei personen op Ameland aan te treffen, die ze persoonlijk hadden gekend.

Multatuli schetst haar in de hoger reeds aangehaalde brief aan Tine *(Brieven van Multatuli, 1e uitgave, III, bl. 239, Poerwakarta, Nov. 1845)* en plaatst ze te midden van haar kroost.

„Mijne moeder is even oud als mijn vader, zelfs nog een jaar ouder (feitelijk was zij vijf jaar ouder). Hare ouders, die ik echter nooit gekend heb, woonden in Friesland en hadden vermogen, hetgeen in den Franschen tijd te niet is gegaan. In hare jeugd heeft zij veel leed gehad en geloof ik met hare zusters *werkelijke armoede geleden,* maar daar zij veel geestkracht heeft, het hoofd altijd goed boven gehouden. Na het huwelijk was dat natuurlijk beter, *maar toen had zij gedurig te worstelen met een zenuwachtigheid,* die haar belette datgene te wezen, wat zij anders met haar scherp verstand zijn konde. *Ik heb veel van die aantrekkelijkheid van haar overgenomen, maar niet in zóó hoogen graad.* Moeder is overdreven gesteld op hare kinderen, als er in Moederliefde iets overdrevens wezen kan. Het is compleet eene soort van jalousie. Toen mijne zuster trouwde, konde zij zich maar niet verbeelden, dat er nu iemand meer regt op haar dochter had dan zij, en nu mijne zuster reeds sedert veel jaren gehuwd is, bestaat dat nog altijd. Moeder is, als haar gemoed in rust is, zeer vlijtig en ijverig. Als zij gekleed was, zoude men haar (in 1838 ten minste) aan haar postuur voor een meisje houden. Zij is zeer hartelijk en niets krenkt haar meer dan koelheid. Er is niemand in staat haar zóó te beminnen als zij wel verlangen zoude en dat veroorzaakt wel eens, dat zij meent gemankeerd te zijn."

Sietske werd in 1782 te Hollum op Ameland geboren,

Haar ouders waren Eeltje Sjoerds Klein en Claaske Jans Nagtegaal. De economische toestand was in de tweede helft der achttiende eeuw erbarmelijk geworden.

„De Groenlandsche visscherij, aldus *ds. K. S. Gorter (Doopsgezinde Bijdragen, 1890, bl. 36)*, ons nog dagelijks herinnerd door de menigte walvischbeenderen, die bij afschuttingen tot palen dienen, was vroeger voor velen een bron van ruime inkomsten. Alleen te Hollum woonden er in der tijd 80 commandeurs. Niet minder voorspoed werd hier aangebracht door de vaart naar de Levant en de Oostzee. Hoe talrijk en bloeiend de bevolking hier was in de tijden van Hollands grootste welvaart, is nog te zien aan de huizen, die alle uit de 17e en 18e eeuw herkomstig zijn, en nog meer aan de ledige plaatsen, waar huizen gestaan hebben.

„In het midden van de 18e eeuw begon de walvisch uit de Noordelijke zeeën meer en meer te verdwijnen, terwijl de zeevaart, die door den Engelsch-Amerikaanschen oorlog reeds zeer belemmerd werd, onder de daarop gevolgde Fransche overheersching voor Ameland bijna geheel te niet ging."

Overal was een grote werkloosheid ontstaan. In Amsterdam b.v. was bijna een derde der inwoners wat men noemt armlastig geworden. Het door Napoleon ingevoerde continentaal stelsel werd met grote gestrengheid gehandhaafd en veroorzaakte meer schade aan het vasteland dan aan Engeland, dat het treffen moest. Uitvoer naar Frankrijk was door hoge invoerrechten onmogelijk geworden en ook na de inlijving van 1810 bleef de tolgrens behouden. Het moet ons dus niet verwonderen, dat de moederlijke grootouders van Multatuli door de Napoleontische oorlogen verarmd werden. De zeevaart was immers voor Ameland vernietigd.

„Sinds mensengeheugenis, schreef ds. A. J. van der Sluis mij op 22 November 1935, en nog daarvóór heeft Ameland altijd meer met Amsterdam en Noord-Holland in verbin-

ding gestaan dan met Friesland, hoe vreemd het ook moge klinken. Geregeld voeren beurtschippers op en af daarheen. Waar nu op Ameland 'n arme zeemansbevolking woonde, daar ligt het voor de hand, dat meisjes uit talrijke gezinnen als *dienstbode* naar „de vaste wal" trokken, en inderdaad is het overgrote merendeel gegaan naar Amsterdam en Noord-Holland. Geen wonder dat zó veel Hollands bloed op Ameland gekomen is en de Hollandse taal de overheersende geworden."

Buiten Sietske Klein vinden wij maar één zuster vermeld, namelijk Antje. Op Ameland huwden op 21 Januari 1813 Klaas Hendriks de Boer, zeeman, oud 21 jaar en Antje Eeltjes Klein, naaister, oud 27 jaar, beiden geboortig van Hollum.

*
* *

Engel en Sietske vestigden zich op Ameland. Aldaar werden hun eerste drie kinderen geboren: Catharina, omstreeks 1810, Pieter op 12 December 1812 en Jan op 28 Juni 1816.

Vóór 1813 won Engel zijn dagelijks brood door sluikhandel. Idee 672 zegt het duidelijk. Sietske begeleidde — in de aanvang althans — haar man via Helgoland naar Plymouth.

In 1814 lagen de zeeën weer open, bloeide de overzeese handel opnieuw. Zo kon Engel naar Oost- en Westindië zeilen. Om nader bij zijn werkgevers te zijn verkoos hij naar Amsterdam te verhuizen. Daar kwamen de laatste drie kinderen ter wereld: Antje op 17 Juni 1818, zij stierf twaalf dagen later; Eduard op 2 Maart 1820; Willem op 28 Augustus 1823.

De erfenis van grootvader Engel Dekker, overleden te Oostzaandam op 13 Februari 1810, misschien ook de nalatenschap van grootvader Pieter Douwes, die te Westzaan op 2 December 1811 stierf, en de winst-

Waarna wij hun hebben afgevraagd of zij elkander aannemen tot Echtgenooten, en getrouwelijk alle de pligten zullen vervullen, welke door de Wet aan den Huwelijken Staat verbonden zijn: hetwelk door hen, uitdrukkelijk met *JA*, beantwoord zijnde, hebben wij in naam der Wet uitspraak gedaan, dat zij door het Huwelijk aan elkander zijn verbonden. In tegenwoordigheid van:

[illegible]

En is hiervan door ons opgemaakt deze Akte, welke na voorlezing, door de Komparanten, de Getuigen en ons is onderteekend.

P. Douwes Dekker.

M. Abrahamsz.

S. Dekker Geb. Kleeny

A. W. Abrahamsz

[illegible] Abrahamsz

[illegible] Swart Abrahamsz

[illegible] Deutz.

Benedendeel van de huwelijksakte van Ds. Pieter Douwes Dekker, met de handtekening van Multatuli's moeder.

gevende betrekking van Engel Douwes brachten het jonge gezin op een hoger plan en waren oorzaak, dat Engel bij zijn patronymicum Douwes weldra de familienaam Dekker voegde. Op de twee akten, wier facsimile's in dit boek voorkomen, tekent Engel E. D. Dekker en Sietske S. Dekker geb. Klein.

Zo ontstond de dubbele naam Douwes Dekker, zo werd de naam Dekker het voorname, bijna alleen gebruikte deel.

De omstandigheden droegen er het hunne toe bij, om het gezin tot welvaart te brengen. In zijn brief van 8 Juni 1881 aan T. H. de Beer (*Brieven van Multatuli, 1e uitgave, X, bl. 192)* zegt de oude dichter vol bitterheid en sarkasme:

„Mijn ouders waren welvarend en godsdienstig, maar zeer eerlijk."

Velen waren geneigd, het woord welvarend met een greintje zout te nemen, maar alles wijst er op, dat het eenvoudige waarheid is.

Dat ze ook godsdienstig waren, is eveneens zeker. De oudste zoon werd predikant en de andere kinderen werden in het geloof der vaderen opgekweekt. Er lag in de ouders een diepe godsdienstzin, die in de afstammelingen niet gans zou verloren gaan.

II

GEZIN DOUWES-KLEIN

HET was een mooi vijfkoppig echt Fries kroost met blonde haren en blauwe ogen, het Douwes Dekker-gezin van de Korsjespoortsteeg. De oudste, Catharina, was dertien jaar toen de jongste, Willem, geboren werd.

Vader Douwes was meestal op zee en telkens wanneer hij uitzeilde nam men afscheid voor ten minste acht maan-

den, want een eeuw geleden duurde het op zijn allerminst drie maanden, als alles goed ging, om van Holland naar Batavia te geraken. De vaart ging toen nog om de Kaap de Goede Hoop. Als vader Douwes zijn getaand gelaat opnieuw vertoonde, met zijn gezonde blos en zijn innemende trekken, was het feest in het gezin.

Geen keuriger schets er van is ons overgebleven dan die van de schrijver zelf in de brieven aan zijn bruid *(Brieven van Multatuli, 1e uitgave 1891, III, blz. 240 en volgende)*, geschreven te Poerwakarta in het eerste vierde van November 1845. We zullen later zien in welke omstandigheden zij door Tine te Brussel werden achtergelaten en hoe ze, jaren na Tine's overlijden, werden gelost.

„Mijn zuster, die nu al 36 jaar is, trouwde een jaar of tien geleden en heeft reeds 4 of 5 kinderen. Ik kan u niets dan goeds van haar zeggen. Zij is geheel niet voor de wereld opgevoed maar zeer huishoudelijk. Gedurende de ongesteldheden mijner Moeder zorgde zij trouw voor ons, jongere broêrs; ik hield altijd veel van haar, maar eigenlijk meer als moeder, want tien jaar is veel bij kinderen.

„Mijne zuster is getrouwd met een zoon van den heer Abrahamsz, die vroeger op den Binnenkant woonde en nu geloof ik op de Geldersche kade. Die familie is zeer respectabel maar van mijn zwager houd ik niet. Ik geloof dat het een goed mensch is, maar wij passen niet bij elkander. Hij heeft een perfecte opvoeding genoten, maar efforceert zich, geloof ik, om ouderwetsch te zijn. In zijne jeugd wilde hij varen en kwam bij mijnen Vader, die hem zeer „gedresseerd" heeft. Vroeger woonde hij met mijne zuster te Middelburg. Hij was kapitein op een mooi schip, „de Zeeuw". Eenigen tijd geleden heeft hij schipbreuk geleden en daarbij een groot gedeelte van hetgeen hij nog bezat, verloren. Op het oogenblik is hij weder kapitein, ik geloof voor het huis van Kerkhoven, uw oom. Hoe toevallig, niet waar?

„Nu volgt mijn broeder Pieter. Deze is bijna geheel het tegenovergestelde van mij. Hij was altijd bedaard en ik ondeugend. Hij heeft ijverig gestudeerd en zelfs te ijverig,

want hij heeft er zijne gezondheid misschien bij ingeschoten. Even vóór mijn vertrek werd hij beroepen als Dominé te Woudsend in Friesland. Vandaar is hij beroepen naar den Helder, waar hij op dit oogenblik nog staat. Ik hoor, dat hij zeer bemind is, maar niet heel mooi preekt, wat de voordragt aangaat. Pieter was altijd braaf, geloof ik, maar ik kon niet met hem overweg omdat ik mij verbeeldde, dat hij mij mijne gebreken te meesterachtig onder het oog bragt. Wij verschillen 7 jaar. Dat is te veel om mijn makker en te weinig om mijn meester te wezen. Hij is getrouwd met eene zuster van mijn zwager; ik herinner mij weinig van haar; ik heb haar wel ontmoet maar dacht er toen weinig aan, dat zij mijne schoonzuster worden zoude. Ook daar zijn reeds twee of drie kinderen, echte domineeskinderen, naar ik hoor, dat is: een beetje ondeugend, hetgeen ik gaarne zie.

„Mijn broeder Jan zoude nu moeten volgen die 3½ jaar ouder is dan ik. Ik heb een uitstekend hoog idee van hem; gij weet dat hij mijn vriend is. Ik mag dus niet veel van hem zeggen om niet partijdig te wezen.

„Dan volgt zeker persoon, die op deze plaats niet over zich zelven zal uitwijden; dat is onnoodig omdat hij waarlijk wel zijn best doet zich in een uitvoerige correspondentie te doen kennen, met al zijne gebreken en zwakheden en tevens wat er goeds in zijn mag.

„Mijn jongste broeder, Willem, was 3 jaar jonger dan ik. Hij is op zijn 17e jaar in de Noordzee verongelukt. Ik zal hem altijd blijven missen; hij was mijn makker, mijn protégé. Mij dunkt, men houdt altijd meer van den zwakkeren, den jongsten. Hij was een opregte jongen, die tot alles goeds te leiden was. Het is nu reeds zes jaar geleden en sedert dien tijd draagt mijne moeder nooit een of ander sieraad, geen speldje of ringetje of zoo iets. In eene kast hangt nog alles wat tot zijne kleeding behoorde; daar mag niets aan veranderd worden. Wij allen zullen voort treuren over den dood van dien armen jongen, maar niemand zooals moeder, die zoo vatbaar voor smart is.

„Ons huis stond, de poort inkomende, aan de linkerhand, voor men aan de eerste brug komt; misschien hebt ge den naam wel eens gelezen die in de zijkamer voor het glas stond. Ik herinner me nog dagelijks namen, die ik alleen

dáarvan ken en welke machinaal in 't geheugen gebleven zijn. Boven vóór was de kamer van mijn broeder en boven de zijkamer, een klein kamertje van de kinderen. Daar hadden wij een tafeltje, drie of vier tabouretjes, een boekenkastje en eenige plaatjes aan den muur. Reeds langer dan zeven jaren ben ik weg en als ik nu tehuis kwam, zoude ik daar alles juist zoo terug vinden als ik het verlaten heb. Mijn broeder verhaalde mij, dat moeder daar dikwijls heenging, de boekjes van de plankjes nam, ze één voor één afstofte en dan dezelve weer neerzette zooals ze gestaan hadden. Achter op de plaats staan op het oogenblik nog twee bloempotjes, een rozenstruik en een geranium, die door moeder met moeite en zorg in het leven gehouden worden, omdat ze van mij waren. O, er ligt zoo iets heiligs in die moederliefde, die zoo ijverig alle voorwerpen van een vertrokken kind vast houdt. Ik word ernstig gestemd als ik aan de vrouw denk, die met zooveel liefde ons opvoedde, wie niets te zwaar viel voor hare kinderen en die nu zoo alléén haren ouderdom doorleven moet. Ik weet wel, dat men niet juist daar blijven moet waar men geboren is. De beschaving wint door verspreiding en hij vooral, die geen fortuin bezit moet er in de eerste plaats al wat geoorloofd is voor over hebben om in zijn onderhoud te voorzien, maar toch is het zoo hard, dat ouders meestal zoo door hunne kinderen verlaten worden. Het zoude mij altijd zulk een genot zijn als ik in de mogelijkheid was, hunne laatste levensjaren te vervrolijken. Gij zult zeggen dat er toch nog mijne zuster is en mijne beide andere broeders. Dat is zoo, maar ieder heeft betrekkingen en omstandigheden, die het beletten om dat voor onze ouders te zijn wat ze wel verdienen. Mijne zuster heeft hare kinderen en kan natuurlijk maar een klein gedeelte van haren tijd besteden om Moeder gezelschap te houden. Mijn oudste broeder is aan den Helder en kan slechts zeer enkele malen tehuis komen. Jan is, als hij te huis is, meestal in Utrecht waar zijne vrouw woonde, — thans zal hij bovendien zwaar gebukt gaan onder het verlies zijner lieve Mine. Ik ben ook zoo ver weg en zal ook spoedig nadere betrekking hebben dan mijne ouders. Gij moet mij meer zijn dan zij. Dit is in eenen godsdienstigen zin en maatschappelijk beide, niet alleen geoorloofd maar het wordt zelfs voorgeschreven, — maar

toch, lieve Everdine, het is zoo hard, dat zij op hunnen ouden dag zoo verlaten zijn. Mijn vader heeft een zeer klein vermogen. Ik geloof, dat hij wel zoude kunnen ophouden met werken, doch zoude dan zeer zuinig ergens buiten moeten gaan leven. Dit ware wel goed, want mijne ouders hebben weinig behoefte en dus niet veel noodig, maar ik ben bevreesd, dat vaders gemoedsgesteldheid het niet zoude toelaten om stil te leven op een dorpje. Hij is overal geweest, in alle mogelijke landen, zoo in Europa als in onderscheidene koloniën; 47 jaar lang heeft hij de geheele wereld doorkruist, en zal zich nu niet kunnen schikken in rust. Het zoude hem zoo ledig wezen. Dat geeft een verdrietig humeur en ik twijfel er aan of mijne ouders, die anders hoogst liefhebbend voor elkander zijn, dan wel gelukkig zouden wezen."

Dat moeder Sietske onder de vereenzaming leed, is begrijpelijk. Eerst, in 1832, was Catharina gehuwd; daarna was Pieter als doopsgezind predikant naar Friesland verhuisd; Eduard was in 1838 naar Indië gegaan; haar man, Jan en Willem waren meestal op zee.

In het begin van 1840 trof haar een zware slag: haar jongste verdronk in de Atlantische Oceaan. Zijn akte van inschrijving luidt:

„Op heden den dertienden Mei achttienhonderd veertig is door ons, ondergeteekende, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der stad Amsterdam, ingeschreven, dat op den een en twintigsten Februari laatstleden, des voormiddags ten twee ure, over boord gevallen en alzoo is overleden *Willem Dekker*, van Amsterdam, van beroep ligtmatroos, in den ouderdom van zestien jaren, geschiedende deze inschrijving ingevolge kennisgeving van den Secretaris Generaal der Marine, in dato 's-Hage 25 April j.l. n. 33 en bijgaand uittreksel uit het journaal van het Nederlandsche barkschip de Goede Vrede, gevoerd door C. Zaal, toen zeilende op de reize van Suriname naar hier, op de hoogte van 13° 10′ westerlengte en 48° 50′ noorderbreedte.

„En hebben wij hiervan opgemaakt deze akte, welke door ons is onderteekend. Deutz."

Moeder Sietske stierf te Amsterdam op 5 Mei 1846, nog geen maand na Eduards huwelijk te Tjanjor. Catharina overleed op 10 December 1849 en vader Engel op 25 Juli 1850, beiden eveneens te Amsterdam.

Pieter stierf op 4 Juni 1861 te den Helder en Jan te Grissee (Java) op 11 September 1864.

Nergens staat aangeduid welke ziekte ze ten grave sleepte, en dr. Theodoor Swart Abrahamsz, die gans zijn theorie op de erfelijkheid van menselijke kwalen opbouwt, zwijgt er over. Hij wilde bewijzen dat Multatuli erfelijk belast ter wereld kwam en genialiteit synoniem is met krankzinnigheid. Aan mijzelf schreef hij uit Nieuwediep, op 9 April 1894:

„Bij de leer van het determinisme hebben wij te trachten de vraag op te lossen: wat is het verband tusschen genie en waanzin en om in die richting tot eenige verklaring te komen is het zaak om de exceptionneele ons treffende — te recht of te onrechte geniaal genoemde — capaciteiten te beschouwen als compensatie-verschijnselen van bestaande — of in de ontwikkelingsperiode bestaan hebbende — defecten of gebreken."

In zijn Gidsstudie van 1888 schetst hij de ouders van Multatuli, die zijn eigen moederlijke grootouders waren, op de volgende wijze:

„Multatuli's ouders waren kleine lieden. Wij willen het aan anderen overlaten om uit te maken welken invloed de levenswijze en de gedachtengang der ouders op het kind uitoefenen, maar kunnen als zeker vooropstellen, dat de oude Douwes Dekker zijn zoon, met het leven, geene kleinburgerlijke eigenschappen, in den minder gunstigen zin die daaraan wel eens gehecht wordt, heeft ingeblazen. Hij was uit de Zaanstreek en een *able seaman*. Zoo *able* zelfs, dat er van hem, jaren na zijn dood, nog verschillende anecdoten in omloop waren.

„Hij was een man van het deeg, waaruit de omstandigheden gewoon waren voor tweehonderd jaar hunne Jan

Dr. Th. Swart Abrahamsz.

Harings, Piet Heins en van Brakels te boetseeren. Hij schijnt eene krachtige persoonlijkheid geweest te zijn met een sterk suggestief vermogen, waarmede hij zijn zeevolk imponeerde. Daarbij had hij in hooge mate die zekere onafhankelijkheid in denken en handelen, aan vele intelligente zeelieden eigen, welke zich gereedelijk laat verklaren uit het feit, dat zij grootendeels buiten de gewone maatschappij leven en minder den invloed ondergaan der heerschende gewoonten en begrippen. Vele zeelieden zijn contemplatieve wijsgeeren en zoo was ook de oude kapitein Dekker.

„De moeder, afkomstig van het eiland Ameland, was eene vertegenwoordigster van het blonde ras, dat aldaar meer dan elders in Nederland het Anglosaxische type heeft behouden. Zij hebben eene eigene constitutie, die blonde menschen van de Hollandsche en Noord-Duitsche zeekusten. Bij krachtigen lichaamsbouw en schijnbaar bestand tegen ruwe weêrsinvloeden blijkt het dikwijls, dat deze stoerheid niet zoozeer samengaat met innerlijke organische kracht als men zou vermoeden, en dat de gestellen niet sterk bestand zijn tegen ziektemakende oorzaken. Beenverweeking, klierziekte, longtering, wolf vooral wordt onder hen betrekkelijk veel aangetroffen. Waarschijnlijk zijn zij, eilanders als zij veelal zijn, wat te veel uitsluitend onder elkander gehuwd. Spaansche of Fransche legercorpsen hebben zij nimmer op hunne eilanden gehad. Misschien ook hebben zij zich te veel met visch gevoed.

„Uit deze feiten nu direct verband te zoeken met aangeboren zenuwzwakte is wetenschappelijk niet geoorloofd, doch wel mag men het voorkomen ervan in overigens stoere geslachten, minder verwonderlijk vinden. Zooveel is althans bekend, dat Sietske Klein eene zenuwachtige vrouw was, niet een têer zwak persoontje, zooals de maatschappelijke nerveusiteit ze aankweekt, maar eene stevige welgedane vrouw, wier zenuwachtigheid zich in een scherp woord of krachtige handbeweging uit, doch daarom niet minder „zenuwachtigheid" blijft. Gedurende een harer zwangerschapsperioden — niet echter die van Eduard — is zij zelfs eenigen tijd zóó sterk onder den invloed dier zenuwachtigheid geweest, dat psychiatrische behandeling noodig was. Behalve haar zoon Eduard is op later leeftijd

nog een harer zonen aan eene neurose lijdende geweest. Een derde, predikant bij eene doopsgezinde gemeente, leed aan hevige nerveuse hoofdpijnen, en een van zijn zoons tot op heden even zoo. Hare eenige dochter is op middelbaren leeftijd gestorven; het is niet bekend of deze neurasthenisch was, doch wel dat zij vier kinderen van eenen niet-neurasthenischen vader heeft nagelaten, bij welken het nerveuse element sterker dan wenschelijk is, is vertegenwoordigd. Feiten genoeg om aan te toonen, dat Eduard gesproten is uit eene niet geheel „onbelaste" familie en dus zelf niet geheel vrij van erfelijken aanleg tot zenuwlijden ter wereld is gekomen."

Feitelijk had dr. med. Swart Abrahamsz, oud-assistent van de beroemde Donders, moeten in het licht stellen, dat Engel Douwes bijna 63 jaar oud werd, Sietske 64, Catharina 40, Pieter 48, Jan 48 en de „zenuwzieke" Eduard 67. Hij had er behooren bij te voegen, dat Multatuli nooit ziek was geweest, vóór in 't begin van de jaren tachtig asthma de grijsaard kwellen kwam — en dat zijn eigen moeder door gemis aan geneeskundige verzorging en raadgeving aan het toen algemeen aangenomen veelkinderstelsel zo vroegtijdig was gestorven, — dat de drie zonen van ds. Pieter, Engel, Cornelis en Gerard Douwes Dekker lichamelijk en geestelijk gezond waren, toonbeelden van ijver, schranderheid en hulpvaardigheid, — dat zijn eigen zusters Catharina en Sietske Abrahamsz gelukkig gehuwd waren en elk twee voorbeeldig gezonde en knappe zonen hadden, die veel voor de toekomst beloofden. Hij had het talrijk kroost van oom Jan kunnen schetsen en later de brochure van zijn neef August H. E. Douwes Dekker „Aesculaap als caricatuurschilder" weerleggen. Hij had zijn eigen zuster kunnen ten tonele voeren als oud-patiente van een Utrechtse inrichting voor zielszieken.

Nog altijd vragen wij ons af, wie nu de achterlijke voorouder is, die de fatale — in medisch opzicht fatale, maar voor letterkundig genot zegenrijke — bron van

erfelijke verwording was. De Amelandse Kleins of Nagtegaals? De Zaandamse Douwessen of Dekkers? Wij weten zeer weinig van Multatuli's voorouders, zelfs van zijn moeder. Te oordelen naar de afstammelingen van die wijdvertakte stam moeten zij gezond van lichaam en ook van geest geweest zijn.

Het milieu, waarin de voorouders leefden, was zeker niet slecht. Zij werkten voor hun dagelijks brood en hadden ook geestelijke behoeften, wat door hun godsdienstzin wordt bewezen. De vaderlijke grootmoeder stierf jong, maar we weten niet of haar dood niet te wijten was aan een of andere besmettelijke ziekte of aan geneeskundige verwaarlozing, meer gewoon in die dagen. De omgeving was landelijk rustig, zonder de hedendaagse gejaagdheid der grote steden.

*
* *

Over de Abrahamszen licht mij een brief in van J. C. Wienecke, de ver over de Nederlandse grenzen vermaarde medailleur, oud-chef van de afdeling Stempel- en medaillefabriek bij 's Rijks Munt te Utrecht.

„Mijn moeder, schreef mij de welwillende kunstenaar op 3 Juni 1935, hield veel van haar broer Theodorus. Zooals U waarschijnlijk wel weet werd hij op 4 Maart 1848 geboren aan boord van zijns vaders schip de Urania, ter hoogte van het eiland Mauritius.

„Eenige malen was het reeds voorgekomen, dat mijn grootvader, kapitein Abrahamsz, thuis komende van de groote vaart, een familielid overleden vond. En toen dit weer plaats had met een zoontje hadden de reeders diep medelijden met hem en gaven hem een zeer lang verlof aan de wal. Na afloop van dit verlof verwachtte mijn grootmoeder weer een kind en daarop besloten deze reeders hem op hun kosten te vergunnen met vrouw en kind deze reis naar Indië en terug mee te maken. Zij hadden toen drie dochters: mijn moeder Sietske, die vijf jaar was, Anna Abrahamsz,

van tien jaar en Catharina, veertien jaar, die later huwde met de eerste stuurman van mijn grootvader, de heer Sorgdrager.

„Dit schip had een voorspoedige reis, zoodat, toen het weer naar huis moest, het kind er nog niet was. Kapitein en stuurman bestudeerden een boekje, „Eerste hulp bij bevallingen" of zooiets en met een onbezweken Godsvertrouwen zagen zij die gebeurtenis aan boord te gemoet. Dit gebeurde zeer voorspoedig in de buurt van Mauritius. Melk was er niet, de moeder had geen natuurlijk voedsel en zoo gaf men deze zuigeling gortwater in de flesch afgewisseld met erwtensoep („snert"), die door een doekje gezeefd was.

„Het kind, de latere dr. Th. Abrahamsz, had in ruime mate gezonde zeelucht en kwam in de beste welstand in het vaderland aan. De moeder maakte het ook goed doch overleed na de volgende bevalling en de doktoren waren toen van meening, dat dit overlijden voorkomen had kunnen worden als de vorige bevalling vakkundig behandeld was geweest.

„U begrijpt nu de toestand daar in huis. Dat kind werd door die oudere zusters nog al bedorven en te veel toegegeven. De tweede moeder, die zelf geen kinderen kreeg, was geen tactvolle liefderijke „moeder", doch een rechtschapen verstandsmensch. De vader was de grootste tijd op zee. De kinderen kwamen in andere handen door het tweede huwelijk. Natuurlijk hechtte het broertje zich aan die zusters en werd een prikkelbaar humeurig ventje, dat maar steeds er op rekende, dat zijn zuster Sietske hem bij alles zou helpen. Dit bleef ook zoo op volwassen leeftijd. Hij was een beetje ijverzuchtig op haar man (dr. med. Wienecke), mijn vader, en op ons. Mijn moeder zeide altijd: „Ik heb drie zoons, en Theo is daarvan de „jongste" en de lastigste. Hij was voor ons een lastige, kregelige oom, die alles in ons afkeurde. Hij vond ons heelemaal niets goed. En toen mijn broer later als student die oom om zijn „Ziektegeschiedenis" aanviel, heeft deze hem letterlijk vervloekt en hem nooit meer willen zien of iets goeds van hem willen hooren.

„Mijn moeder had heel veel geduld met haar broer en heeft heel veel voor hem gedaan. Ze vond zijn stuk over

Multatuli totaal *onjuist,* meer toepasselijk op Theo zelf. Als de meeste kunstenaars was deze groote man uiterst gevoelig, had dus sterke indrukken. Hem zenuwziek te noemen is bespottelijk. Dan is *iedere* groote kunstenaar zenuwziek. Ze geven ook hun *geheele* zijn aan hun werk en spannen zich tot het uiterste in. Het „oordeel" van dr. Swart Abrahamsz is het oordeel van Batavus Droogstoppel, juffrouw Laps, meester Pennewip en geestverwanten!"

Door oningewijden wordt nogal gemakkelijk aangenomen, dat de familie van Multatuli het „oordeel" van dr. Swart Abrahamsz zou hebben beaamd. De brief van Jan Wienecke, zo lang na de dood van de medicus en in volkomen rust geschreven, is duidelijk. Op de even klare brochure van August Douwes Dekker vestigden wij hoger reeds de aandacht. Daarbij kwam zich in 1895 Hugo Douwes Dekker voegen met zijn rake studie *„Het Vonnis van G. Jonckbloet over Multatuli herzien" ('s-Gravenhage, Loman en Funke),* en dr. C. A. Wienecke met zijn *„Eduard Douwes Dekker"* in *De Vragen des Tijds (Januari 1899).*

„Mijn oordeel, zegt Hugo Douwes Dekker, mijn oordeel over de „Ziektegeschiedenis" van dr. med. Swart Abrahamsz was kort na de uitgave en voor ik de opinie van anderen had gehoord:
Eenige waarheid,
veel schijn van geleerdheid,
grove fouten in de logica,
niet eerlijk.
„Sedert is dit inzicht, ook na persoonlijke kennismaking met den schrijver, niet gunstiger."

En dr. jur. C. A. Wienecke eindigt zijn objectieve en doordachte studie van Multatuli met deze woorden:

„Geenszins kunnen wij na de Lombroso-achtige lijkrede, die zekere dr. Swart Abrahamsz (uit piëteit) over zijn oom Eduard samenreeg, diens genialiteit voor begraven houden, te minder daar Lombroso zelf ons geleerd heeft, hoe een

kregel medicus elk genie of talent (ook de door Swart Abrahamsz normaal geprezen Goethe) als lijdende aan een psychose kan wegkleineeren. Of beschouwen we de zaak soms te ernstig, en was dr. Swart Abrahamsz maar een negentiende-eeuwsche spotecho, die van achter *De Gids* „genie" weerkaatste: „je nie, je nie, je nie"?"

III

GEBOORTE EN JEUGD

EDUARD zag dus op 2 Maart 1820 het levenslicht, in het huis der Korsjespoortsteeg, dat sedert December 1887 een herinneringssteen draagt met het opschrift: E. Douwes Dekker (Multatuli) werd in dit huis geboren 3 Maart 1820.

Hij werd 's anderen daags in de registers van de burgerlijke stand als volgt ingeschreven:

„Den derden Maart A° 1800 twintig, ten een ure, na den middag, is ingeschreven de Geboorte van *Eduard Dekker,* geboren den tweeden dezer, des morgens ten vijf ure, zoon van Engel Douwes Dekker, beroep kapitein ter zee, en van Sietske Eeltjes Klijn, echtelieden, wonende Korsjespoortsteeg N° 10, K 4; zijnde dit kind aldaar geboren, en erkend van het mannelijk geslacht.

Eerste getuige Gerrit Franke, oud twee en veertig jaren, wonende Hasselaarsteeg N° 9, beroep tapper.

Tweede getuige Jan Groeneman, oud drie en zestig jaren, wonende N. Leliestrt N° 58, beroep geen, volgens verzoek aan ons gedaan, door den vader.

En is, na voorlezing, deze Acte door den vader en de getuigen geteekend, en wordt ingevolge der Wet bevestigd, door mij, Lid van de Kommissie tot den Burgerlijken Stand der Stad Amsterdam.

E. D. Dekker, G. Franke, Jan Groeneman, C. Backer de Jonge."

Hij bezocht eerst de lagere school, daarna het gymna-

Multatuli's geboortehuis in de Korsjespoortsteeg te Amsterdam. Tweede huis rechts, zie het gevelsteentje tussen de ramen der eerste verdieping.

sium tot zijn vijftiende jaar. Wij weten weinig van dit deel van zijn jeugd. Alleen *Cd. Busken Huet* wijdt er enige regelen aan in zijn studie, opgenomen als bijlage I van het derde deel der *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw, in biographieën en bibliographieën, 1830—1880, door dr. Jan ten Brink (Amsterdam, Tj. van Holkema, 1889), bl. 398 tot en met 445.*

„Van de Amsterdamsche scholen, door den knaap bezocht, kan ik niets anders melden dan dat hij nog vele jaren daarna den onderwijzer Meskendorff een warm hart toedroeg. Omtrent de verdiensten van den heer Meskendorff, die ongemeen moeten geweest zijn, heb ik geen inlichtingen kunnen bekomen."

Multatuli zelf behandelde dit onderwerp in zijn reeds vermelde ironische brief van 8 Juni 1881 aan T. H. de Beer *(Brieven, 1e uitgave, deel X, blb. 193)* en schetst zijn schooltijd in dezer voege:

„Ik bezocht, doch maar kort, 'n paar scholen die voor zeer goed doorgingen, maar waar ik weinig leerde ten eerste omdat ze niet deugden, ten tweede en voornamelijk, omdat ik zoo speelsch was. Tôch was ik ook in 't spelen niet sterk. Eens zag ik een jongen op de straat een priktol „zetten", dien hij, zonder 't ding den grond te laten raken, op de hand ving. Dat wilde ik nadoen, en zie... ik kan 't nòg niet! Maar leeren zàl ik het. Er is kans op oefeningstijd, want het huis dat ik thans bewoon moet zeer gezond zijn: daarin is nog nooit iemand gestorven. Die manipulatie met een priktol heet (naar ik in 1830 vernam) „scharmaaien" en evenmin als ik de kunst kan uitvoeren, begrijp ik den oorsprong van dat woord. Maar ook dàt zal ik vinden. Beloof 't gerust aan Herr Spamer, want ik houd veel van etymologie, en geef nooit een plan op. M'n voorouders waren Friezen. Ook wiskunde alzoo trekt me aan, en ik zou er grootsch op wezen als ik bewijzen kon dat de logarithmen-Douwes m'n overoudoom was. Maar alle bewijzen van adeldom mijner familie zijn verloren gegaan. Ik

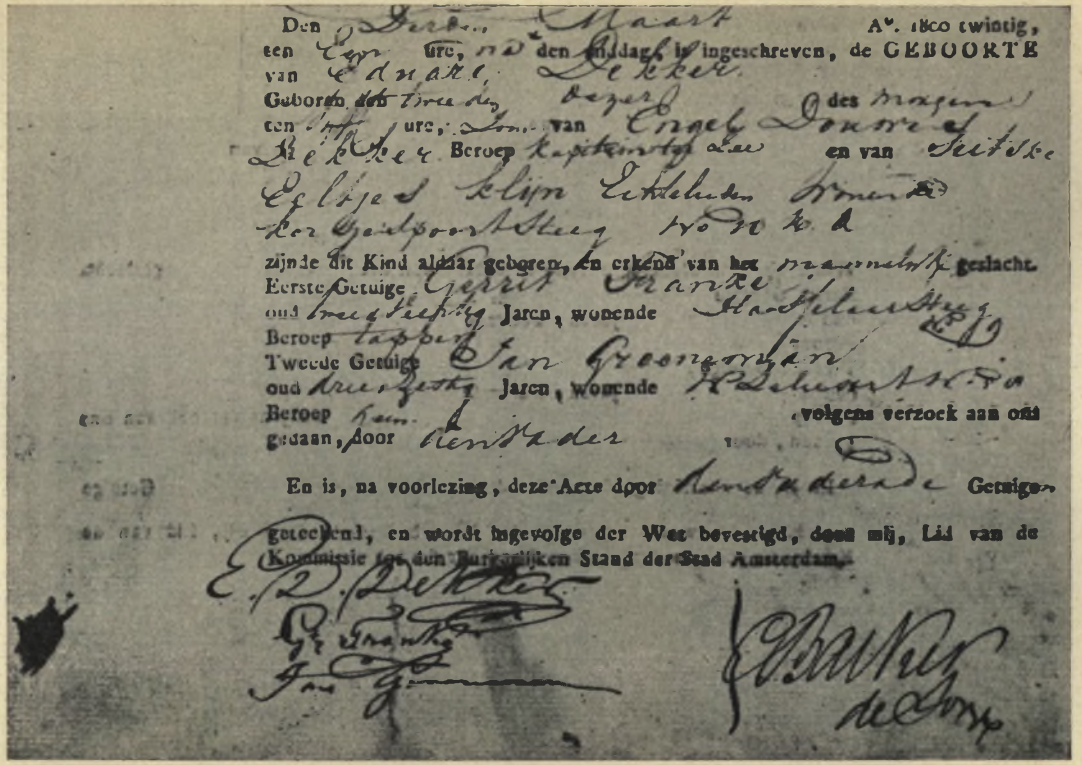

Den Derden Maart A°. 1800 twintig,
ten Een ure, na den middag, is ingeschreven, de GEBOORTE
van Eduard Dekker
Geboren den tweeden dezer des morgens
ten vijf ure, Zoon van Engel Douwes
Dekker Beroep kapitein ter Zee en van Seitske
Eeltjes klijn Echtelieden wonende
Kor Geelpoortsteeg W.O.K.A.
zijnde dit Kind aldaar geboren, en erkend van het mannelijk geslacht.
Eerste Getuige Gerrit Franke
oud twee en veertig Jaren, wonende Haasselaarsteeg
Beroep tapper
Tweede Getuige Jan Groenewijn
oud drie en zestig Jaren, wonende H. Schuurt W.O.
Beroep kaarsenmaker volgens verzoek aan ons
gedaan, door den Vader

En is, na voorlezing, deze Acte door den Vader en de Getuigen
geteekend, en wordt ingevolge der Wet bevestigd, door mij, Lid van de
Kommissie tot den Burgerlijken Stand der Stad Amsterdam.

E. D. Dekker
Gr. Franke
Jan G.

E. Dekker
de Jonge

Multatuli's geboorte-akte, met de handtekening van Multatuli's vader.

heb de moeite moeten nemen m'n eigen Stamvader te wezen. 'n Lastig werk! Scharmaaien is er niets bij."

Of hij op de lagere school en het gymnasium in werkelijkheid zo weinig leerde? Het is zeer te betwijfelen. Wat hij van zijn eigen taal en het Frans, de wiskunde en de geschiedenis, het Grieks en het Latijn onthield, is zeer zeker niet gewoon voor een jongen, die de eigenlijke studie op 15-jarige leeftijd staakte. De Latijnse aanhalingen liggen in zijn werk verspreid en zijn daar om te bewijzen, dat hij uit het ontvangen onderwijs oneindig meer wist mee te dragen dan een gewoon leerling. Hij beschikte over een bewonderenswaardige memorie, al miste hij totaal plaatsgeheugen.

*
* *

In zijn burgerlijk midden leerde hij twee makkers kennen, wier naam nu nog met eerbied wordt genoemd:

Abraham des Amorie van der Hoeven (Rotterdam 15 Februari 1821—Utrecht 20 Maart 1848) en

Pieter Bleeker (Zaandam 10 Juli 1819, 's-Gravenhage 24 Januari 1878).

Zij waren van zeer verschillende afkomst, maar beiden ongemeen begaafd.

In *Millioenen-Studiën,* geschreven in 1870, „soms zonder brood en zelden verzekerd van zijn onderhoud voor den dag van morgen", herdenkt Multatuli zijn zo jong gestorven Bram, en de „eenige zomervakantie-dagen doorgebracht ten huize der van der Hoevens op Duinlust."

„Bram wist reeds in 1833, met meer dan verdedigbare zekerheid, alle waarheden pasklaar op 'n stapeltje bijeengelegd, en hij heeft het daarmede uitgehouden tot z'n einde toe. Ook hij maakte verzen, en schoone, als hij wilde. Een staal? Ziehier, en proef er uit hoe de Krummachersche zekerweterij daarin voorheerscht.

„Maar zie er ook z'n hartelijkheid in, schoon ik erken dat

verzen weinig waarde hebben op dat stuk. Ik zou dan ook op z'n vriendschap weinig staat hebben gemaakt, als ze zich nooit anders dan in rijm geopenbaard had. Ze was innig.

Neem van mijn vriendenhand deez' onbesmette bladen
(Die regels stonden namelijk in 't album dat hij mij ten geschenke gaf.)
En neem opnieuw mijn vriendenhart er bij;
Houd van der zonden smet het pad uws levens vrij
En wandel op bebloemde paden.

Neen, neen, 't zijn hier op aard niet enkel schoone dagen!
Soms waaien buien, woest en wild.
(Daar wist de lieve edele jongen niets van. Maar wáár is het.)
Doch ligter is de last dien me te zamen tilt,
En 't wigt dat trouwe vrienden met ons dragen.

Deel met mij vreugde en leed, naar God ons die zal geven,
Maar wat zijn Vaderhand ons ook op aard bereid',
O, deelen we eens bij hem der Heemlen zaligheid.
Die dag licht zonder eind, kort is de nacht van 't leven."

Het herdenken, voegt Multatuli er aan toe, maakt mij te weemoedig voor kommentaar.

Van Abraham bleef nog een brief bewaard, die hij op 19 Augustus 1846 aan Eduard schreef, na diens huwelijk met Tine op 10 April 1846 en het overlijden van Sietske Eeltjes Klein op 5 Mei van hetzelfde jaar. Hij staat in de *Brieven, eerste uitgave, deel 4, bl. 97—102.*

„Ik verwacht, zegt de remonstrantse dominee, meer van andere menschen dan van andere wetten, meer van goede *bestuurders,* dan van een goed *bestuur.* En onder die goede bestuurders moet gij boven aan komen, zoo 't kan in rang, maar — wat zeker kan — in krachtbetoon. Het Vaderland heeft regt om wat uitstekends van u te verwachten, uw verblijf in de Oost mag niet spoorloos voorbijgaan. Men moet er na honderd jaren nog spreken van 't geen gij groots en goeds gewerkt hebt. Ook voor nog

hooger belangen, voor ons Christendom moet gij werkzaam zijn. Onze O. I. voor Nederland te behouden en voor Christus te veroveren, is in dezen tijd onze dringendste behoefte en onze heiligste roeping. En wordt die heerlijke uitkomst verkregen, Eduard, dan moet ik uw naam hooren onder de namen der edellieden waaraan we dat te danken hebben.

„Zoo droom en denk ik tegenwoordig gaarne over u, in lichte aangename beelden. Maar over die allen heeft Gods hand toch weêr een somber floers geworpen. Ik zal niet wagen u te troosten over het verlies uwer moeder; ik weet aan mij-zelven dat men over *dit* verlies zich niet kan, noch mag, noch wil laten troosten. Bij alle wenschen en uitzigten van den zoon loopt alles eindelijk uit op „moeder" en op de vreugd die zij er van zal hebben; en als zij van ons is weggenomen, dan is het *langen tijd* alsof ons leven zijn doel verloren had. Dit eene maar wil ik U zeggen: God heeft zijn tijd *goed* en *wijs* gekozen, niet waar, Eduard? Goed voor haar, want zij was moede van het leven, goed voor u. Hij nam haar niet weg eer Hij u gaf wat u staande kan houden, en staande *zal* houden. Ook is er nog heerlijker vreugd dan die een moeder *op aarde* van haar zoon kan smaken en nog zaliger ontmoeting dan in *dit* Vaderland, waar wij toch vreemdelingen zijn. Wat heb ik veel geleerd, en veel goeds genoten aan het ziek- en sterfbed van uw (schoon)zuster Mine. Al had ik daarvoor alleen naar Utrecht moeten komen, ik zou begrijpen waarom *mij* die verplaatsing had moeten dienen. Ook uw broeder Jan heb ik toen nader leeren kennen, en nog meer hoogachten dan ik reeds lang gedaan had, vooral uit zijne brieven."

Het antwoord van Eduard is tot onze spijt verloren geraakt.

*
* *

Zijn andere beroemd geworden kameraad is de ichtyoloog dr. Bleeker, die Multatuli van de doopsgezinde cathechisatie kende. Bleeker werkte toen als knecht in een Amsterdamse apotheek, kon later studeren, werd in

1841 militair arts voor de koloniën, schreef in 1857 zijn *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel* en werd de bekende auteur van de *Atlas ichtyologique des Indes Orientales Néerlandaises (1862—1878).*

*
* *

Eduard was reeds als kind zeer zenuwachtig en is zijn ganse leven door zeer zenuwachtig gebleven. Dat hoeven wij niet van anderen te vernemen. Hij zegt het zelf, zowel in de brieven uit zijn jeugd als in de latere, toen hij reeds de vijftig voorbij was. Op 15 Januari 1851 schrijft hij aan zijn broeder Pieter:

„Ik ben altijd door (dit is nu eenmaal mijn gestel) zeer zenuwachtig." *(Brieven, 1e uitgave, bl. 109 van deel IV.)*
„Ditmaal echter, gaat hij voort, scheen zich dit tot eene zoo verhoogde prikkelbaarheid te hebben opgevoerd, dat er iets meer aan moest gedaan worden dan water drinken. Ik kon niet meer slapen, etc. De dokter beschouwde het als eene belangrijke crisis, maar het heeft zich zeer gauw ten beste weder gekeerd."

Later, te Wiesbaden, geeft hij aan Funke staaltjes van nervositeit, die treffend mogen heeten.
Hij was reeds als kind zeer impressionnabel, te huis veelal lastig en op school verstrooid.
Op de Latijnse school hield hij het niet uit, zodat hij op 15-jarige leeftijd op het kantoor bij van de Velde kwam, die in katoenen weefsels deed. Vijf en twintig jaar later heeft hij, in de Geschiedenis van Woutertje Pieterse, dat voor hem weinig bekoorlijk milieu beschreven. Hij spreekt er ook van in een brief aan zijn bruid, uit Poerwakarta, 30 November 1845 *(Brieven, eerste uitgave, deel III, bl. 287).* De schets, niet voor openbaarmaking bestemd, is waard, dat ik ze hier overschrijf.
„Bij v. d. Velde, waar ik van mijn 15e jaar op het kan-

toor ben geweest, tot ik naar Indië ging, verzocht men mij dikwijls buiten, en ik ging niet gaarne omdat ik als kleine jongen, die bovendien in eene afhankelijke positie vis à vis hen stond, in het rijtuig achteruit moest rijden, hetgeen ik eens ronduit zeide. Op het kantoor ging ik 's morgens naar het postkantoor, om de brieven aftehalen; daar stond een arme Jood die stalen pennen en potlooden verkocht; die man had vroeger in betere omstandigheden verkeerd, en was vrij beschaafd (hij had ten minste meer litteratuur dan de zoons van mijn patroon). Op zekeren morgen kwam de oudste zoon die buitenshuis woonde aan het postkantoor, en vond mij in drok gesprek met dien jood. Tehuis komende kreeg ik er van langs. Ik gooide mij weg, heette het, dat paste niet; en al vond ik er voor mij niets in, dan moest ik het om hunnentwil laten, daar ik hun bediende was, enz. „Dat was nu diezelfde jongen die onlangs niet achteruit wilde rijden!"

„Het is waar dat ik mij in vele betrekkingen niet onderdanig schikken kan, en reeds als kind gaf dit aanleiding tot vele berispingen. Noch de omstandigheden mijner familie, noch hunne zwakheid zijn oorzaken dat ik een beetje fier ben, en ik beschouw het dus als een ingeschapen karaktertrek die wel gewijzigd maar niet vernietigd behoeft te worden. Mijn vader, die niet begreep hoe ik aan den toon kwam dien ik voerde, meende dat ik bij v. d. Hoeven aan huis bedorven werd en heeft eens een geruimen tijd verboden met Bram omtegaan. Dit was echter ten onregte, want hij was de zachtheid zelve, en bij zijne familie ademde alles zachtzinnigheid. Ik had eene zucht voor onafhankelijkheid die tot het bespottelijke ging. Mijne moeder wist mij vrij goed te regeeren, maar mijn vader, die zeer op autoriteit gesteld is, kon zich niet begrijpen dat een kleine jongen zooveel „tegen den dienst durfde te morren", en dat gaf altijd verdrietige scènes. Zooals ik zooeven verhaalde van dat achteruitrijden en het spreken met dien jood, zou ik u honderde voorbeelden kunnen aanhalen waar schijnbaar hoogmoed en nederigheid met elkander in strijd waren, doch die nederigheid was de echte niet, zooals gij nu wel begrijpt. Het streelde mijnen trots een air protecteur te mogen aannemen. Hoe ik echter aan dien trots kwam, hetzij dan dat dezelve zich in een stouten toon of

in eene quasi nederigheid openbaarde begrijp ik nog niet, want mijn stand noch mijne opvoeding leidden er toe."

*
* *

Onder de titel *„Uit het hooge Noorden CXXVII"* en getekend T. g. T. verscheen in de *Terneuzensche Courant* van 21 Mei 1926 een studie van *ds. K. Vos*. Daarin zegt deze doopsgezinde predikant van Middelstum:

„Wanneer Eduard Dekker zijn best had willen doen als scholier, zou hij evenals zijn broeder Pieter een academische opleiding gehad hebben. Als leerling onbruikbaar wordt hij op een kantoor gedaan. Hier ontvreemdt hij eenig geld uit de kas en wordt ontslagen."

Die laatste volzin verwonderde mij, omdat het de eerste maal was, dat ik een dergelijke, door niets gestaafde beschuldiging onder de ogen kreeg. Later vond ik, in de map briefwisseling door Jhr. W. H. W. de Kock aan het Multatuli-Museum gelegateerd, een brief van ds. K. Vos, uit Middelstum op 19 Juni 1920 aan Jhr. de Kock gericht. Een paragraaf luidt:

„Mijn artikeltje in Vragen van den dag bezorgde mij een brief van den oud hoogleeraar van Delft mr. B. H. Pekelharing (Cornelis Houtmanstraat 11 's-Gravenhage), die mij schreef dat een zijner ooms met den kantoorbediende Eduard Douwes Dekker had omgegaan als vriend, dat Eduard Douwes Dekker uit de kantoorkas *f* 2,50 had gestolen om een vriend te helpen die biljartschuld had en dat hij, toen zijn vader uit Indië terugkomend hem niet wilde erkennen als zijn zoon omdat hij een dief was, had gevraagd of zijn vader hem naar Indië wilde meenemen en daar ergens aan wal zetten. Prof. Pekelharing heeft mij volle vrijheid gegeven zijn mededeeling te gebruiken."

Laten wij niet uit het oog verliezen dat het „feit" meer dan *twee-en-tachtig jaar* vroeger zou moeten gebeurd

zijn, en dat de persoon, die het mondeling mededeelde, in 1920 reeds lang overleden was.

De beschuldiging van diefstal kan, zoals andere erge beschuldigingen die lang na Multatuli's dood de ronde deden, op een vergissing berusten of eenvoudig verzonnen zijn. Niets duidt aan, dat die ontvreemding van een paar gulden en de daarop gevolgde wegzending werkelijk geschied zijn. Ze bewijst alleen, dat alles, ook het hatelijkste, tegen de beroemde schrijver werd aangevoerd, vooral toen hij, ter gelegenheid van de honderdste verjaring van zijn geboorte, door het dankbare nageslacht op indrukmakende wijze werd gehuldigd.

IV

NAAR INDIË

IN de zomer van 1838 vertrok Eduard naar Oost-Indië. Zijn vader nam hem als passagier op zijn zeilschip Dorothea mee. Na een voorspoedige reis kwamen ze op 6 Januari 1839 te Batavia aan.

Aan de beheersing van Insulinde, dat in 1798 uit de handen der Oost-Indische Compagnie in die van de Nederlandse Staat was overgegaan, zijn bekende historische namen verbonden. Laten wij ons bij enkele beperken, die tot de eerste decenniën van de 19e eeuw behoren en toen in aller mond waren:

Daendels (1762—1818), de man met de ijzeren vuist, die in korte tijd veel tot stand bracht, onder meer de grote baan dwars door Java; sir Raffles (1781—1826), het hoofd van het Engels tussenbestuur van 1811—1816; burggraaf du Bus de Gisignies (1780—1849); baron Hendrik Merkus de Kock (1779—1845), baron van der Capellen (1778—1848), graaf van den Bosch (1780—1844) enz., allen niets en niemand ontziende autokraten. Baron de Kock bracht in 1830 de bloedige strijd tegen

Dipa Negara, sedert 1825 onder zijn opperbevel gevoerd, tot een gewenst einde. Baron van der Capellen was de inrichter van het kultuurstelsel, dat rijke vruchten voor het moederland afwierp, terwijl herhaaldelijk Nederlandse schuld op de Indische begroting kon worden gebracht.

Niets is zo boeiend en tevens zo pijnlijk als de lektuur van koloniale geschiedschrijving, zowel die van Nederland, België en Frankrijk als van de andere Westeuropeese staten. Wij mogen nochtans niet uit het oog verliezen, dat er vóór de komst der blanken in Indië veelal dwingelanden heersten, monsters van wreedheid soms, die om een gril duizenden onschuldige onderdanen op de gruwzaamste wijze ombrachten. Op de keper beschouwd is het Nederlands-Indisch bestuur, ondanks zijn baatzucht, ondanks zijn fouten en tekortkomingen, voor de kolonie een zegen geweest.

Dat er tegenover Insulinde een schuldboek bestaat, wordt niet geloochend. Zelfs een gematigd en behoudsgezind beoordelaar als P. A. van der Lith geeft in zijn *Nederlandsch-Oost-Indië* toe, dat de bruine broeder het onmenselijk hard te verduren had.

„Men had, zegt hij *(Nederlandsch-Oost-Indië, 2e druk, deel II, 1894, bl. 45)*, de inlandsche hoofden noodig om de hoeveelheid producten te verkrijgen, die men verlangde, en men wilde hen aan den anderen kant niet zoo hoog bezoldigen, als noodig zou geweest zijn om hen voor de verzoeking tot knevelarij te vrijwaren. Men moest dus wel in vele gevallen de oogen toedrukken en misbruik van gezag toelaten, en een aantal dier hoofden, verstoken van degelijk onderwijs, onder vrouwen en bijzitten opgevoed, door talrijke familieleden omringd, die te hunnen laste kwamen, en gewoon den minderen man als verre beneden zich te beschouwen, *volgden het voorbeeld van het Nederlandsch Gouvernement en zochten zich ten koste van den Inlander te verrijken.*"

*
* *

Maar op 6 Januari 1839 vermoedde Eduard Dekker niets van de ware toestand. Negen dagen later trad hij in Oost-Indische dienst als klerk van de Algemene Rekenkamer en reeds op 1 Maart van hetzelfde jaar bekwam hij een maandelijks traktement van 80 gulden, dat op 17 April 1839 tot 125 werd verhoogd.

P. M. L. de Bruyn Prince (1851—1934), oud vicepresident van de Raad van Nederlands-Indië en invoerder van het desa-onderwijs, heeft aan de Multatulinavorsing een niet genoeg te waarderen dienst bewezen door het opsporen en uitgeven van de *Officiële Bescheiden betreffende de dienst van Multatuli als Oost-Indies ambtenaar (tweede vermeerderde druk, 371 bl. Amersfoort G. T. Slothouwer, 1910).*

Zijn onpartijdigheid, zijn objektiviteit in die voor onze schrijver zo belangrijke zaak is boven alle twijfel verheven.

De eerste druk van die *Officiële Bescheiden* verscheen te Jogjakarta en was onvolledig uitgevallen. Maar toen de Bruyn Prince tot lid van de Raad van Indië werd benoemd, kwam hij in het bezit van nieuwe stukken en liet hij een tweede uitgave ter perse gaan. Nauwelijks was alles afgedrukt, of hij ontving van mr. C. Th. van Deventer (1857—1915), de bekende schrijver van *Een Ereschuld (De Gids, Augustus 1899),* een bundel oorkonden, die J. W. Tamson, secretaris van het goevernement van Sumatra's Westkust, verzameld had. De nieuwe dokumenten brachten zulke verandering in het oordeel van De Bruyn, dat hij er toe besluiten moest gans de oplaag op te kopen en te doen vernietigen. Zo ontstond de nieuwe, zogezegde tweede druk. Hij is buitengewoon belangwekkend, maar zou wellicht een nog vollediger beeld van Multatuli als kontroleur op Sumatra's Westkust gegeven hebben, had F. A. Heckler, destijds goeverneur van dit distrikt, het archief van Ajer-Bangies willen doorzoeken.

Laten wij nu tot Dekker terugkeren. Op 10 April 1839

gaf de Algemene Rekenkamer aan de Goeverneur-Generaal in overweging, de volontair Eduard Douwes Dekker tot klerk te benoemen.

„Bij deze Kamer, zo luidde de aanbeveling, is sedert eenigen tijd op een maandelijksch tractement van *f* 80 werkzaam Eduard Douwes Dekker, omtrent welks persoon het ons aangenaam is te kunnen betuigen, dat hij ofschoon nog jong van jaren, en nog korten tijd in dienst, allezins blijken geeft, welke van hem doen verwachten, dat hij tot een bekwaam ambtenaar zal kunnen worden opgeleid, daar hij bij het bezit van gezonde geestvermogens het voordeel heeft van een zeer bekwaam onderwijs te hebben genoten; zijnde hij door ons wederhouden om tot andere Departementen overtegaan, welke hem daartoe met zeer voordeelige propositiën hebben aangezocht."

Op 31 Januari 1840 volgt een tweede aanbeveling, die luidt:

„Tevens nemen wij de vrijheid tot vervulling van de daardoor ontstane vacature, tot tweeden kommies aan Uwe Excellentie voor te dragen den klerk bij deze Kamer Eduard Douwes Dekker, die zich door bijzondere vlijt en werkzaamheid heeft onderscheiden niet alleen, maar ook de onbetwistbare bewijzen van vlugheid, doorzigt en kunde, in al hetgeen hem werd opgedragen heeft aan den dag gelegd."

Zijn aanstelling als kommies volgde dan ook op 6 Februari 1840.

In dat tijdstip valt Eduards eerste liefde: Caroline Versteegh, dochter van een ondernemer van landbouw te Djatie-Roenggo (residentie Semarang), was toen op een kostschool van Weltevreden. Eduards hartstocht was zo vurig, dat hij met haar in de koren van de katholieke kerk ging meezingen en zich op 28 Augustus 1841 liet dopen. Het uittreksel uit het doopsregister staat in het eerste deel der *Brieven (2e uitgave, blz. 30)*.

Die toegeving aan de eis van dochter en vader was echter nutteloos. De verloving werd weldra door de vader verbroken, waarschijnlijk omdat deze geen vertrouwen stelde in Dekker's „soliditeit", en hij iemand op het oog had, die hem beter leek.

Dekker was inderdaad een alles behalve goed financier. Zuinigheid, vooral noodzakelijk in de aanvang van welke carrière ook, was hem onbekend, zodat hij weldra in schulden stak. Dat gemis aan spaarzaamheid, eigen aan zoveel kunstenaarsnaturen, zou hem het leven door onaangenaamheden berokkenen.

Het gevolg van zijn onstuimige verliefdheid en zijn losse levenswijs was, dat hij op 23 Juni 1842 een request indiende om ter Westkust van Sumatra te worden geplaatst. De Goeverneur-Generaal Merkus benoemde hem bij besluit van 9 Juli 1842 als kontroleur 2e klasse bij de dienst aldaar, op een bezoldiging van *f* 275 's maands. Maar van die som moest iedere maand *f* 55 zilver worden afgehouden, tot uitdelging eener schuld van *f* 917.78½ zilver en *f* 102.22 koper.

Dekker vertrok uit Batavia per zeilschip en kwam na een tiental dagen, op 7 October 1842, te Padang aan. Hij verbleef er echter niet lang. De civiel en militair goeverneur van Sumatra's Westkust zond hem kort daarop naar het zeer ongezonde Natal om er de kontroleur J. H. van Meerten te vervangen.

De goeverneur van Sumatra's Westkust, Andreas Victor Michiels, te Maastricht op 30 April 1797 geboren, was een autokraat, die elk verzuim met de grootste gestrengheid strafte en ook de 23-jarige Dekker met weerzinwekkende harteloosheid behandelde. Hij ontsloeg hem reeds op 22 Juli 1843 uit zijn ambt en manoeuvreerde op zulke wijs, dat Dekker vijftien maanden zonder bezoldiging bleef.

Dekker moet lichamelijk en geestelijk sterk zijn geweest om onder die barre omstandigheden niet te zijn bezweken. In de herfst van 1859, meer dan tien jaar na-

dat de generaal Michiels als opperbevelhebber der Balische expeditie bij de nachtelijke overval van Kasoemba (25 Mei 1849) was gesneuveld, voert hij hem in de Havelaar ten tonele als generaal van Damme, *Jan Schorsal.*

„Het wandlend schorsbesluit, dat schorsend ons regeert,
Jan Schorsal, Gouverneur, de weerwolf onzer dagen,
Had zijn geweten zelf met vreugd gesuspendeerd,
Als 't niet voor langen tijd finaal reeds ware ontslagen."

Of Dekker onschuldig was?

„Ik was te Natal door vele oorzaken heel slordig geweest in mijn geldelijke verantwoording, waarop inderdaad vele aanmerkingen waren", zegt hij zelf in *Max Havelaar (1860, 1e uitgave, bl. 199).*

Zijn beschermer Ruloffs, de toenmalige directeur-generaal van financiën, zegt in een brief aan de Goeverneur-Generaal *(Batavia, 10 December 1844, Officiële Bescheiden, bl. 294)*:

„Hoezeer Dekker wat zijne administratie te Natal betreft, welligt niet geheel van verzuim of achteloosheid is vrij te pleiten, zoo geloof ik echter, dat zulks alleen aan jeugdige overijling en aan onbekendheid met al het gewigt van het voeren eener geldelijke administratie, doch geenzins aan andere voor hem vernederende redenen moet worden toegeschreven, en acht ik de ongelukkige positie, waarin hij tot dusver verkeerd heeft, als eene meer dan voldoende straf voor de verkeerdheden door hem begaan, als hebbende hij te Padang maanden lang, als eenen verworpeling met armoede en gebrek te kampen gehad; terwijl hij sedert zijne aankomst te Batavia van alle middelen van bestaan ontbloot, afhankelijk is geweest en nog is van de welwillendheid van anderen, bijzonder van hem, aan wie hij eene schuilplaats en tijdelijk onderhoud te danken heeft."

Dekker zelf schreef aan Tine *(Buitenzorg, 25 Januari 1846, Brieven, 2e uitgave, deel II, bl. 21)*:

„Ik heb vijf of zes zeer kommervolle jaren doorleefd. Ik ben miskend en bestolen geworden, ik heb honger geleden, ik heb moeten vechten om de menschen te dwingen mij te groeten, ik heb op het punt gestaan iemand in koelen bloede te vermoorden, later, om zelf een eind aan mijn vreugdeloos leven te maken. (Ik had mijne afscheidsbrieven geschreven, maar stuitte op het vaarwel aan mijne moeder; dat kon ik niet. Die brieven heb ik nog.) Ik heb schipbreuk geleden, mijn huis is verbrand, ik ben 40 dagen krankzinnig geweest, ik heb op het punt gestaan crimineel vervolgd te worden. Ik kan u nog het briefje laten zien waarbij men mij waarschuwde, en aanraadde om nog dienzelfden nacht in een praauwtje naar Singapore te vluchten."

Het gehele boek van de Bruyn Prince is een aanklacht tegen generaal Michiels, die, toen de Havelaar, elf jaar na Michiels' dood, zoveel opgang maakte, onder al die militairen, die zo'n vast aaneengesloten korps uitmaken, niemand vond om hem te verdedigen.

Er zijn volzinnen in die Officiële Bescheiden die treffen als zweepslagen. Zo schrijft de raad van Indië Jhr. J. C. Reynst op 11 Maart 1844 op een advies van de directeur-generaal van financiën Kruseman:

„De Fiskaal schijnt geen ontrouw in Dekker te vinden. Hoe dit ook zij, het getal ambtenaren, dat onder den gouverneur (Generaal Michiels) ongelukkig is geworden, *is weder met een vermeerderd.*"

Al die bittere tegenspoed had één goede zijde: Dekker ontdekte zichzelf. Hij voelde in al zijn armoede, in al zijn vernedering, in al zijn leed, dat hij tot iets hogers was bestemd, dat hij hoger stond dan die almachtige dwingeland die generaal Michiels was, en hij schreef de Losse Bladen uit het dagboek van een oud man *(Brieven, tweede uitgave, deel I, bl. 37 tot 63)* en zijn eerste toneelstuk *De Eerlooze,* later als *De Bruid daarboven* herhaaldelijk herdrukt. Hij schreef om lucht te geven aan zijn verontwaardigd gemoed.

*
* *

Op een paar eigenaardigheden zou ik nog de aandacht willen vestigen. Na het ontslag van 22 Juli 1843 verkocht Dekker op 28 Augustus daarna al wat hij bezat. De Bruyn Prince geeft in de *Officiële Bescheiden* het uittreksel der „Vendurol", sluitend met *f* 2172.50.

In een brief uit Buitenzorg schrijft Dekker op 26 Januari 1846 aan Tine *(Brieven, tweede uitgave, deel II, bl. 27):*

„Dat ik schulden heb is waar, maar het zijn schulden die ik noemen durf, schulden die sommigen niet eens zoo noemen zouden. Bij mijn vertrek van Natal had ik geld noodig. Ik verkocht mijn inboedel etc., waarvoor ik circa *f* 600 betaald had. De weinige Europeanen die daar zijn en de brave Sumatrasche hoofden boden op mijn goed zoo duur dat ik *f* 2469 ontving. Daarvan had ik geen notitie behoeven te nemen. *Sommigen* zouden het niet gedaan hebben. Maar ik noteerde alles en beloofde mijzelven die menschen voor hunne edelmoedigheid schadeloos te stellen."

Waarom het officieel cijfer niet met dat der Brieven overeenstemt, weet ik niet. Misschien werd nog een en ander uit de hand verkocht en door Dekker bij de rest in zijn notaboekje opgeschreven.

Eigenaardig is ook de lange verantwoording die Dekker uit Padang, op 3 October 1843, aan generaal Michiels zond. Dit stuk, dat uit de Oost-Indische archieven werd opgedolven, is reeds geheel en al Multatuli.

„Ik zoude kunnen spreken, zoo luidt § 9, van mijnen tegenzin in de nietige kibbelarijen van Aijer-Bengie; — ik zoude kunnen aanhalen dat mij een geëmploijeerde (de Sergt.-Majoor voor memorie Hesselink) is toegevoegd, welke na ruim 1½ maand ten mijnen huize te hebben ziek gelegen, aldaar overleden is; ik zoude uit de eindelijke toevoeging van den Surnumerair Goudt kunnen betoogen, dat er *ook vroeger* een geëmploijeerde onder mij *noodig was;* doch ik ga alle deze punten voorbij, en bepaal mij tot de eenvoudige verklaring *dat ik niets bezit*; eene verklaring

welke vreemd luidt doch niet ten nadeele kan strekken van een ambtenaar die eene plaats verlaat, *waar alle zijne voorgangers fortuin gemaakt hebben.*"

De generaal, die van alles uitlegging en opheldering eiste, heeft hier geen uitlegging verlangd.

De brief eindigt als volgt:

„Ik vermeen alle de in de aantooning der ten mijnen laste loopende posten voorkomende punten te hebben afgehandeld, en weet zeer wel dat deze missive, *wat den vorm aangaat,* niet geschikt is UHEDG. in eene gunstige stemming omtrent mij te brengen. Ik voorzie ten volle den ernstigen uitslag, welke deze zaak *bij de bestaande begrippen* voor mij hebben kan, doch neem niettemin eerbiedig de vrijheid *UHEDG.* ten overvloede te verzoeken, mij van alle welwillende consideratiën, indien dezelve mogten kunnen bestaan, te willen verschoonen. Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking van de magt der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijne zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijne principes, trotsch op mijne eer!"

Het is duidelijk: in die kamp op leven en dood is Dekker zich bewust geworden. De strijder is geboren.

*
* *

Bij besluit van de Goeverneur-Generaal, genomen op 10 September 1845, werd machtiging verleend om aan de ambtenaar op wachtgeld E. Douwes Dekker uit te betalen:

1° traktement als kontroleur tweede klasse op Sumatra's Westkust ad *f* 275 's maands van 1 September 1843 tot Januari 1844;

2° wachtgeld ten bedrage van een derde van dat traktement van 9 Januari tot ultimo November 1844.

Tevens werd bepaald dat deze uitkeringen zouden

worden aangewend in mindering van de som van *f* 2106 koper, waarmede hij door de Rekenkamer belast was.

Bij besluit van 13 September 1845 werd Dekker tijdelijk ter beschikking gesteld van de resident van Krawang tot ultimo December 1845, op een toelage van *f* 108.33 boven het wachtgeld dat *f* 91.67 bedroeg.

Terwijl Dekker in de aanvang van 1845 te Batavia verbleef, en daar van zijn mager wachtgeld kommerlijk leefde, kon hij onder Pahud, die later Goeverneur-Generaal werd, bij het departement van produkten en civiele magazijnen enige tijd zonder vergoeding werkzaam zijn. In die dagen maakte hij kennis met een heer van Heyst, die een betrekking kreeg op de theeplantage van Willem van der Hucht, te Parakan Salak, in het mooie gebergte dat men van Buitenzorg kan bewonderen.

Zo kreeg Dekker een uitnodiging om op Parakan Salak te komen logeren. Hij aanvaardde en toen hij hoorde, dat zijn gastheer familieleden uit Holland verwachtte, nam hij op zich die te Batavia van de boot te halen.

Onder de familieleden bevond zich Everdine Huberta baronesse van Wijnbergen, de Tine van de Havelaar.

V

TINE

TINE werd op 26 September 1819 te Antwerpen geboren, in de Twaalfmaandenstraat, nummer 20, bij de Beurs en de Meir. Alhoewel Antwerpen toen deel uitmaakte van het Koninkrijk der Nederlanden, werd haar geboorteakte in het Frans gesteld. Vertaald luidt zij:

„Geboorteakten voor het jaar 1819, nummer 1675.

Op heden zeven en twintig September achttienhonderd negentien, te drie uur in de namiddag, werd ten overstaan

van ons Marc Antoine Fortuné Le Paige, wethouder van de Stad Antwerpen en ambtenaar van de Burgerlijke Stand daartoe speciaal gemachtigd, de geboorte verklaard van Everdina Huberta van Wijnbergen, geboren op zes en twintig September van het hoger vermelde jaar, te half drie in de morgen, wettige dochter van Karel Frederik Johan Pieter, tweede luitenant bij de 15e infanteriedivisie, drie en twintig jaar oud, geboren te Ravenswaai in Gelderland, wonende te Antwerpen, sectie 3 nummer 1086 en van Maria Arnoldina Fischer, zijn echtgenote, twintig jaar oud, geboren te Oosterwijk, Noord-Brabant, door voornoemde vader, die ons het Kind heeft getoond, in tegenwoordigheid van Lamoral Hans Willem van Aijlva Rengers, eerste luitenant derzelfde divisie, ridder in de Militaire Willemsorde, vier en twintig jaar oud, in garnizoen te Antwerpen en van Gerard Bouman, eerste luitenant der genoemde divisie, negen en twintig jaar oud, in garnizoen te Antwerpen. Van welke verklaring wij deze akte hebben opgemaakt, die door ons, benevens de vader en de twee getuigen werd onderteekend.

Van Wijnbergen, Lt. van Aijlva Rengers,
1e Lt. G. Bouma, A. Le Paige.
De secretaris der regentschap,
Wellens."

Everdine was de oudste van vier dochters. Haar zusters heetten:

Marie Gertrude Henriette, geboren 17 Maart 1821, jong gestorven;

Henriette Marie, de latere mevrouw van Heeckeren, geboren 1 Mei 1822 en

Sophie Louise, geboren 9 December 1823, ongehuwd overleden op Java in de loop van 1846.

Baron Charles Frederik Johan Pieter van Wijnbergen was de enige zoon van de ritmeester W. L. van Wijnbergen, die op 18 Juni 1815 te Quatrebras sneuvelde en van vrouwe E. Kleinhoff, in 1851 te Wageningen overleden.

Baron C. F. J. P. van Wijnbergen maakte als kadet-

wachtmeester de slag bij Waterloo mede en ontving er, naar men in de familie vertelde, sabelhouwen op het hoofd. Als tweede luitenant der infanterie huwde hij op 2 Januari 1819 de negentienjarige Marie Arnoldine Fischer de Monrepos.

Zijn curriculum vitae luidt:

geboren te Ravenswaai	7	Maart	1796
trad in dienst als kadet ter zee	15	Juli	1807
kadet bij de huzaren nr. 6	6	Januari	1814
2e luitenant der infanterie	12	April	1816
ging op non-activiteit	15	November	1825
gepensionneerd	8	Februari	1826
overleden te Ginneken	28	October	1829

De reden, waarom pensioen werd verleend, bleef onvermeld. Hij was, naar de Brieven aangeven (2e uitgave, deel IV, bl. 31) krankzinnig gestorven.

Na de dood hunner ouders werden de drie meisjes door de grootmoeder, de weduwe van de ritmeester van Wijnbergen te Wageningen opgevoed. Zij leefde er met haar twee ongehuwde dochters van haar pensioen.

Everdine kwam, zestienjarig, als surveillante op de kostschool van mevrouw Scheffer in het Overijssels stadje Hasselt en kreeg er kost, inwoning en onderwijs voor het werk dat zij leverde. Zij was negentien toen haar voogd, de heer Jan van der Hucht, haar in zijn gezin opnam. In de lente van 1845 reisde deze naar Indië en wel naar Parakan Salak, waar zijn jongere broeder Jan een theeplantage had. De drie jonge baronessen vergezelden hem. Hij overleed er kort na zijn aankomst, toen zijn pupil zich reeds met Eduard Dekker verloofd had.

De lezer kent voorzeker de merkwaardige brieven, die Dekker van 28 September 1845 tot in het begin van April 1846 aan Tine schreef. Tine bewaarde ze steeds met grote zorg. Ze werden in 1891 door Mimi uitgegeven als bundels III en IV der Brieven en beleefden in 1912 een tweede druk in de *Wereldbibliotheek (deel I, bl. 71 tot 228, deel II blz. 7 tot 76).*

Het huwelijk had op 10 April 1846 te Tjandjoer plaats, het prachtig oord, door van Hoëvell (1812—1879) in zijn *Reis door Java* beschreven.

Na de plechtigheid reisde het jonge paar naar Krawang, waar Dekker nog altijd werkzaam was en bij de heer en mevrouw Dikkelman inwoonde, ook na zijn huwelijk.

Op 18 Mei 1846 ontving Dekker zijn benoeming tot kommies op het residentiëkantoor te Poerworedjo (Bagelen, Midden-Java), waar een Schmidt auf Altenstadt resident was. De heer H. I. Hoogeveen, lid van de Raad van Indië, steunde Dekker bij de Goeverneur-Generaal Rochussen. Twee jaar lang wachtten de beide echtelingen op een verhoging in rang. Op het eind van October 1848 kwam eindelijk Dekkers benoeming als secretaris van Menado (Celebes) met een bezoldiging van *f* 400 in de maand.

Uit die tijd stamt een brief (of een concept van brief) aan ds. Pieter Douwes Dekker, doopsgezind predikant te den Helder *(Brieven, tweede uitgave, deel II, bl. 84 tot 93)*, uit Menado 15 Januari 1851. Wij ontlenen er enkele regelen aan:

„Mijne betrekking hier is zeer notabel. Alleen sta ik onder den resident, doch met Everdine, daar de Resident niet getrouwd is, zijn wij al zoo wat de eerste van de plaats, en in het algemeen moet ik zeggen dat het publiek ons eer meer dan minder ontziet dan ons toekomt. Ik kan niet juist weten of gij begrip hebt van eene plaats als Menado wat het publiek aangaat, doch waarschijnlijk is dat grooter dan gij denkt. Zoudt ge wel gelooven dat hier minstens eens, meestal meermalen 's maands partijen worden gegeven, van 100 en 150 menschen? Op 's Konings verjaardag 1850 is hier een bal costumé geweest dat werkelijk schoon was om te zien. Ik houd het er voor dat men in de grootste kringen in Europa bezwaarlijk zoovele rijke schoone costumes bijeen zoude brengen als hier op het afgelegene Menado. En wat het aardigste was, er waren costumes van 16 en 1700, niet nagemaakt, maar echt."

...„Eefje is zoo geliefd, dat het werkelijk eene teleurstelling was als wij niet meededen. Gij kunt niet begrijpen hoe bemind zij is, van den Resident af tot het kleinste bruine kindje toe."

...„Het zal niet onaardig zijn u mijne baantjes eens op te noemen. *Secretaris*, dat is de schrijfmachine, en moet zijn (ik hoop dat ik het ben) de regterhand van den resident, en bij elke afwezigheid die telkens voorvalt zijn vervanger. Dan komt er bestuur, policie en kultures bij over nota bene 27 districten, allen van elkander onafhankelijk en onder eigene hoofden staande, die meestal kibbelen, soms vechten. Dit is de eigenlijke Minahassa. Zie daaromtrent te krijgen het Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, waarin een togtje door een gedeelte der districten beschreven wordt. Eef en ik hebben datzelfde tourtje gedaan. Voorts de afdeeling Gorontalo waar echter een ambtenaar is, dus dat gaat vanzelf, — maar dan zeventien geheel onafhankelijke, op eilanden en langs de kust gelegene rijkjes die voortdurend tot hun pligt (?) moeten gebracht, om belastingen etc. aangemaand en desnoods gedwongen moeten worden. Dat de waarneming van dat bestuur slechts van tijd tot tijd en niet voortdurend is, maakt de zaak niet beter, dewijl zulks veelal maakt dat ik morgen met de verkeerdheid van heden in mijn maag zit, en vandaag niet weet wat morgen goed gevonden zal worden. Het sekretariaat zelf is bovendien sedert mijne komst niet gemakkelijker geworden. De verklaring van de Menadosche havens tot vrijhavens, de algeheele verandering van de organisatie zoo van politieken als van landbouwkundigen aard, de in Indië ingevoerde nieuwe wetgeving, God betere het! (neem dit niet als een vloek maar als een bede) het adviseeren nopens de nog niet ingevoerde doch in de pen zijnde nieuwe wetgeving van strafregt, en daarbij niet de minste assistentie, noch boven noch beneden mij, dit alles heeft mij bezigheden gegeven waaraan mijn voorganger (thans assistent-resident van Saparoea) nooit gedacht heeft.

„Algemeen ontvanger. Als zoodanig heb ik een doorloopende kas van plus minus drie ton, voorts drie onderkassen in de binnenlanden die ik nooit zie, doch die op maandelijksche kasrekening bij mijne hoofdverantwoording verhandeld worden. Daarbij de geldelijke administratie

over dertien pakhuizen waar koffy etc. van de bevolking wordt ingekocht, en waarvan slechts drie op Menado zijn. De rest zie ik nooit. Dat gaat alles op een distantie.

„De genoemde twee betrekkingen zijn hoofdzaken. De bijbaantjes die ik zooveel mogelijk aan anderen overlaat, doch waarvoor ik verantwoordelijk ben, zijn: President van de weeskamer, Notaris, Griffier (en als de Resident absent is, President) van den Landraad en de Rijksraden. Elk rijkje heeft zijn eigen geregt en eigene wetten die dan, alweer God betere het! met onze zoogenaamde wetgeving zooveel mogelijk in overeenstemming moeten gebracht worden. Dit is alles zoowel civiel als crimineel, en de vonnissen worden door den Raad van Justitie te Ternate of in sommige gevallen door het Hooggerechtshof te Batavia gereviseerd en desnoods, zooals zij het noemen, gecorrigeerd, dikwijls met verwijzing tot Hugo de Groot, of Justinianus, of van der Linden en meer dergelijke lieden, die nooit een alfoer gezien hebben en dus zeer bevoegde rechters zijn.

„Ambtenaar van den burgerlijken stand, lid en secretaris van de subcommissie van onderwijs, vendumeester, (er wordt hier voor *f* 150 à *f* 200 mille 's jaars op publieke vendutie verkocht). De vendumeester geeft bij elken verkoop acceptatiën af, betaalbaar op zes maanden. Het gouvernement is daarvoor garant. De inning der gelden is soms moeyelijk, maar daarvoor heb ik eenige percenten. Wat de soliditeit der koopers aangaat, moet ik meestal op het compas zeilen van mijne ondergeschikten, want ik kan onmogelijk al die kerels kennen. Bankroeten zijn ook niet zeldzaam, maar worden toch door de percenten gedekt. De verkooper heeft hiermede niets te maken. Zijne acceptatie moet op den dag betaald worden. De instelling is over het geheel zeer heilzaam, vooral in Indië waar zoo oneindig veel mutatie plaats heeft. Men kan daardoor, mits de percenten betalende, elk object in één dag in contant geld veranderen, want de acceptatie van den vendumeester is overal gangbaar.

„Vervolgens ontvanger van het successieregt onder Christenen. Idem onder onchristenen (Mahomedanen, Chineezen en andere heidenen). Dit is geheel afgescheiden van het vorige dewijl de volksaard dienaangaande andere

instellingen heeft noodzakelijk gemaakt dan de onze, die op dit punt zoo *barbaarsch* zijn dat ik niet begrijp hoe gij en uw buurman of wie gij wilt al was het alleen hierom geen opstand maakt. En ten slotte geloof ik bewaarder te zijn van hypotheken en ontvanger van het regt op de overschrijving van vaste goederen.

„Eefje riep mij om te eten, avondeten. Gedurende de drie minuten die ik daarvoor noodig had, dacht ik er over na hoe gek mijne laatste regels zijn, gek, niet omdat ze niet waar zijn, maar omdat het nutteloos is, mij reeds bij het aanraken van een zoo klein hoekje in den Augiasstal onzer ellendige wetgeving zoo boos te maken. Ik heb daar groote letters gebruikt, hoe zoude ik moeten schrijven als ik de verontwaardiging over het geheel onzer instellingen in mijne pen voelde trillen."

*
* *

Uit die dagen stamt ook een officieel stuk van 1 April 1851, ondertekend door de Resident R. Scherius, maar opgesteld door Dekker. Het werd voor de eerste maal vertaald en gedrukt in 1879 door het Soerabajaasch Handelsblad, daarna in het weekblad *„Oost en West"*, in *„Een en Ander over Multatuli"* van *Jan Versluys* en in de *Brieven (2e uitgave, deel II, bl. 94 tot 98).*

„Het bewijst, zegt Versluys, hoe natuurtrouw de schrijver was, hoe hij naar waarheid streefde, ja onbewust bijna overschreef in zijn werk, wat hij *in dienst,* aan de bewoners van Insulinde namens het Gouvernement had verkondigd."

Daar schreef hij ook — op het einde van Februari of in het begin van Maart 1851 — het in 1885 door Huet gepubliceerde zogenaamde dagboek *(Brieven, tweede uitgave, deel II, bl. 102 tot 112).*

Bij besluit van 8 October 1851 werd Dekker benoemd tot assistent-resident te Amboina (Molukken), met *f* 500 maandelijks traktement. Hij ontving dit stuk eerst op 3 Januari 1852.

Te Ambon, zoals Amboina meestal wordt genoemd, was Dekker voortdurend zeer zenuwachtig, zodat hij weldra een verlof naar Europa „tot herstel van gezondheid" aanvroeg en verkreeg, met een bezoldiging van ƒ 2700 's jaars.

Op 15 September 1852 gingen Eduard en Tine scheep naar Europa, op een kleine zeiler, die natuurlijk om de Kaap de Goede Hoop voer en waarvan zij de enige passagiers waren. Zij hadden de gelegenheid Sint Helena en Longwood te bezoeken. Op eerste Kerstnacht overnachtten zij te Hellevoetsluis in een bedstede.

De grote gebeurtenis tijdens het verlof was de geboorte van Edu. Op 1 Januari 1854 kreeg Tine te Amsterdam haar eerste kind. Het uittreksel uit het register van geboorten luidt:

„Op heden vier January achttienhonderd vier en vijftig is voor ons, ondergeteekende, Ambtenaar van den Burgerlijken stand der stad Amsterdam, verschenen: Eduard Douwes Dekker, van beroep Adsistent-Resident op Amboina, oud vier en dertig jaar, wonende Singel - Buurt G No. 331, welke heeft verklaard dat op een dezer, des namiddags ten zeven ure, in het huis staande als boven, is geboren een kind van het mannelijk geslacht, uit Everdine Huberte baronesse van Wijnbergen, van beroep geen, wonende als boven, zijne echtgenoot; welk kind zal genaamd worden Pieter Jan Constant Eduard; van welke verklaring wij deze akte hebben opgemaakt in tegenwoordigheid van Johan Daniel Gerth, van beroep ambtenaar, oud acht en veertig jaren, wonende Egelantiersgracht N N 12 en van Hendrik Willem Kaiser, van beroep ambtenaar, oud zes en dertig jaren, wonende Utrechtschedwarsstraat Z 334, en is deze akte door ons, benevens den vader en de getuigen, na voorlezing onderteekend.

Douwes Dekker, J. D. Gerth, H. W. Kaiser, Berg."

Het in Menado en op Ambon gespaard geld was met de verlofsbezoldiging kort na Edu's geboorte ver geslonken en door het reizen en trekken door Nederland,

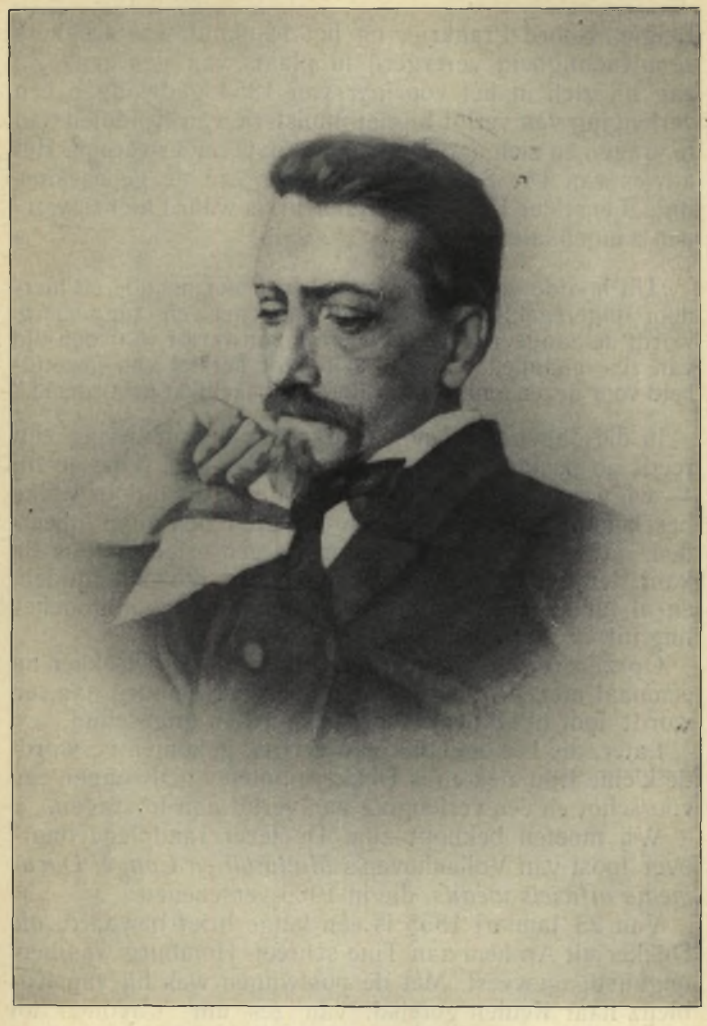

Multatuli in 1853, door Overman.

België, Noord-Frankrijk en het Rijnland was Dekkers zenuwachtigheid verergerd in plaats van genezen. Zo zag hij zich in het voorjaar van 1854 gedwongen een verlenging van verlof bij het ministerie van Koloniën aan te vragen en zich aan een onderzoek te onderwerpen. Het advies van Dr. Snabilié, inspecteur van de geneeskundige dienst der Land- en Zeemacht, is waard hier te worden aangehaald:

„Uit hoofde van hoogen graad van melancholie en hierdoor ongeregelde werking van hersenen en ruggemerg, wordt de aangevraagde verlenging van verlof voor den tijd van zes maanden ter beproeving tot herstel van gezondheid voor dezen ambtenaar allernoodzakelijkst geoordeeld."

In die dagen komt nog een andere beslommering zijn reeds zo zenuwachtige toestand verergeren. Tine en hij — wij weten niet door welke verwanten noch door welke bescheiden daartoe aangezet — waren zich gaan inbeelden, dat zij aanspraak hadden op een erfenis langs de kant der van Wijnbergens van dertig duizend gulden, en al hun zoeken en snuffelen liep op een ontgoocheling uit.

Op zijn reizen, want ergens stil zitten kon Dekker nu eenmaal niet, — doet hij ook Spa en Homburg aan, en wordt door het duivelse spel bekoord en uitgeschud.

Later, als het ogenblik van vertrek gekomen is, wordt de kleine Edu ziek en is Dekker opnieuw gedwongen een voorschot en een verlenging van verlof aan te vragen.

Wij moeten beknopt zijn. De lezer raadplege daarover Joost van Vollenhoven's *Multatuli en Congé, Documents officiels inédits,* die in 1909 verschenen.

Van 23 Januari 1855 is een lange brief bewaard, die Dekker uit Arnhem aan Tine schreef. Homburg was hem ongunstig geweest. Met de postwagen was hij van Koblenz naar Keulen gereisd, van zes uur 's avonds tot zes uur 's morgens. Het vroor dat het kraakte. Hij had wel een boekdeel kunnen vullen, zegt hij, met wat hij in

die twaalf dagen ondervonden had. Van zijn armoedje had hij nog arme Oostenrijkse muzikanten geholpen.

„En toen spoorde ik verder en dacht na en sprak met God. Of 't een gebed was of een lastering, een aanbidding of een loochenen van zijn bestaan, dat weet ik niet. Maar zeker heb ik gezegd: Als ge er zijt, zie naar mij."

Hier hebben wij voor het eerst een godsdienstige zienswijze, die wijst op een radikale verandering in zijn religieuse gevoelens. Hij was overigens — te Gorkum — tot de vrijmetselaarsloge „het Rozenkruis" toegetreden. Details daarover werden tot nog toe niet bekend gemaakt.

In de eerste helft van Mei 1855 keerden Dekker en Tine naar Batavia terug, met Edu ditmaal.

Hun beste, hun gelukkigste, hun onbezorgdste jaren waren voorbij, tien jaren van ongedeelde liefde. Maar dat bevroedden zij toen niet.

VI

LEBAK

IN October 1855 te Batavia aangekomen, werd Dekker eerst bij besluit van 2 Januari 1856 tot assistent-resident van Lebak benoemd.

De afdeling Lebak behoort tot Bantam, de westelijkste residentie van de provincie West-Java en geniet sedert de inlijving van 1813 wat men met een slechte faam gelieft te bestempelen. Men leze daarover *Leed en Lief uit Bantam* van *R. A. van Sandick (Zutfen 1892)*.

In een zeer keurig en leerrijk boek, *Eene Reis om de Wereld in vier honderd en tachtig dagen* door *G. Verschuur (Haarlem, 1882)*, zegt de schrijver:

„Hunne verraderlijke aanvallen daargelaten, kan men het werkelijk dien menschen niet kwalijk nemen, dat zij een

wrok koesteren tegen den vreemdeling, die zich in hun land vestigt. In de officiëele rapporten lees ik de vermakelijke benaming van „kwaadwilligen" voor een volk, dat zijn geboortegrond verdedigt, maar wat deden wij dan anders in de zestiende en zeventiende eeuw, toen wij in oorlog met Spanje gewikkeld waren? Liefde voor den evenmensch en prediking van Christendom en vooruitgang zijn schoone banieren, die eenmaal in onze maatschappij zijn aangenomen als dekmantel om andere volkeren te beheerschen, hun grond te annexeeren, en de renten, die hij opbrengt, in den zak te steken; maar ik zoude wel eens willen zien, wat *wij* doen zouden, wanneer wij het ongevraagde bezoek ontvingen van een vreemd volk."

*
* *

Dekker vond aan het hoofd van het Zuiderregentschap de regent van Lebak, *raden adipati Karta Nata Negara,* die niet alleen zelf een oneerlijk ambtenaar was, maar ook een familie bezat, die voorwaar geen zegen voor de bevolking was.

Mr. W. B. Bergsma, van 1862 tot 1866 controleur van Lebak, heeft in de *Amsterdammer van 26 Februari 1882* een getuigenis afgelegd, die geen twijfel toelaat.

„In de eerste plaats, zegt hij, wensch ik te constateeren, dat het wanbestuur en de knevelarijen van inlandsche hoofden, toen de heer Douwes Dekker in 1856 den regent van Lebak in staat van beschuldiging wilde doen stellen, *schromelijk erg waren.*"

„Ik ben er van overtuigd," zegt de heer *van Sandick (Leed en Lief in Bantam, bl. 195),* „op grond van de getuigenis van vele ouden van dagen in Lebak, *dat de regent van Lebak de bevolking uitzoog en knevelde, dat hij buffels stal en zijne vijanden vergiftigde.*"

„Toen ik in 1862 in Lebak kwam, zegt mr. W. B. Bergsma verder, wist de oude regent maar al te wel, wien ik bedoelde toen ik *zijn* naam noemde: er kwam een leelijke grijns op zijn trotsch gelaat."

Multatuli's woning te Lebak.

Ingenieur van Sandick, hoe bezadigd, hoe zeer ambtenaar ook, zegt toch onomwonden:

„Er zou aan het rechtsgevoel der Nederlandsche natie beter zijn voldaan, *als de regeering den regent in 1856 ontslagen had.*"

Enkel ontslagen? Voor diefstal en vergiftiging zoveel jaren lang?

Laten wij de ingenieur van Sandick nogmaals aan het woord:

„De knevelarijen, waaraan de regent zich heeft schuldig gemaakt, schijnen inderdaad *buitengewoon* te zijn geweest, daar de herinnering er van nog voortleeft op het huidige oogenblik bij de bevolking van Lebak. Echt Indisch is het, dat er nooit een regent zoo populair is geweest als hij. Hij leefde, na zijn eervol ontslag in 1865, als een hooggeacht particulier te Rangkas Betoeng, en overleed eerst veertien jaren later. Kort vóór zijn dood geschiedde het, dat de wateren der Tjoedjong tot eene ongekende hoogte stegen, zoodat er veel schade werd aangericht en Rangkas Betoeng overstroomd werd. De vroeger zoo krachtige adipati was oud en lam. Maar de bevolking smeekte hem door zijnen invloed de rampen van hooger hand te bezweren. Toen liet hij zich op een baar naar den oever der rivier dragen en bezwoer hij de wateren. En toen kort daarop de abnormale waterstand tot het verledene behoorde, schreef de bijgeloovige bevolking van Lebak dit toe aan haren ouden regent *die haar in zijn goeden tijd zoo danig gekneveld had.*"

„De bevolking van Lebak is zeer vroom; zij is vooral stipt in het waarnemen harer uiterlijke godsdienstplichten. De strenge vasten, die gedurende de maand Ramadan aan de Mohammedanen zijn voorgeschreven, worden over bijna geheel Java alles behalve trouw opgevolgd; in Lebak worden de bepalingen van den Koran ook op dit moeilijke punt zeer stipt nageleefd. Hetzij uit berekening, hetzij uit innerlijken aandrang was de regent van Lebak zeer godsdienstig. Hij genoot daardoor den machtigen steun van priesters en hadji's; hij stond zelfs bij de bigotte bevolking in een geur van heiligheid. Het is dus zeer de vraag, *al was hij*

naar de Westersche begrippen bepaaldelijk een schurk te noemen, of de bevolking van Lebak hem niet een deugdzaam mensch vond. De persoon van den regent was gevreesd; men beschouwde hem als een toovenaar, die door Gods gunst over bovenaardsche middelen beschikte om zijne vijanden te vernietigen; bij een Aziatisch volk een voldoend fondament voor eene populariteit zonder weerga."

*
* *

Op 24 Februari 1856 — een maand na zijn aankomst in Lebak, klaagde de assistent-resident, Eduard Douwes Dekker, de regent van Lebak en de demang van Parang-Koedjang bij de resident Brest van Kempen aan. De lezer van *Max Havelaar* weet wat er op volgde. Op 23 Maart 1856 werd Dekker eervol van de verdere betrekking van assistent-resident van Lebak ontheven en voorlopig belast met de waarneming der betrekking van assistent-resident van Ngawie (Madioen) met een maandelijkse bezoldiging van 500 gulden.

Dekker verkoos ontslag te nemen. Bij besluit van 4 April 1856 werd hij dan ook op verzoek eervol uit 's lands dienst ontslagen.

Men heeft in de Lebakkwestie gezegd, dat Dekker veel kalmer en veel langer had behoren te onderzoeken. Dat is niet ernstig.

Hoofdzaak is, dat hij op alle punten gelijk had. De zeer zeker bevoegde van Sandick zei dat de raden adipati Karta Nata Negara een heilige schurk of een schurkachtige heilige was.

Overigens, Dekkers voorganger Carolus, die de landstaal sprak als een inboorling en met een vrouw van de streek gehuwd was, had de bouwstoffen van een zeer ernstige aanklacht verzameld, toen hij ziek werd en overleed. De documentatie lag op zijn werktafel.

Dekker onderzocht dan nog een volle maand en vernam wat iedereen in Lebak wist, de controleur van He-

Gezicht op Lebak, tekening van C. W. M. van de Velde

mert zowel als de resident Brest van Kempen. Maar deze laatsten waren overtuigd dat het Goevernement niet aan de regent zou raken.

In zijn *Levensschets van Multatuli (1920, IIe deel, bl. 157)* zegt *J. de Gruyter*:

„Tegenover het oordeel van den oud-resident de la Valette, die meent dat Havelaar niet voldoende op de hoogte kon zijn, dat hij langer had moeten onderzoeken, herhaal ik dat naar mijne meening Havelaar *volkomen* gelijk had. Want wat, in godsnaam, viel er in Lebak te onderzoeken? De vexaties en het onrecht, de lafhartigheid van het heerschend regime, straalden ieder in de oogen, die niet met officieele en zelfgewilde blindheid geslagen was."

Een brief van de heer C. J. Hasselman, lid van de Raad van State, aan Jonkheer W. H. W. de Kock, schijnt mij hier op zijn plaats. Ik dank de heer Hasselman voor de hoofse wijze, waarop hij mij de toelating ter opname wel wilde geven.

Den Haag, 9 Juli 1910.

„Hoogwelgeboren Heer,

„Uw artikel in de Nieuwe Gids, voor de toezending waarvan ik U mijn beleefden dank betuig, noopt mij tot eene korte nadere toelichting van het door mij in de Gids van Mei j.l. geschreven stukje bij gelegenheid der Multatuliviering.

Vooraf de mededeeling, dat ik mij bij deze viering heb aangesloten uitsluitend op verzoek van het Indisch Genootschap, dat mij verzocht had dit Genootschap in de Multatuli-Commissie te willen vertegenwoordigen. Ik heb toen geantwoord dat ik geen bizonderen aandrang gevoelde tot huldiging van Multatuli als mensch, nòch als volksopvoeder, maar wel als voorlooper van meer rechtvaardige begrippen inzake onze inboorlingenpolitiek in Nederlandsch-Indië. Als zoodanig eer ik in hem iemand die de waarheid heeft durven zeggen in eene periode, toen het besef in die treurige waarheid lang niet algemeen was doorgedrongen. De Max Havelaar heeft de oogen geopend voor groote misstanden op

Java. Hij heeft mede den stoot gegeven aan het nemen van maatregelen die, hoe geleidelijk en langzaam dan ook, ten slotte geleid hebben tot meer humane inzichten. In dit feit en in dit feit alleen ligt voor mij de groote beteekenis van Multatuli's optreden, dit feit is voor mij een reden geweest om het verzoek van het Indisch Genootschap niet te beantwoorden met eene weigering en het groote gewicht van dit feit wordt in mijne oogen hoegenaamd niet verminderd of gewijzigd door de zeer vele — en ook in mijn oog dikwerf zeer gegronde — aanmerkingen, die overigens te maken zijn op Multatuli's optreden, zijn handel en wandel, zijn denkbeelden en theorieën.

Wie mijn Gidsartikel met aandacht leest zal daar niets in vinden wat wijst op vergoding van den mensch Douwes Dekker, van den schrijver, vrijdenker of paedagoog Multatuli. Het is mij niet mogelijk over het vóór of tegen van deze qualiteiten mij zoo warm te maken als u, mr. van Deventer en zoovelen dat doen of gedaan hebben. Ik maak mij als 't ware los van den persoon van Douwes Dekker en vraag alleen welke beteekenis de Max Havelaar heeft in verband met het geleidelijk baanbreken van mildere beginselen in onze koloniale politiek. Daarom koos ik als titel, niet: het regeeringsoordeel over Multatuli, over Duymaer van Twist, over Pahud of over wien dan ook, maar: het regeeringsoordeel *over de Bantamsche knevelarijen.* Een bij uitstek *zakelijk* standpunt derhalve. Dat die knevelarijen bestonden staat onwederlegbaar vast. Het werd erkend door den Regent zelf die ze bedreef, door de Indische Regeering die ze verontschuldigde met een beroep op het zeer algemeene dier knevelarijen. En nu kan men bij het beoordeelen dier knevelarijen van tweeërlei standpunt uitgaan. Men kan zeggen, dat zij zoo erg niet waren, dat andere Regenten precies hetzelfde deden, dat de Javaan zich er gaarne aan onderwiep, dat zij getolereerd moesten worden uit vrees voor erger enz. enz. Maar men kan ook zeggen dat zij in ieder geval en onder alle omstandigheden *ongeoorloofd* waren, dat zij voor de bevolking kwellend en voor de Regeering onwaardig moesten worden geacht, dat er in het belang van het hoogere humaniteitsbeginsel, op welke wijze dan ook, een einde aan behoorde te komen. Welnu, de Indische Regeering — wie daarvan deel uitmaakten is mij

volmaakt onverschillig — stelde zich op het eerste; de schrijver van den Havelaar — wie hij was, wat hij in zijn privéleven deed, of hij dronk, loog, stal enz. is mij eveneens volmaakt onverschillig — stelde zich op het tweede standpunt. En nu heb ik in mijn stuk alleen willen doen uitkomen dat de heer Fransen van de Putte zich *naast* Max Havelaar en *tegenover* de Indische Regeering op het tweede, ook mijns inziens eenige juiste standpunt stelde. Iets anders valt uit mijn stuk niet te lezen en iets anders wensch ik niet dat er uit gelezen worde. De geheele *personen*-kwestie laat mij koud; de wereldgeschiedenis wordt mijns inziens niet beheerscht door *personen,* maar door *denkbeelden,* door geestelijke stroomingen. En wat mij interesseert is de geleidelijke ontwikkeling en uitbreiding dier denkbeelden. En indien een overigens weinig sympathiek persoon toevallig de drager, de propagant is van een hoogstaand en heilzaam denkbeeld, dan mag uit eene hulde aan een *propagant* niet afgeleid worden, dat men bewondering gevoelt voor het gedrag en de daden van den persoon.

Met alle hoogachting teeken ik mij

Uw dw. dr.
C. J. Hasselman."

*
* *

Maar, zal men zeggen, Dekker diende zo hooghartig zijn ontslag in, om zich een martelaarskroon op de slapen te kunnen drukken.

Ofwel handelde hij aldus, zoals de pamflettist de Kock trachtte te bewijzen, uit gekwetste ijdelheid.

Neen, Dekker vond dat hij tegen de schromelijke wandaden van de inlandse hoofden opkomen moest en daar hij door de Indische Regering in het ongelijk werd gesteld, nam hij ontslag en trachtte hij eerst in Indië, later in Europa, een andere betrekking te vinden. Was hem dit gelukt, dan zou hij misschien nooit hebben geschreven. Het waren de omstandigheden, die hem tot schrijver eerst, en na 1870, na zeer talrijke pogingen om een brood-

winning machtig te worden, tot broodschrijver maakten.

De Middelstumse predikant Karel Vos (1874—1926) heeft in de Tijd van 15 Mei 1920 een studie gepubliceerd, waarin een brief van ds. Pieter Douwes Dekker, Multatuli's oudste broer, voorkomt.

Pieter was naar Woudsend, zijn vroegere gemeente, gaan prediken en schreef na zijn thuiskomst, op 25 Augustus 1856, aan de doopsgezinde diaken C. A. Brouwer:

„Te Sneek spraken wij Ds. J. de Stoppelaar Blijdesteyn en vrouw, welke laatste een broeder heeft, Anton Haga, officier bij de artillerie, die in Mei 1855 aan boord van het zelfde schip als Eduard Douwes Dekker naar Java is vertrokken. Hij schreef later naar Sneek, dat hij met Eduard op reis zeer veel gepraat had, op Java zijn vriend was geworden of gebleven en hoezeer hij ook in vele dingen van Eduard verschilde, echter moest toestemmen en goedkeuren dat hij zich zoo kras had verzet tegen vele en velerlei misbruiken en knevelarijen — *en liever dan deze te dulden zijn ontslag had gevraagd.* Hoe gaarne zou ik die brieven eens hooren. Maar daarvoor had ik te Sneek den tijd niet."

Zeer te recht zegt ds. K. Vos:

„De beteekenis van dit schrijven van ds. Pieter Douwes Dekker is deze, dat de brief is gedateerd: 25 Augustus 1856. Derhalve, want het onslag is 4 April 1856 gegeven, spreekt Haga vrijwel terstond, nadat het ontslag een feit was, zijn oordeel uit. Hij geeft, alhoewel hij in veel opzichten anders dan Multatuli dacht, hem gelijk, dat hij zich tegen die knevelarijen verzette, en dat hij liever dan ze te dulden zijn ontslag had aangevraagd. Dit is een oordeel van een officier dat werd geschreven geruimen tijd, vóórdat Multatuli in ons land teruggekeerd is, derhalve dat oordeel bevat den *oogenblikkelijken* indruk van Multatuli's omgeving. Daarom is het goud waard, want het leert ons, dat terstond is erkend, dat deze ontslagaanvrage niet, zooals de Kock wil aantoonen, voortsproot uit gekwetste ijdelheid, maar wel uit het besef, dat Multatuli door genoegen te

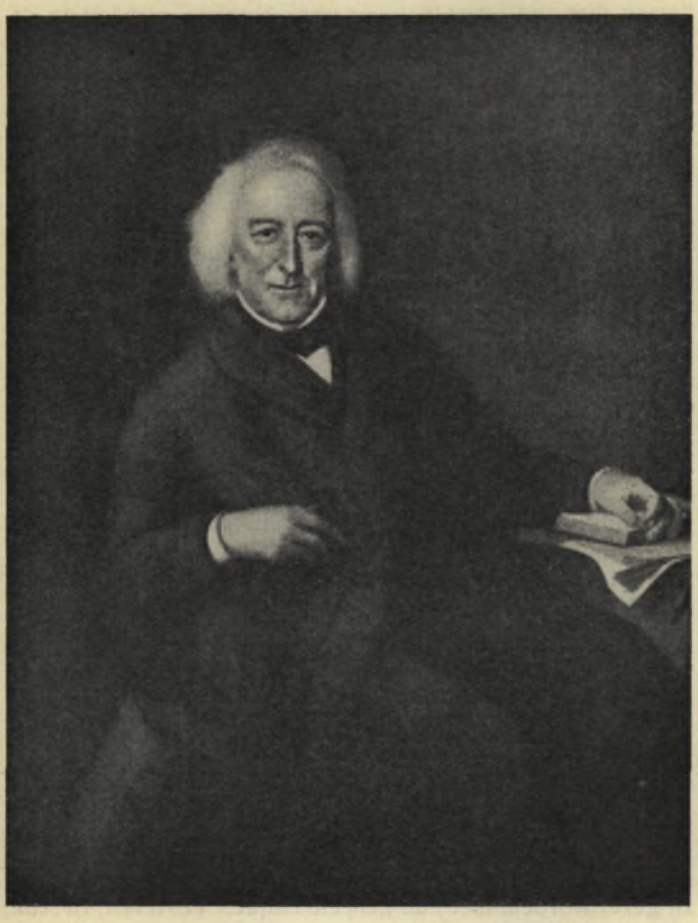

Mr. Jakob van Lennep, in 1867, door J. G. Schwartze
geboren Amsterdam 24 Maart 1802,
overleden Oosterbeek 25 Augustus 1868.

nemen met zijn overplaatsing naar Ngawie, zichzelf in de onmogelijkheid gebracht zou hebben om tegen bedoelde knevelarijen op te komen."

Multatuli zelf schrijft op 3 Januari 1871 aan zijn vriend en lotgenoot S. E. W. Roorda van Eysinga:

„Ge vergist u in de meening, dat ik martelaar wilde zijn. Ik ware het liever niet geweest... Och, asjeblieft, Roorda, vereer mij na mijn dood door de opmerking, dat ik veertig leefde voor ik van mij liet hooren! Hoe ik na Lebak nog vier jaren zweeg! Hoe ik in mijn brief aan Duymaer van Twist poogde de zaak te verbeteren, zonder „Publiek" er bij te roepen."

Hij had er nog kunnen aan toevoegen, dat hij, *zelfs nadat Jacob van Lennep de Havelaar als meesterstuk had bestempeld,*

— „in weerwil van de bleeke inkt, klein schrift (van het manuscript, dat Jacob van Lennep omstreeks 15 November 1859 las), donkere lucht en toenemende verzwakking mijner oogen, heb ik het boek verslonden." *(Brieven, tweede uitgave, deel III, bl. 90)* —

nog volstrekt niet zeker was dat zijn „koninklijk" boek — het woord is van Huet — zou gedrukt worden.

Dekker zou zijn eersteling hebben opgeofferd, zo men hem recht had laten wedervaren, zo men zijn zijde had gekozen.

„Ik begrijp zelf wel dat de Koning mij niet kan laten helpen onder een ministerie Rochussen of een gouvernement Pahud! Als ik slaag, moet ik zóó slagen dat mijn slagen een politieke beteekenis heeft en dat die prullen op zij gezet worden, met hun geheele clique." *(Brieven, tweede uitgave, bl. III, bl. 87).*

Maar daarvan was aan hoger hand geen spraak en Dekker zou geleidelijk in de literatuur worden meegesleept.

VII

MAX HAVELAAR

OF Tine meetelde bij de ontslagaanvraag? Waarschijnlijk niet. Ze zal die zo gewichtige stap hebben gebillijkt, zonder in het minst de lange nasleep van gevolgen er van te bevroeden. Het besluit werd genomen in een romantische opwelling van edele mensenliefde.

In niet een van Tine's brieven hebben wij een enkel woord kunnen ontdekken, waardoor zij zich over het ontslag zou hebben beklaagd. Zij is, ondanks alles, naast haar man blijven staan.

„Eene goede maatschappelijke betrekking, het vooruitzicht op eene schitterende loopbaan bracht hij ten offer aan zijn gevoel van recht. Zonder fortuin, zonder steun ging hij een onzekere toekomst te gemoet. Door medewerking noch berusting wilde hij medeplichtig zijn aan wanbestuur."

Die woorden van de „circulaire" van Maart 1882 heeft Tine niet meer kunnen lezen, maar was zulks mogelijk geweest, ze zou ze zeker hebben beaamd en het is dan ook zeer natuurlijk dat de Havelaar aan haar werd opgedragen.

*
* *

Na het ontslag gingen Dekker, Tine en de tweejarige Edu naar Batavia. Dekker hoopte de treurige toestand van Lebak aan de goeverneur-generaal zelf te kunnen uiteenzetten. Maar hij werd tot Z. Exc. mr. Duymaer van Twist niet toegelaten.

Duymaer van Twist was hem nochtans ver van ongenegen geweest. In een brief van 4 April 1882 aan H. G. Kronenberg zegt de vroegere landvoogd van Insulinde:

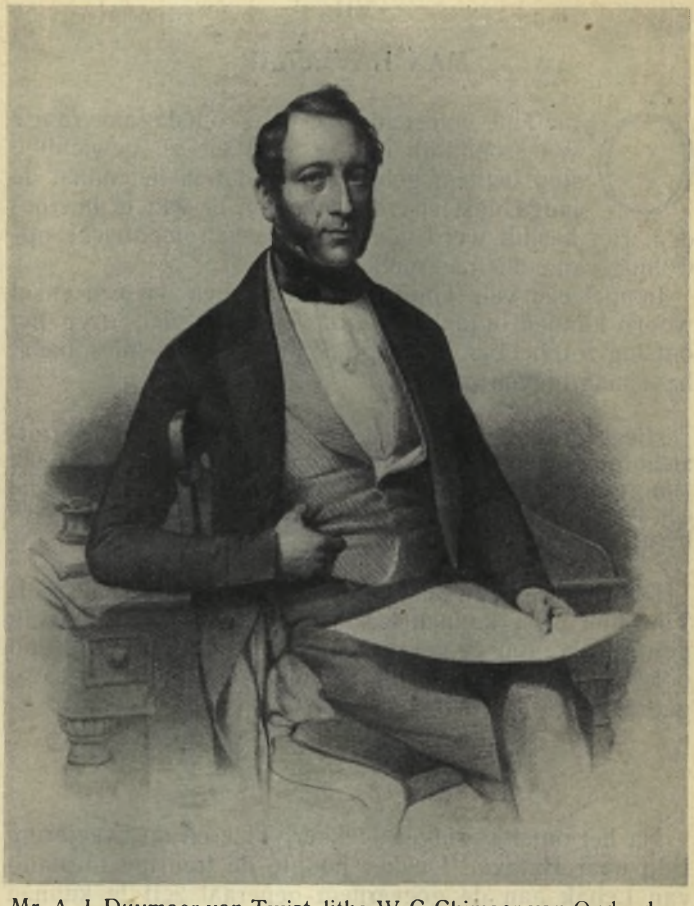

Mr. A. J. Duymaer van Twist, litho W. C. Chimaer van Oudendorp
geboren Deventer 20 Februari 1809,
overleden Diepenveen 1 December 1887.

„Ik heb ten aanzien van Multatuli een volkomen gerust geweten. Hij is door mij met meer dan gewone welwillendheid behandeld.

Ik had hem te Buitenzorg leeren kennen, waar hij zich, van verlof teruggekeerd en wachtende op herplaatsing, had gevestigd.

Op de diners, of liever na de diners, waarop hij met zijn echtgenoote nu en dan werd genoodigd, had ik meermalen met hem gesproken en had hij mijn sympathie verworven door zijn hart voor den inlander.

Toen Lebak open kwam en ik wist, dat dáár de toestand der bevolking veel te wenschen overliet, dacht ik, dat hij daar de regte man op de regte plaats zou zijn en ofschoon de Raad van Indië hem niet had voorgedragen, benoemde ik hem tot adsistent-resident.

Toen hij daar op zoo onbesuisde manier was te werk gegaan en de daartoe betrekkelijke stukken bij den Raad van Indië kwamen, adviseerde die Raad in substantie hem onverwijld te ontslaan en nooit meer te benoemen in een betrekking, waaraan de uitoefening van gezag verbonden was.

Dat vond ik te kras. Maar te Lebak kon hij niet blijven. Dat gaf aanleiding tot mijn bekenden kabinetsbrief, een eer, die misschien nog nooit aan een adsistent-resident was te beurt gevallen."

Maar na de verlening van eervol ontslag wilde hij Dekker niet meer ontvangen.

Door de Brieven van Multatuli *(tweede uitgave, deel II, bl. 152—162)* weten wij dat hij na zijn mislukking bij de goeverneur-generaal te Buitenzorg en te Bandoeng naar een betrekking zocht. Het lot was hem niet gunstig en zijn gemoed zeer terneergedrukt.

Tot overmaat van tegenspoed was Tine voor de tweede maal in blijde verwachting. Gelukkig vonden zij een uitweg. Jan Dekker woonde met vrouw en kroost in de toenmalige residentie Rembang, nabij de stad Bodjonegoro, te Bowerno (in 't Javaans Baoereno), waar hij een tabaksonderneming had. Jan was vroeger koopvaar-

dijkapitein geweest, maar hij was zich op de tabaksteelt gaan toeleggen en welvarend geworden. Jan en Eduard hielden veel van elkaar en de documentatie, waarover wij beschikken, bewijst duidelijk, dat Jan en zijn echtgenote Mary Bousquet veel voor Eduard en Tine hebben gedaan.

Te Bowerno vonden zij dus een onderkomen. Eduard kreeg er zelfs het nodige kapitaal voor een overvaart naar Europa. Hij vertrok op 3 April 1857 uit Soerabaja met de stoomboot de Koningin der Nederlanden.

Twee maanden later, op 1 Juni, bracht Tine haar dochter ter wereld. Zulks geschiedde te Soerabaja, waarschijnlijk omdat Tine er gemakkelijker medische hulp vinden kon.

De geboorteakte van Nonnie luidt:

Burgerlijke Stand van Soerabaja. Jaar 1857. No. 66.

Heden den derden Junij achttien honderd zeven en vijftig verscheen voor mij Joël Salomon van Coevorden, gewoon Ambtenaar van den Burgerlijken Stand te Soerabaja, Jacobus Pieter Dietz, oud twee en dertig jaren, van beroep Logementhouder, alhier wonende, die mij heeft verklaart dat te Soerabaija op den eersten Junij achttien honderd zeven en vijftig des morgens ten acht ure, is geboren een kind van de vrouwelijke kunne, uit Everdine Huberthe Baronesse van Wijnbergen, zonder beroep, alhier wonende, echtgenoot van Eduard Douwes Dekker, zonder beroep, alhier wonende, thans in Nederland aanwezig, aan welk kind zijn gegeven de voornamen: *Elisabeth Agnes Everdine.*

Deze aangifte is geschied in tegenwoordigheid van Carl Adolph Benzen, oud twee en dertig jaren, van beroep Officier van Gezondheid der Eerste klasse in garnizoen alhier en Hendrik Willem Carel de Roock, oud drie en veertig jaren, van beroep Gouvernements Onderwijzer, alhier wonende.

Van welke aangifte deze acte is opgemaakt en na voorlezing onderteekend.

Van Coevorden, J. P. Dietz, Benzen, de Roock.

Enige tijd na haar bevalling keerde Tine naar Bowerno terug. Zij verbleef er tot April 1859 met Edu en Nonnie. Deze laatste was dus nog geen twee jaar toen zij voorgoed naar Europa voer.

*
* *

„Dekker, zoo vertelt Mimi *(Brieven, deel III, bl 7)* reisde per landmail, deed Singapore en Ceylon aan, stak de landengte van Suez over, en bracht in afwachting van de mailboot eenige dagen te Kaïro door. De aanraking met de passagiers die uit China en het vaste land van Indië kwamen was voor hem belangrijk. Menigmaal heeft hij mij en anderen van deze reis verhaald, die een verkwikking voor hem moet geweest zijn. Ontslagen van het pijnlijk „zoeken naar een middel van bestaan" daar ginds, terwijl hij voor 't oogenblik zijn vrouw en kind bezorgd wist, met grootsche plannen en zonder geplaagd te worden door kleine dagelijksche zorgen, was deze reis een wapenstilstand in zijn moeilijken strijd. En hij verstond bij uitstek de kunst te genieten van elke oase. Hij kon dit zelfs met opzet en studie doen om kracht te zoeken voor de moeilijkheden die hij voorzag dat komen zouden.

Hij kwam te Marseille aan en bleef daar eenigen tijd. Aan het verhaal van zijn zeetocht met de „Sainte Vierge" en aan de geschiedenis van Adèle Pluribus waren voor hem herinneringen verbonden aan zijn verblijf in die streek.

Later was hij eenige maanden in Duitschland en ging in 't najaar van 1857 naar Brussel."

Langzamerhand was zijn geld geslonken. Hij was dan ook dankbaar een onderkomen te vinden in een estaminet, dat hij van vroeger jaren, 1853 en 1854, kende. Het lag op de hoek der Berg- en d'Arenbergstraten, midden in het centrum van Brussel en heette „Le Prince Belge". Het toenmalige postkantoor lag er tegenover en de postbeambten dronken er dikwijls een glas faro, het gewoon Brussels bier van die lang vervlogen tijd. Dekker betrok er een mansarde, die „van wandluizen krioelde".

De baas, Laurent De Prince (1818—1878), was een Westvlaming van het grensdorp Nieuwkerke (Neuve-Eglise). Als milicien naar Brussel gekomen, was hij na zijn soldatendienst knecht in de Prince Belge geworden en weldra met de bazin gehuwd, die weduwe was.

De nood werd er nijpend en ontzenuwend. Ook verwondert het ons geenszins, dat Dekker er toen aan dacht, een poging te wagen om van de armoede en de schulden af te geraken. Maar tot wie zich te wenden? Hij nam het besluit aan de oud-goeverneur-generaal mr. Duymaer van Twist een breedvoerig relaas te sturen. Zo ontstond in Januari 1858 de *„Brief"*, die eerst na de Havelaar in de *Octoberaflevering van 1860 van de Tijdspiegel* verscheen en sindsdien herhaaldelijk werd uitgegeven *(Indrukken van den Dag. Verzamelde Werken, deel II)*.

Dekker hoopte dat van Twist, die hem steeds een goed hart had toegedragen, hem uit de nood zou helpen, maar hij vergiste zich. De goeverneur-generaal in ruste deed alsof hij geen brief en geen bewijzen had ontvangen en antwoordde niet. Dat was een van de bitterste ontgoochelingen in Dekkers leven.

In de loop van hetzelfde jaar reisde Jan naar Europa. Hij kwam naar Brussel, betaalde Eduards schuld in de Prince Belge en spekte ook zijn beurs. Zo kon Eduard een uitstapje naar West-Duitsland ondernemen, steeds op zoek naar een betrekking. Uit de Brieven weten wij, dat hij te Kassel in die tijd Saidjah's Lied in het Maleis dichtte en er ook „Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör'" schreef. Waarschijnlijk droeg hij toen reeds het plan met zich om, zijn wedervaren van Lebak in een of andere vorm te schetsen.

Te Kassel maakte hij kennis met Ottilie; haar familienaam is onbekend gebleven. Hij moet haar van Java en zijn hopeloze strijd aldaar hebben verteld, want een brief van haar werd in een missive aan Tine *(uit den Haag, 22 Februari 1861, Brieven, 2e uitgave, deel V, bl. 22)* in Latijnse letter overgeschreven en bewijst, welke indruk

Dekker op het gemoed van die Duitse vrouw teweeg bracht.

Dekker keerde weldra naar Brussel terug. Hij wist dat hij er steeds een onderdak, hoe schamel ook, zou vinden en er voor de honger was gevrijwaard. In Augustus 1859 ontmoette hij Tine en de kinderen te Luik. Hij zag voor het eerst zijn dochtertje, toen amper twee jaar oud, zijn *Nonnie:* met nonnie wordt ieder meisje, als kind, op Java aangesproken.

Het geldgebrek ontnam veel van de vreugde van het wederzien. Wat nu beginnen? Tine besloot met haar kroost naar Brummen te reizen, een der mooiste plaatsen van de Veluwe. Jan had er een villa gehuurd en zou ze voorzeker gastvrij opnemen. Wat inderdaad gegeschiedde. De hulp, die Eduard en Tine bij die liefderijke broer en schoonzuster genoten, spreekt uit de feiten.

Dekker keerde opnieuw naar Brussel terug. De brieven, die hij van daar aan Tine schreef, tonen ons met zekerheid, wanneer en in welke nare omstandigheden de Havelaar ontstond.

Dekker begon er aan in het begin van September 1859, enkele dagen nadat hij van Tine en de kinderen afscheid had genomen.

Op Donderdag 22 September schrijft hij aan Tine: Ik ben sedert vele dagen bezig met het schrijven van een ding, dat misschien wel drie deelen groot wordt. Ik gis een 100 pagina's klaar te hebben.

Op Woensdag 28 September: Ik noem mij *Multatuli,* dat is: ik heb veel gedragen. Een vreemde naam, niet waar?... Dat boek, beste Tine, moet ons er boven op helpen. God geef radikaal. Want al is dan de letterkunde nog zoo schraal beloond in Holland, ik hoop dat men voor mijn boek een uitzondering zal maken, omdat het boek zelf een uitzondering wezen zal... Ik zal de lezers aangrijpen zooals ze nooit aangegrepen zijn... Ik gis bijna de helft af te hebben of een derde.

Tekening van Johan Braakensiek in de Amsterdammer van 22 Juni 189
Huet, schrijvend aan zijn vrouw.

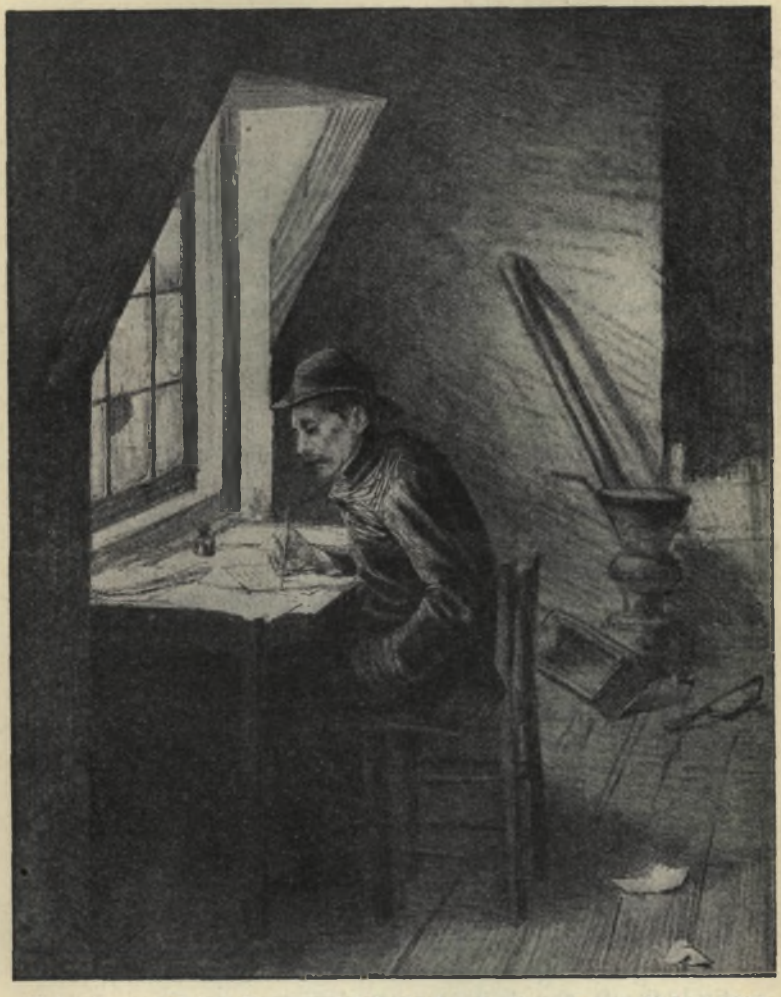

Tekening van Johan Braakensiek in de Amsterdammer van 22 Juni 1890.
Multatuli, schrijvend aan Tine.

Op Zondag 9 October: Ik ben ook verdrietig. Ik heb verscheiden dagen gehad dat ik niet geschikt was om te werken. Maar vandaag heb ik weer animo. Dag, beste beste trouwe Tine, die zooveel lijden moet om mijnentwil.

Op Donderdag 13 October: Lieve beste, mijn boek is af. En ik sta u borg dat het opgang maakt. Het zal als een donderslag in het land vallen. Het is opgedragen aan E. H. v. W., met eenige fransche regels die ik uit een boek citeer, regels die juist uitdrukken wat ik u zeggen wil en die u pleizier zullen doen, trouwe lieve Tine.

*
* *

Niet een ander boek van Multatuli heeft een opdracht. Dat alleen.

De regels van Henry de Pène (Parijs, 1830—1888) luiden vertaald:

Ik heb de vrouwen der dichters vaak horen beklagen, en in der waarheid, om die taak in 't leven naar behoren te vervullen is geen enkele goede eigenschap overbodig. Het zeldzaamste samengaan van verdiensten is maar het strikt noodzakelijke en nog niet altijd voldoende voor het gemeenschappelijk geluk. Steeds de muze als derde te zien in uw vertrouwelijkste gesprekken, de dichter, die uw echtgenoot is, in uw armen te sluiten en te verzorgen als hij tot u terugkeert, terneergeslagen door de ontgoochelingen van zijn taak, of hem te zien wegijlen om hersenschimmen na te jagen . . . ziedaar het gewone bestaan van de vrouw eens dichters. Zeker, maar er is ook het kapittel der vergoedingen, het uur der lauweren, die hij in het zweet van zijn genie heeft gewonnen en met verering neerlegt aan de voeten van de gade die hij wettig liefheeft, aan de voeten van Antigone, de gids van die dwalende blinde.

Want, vergis u niet. Bijna al de kleinzonen van Home-

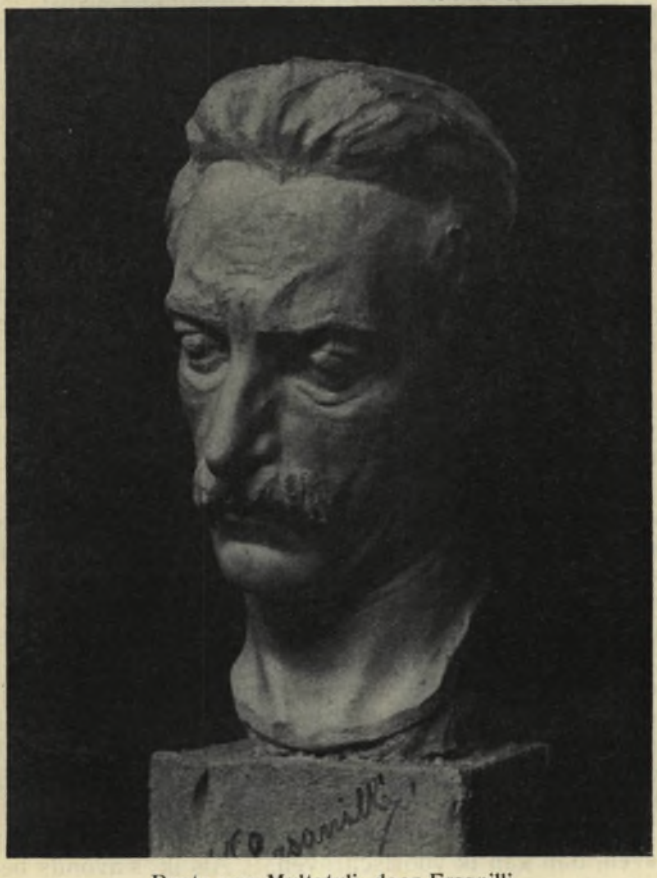

Buste van Multatuli, door Ersanilli.

rus zijn op hun wijze min of meer blind. Zij zien wat wij niet zien, hun blikken rijzen hoger en dringen dieper dan de onze door, maar ze kunnen vlak voor zich de gewone baan niet ontwaren en zouden in staat zijn over het minste keitje te struikelen, moesten zij hun weg afleggen zonder steun of stut, door de prozaïsche valleien van het aards bestaan.

*
* *

Op 13 October 1859 reeds begon het afschrijven, want hij kon aan Tine zijn klad niet sturen, uit vrees dat het zou verloren gaan.

Op 19 October schrijft hij haar: Met het copieeren voor den druk kan ik mij niet reppen, want elke letter moet duidelijk wezen. Het is dan ook vrij netjes. Ik heb 70 bladzijden fijn schrift af.

Op 27 October. Ik ben in tien dagen niet op straat geweest. Ik schrijf zoo gaauw ik kan, maar met de kou kom ik niet voort, en ook men kan zich niet reppen met iets wat gedrukt moet worden. Ik heb mijn boek geschreven in minder tijd dan ik voor het overschrijven noodig heb... Als ik nu morgen geen koolen heb, weet ik niet hoe het gaan zal. Dan zal ik het reeds geschrevene nazien en verbeteren, tot er wat warmte komt om voort te schrijven. Er is ook een ruit stuk in mijn kamer en dat waait en togt, en ik wil er niet van spreken... Gister heb ik 10 centimes moeten leenen van den jongen voor een klein fleschje inkt.

Op 28 October. Ze zullen mij weer een bak koolen geven, dan kan ik voortschrijven... Als ik 's avonds beneden ben om vuur of licht te sparen of omdat ik blind ben van 't schrijven en er komt een muzykant in de publieke kamer, dan moet ik weggaan om niet mijn vijf centimes te weigeren, die ik niet heb.

Op 5 November. Lieve hart, mijn boek wordt inge-

bonden. Over een paar uur kan het droog wezen, en gaat nog heden weg met van Gend.

Dezelfde dag werd het naar Brummen gestuurd, waar zij er allen, Jan, Mary en Tine, hoog mee ingenomen waren. Kort daarop was het in de handen van mr. van Hasselt, die het naar Jakob van Lennep droeg.

Op 11 November 1859 schrijft Dekker aan Tine: Ik ben innig gelukkig dat gij zoo blij zijt met het boek. Neen, neen, waarachtig niet, ik heb u niet in de hoogte gestoken. Integendeel, gij staat te veel op den achtergrond. Ik heb mij dat al verweten, doch ik werd daartoe geleid omdat Max hoofdpersoon blijven moet.

Op 14 November. Gij zegt dat Mary geschreid heeft, geschreid van lachen en van aandoening in 't weemoedige, dus is het goed... Dat begrijp ik zelf wel dat de Koning mij niet kan laten helpen onder een ministerie Rochussen of een gouvernement Pahud! Als ik slaag moet ik zoo slagen, dat mijn slagen een politieke beteekenis heeft, en dat die prullen op zij gezet worden, met hun geheele clique.

Op 20 November. Ik heb goede tijding, en ik gis dat gij ook wel iets goeds van Jan zult gehoord hebben. Ik denk namelijk dat hij u wel het oordeel van van Lennep over Max zal hebben medegedeeld. Dat is al heel gunstig. Van Lennep heeft aan van Hasselt geschreven:

„In weerwil van de bleeke inkt, klein schrift, donkere lucht en toenemende verzwakking van mijne oogen heb ik dit boek verslonden... 't Is een meesterstuk, met zijn gebreken, of neen: de gebreken waarover ik klagen zou, zoo 't een gewonen roman gold, geven in dat werk juist iets meer eigenaardigs, meer verrassends, meer schokkends aan 't verhaal. 't Is bliksems mooi, ik weet het niet anders uittedrukken."

*
* *

In zijn *Tijdspiegel*-artikel van *15 Mei 1920* bespreekt *K. Vos* de vraag: hoe ontstond de Havelaar? Hij komt tot de slotsom, dat 85 à 90 bladzijden (van de 337 der uitgave van de Wereldbibliotheek) te Brussel gesteld zijn.

„Dus, zegt hij, grof geschat is ongeveer twee zevende te Brussel (2e helft September, 1e helft October 1859) uit Dekkers pen gevloeid.

„Jhr. de Kock heeft dan ongelijk met zijn bewering, dat Multatuli vier jaren niets had uitgevoerd, want in dat tijdperk was vijf zevende van zijn pleidooi voor den Javaan reeds geschreven. En misschien moet dat twee zevende nog aanmerkelijk worden besnoeid, want het grootste deel daarvan wordt gevormd door het verhaal van Batavus Droogstoppel, een van Multatuli's prachtigste creaties. Maar mag niet worden aangenomen, dat de avonturen van Droogstoppel in den Max Havelaar feitelijk een omwerking zijn van een misschien reeds vele jaren neergeschreven novelle, die Dekker in zijn portefeuille liggen had?

„In dát geval zou misschien niet meer dan circa één zevende te Brussel zijn opgesteld. Hetgeen m.i. aanwijst, dat in de vier jaren van omzwerving reeds het voornaamste door Multatuli was verricht ten bate van den Javaan, ter wille van wien Dekker zijn levenspositie gewaagd en opgeofferd had."

Is die redenering overeenkomstig de werkelijkheid? Werd bij voorbeeld de geschiedenis van Saidjah en Adinda reeds te Kassel geschreven? Wie zal het uitmaken? De brieven uit die periode aan Tine zijn verloren gegaan.

Ottilie schrijft hem, dat ze veel in de Havelaar heeft herkend, naar wat zij van hem vernam „Hoeveel heb ik uit uw mond gehoord!" Aldus blijft het de vraag of de onderstelling van ds. Vos op een stevige basis berust.

Eén ding is zeker, van Lennep was de eerste, die een geestdriftig oordeel over Multatuli's eersteling uitsprak.

Na hem kwam *prof. P. J. Veth,* in *1860,* in de *Gids.* „Waarlijk, zei hij, wij begroeten hier een der zeldzame gevallen, waarin het proefstuk voor een meesterstuk mag gelden."

In 1867, in het tijdschrift *Nederland,* gaf *Conrad Busken Huet* zijn mening te kennen in zijn klassiek geworden vergelijking tussen de Havelaar en de Camera Obscura en in 1874 getuigde *Carel Vosmaer,* dat de Havelaar aangreep door zijn kunst, dat is door zijn gedachten en vormen.

Na Multatuli's dood schreef de Hellenist *prof. H. J. Polak:* „Geen van Multatuli's werken is voor mijn gevoel frisscher, oorspronkelijker, grootscher, fijner, treffender, dan de Max Havelaar." *(Studiën, 1888, bl. 330.)*

In 1891 schreef *Lodewijk van Deyssel* stout en boud: „De Havelaar is het schoonste Hollandsch letterkundig werk der eeuw." *(Multatuli, door A. J. 1891, bl. 17.)*

En de Jezuïetenpater *Godfried Jonckbloet* aarzelde niet in zijn werk *Multatuli (Amsterdam 1894)* te verklaren: „Te midden van duizend en meer voortbrengselen der Nederlandsche pers staat het boek als eenling en zal het blijven staan nog vele jaren. De Max Havelaar mag het gezondste en schoonste van alle werken van Multatuli genoemd worden.

„Den lof verkondigen van Multatuli's stijl ware water dragen naar den Oceaan. Is hij op dreef en behandelt hij eene stof die hij onder de knie heeft, dan wordt hij door geen enkelen Nederlandschen schrijver overtroffen. Misschien mocht ik zeggen: geëvenaard. Geen enkel Nederlandsch schrijver immers, Vondel uitgezonderd, bezit in gelijke mate als hij virtuositeit van sarcasme, diepte van gevoel, speelschheid en kracht van verbeelding. Voeg daarbij eene geheel ongemeene kunst van woordverbinding, van zinverbinding tevens, die hem het vermogen schenkt alles uit te drukken wat hij wil en gelijk hij wil, dan zal het u duidelijk wezen aan welke voortreffelijke eigenschappen ons gevoel ten overstaan der stilistiek van

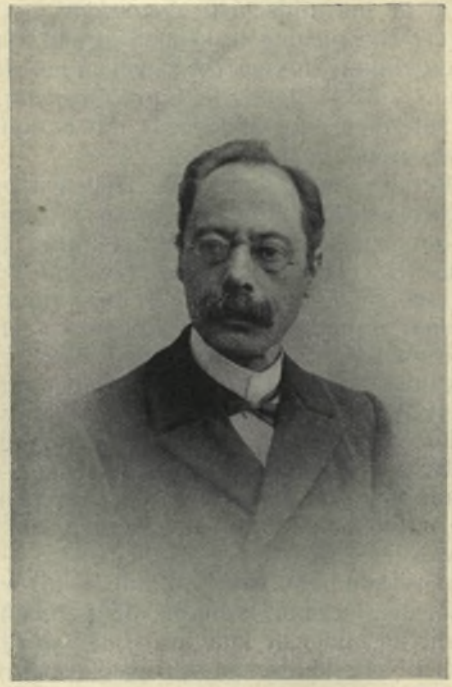

Prof. dr. H. J. Polak,
geboren Leiden 1 September 1844,
overleden Groningen 22 Juni 1908.

Multatuli zijne warmte, zijne groote warmte, ontleent."

Ter vollediging — maar ter vollediging alleen — wil ik hier nog het oordeel van *prof. dr. J. H. Valckenier Kips* aanhalen, een katholieke bekeerling, die het met voorgaande letterkundige – en letterkundige van faam – verre van eens is. In de Voorrede van Jhr. de Kock's pamflet over de Havelaarszaak houdt hij Multatuli voor een middelmatig auteur. „Alle elementen: compositie, factuur, plastiek, visie, psychologie zijn zoo hopeloos zwak, dat het niet door te komen is van verveling. Ik onderschrijf volkomen het oordeel, dat ik op een dit keer critisch gelezen en van potlood-aanteekeningen voorzien Hoogere-Burgerschool-exemplaar op den titel geschreven vond: „het lezen van dit boek komt overeen met het genot van een kilogram droog roggebrood van tien weken oud, zonder drinken binnen een half uur op te eten." *(Lebak en de Havelaar, den Haag, 1926, bl. XI.)*

Tot welk „oordeel" de politieke en wijsgerige haat leiden kan!

*
* *

De Havelaar kende een werkelijk ongemene bijval. In den beginne kostte hij vier gulden en werd een goedkope uitgave door J. van Lennep, — die aan Dekker het eigendomsrecht afhandig had weten te maken — onmogelijk gemaakt. Hoeveel exemplaren J. de Ruyter van die dure druk op de markt bracht, weten wij niet. Een brief van G. L. Funke (Amsterdam 24 Sept. 1880 in Ter Gedachtenis van Multatuli, Amsterdam 1892, bl. 135) geeft voor zijn vierde uitgave duidelijke cijfers.

„De Max Havelaar, die ik in 1874 van K. H. Schadd bemachtigde, bracht mij een debiet van 4341 exemplaren (van 1875 tot 1880). Vóór 1875 zijn er echter drie drukken van verschenen, die te zamen zeker een oplaag van

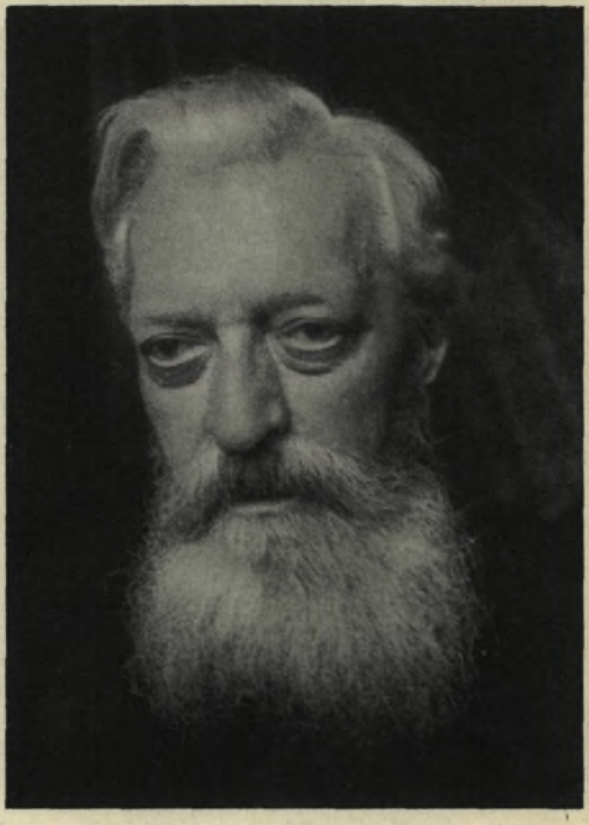

Jezuïetenpater G. D. A. Jonckbloet,
geboren Eindhoven 28 Augustus 1848,
overleden Nijmegen 5 April 1926.

8 à 9000 exemplaren hadden, en finaal uitverkocht werden. Van dit werk zijn alzoo sedert de 1e uitgave circa 13000 exemplaren onder 't publiek gekomen."

In 1880 werd de Maatschappij Elsevier gesticht. Op de fondsveiling van Funke kocht zij de werken van Multatuli voor *f* 20.000. In 1881 bracht zij de vijfde Havelaaruitgave tegen *f* 1.90, in 1891 de tiende, ditmaal een prachteditie, tegen *f* 4.90.

Op hoeveel tienduizenden exemplaren Elsevier van 1880 tot nu de Havelaar drukte, kon ik tot mijn spijt van haar en van niemand ervaren. Maar de Wereldbibliotheek gaf in 1907 een goedkope uitgave en verspreidde — in een goede 29 jaar — meer dan 87.000 exemplaren. In Augustus 1936 verscheen immers de vijftiende druk, het 88e—91e duizendtal, met bandontwerp van Jaap Veenendaal. En, zegt de catalogus, nog steeds loopt de Havelaar het hardst van al onze boeken.

Want de Havelaar is nu nog, 75 jaar nadat hij in zo ellendige omstandigheden het levenslicht aanschouwde, een leesbaar boek.

„Men behoeft, zegt *Menno ter Braak* in *het Vaderland van 4 Mei 1935*, niet eerst naar de Koninklijke Bibliotheek te gaan voor een commentaar, men heeft ook geen hartsversterking noodig door een jubileumartikel; men heeft slechts te *lezen*, om dadelijk weer geboeid te zijn door het boek zelf, terwijl het „onderwerp", o mirakel, nog wel een „incident" is, waarvan de geschiedenis zich sedert lang heeft meester gemaakt. Vijf en zeventig jaar: en nog handhaaft zich een half als brochure geschreven werk als ware het de schriftuur van een tijdgenoot! Van *deze* rechtvaardigheid door den tijd kan een ieder getuige zijn, die weet wat de gemeenschap der geesten door het lezen is; hij legge voor de aardigheid Potgieter en zelfs Busken Huet naast „Max Havelaar" om voor de zooveelste maal te kunnen constateeren, dat Multatuli de leesbaarste auteur van onze negentiende eeuw is gebleven.

J. J. Rochussen, naar N. Pieneman
geboren Etten 23 October 1797,
overleden 's-Gravenhage 22 Januari 1871.

„Leesbaarheid op een afstand van 75 jaar wil iets zeggen. Het is al betrekkelijk moeilijk om voor tijdgenooten leesbaar te schrijven; maar wanneer iemand driekwart eeuw leesbaar (zonder handboeken en commentaar leesbaar!) weet te blijven, heeft dat nog oneindig veel meer bewijskracht. Het bewijst bijv. dat de lang gestorven schrijver zich niet inspon in een cocon van duisterheden of stijlmaniertjes, die onherroepelijk, hoe fraai ze ook zijn, gedoemd zijn om eens in het rariteitenkabinet te worden bijgezet; het bewijst ten opzichte van Multatuli ook nog dit, dat hij zeker niet de oppervlakkige, goedkoop-polemische, „kunstelooze" auteur is geweest, waarvoor men hem onder invloed der Tachtigers-aesthetiek zoo vaak heeft uitgemaakt... „Max Havelaar" richtte zich noch tot „het" volk, noch tot „de" élite; de aanval van Multatuli gold dingen van zeer tijdelijken aard en van zeer actueel belang, die het heele volk raakten, maar gold ook problemen en menschelijke verhoudingen, die zeker niet geschikt waren om door het heele volk te worden begrepen. Daarom ziet men dit wonderlijk geconcipieerde en wonderlijk neergeschreven boek dan ook eenerzijds een voor Nederland fabelachtige populariteit ten deel vallen (in hoeveel talen werd het niet overgebracht, bovendien?) en anderzijds ietwat uit de hoogte in bescherming genomen worden door de élite der Tachtigers: twee barre misverstanden, waarvan de onhoudbaarheid ook wel duidelijk blijkt uit het historisch effect; want „Max Havelaar" deed met al zijn populariteit toch de Droogstoppels allerminst verdwijnen en als beschermeling van Tachtig is hij levender gebleken dan het meerendeel van de werken dier hooge protectoren zelf!

„Max Havelaar" *leeft*; dat is eigenlijk de kortste en meest afdoende formule op dezen gedenkdag van zijn verschijnen, die men niet behoeft te vieren, omdat het werk nog voor zichzelf kan spreken. En ligt in die formule niet een rechtvaardigheid opgesloten voor hen, die leven een argument achten tegen de doode classiciteit?"

VIII

STEPHANIE, SIETSKE, MIMI.

OP het eind van November 1859 werd Dekker door zijn broer Jan naar Amsterdam geroepen. Daar, ten huize van mr. Jakob van Lennep, werd aan de oud-assistent-resident van Lebak door een afgezant van Rochussen, Minister van Koloniën, een „eervolle, onafhankelijke en winstgevende betrekking in de *West*" aangeboden.

Dekker weigerde. Hij eiste een benoeming tot Raad van Indië in de *Oost*.

Hij had overigens reeds op 20 November aan Jan geschreven:

„Ik heb uw brief half zeven ontvangen, het is nu tien uur. Al dien tijd heb ik nagedacht. De slotsom is: ja, Rochussen. Doch als ik zeg dat ik eene betrekking moet voortrekken, volgt hieruit dat het dan ook wezen moet op een wijze, die het voortrekken wettigt en die 1o. mij in staat stelt mijne schulden af te doen en 2o. in mij een principe kroont."

Een mooie betrekking in de West was onaanneembaar. Daar de minister niet wilde toegeven sprongen de onderhandelingen af en herbegon de harde strijd om het dagelijks brood. Er werd besloten de Havelaar in druk te geven. Jakob van Lennep beloofde naar een uitgever uit te zien. Inmiddels vertrok Dekker met vrouw en kroost naar Brussel. Tine is daar volle zes jaren gebleven. Daar hebben de kinderen hun eerste onderwijs genoten, dat Frans was.

Te Brussel leerde Tine een jonge vrouw kennen, voor wie zij weldra een innige vriendschap opvatte en die een grote rol speelde in haar kommervol bestaan. Die vrouw was Stephanie Etzerodt.

Zij werd op 12 Maart 1837 van Engelse ouders te

Stephanie Omboni-Etzerodt.
Londen 1837—Padua 1917.

Londen geboren. Haar vader, Albert Frederik Etzerodt, was als directeur van de gasfabriek naar Brussel gekomen en het was in de Belgische hoofdstad dat zijn enig kind een verzorgde opvoeding genoot. Zij kende onze taal op onvoldoende wijze, maar het Frans schreef zij kleurig en vloeiend, als een echte française. Ook Engels en Duits sprak en las ze. Ik herinner me nog, hoe ze mij in 1895 verzocht haar het grote Duitse werk van Spitta over Johann Sebastian Bach in Bonn te willen kopen en sturen.

Zij verloor haar moeder, Elisabeth Focrest, op 23 April 1860 en hechtte zich daardoor nog inniger aan de innemende Tine.

Stephanie verliet Brussel in de loop van 1863 om als lerares van de dochter van de ambassadeur de Sombreffe te Milaan werkzaam te zijn. Een jaar nadien verloofde zij zich met Giovanni Omboni, leraar bij het middelbaar onderwijs aldaar. Geboren op 30 Juni 1829 te Abbiategrasso, werd hij op het eind van 1869 tot professor in de geologie aan de hogeschool te Padua benoemd. Hij overleed aldaar op 1 Februari 1916. Stephanie volgde hem op 21 Januari 1917 in het graf.

Beiden hebben voor Tine en haar kinderen ongemeen veel gedaan. Hun echt bleef kinderloos, maar hun hart en hun beurs stonden altijd voor misdeelden en onterfden open. Wel was Omboni's bezoldiging niet schitterend, want in Italië schijnt zelfs het professoraat een armoedig postje te zijn.

Stephanie was een knappe vrouw. Toen zij met haar man op 28 Juni 1867 een bezoek aan Potgieter bracht, schreef deze aan zijn boezemvriend Huet:

„De man is professor van het Koninklijk Instituut van Letteren enz. te Milaan, ik zou het achter den braven borst niet hebben gezocht, — de lange blonde vrouw is louter beweeglijkheid en trots al wat dat lange gezicht leelijks heeft, zeer beminnelijk." *(Brieven aan Cd. Busken Huet, eerste deel, 1861—1868, bl. 202.)*

Zij genoot te Padua een ongewone faam als filantrope. Zij stichtte er het Fröbeliaans Toezichtshuis, de eerste Volksgaarkeuken, het Genootschap tegen Bedelarij,het Instituut voor verlaten kinderen, de Volksuniversiteit, het Patronaat voor vrijgelaten gevangenen en nog een dozijn filantropische werken.

De brieven van Tine aan Stephanie zijn het klaar bewijs, hoe innig zij aan Stephanie verknocht was. Maar door die brieven wordt het ook duidelijk, dat Tine de liefde van haar man voor Mimi zo niet billijkte, dan toch begreep en toeliet.

Op 13 November 1863 schrijft zij: Ondanks al zijn afwijkingen heeft Dekker mij lief, zoals weinig vrouwen worden liefgehad. Nu begrijp ik ook de buitensporigheden van mijn man, die mij aanbidt en nog een andere bemint.

Op 18 Januari 1866 schrijft zij, eveneens aan Stephanie: Mimi is op dit ogenblik in Duitsland. Zij is een hele tijd bij mij geweest. Ik weet wel wat gij gaat zeggen, *maar zo gij alles wist, zoudt ge mij gelijk geven.*"

Hier raken wij een teer punt aan, maar wij doen het noodgedwongen.

Nonnie heeft in Augustus 1899 in haar autobiografie neergeschreven: Mio Padre brillava per un' intelligenza luminosa, ma rivelava un carattere un po' eccentrico.

Mijn vader blonk uit door een schitterend verstand maar gaf blijk van een ietwat excentriek karakter.

Zulks is ontegenzeggelijk waar, maar de laatste helft van haar bewering is ook toepasselijk op haar moeder. Beide haar ouders waren zeer ongewone naturen, en het is daarom dat zij voor gewone mensen zo moeilijk te begrijpen zijn. Daarom bleven zij zelfs door hun eigen kinderen onbegrepen.

*
* *

Het werken was Dekker in zijn Brusselse woning zo

Sietske Abrahamsz,
naar een plaquette van haar zoon
J. C. Wienecke.

niet onmogelijk, dan toch zeer moeilijk. Hij had zeer prikkelbare zenuwen, en de beide kleinen waren natuurlijk speels en rumoerig. Daarenboven wenste de schrijver nog steeds terug in dienst te komen, eerst bij Rochussen, dan bij Loudon. Zo vertrok hij weldra naar Amsterdam, waar hij zeer onder de indruk kwam van zijn achttienjarig nichtje, Sietske Abrahamsz, de Fancy van de Minnebrieven.

Sietske was een dochter van Multatuli's enige zuster Catharina, die in 1810 op Ameland geboren, in 1832 met de zeekapitein Cornelis Abrahamsz (1802—1878) huwde. Toen Catharina op nog geen 40-jarige leeftijd op 10 December 1849 te Amsterdam overleed, hadden de echtelieden nog vier kinderen in leven: Catharina (1835—1876), die later met de zeekapitein Pieter Sorgdrager in de echt trad, Anna, die onevenwichtig en zenuwziek ongetrouwd bleef, Sietske, die geboren in 1842, in Juli 1870 te Malang (Java) met dr. med. Wienecke huwde en de latere oogarts Theodoor Swart Abrahamsz.

Een halve eeuw later, in 1910, schreef Sietske, alhoewel lijdend aan gewrichtsrheumatiek der handen, haar Multatuli-herinneringen. Wij ontlenen er een paar passages aan.

„In den cirkelgang van ons eentonig meisjesbestaan viel hij binnen als een meteoor, met zijn stralenkrans van martelaarsschap voor de rechten van den Javaan . . .

„Eens mij alleen treffende, verklaarde hij me in een soort extase, Keizer te willen worden, en dat daarheen zijn politieke plannen leidden. Schriftelijk volgde uiteenzetting van de erfopvolging bij de inlandsche vorsten van Sumatra. Geen zoons of dochters erfden den troon, maar de zusterskinderen, en door Multatuli werd ik uitverkoren als kroonprinses van Insulinde. Op de munt van 't nieuwe Keizerrijk zou de beeldenaar mijn kop vertoonen. Voorloopig zou mijn titel worden: Hertogin van Sumatra."

Of de dromen van onze dichter ooit zover gingen, is

niet uit te maken. Was het een sprookje dat hij het jeugdige meisje voorhield? Waarschijnlijk.

Middelerwijl zette hij Sietske tot studie aan en werd zij enkele maanden zijn secretaresse. „Na mijn examen als onderwijzeres en in de Fransche taal te hebben afgelegd, gaat de oude schrijfster voort, ben ik naar Engeland vertrokken als pupil-teacher op een school. . .

„De geldnood te Brussel was in den zomer van 1865 zeer hoog gestegen, welke zorgen Multatuli in zijne bewegingen zeer belemmerden, en den lust tot werken verlamden. Toen besloot ik eene poging te wagen tot het verkrijgen van mijn moederlijk erfdeel, wat mijn vader wel verantwoord had, maar niet uitgekeerd, voorziende in welken bodemloozen put het zou terecht komen. Na veel moeite had ik 't in handen, met 't plan naar Brussel te gaan en Tine's wissels te betalen. Multatuli gaf ik er kennis van, en op zijn verzoek stond ik hem een deel af van 't geld, waarmee hij naar Wiesbaden wilde gaan met juffrouw Hamminck Schepel, om nieuwe systemen uit te werken van de nieuwe kansrekening der Speelbank."

„Met genoemd voornemen gaf ik mij zelf thans de rol van Fancy, waar ze in de Minnebrieven tot Tine zegt „Ja, ik zal u blijven steunen, trouwe dappere echtgenoote, sterke moeder enz." Mijn bezoek aan haar was eene oogenblikkelijke redding, want ik betaalde wissels, die binnen enkele dagen vervielen, en nog eenige achterstallige rekeningen. In hare brieven aan Madame Omboni schrijft ze met waardeering over „la nièce de Dek", die bij haar kwam, zonder te vermelden, wat het doel was van mijne komst te Brussel. Ze was zeer verslagen over het vertrek van Dek met juffrouw Hamminck Schepel. 't Bleek me weldra dat de werkelijke Tine ook zeer verschilde van de door Multatuli verheerlijkte in zijne werken, en tevens van 't beeld, dat hij altijd trachtte van haar te geven. Hare brieven, die hij vaak anderen ter lezing gaf, waren geschreven onder zijne suggestie. Tine met hare eenvoudige natuur en geringe individualiteit, vereerde haar man hoog, zag tegen hem op, maar had een moeielijken strijd met zijn excentriek karakter en hoge aspiraties. Over hem sprekende zei ze me eens

rondweg: „Ik vind het zoo beangstigend dat er maar één stap is van genialiteit naar krankzinnigheid."

Laten wij even op onze stappen terugkeren.

In Mei 1860 verscheen de Havelaar, in Juni de brief aan ds. Francken, in October de brief aan Duymaer van Twist; in Februari 1861 het Gebed van den Onwetende, in April Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb (40 kleinoctavo-bladzijden tegen 60 cents, „ten behoeve der noodlijdenden door de overstrooming in Nederlandsch-Indië"), in Juni de Minnebrieven; in 't begin van 1862 Over Vrijen Arbeid in Nederlandsch-Indië. Op bl. 104 van dit laatste werk worden de Ideën aangekondigd, die weldra bij R. C. Meyer te Amsterdam het licht zagen.

Al die letterkundige voortbrengselen genoten een ongewone bijval, maar zulks betekende geenszins een merkbare verbetering in de stoffelijke toestand van Multatuli en zijn gezin. Wel was de kunstenaar in hem ontbloeid, maar herstel van positie noch pensioen over zijn zeventien dienstjaren zou Dekker ooit verkrijgen. Hij zou nog meer dan tien jaren zijn bohêmeleven moeten voortzetten. Hij zou moeten voortschrijven om den brode. Hij zou pijnlijke jaren te doorworstelen krijgen en de omstandigheden zouden hem van zijn vrouw en zijn kinderen scheiden.

Mr. Herman des Amorie van der Hoeven had het bij het rechte eind toen hij op 22 September 1870 aan Multatuli schreef:

„Het is ellendig dat men u geen post van bibliothecaris of zoo iets geven kan, een inkomen genoeg om van te leven en vrijheid om te werken zooveel gij wilt. In Frankrijk bestaan zulke posten voor letterkundigen die het noodig hebben."

Hij had er kunnen bijvoegen: of beheerder van een museum, zoals Conscience, die in 1867 administrateur du Musée Wiertz te Brussel was geworden.

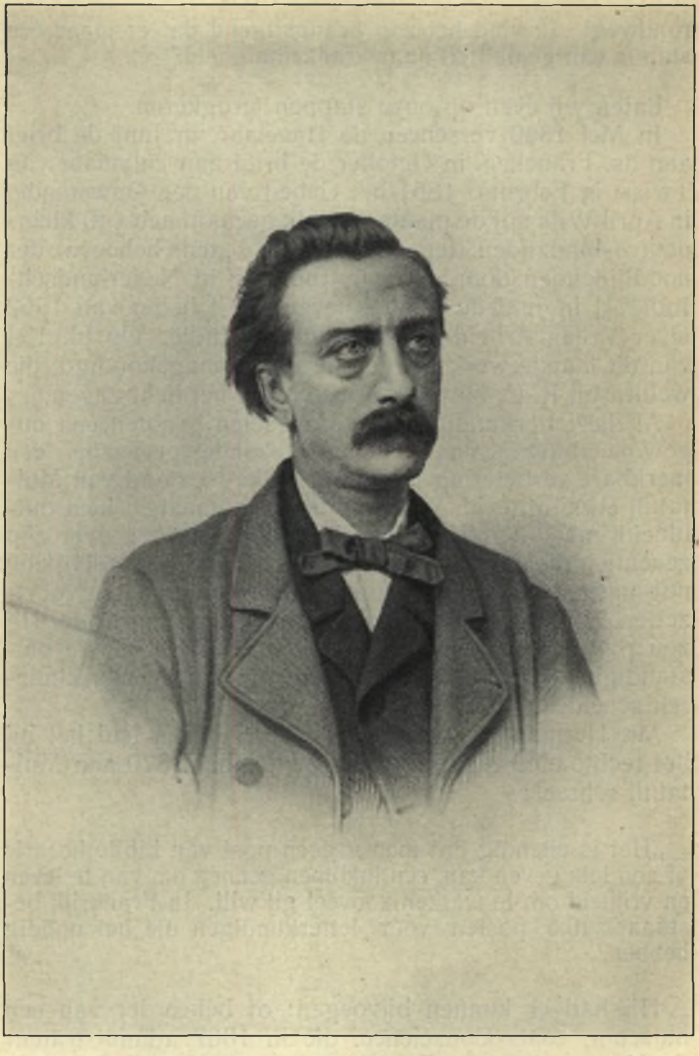

Multatuli in 1865, steendruk Mitkiewicz.

Mimi.

Maar het Noodlot had er anders over beslist.

De Ideën kwamen in afleveringen uit: een paar vellen druks met een lossen omslag, waarvan bladzijde twee door Multatuli voor zijn briefwisseling werd gebruikt.

Op de omslag van aflevering 3 van April 1862 stond de volgende oproep:

„Ik verzoek dringend dat de zeer geachte schrijfster van een brief uit den Haag mij haar adres opgeve. De initialen wil ik niet noemen. Ik bedoel den brief waarin voorkomt: ja, uwe geschiedenissen van gezag zijn troosteloos, maar toch zijn er dingen, die nog veel, veel treuriger zijn." De brief is al maanden oud. Ik had redenen om dit verzoek niet eerder te doen, maar nu dring ik daarop vriendelijk aan. Zijzelve kan begrijpen, dat ik haar iets te zeggen heb."

Die briefschrijfster was Marie Hamminck Schepel, Mimi, zoals zij genoemd werd. Zij is, na en met Tine, de vrouw, die zich voor Dekker heeft opgeofferd.

Haar geboorteakte luidt:

Gemeentebestuur van Venloo.

In het jaar duizend acht honderd negen en dertig, den zestienden der maand December, te elf ure voormiddag, is voor ons Pieter Lodewijk de Lom de Berg, Burgemeester, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der stad Venloo, Limburg, verschenen: de heer Joannes Christiaan Pieter Hamminck-Schepel, oud een en dertig jaren, geboren te 's-Gravenhage, eerste luitenant bij de vierde afdeeling infanterie, in garnizoen te Venloo, dewelke ons heeft vertoond een kind van het vrouwelijk geslacht, hetwelk hij verklaart geboren te zijn alhier te Venloo, voorgisteren den veertienden December, des morgens te een uur, van hem deklarant en van mevrouw Maria Volck, oud vijf en twintig jaren, zijne huisvrouw, ook van 's-Gravenhage geboortig, en aan welk kind hij verklaart te willen geven de voornamen van *Maria Frederika Cornelia.*

De voornoemde verklaring en vertooning geschied in tegenwoordigheid van de heeren Joannes Gerardus Kloppers, oud dertig jaren, doctor in de genees- en verloskunde,

resideerende te Venloo en Christiaan Philip Winckel, oud negen en dertig jaren, kapitein bij de vierde afdeeling infanterie, alhier in garnizoen.

En hebben de vader en de beide getuigen deze akte met ons na voorlezing geteekend.

J. C. P. Hamminck-Schepel, Ph. Winckel, Dr. Kloppers, P. L. de Lom de Berg.

Korte tijd na de geboorte van het kind verliet de familie de Limburgse streek en keerden de ouders naar hun geboortestad 's-Gravenhage terug.

De familie van Mimi was zo behoudsgezind, dat de geschriften van Multatuli er met zorg werden geweerd. Mimi hoorde er echter op de catechisatie van dominee Zaalberg over spreken, kreeg ze geleend en las ze tersluiks. Het gevolg was dat ze de moedige strijd van Multatuli ging bewonderen en hem haar hart opende. Zo kwam zij in aanraking met hem. Op 26 April 1862 beantwoordde zij zijn oproep en op 28 April was zij in het bezit van zijn eerste brief, die naar het adres van haar vriendin Marie Anderson was gezonden.

Na de dood van haar moeder maakte zij zich zelfstandig. Zij nam een betrekking aan te Genève en later in Zuid-Frankrijk. Zij was ook een tijd onderwijzeres aan de Arnhemsche Kweekschool; ter wille van haar vader meed zij de beroemde schrijver, maar bleef met hem in briefwisseling.

Wie de kennismaking van Mimi met Multatuli wil doorvoelen, leze de zesde bundel der Multatulibrieven. *Boele van Hensbroek,* de dichter en geleerde, noemt hem in de *„Nederlandsche Spectator"* van *17 December 1892*: „dat rijke boek van liefde en leed, een stuk onsterfelijk leven van een menschenhart."

*
* *

In het begin van 1865 had Multatuli het plan opgevat, zijn portret, met een of ander uittreksel uit zijn werk ver-

Tine in 1862.

sierd, te koop aan te bieden aan de lezers van zijn Ideën, „om tot betrekkelijke onafhankelijkheid te komen". Voor tien gulden, zo schreef hij in een circulaire, zal een steendrukexemplaar worden gezonden, voor vijftig een photographie, beide goed uitgevoerd door Mitkiewicz te Brussel.

Dit plan mislukte. Mitkiewicz kon niet worden voldaan, ook andere Brusselse schulden konden niet worden aangezuiverd. Ten einde raad liet Tine een paar koffers in de steek met speelgoed en linnen en de brieven, die ze in de loop van twintig jaren van haar echtgenoot ontving, en vluchtte naar Amsterdam, waar zij op 1 April 1866 aankwam en de vriendelijke zolderkamertjes bij d'Ablaing van Giessenburg (firma R. C. Meyer) betrok, die enkele handwerkslieden, leden van de vereniging de Dageraad voor Dekker kosteloos hadden afgeschoten.

Daar nam zij het besluit met haar kinderen naar Indië te gaan, waar zij dacht gemakkelijk aan de kost te komen. Maar ook dit plan, waarvoor kapitaal nodig was, mislukte en toen de Omboni's haar naar Milaan riepen, aarzelde zij niet er heen te reizen. Zij vertrok op 1 Juli 1866. Edu was twaalf en half, Nonnie negen jaar.

IX

BRIEVEN AAN POTGIETER

HIER vangt, op 29 Juli 1866, de briefwisseling van Tine met Potgieter aan.

Uit de brieven van Potgieter aan Conrad Busken Huet wisten wij, dat de Amsterdamse makelaar-dichter zeer matig met Multatuli ingenomen was. Maar hij had medelijden met Tine en de kinderen en zette Huet meermalen aan, de kleine kas te stijven, die door hem en enkele vrienden, onder wie dr. Jan van Vloten, vooral dr. H. F. R. Hubrecht, directeur der Am-

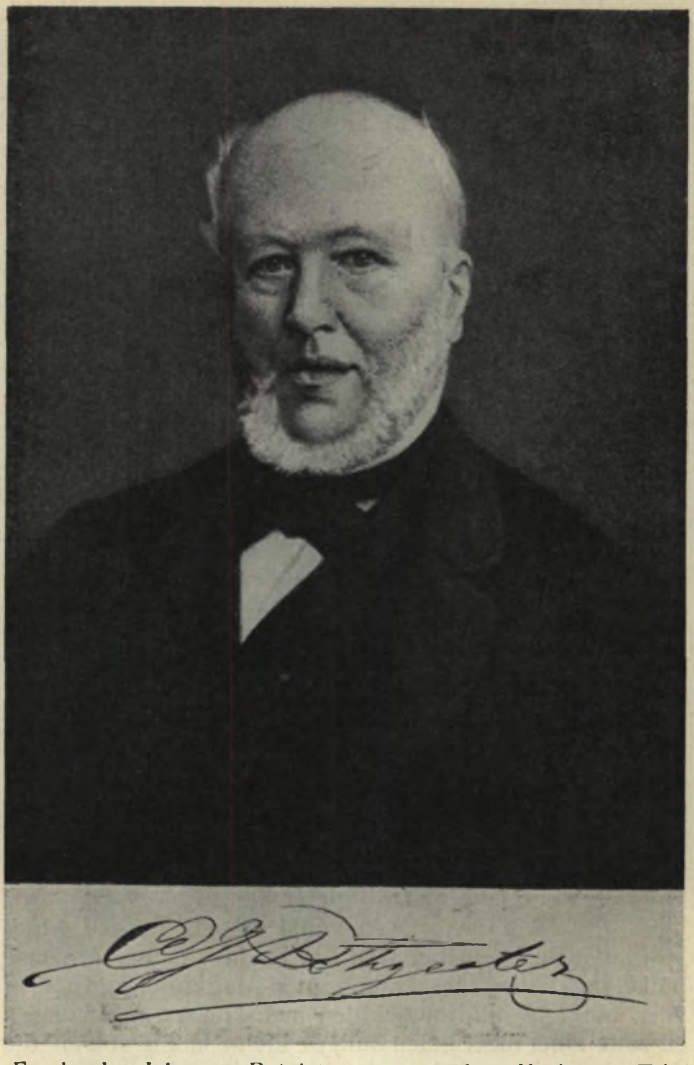

Everhardus Johannes Potgieter, door H. A. van Trigt
geboren Zwolle 17 Juni 1808,
overleden Amsterdam 3 Februari 1875.

sterdamse Handelsschool („de ijverige inzamelaar voor mevrouw Douwes Dekker", *Brieven van Potgieter aan Huet I, bl. 325)* niet zonder moeite werd gehouden.

Tine zal wel nooit gedacht hebben, dat de goede Potgieter haar missives trouw zou bewaren. Zijn zuster Sophie schonk ze later aan de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, die ze ons nu, meer dan zestig jaar na Tine's en Potgieters overlijden, ter publicatie afstaat. Ze tonen ons zo volledig de ganse Tine, dat wij geen ogenblik aarzelen die sprekende bedelbrieven in het licht te geven.

*
* *

1.

Milaan, 29 July 1866.

Waarde Heer Potgieter,

Zeer dikwijls herinner ik mij den aangenamen indruk van Uw vriendelijk en deelnemend bezoek ten mijnent. Uwe vleijende woorden „reken mij onder uwe goede vrienden" heb ik met dankbaarheid aangenomen en doet mij de vrijheid nemen U eenige woorden te doen geworden.

Na een vermoeiende reis en droevige indrukken van Holland kwamen wij te Milaan, waar wij met de innigste hartelijkste deelneming ontvangen werden. De Heer en Mevr. Omboni doen alles om mij behulpzaam te zijn mijn doel te bereiken en ik moet zeggen dat hun streven niet tevergeefs is. Ik hoop om als dame de compagnie geplaatst te worden bij een rijke dame. Ik heb 't groote voorrecht onze lieve kleine Nonnie bij mij te mogen houden, dat is te zeggen, zij zou *en demi pension* school gaan maar 's middags om 5 uur zou ze bij mij mogen komen en mijn kamer deelen; 50 francs salaris waarvan ik Nonnie school kan laten gaan en haar en mij zuinig kan onderhouden.

Eduard gaat 1 Augustus bij een professeur italien in de kost om hem gereed te maken na de vacantie op een technique school te kunnen gaan. De heer Omboni beijvert zich om hem op de beste wijze te laten leeren en daar ik 't volste

vertrouwen in zijn Ed. stel, administreert hij de gelden die men mij voor hem gegeven had en die U mij ter hand stelde, waarvoor ik u nog zeer hartelijk dank. Daar wij hier aankwamen alleen met de kleeren die wij aan hadden, (ik meen Nonnie en ik, want Edu had nog kleeren die Dekker voor hem gekocht had en die de heer Koning aan hem gegeven had,) heeft mevrouw Omboni mij in veel zaken voorzien.

Met moed zal ik trachten alles te doen wat Dekker kan verligten en de kinderen tot nut zijn, er kan geen tijd meer gemist worden. Edu moet ernstig gaan leeren.

Ik weet en voel hoe bitter het Dekker zal smarten, dat men hem niet in de gelegenheid gesteld heeft zelf te kunnen werken. Hij lijdt gebrek, 't is mij bitter hard en maakt mijn positie zoo moeilijk dat ik weet *hij ellende* moet verduren, *ik* moet nu als dame de compagnie iemand opvrolijken, mijn best doen, dat mijn zijn een aangename tint in 't huis geeft, waar reeds weelde is, *ik* de smart in 't hart dat mijn Dekker 't werken moeijelijk valt omdat hij niet behoorlijk gevoed is; sedert 3 maanden eet hij meest droog brood en iemand die met zijn geest werkt heeft behoefte aan veel voedsel. Waarde heer, is 't niet vreeselijk? En hij wil *werken,* hij wil de positie van ons allen verbeteren, hij hijgt naar 't oogenblik ons allen bij zich te hebben, hij schreef me, als ik *één* maand vrij van zorg was, voor kamerhuur en eten, dat ik mij vertoonen kon, zou ik in staat zijn *veel* te doen. Waarde heer Potgieter, zou U iets uit kunnen denken hem behulpzaam te zijn? Maar zeg niet dat ik 't U geschreven heb. Zijn adres is: E. Douwes Dekker, ancien fonctionnaire supérieur aux Indes orientales, Rheinstrasse 17, Coblenz. Ik heb mij de vrijheid genomen U als welwillend vriend te beschouwen en daarom open met U gesproken.

Regt aangenaam zou het mij zijn, te mogen weten of U mijn vrijpostigheid niet ten kwade duidt, één enkel woord van U zoude mij aanmoedigen U verder mijne belangens mede te deelen, en ik hoop dat uwe belangstelling, die U mij getoond hebt, niet verminderd zal worden door mijn schrijven.

Met achting noem ik mij
E. H. Douwes Dekker.

Mijn adres: Via del circo, 12 Milan.

2.

Milaan, 8 November 1866.

Waarde Heer Potgieter,

Gister ontving ik de 50 fr. die mij door den heer Fischer geworden zijn en waarvoor ik U hartelijk dankzeg.

Sedert 3 November ben ik als institutrice op 't kostschool van Mevr. Le Comte-Vigo. Van 7 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds moet ik me altijd met de meisjes bezighouden, eens in de maand heb ik de vrijheid eenige uren uit te gaan en daarvoor krijg ik 40 francs in de maand. Voor Nonni geef ik 35 's maands, behalve nog de boeken die ik apart moet betalen. Nonni leert de viool van iemand die zijn etudes in 't conservatorium voleindigd heeft en daar ze eene bijzondere aanleg heeft voor de viool zal hij haar gereed maken om op 't conservatoire te kunnen gaan. Omdat ik zelf werkzaam ben voor mijne kinderen geef ik hem slechts 12 francs in de maand, daarvoor krijgt ze 3 maal in de week les en profiteert bijzonder goed. U ziet dus hoe welkom mij die 50 francs waren. Ik ben nog geholpen door den heer de Geyter, want ik moet veel onkosten maken voor schoolcostuum enz. Ik voor me zelve ben zoo zuinig mogelijk. Eduard heeft in de laatste drie maanden zich bijzonder goed toegelegd; hij heeft de examens voor de technique school in 't Italiaansch afgelegd en van de 100 jongens zijn er elf aangenomen, waaronder onze Edu, hij leert voor ingenieur te worden.

In alles is toch compensatie: hoe droevig ik ook gestemd ben geven mij de kinderen een groote vreugde, ja dikwijls komen mij de tranen in de oogen als ik hen zoo lief zie en 't is of ze al bewustzijn krijgen wat men voor hen doet. Edu zijn illusie is om geld te verdienen en mij dan *goed* te laten leven. Och, ik mag nog niet klagen, ik heb mijne Nonni, mijn lief meisje bij me en Edu zie ik dikwijls en Dekker is ook van dat geluk verstoken. Mijn hart breekt als ik aan zijn lijden denk en hij verdient een beter lot. Ik hoop zoo dat er nog eens betere dagen voor ons mogen aanbreken. Mijne illusie is om na één jaar zelve iets te kunnen beginnen. Ik zie niet op tegen werk, maar vrijheid komt den mensch toe. De heer en mevrouw Le Comte-Vigo

behandelen mij met onderscheiding, de kostmeisjes houden reeds van mij, dus van dien kant heb ik niet te klagen. Ook 't gevoel dat Nonni hier niet tot last is geeft mij kalmte en zij krijgt eene goede opvoeding; zij spreekt al zoo aardig Italiaansch. Nog eens, ik klaag niet, maar ik heb veel geestkracht noodig om mij in alles te schikken. Op mijn leeftijd kost het meer, dan als men jong is, om geheel ondergeschikt te zijn. Eduard woont thans bij den heer en mevrouw Omboni, die allerliefst voor hem zijn.

Ontvang, waarde heer Potgieter, mijne welgemeende en vriendschappelijke groeten.

E. H. Douwes Dekker.

Mijn adres: Collegio femminile Le Comte-Vigo, Italie
Via di Rugabella 5 Milan.

3.

Milaan, 3 February 1867.

Waarde Heer Potgieter,

Vergeef mij dat ik niet eerder uw vriendelijk schrijven beantwoordde, maar waarlijk ik ben geen meester van mijn tijd. Van 's morgens 7 uur tot 10 heb ik geen half uur vrij en 's avonds na tien uur ben ik doodmoe. Ik neem nu een oogenblik waar dat ik bij toeval voor schrijven kan afzonderen.

Ontvang mijnen hartelijken dank voor de hulp die U mij toezond, U weet niet hoe heerlijk mij dat te pas komt. Alles zou nu zoo goed gaan totdat onze positie verbeterd werd, want Dekker moet eenmaal réusseren; hij heeft me toegezegd dat hij zal maken we weer zamen kunnen zijn. Dekker lijdt bitter dat hij ons moet missen; ik was nu zoo vol moed en zelfs opgeruimd dat ik licht zag, en nu is mijne gezondheid niet best, ik heb reeds vijf maal bloed opgegeven, toch heb ik nog niets van mijne bezigheden en verpligtingen verzuimd; ik hield me voor: „Men kan wat men ernstig wil," en ik houd me dan ook nog staande, maar Mevrouw Omboni werd ongerust over mijne gezondheid en zij consulteerde een dokter. Gister was het mijn uitgangsdag (eens in de maand) en zie, ik moest mij onderwerpen om de dokter te raadplegen. Hij zei dat ik groote zorg voor mijn gezondheid moest dragen en compleete rust. Verbeeld

u: in mijne positie, rust, ik die van uur tot uur les geef en die een geheel ander leven lijd dan mijn hart noodig heeft. U weet niet welk een geestkracht ik noodig heb om alles te doen wat ik doen moet.

Och, als men Dekker wilde helpen hoe schoon zou dat zijn, als men hem geld gaf voor zijn werk, maar dat hij er op rekenen kon, hij zou werken; hij wil zoo vurig ons lot verbeteren en ik zelve heb zulk een behoefte naar huiselijk geluk, als ik me voorstel hoe gelukkig ik wezen zou om weer allen zamen te zijn; en ik hoop, ik hoop dat Dekker over eenige maanden zoo veel gewerkt heeft dat hij geld heeft om weer bij elkaar te kunnen zijn. De kinderen geven mij veel vreugde, de kleine Non spreekt Italiaansch met veel makkelijkheid, zij leert alles zoo aardig, en Eduard doet ook zijn best, 't zijn beste kinderen, ik heb zooveel liefde van hen, ze zijn dan ook mijn vreugde. Ik geef aan één élève engelsche les waarvoor Nonni teekenen leert. Nonni leert nu alles wat ze noodig heeft en nu moet ik angst hebben voor mijne gezondheid. Dat is toch hard, vindt U niet? Als ik het nu maar tot Augustus gaande kan houden. De dokter heeft me uitdrukkelijk bevolen, als ik weer bloed opgaf, volstrekt in bed te moeten blijven, en tot nog toe gaf ik één uur daarna weer les. Ik wil hopen dat de medicijnen die ik nu gebruik mij goed zullen doen. Nu voel ik mij vrij wel, alleen eene groote moeheid die veroorzaakt wordt doordat het zenuwgestel geheel geschokt is. De brief die ik van Dekker kreeg reeds eenige dagen geleden deed mij zoo goed. Hij schreef me dat hij en veine was en dat hij werken zou comme un nègre om ons weer bij zich te hebben. Hij is zoo begaan met mijne gezondheid en ik durf hem bijna niets zeggen dat eenigsinds verontrustend is, want dat zou hem hinderen in zijn werk. Ik schrijf hem zoo gaarne iets goeds, waarom ik vaak over de kinderen schrijf; zij geven altijd stof tot vreugde.

Ik zend U hiernevens 't portret van Manzoni.

Ik dank U hartelijk voor uwe deelneming ten onzent. Ik schrijf u dan ook geheel zooals het is. Als U door uwe invloed iets gedaan kon krijgen dat men Dekker hielp, ik meen hem geld toezeggen voor 't geen hij werkt. 't Is zoo hard dat een man met zooveel talent en poësie door zijne landgenooten miskend wordt.

Ontvang nogmaals mijnen dank en geloof mij met achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker

4.

Milaan, 14 Maart 1867.

Waarde Heer Potgieter,

Met innigen dank heb ik Uw vriendelijk schrijven benevens 150 frs. ontvangen. Geloof mij, ik kan U niet genoeg zeggen hoe dankbaar ik U ben, want U stelt mij in de gelegenheid mij de middelen aan te schaffen om mijne gezondheid te verbeteren. Op 't oogenblik moet ik me versterken. Reeds sedert eenige weken geef ik geen bloed meer op en de koortsachtige aandoeningen, waaronder ik zooveel geleden heb, zijn opgehouden. Ik hoop op 't zachte lenteweêr, om weer geheel gezond te worden en 't vooruitzicht dat er betere dagen zullen komen geeft mij moed. Van Dekker krijg ik goede berichten: te Antwerpen, waar hij twee voorlezingen gehouden heeft, is hij met toejuiching ontvangen; hij heeft er veel sympathie ondervonden en ik geloof waarlijk men hem dàâr apprecieert. De Belgen zijn enthousiast en houden van vooruitgang; er is hart bij die natie.

Dekker is druk bezig met schrijven; hij wil absoluut onze positie verbeteren en ik weet bij ondervinding dat men veel kan als men ernstig wil. Ik zal zoo innig gelukkig zijn als we weer zamen met de kinderen huisselijk kunnen leven; vroeger was ons huiselijk geluk benijdenswaardig.

De kinderen geven ons altijd reden tot vreugde. Eduard leert goed en is zelfs zijn leeftijd vooruit, in opmerkingen en beschouwingen. Nonni groeit aardig op en is steeds gezond en vrolijk, hoewel zij erg verlangt weer „thuis" te zijn, zooals ze zegt. Zij heeft verleden week in eene Italiaansche comedie voor de pensionnaires vervaardigd een rol vervuld, die ze heel aardig gedaan heeft en als maéstro di ballo op haar viool gespeeld. Ieder was met dat kleine ding ingenomen. U hebt gelijk, waarde Heer Potgieter, ik ontvang vergoeding in mijne zeer moeyelijke en zware taak, daar alles wat ik doe 't voor mijne kinderen is. Dat Dekker weer flink aan de gang is, dat hij weerklank hoort, doet me zoo goed,

ik zou haast zeggen *alles* moet teregt komen, wanneer er een natie is die hem begrijpt. Ontvangt mijnen hartelijken dank voor alles wat U voor mij doet en ook diegenen die belang in mij stellen.

Ik schrijf dezen steelsgewijze. Ik heb geen oogenblik voor me zelve. In Italië eischt men veel voor weinig geld; de vergoeding is hier, dat ieder mij genegen is en dat ik pouvoir over de élèves heb, omdat zij van mij houden; anders zou het leven ook ondragelijk zijn.

Ik heb 't geluk door den heer Omboni een zeer knap geneesheer te hebben, dokter Strambis, want in Milaan zijn er veel geneesheeren die à tort et à travers aderlaten, dat is hier aan den order van den dag; uit een open reden zegt men: ik zal me morgen wat bloed laten afnemen. Men had het mij ook al willen doen, maar de heer Strambis zeide, ik dan veel zieker zou worden en 't volstrekt niet moest laten doen.

Ontvang, waarde Heer Potgieter, mijne welgemeende betuiging van dankbaarheid en vriendschap.

E. H. Douwes Dekker,
van Wijnbergen.

5.

Milaan, 26 April 1867.

Waarde Heer Potgieter,

Ik kan U niet genoeg danken voor de hulp die U mij toezendt. Deze keer was 't mij bijzonder van dienst. U moet weten dat ik reeds lang rust noodig had, maar ik heb me ingespannen en misschien overspannen, om te doen of ik wel was. Maar 15 April voelde ik me heel ongesteld. Toch was ik gereed om les te geven, toen een hoestbui mij overviel en ik denzelfden dag twee maal bloed opgaf; ik moest voor 't eerst te bed gaan en de dokter verbood me verder op school werkzaam te zijn.

De heer en mevrouw Le Comte hadden al lang gezegd, ik 't niet vol kon houden en nu om mijne gezondheid weêr te krijgen geef ik geen les meer (alleen de engelsche houd ik aan). Ik ben nu door uwe hulp in de mogelijkheid gesteld hier te blijven; ik geef nu aan den heer Le Comte

voor mij en Nonni 70 francs in de maand en daarvoor heb ik rust en Nonni blijft, zoo als ze is, *élève*. Ik kan nu 's morgens uitgaan, want ik moet *lucht*, *rust* en goed voedsel hebben. Om halfvier na schooltijd surveilleer ik de meisjes en ga met hen wandelen. De heer en Mevrouw Le Comte zijn bijzonder goed voor mij, ik moet zeggen dat ik de genegenheid van een ieder heb en dat is aangenaam, vooral als men al zoo veel mist. Dekker zal regt blij zijn dat ik nu een kalm leven kan hebben, want ik wil hopen, mijne gezondheid nu spoedig hersteld zal zijn; zijne brieven ademen zijn groot verlangen om weêr bijéén te zijn. Hij voelt zich zoo ongelukkig zonder mij en zijne kinderen; ik hoop zoo dat ik dat geluk nog eens smaken mag, allen weêr bijeen te zijn. Dekker schreef me laatst: „ben ik weer bij je, dan laat komen wat er wil, maar we blijven bijeen, nooit geen scheiding meer."

Op 't oogenblik voel ik me vrij wel, maar deze keer ben ik fameus zwak gebleven, mijn hand beeft terwijl ik schrijf, 't is of 't gevoel van vrijheid me goed doet; ik heb nu weer goeden moed. Voor eenige dagen was ik werkelijk moedeloos; ik dacht zoo, dat na al 't tobben er geen verhaal meer voor mij komen zou, en ik kon 't idee niet verdragen mijne kinderen voor altijd te verlaten en Dekker niet weêr te zien. Ik wensch nog zoo te blijven leven. U zult dus best begrijpen hoe opregt mijn dank is, aan U in 't bijzonder en ook aan diegenen die belang in mij stellen.

Onze kinderen zijn perfect wel en ontwikkelen zich goed. Dat ik nu bij mijne kleine Nonni blijven kan is mij van veel waarde. 's Morgens vroeg (om zes uur moet ze op) staat ze voor mijn bed en op dat vriendelijk gezigtje is levensgeluk te lezen. Dat is waarlijk een compensatie voor al 't leed, dat de kinderen nog geen verdriet gekend hebben en ik voel dat, als ze mij misten, ze reeds 's werelds ruwheid zouden moeten verduren. Eene moeder keert zoo gaarne de doornen af. Maar ik ben onbeleefd U zoo lang met mij zelve bezig te houden.

Het overlijden van den heer van Vloten heeft mij zeer getroffen. In Amsterdam zijnde kwam hij mij bezoeken.

Het zal mij recht aangenaam zijn de brochure van den heer Huet te ontvangen. Ik dank U reeds voor uwe vriendelijke attentie. Iedere dag kijk ik er naar uit.

Wees verzekerd van mijne dankbaarheid en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker
van Wijnbergen.

6.

Milaan, 14 Juny 1867.

Waarde Heer Potgieter,

Uwe hulp is de beste medicijn. Ik word veel beter maar ik moet mij nog zeer in acht nemen. De dokter heeft mij streng verboden nog iets te doen dat mij vermoeyen zou. U begrijpt dus hoe innig dankbaar ik was bij de ontvangst van de 100 francs in Juny. Zooveel mogelijk doe ik alles om weer geheel gezond te worden. 't Bloedopgeven is nog niet geheel over, want anders zou de kwaal verergeren en ik voel mij oneindig beter, ook de krachten zijn veel bijgekomen. Mogt ik 't geluk nog eens smaken dat we weer zamen konden zijn. Dekker is altijd zoo ongerust over mij. Hij zoude ons zoo vurig bij zich verlangen. Waarde heer Potgieter, ontvang mijn innigen dank voor alles wat U voor ons doet.

De brochure van den heer Huet, die U de vriendelijkheid hadt mij te zenden, heb ik met veel genoegen gelezen, en toch doet alles zeer. Waarom dan zoo te moeten lijden als toch ieder moet bekennen, Multatuli een genie is?

Het moge uit mijn mond verwaand klinken, maar toch is het waar, dat het heilzaam voor Dekker zoude zijn als we zamen konden zijn. Ik had altijd veel invloed op hem, ik voelde wanneer en wat ik zeggen moest om hem aan te moedigen of neer te zetten. Het is hem tot grief zoo vèr van elkander verwijderd te zijn, en toch deed ik die reis met een goed doel. Ik had gedacht makkelijker te Milaan een positie te creëren. Mijne ongesteldheid is dan ook een waar ongeluk geweest, en als U wist hoe ik gelutteerd heb met de ziekte. Ik *wilde* niet toegeven, totdat ik niet meer kon. Nu hoop ik werkelijk op een volkomen herstel, ik zal nu met geduld leven om te genezen. Men raadt mij aan naar buiten te gaan, maar al had ik 't geld, 't zou mij niet helpen, als ik de kinderen niet bij me had. Nog eerder zou ik vermoeyenis kunnen verduren, dan angst en verlangen

naar de kinderen. Zij doen goed hun best. Nonnie wordt een goed scholiertje. Zij spreken Italiaansch of ze altijd hier gewoond hadden.

Ik ben U zoo dankbaar, dat U zoo veel belang in ons stelt, waarom ik dan ook zoo vrij ben U op de hoogte te houden van mijne gezondheid.

Ik verzoek U mijne welgemeende groeten te doen aan diegenen die belang in ons stellen en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker.

7.

Milaan, 2 Augustus 1867.

Waarde Heer Potgieter,

Den 26sten July ontving ik weder 100 fr. Uwe goedheid stelt me in de gelegenheid mijne gezondheid te verbeteren. Ontvang daarvoor mijnen hartelijken dank.

Mevrouw Omboni schreef me dat zij aangedaan was over de belangstelling die U in ons steldet. U heeft mijne vrienden zoo lief ontvangen, en zij hebben mij verzekerd dat ik voorloopig nog voort kon gaan met mijne gezondheid te soigneren. Ik vind dat zeer geruststellend, maar van mijn kant zal ik trachten zoo gaauw mogelijk weer in staat te kunnen zijn weder iets bij de hand te nemen. Mijne gezondheid is oneindig beter maar de kwaal is nog niet geweken; bij de minste vermoeienis hoest ik en voel dan voorts pijn op de borst. Waarde heer Potgieter, mag ik U verzoeken mij *op mijn woord* te gelooven, dat de mij toegezonden gelden alleen gebruikt worden voor mij en de kinderen? Ik kan U de heiligste gelofte doen dat ik 't zelfs niet anders zou kunnen doen, want de kinderen hebben veel noodig zelfs bij de strikste zuinigheid, mijne ziekte heeft me uitgaven doen maken die ik volstrekt noodig had om mijne krachten weder te krijgen. Dekker heeft mij van zijne armoede nog een paar maal wat gezonden dat mij zeer te staden kwam. Geloof mij, U kunt gerust zijn, dat ik geen misbruik van Uw vertrouwen zal maken en de gelden zullen gebruikt worden voor 't doel waarvoor 't mij gegeven wordt. Maar ik bid U wantrouw mij niet, want dat doet me zeer.

De kinderen zijn zeer wel. Nonni heeft een week het bed

moeten houden. Zij was gevallen en heeft zich geblesseerd, maar gelukkig is alles weer over. Zij leert bijzonder goed, zij zal op 't examen een stuk op de viool spelen, dat waarlijk aardig is. Eduard is ook bezig met zijn examens. Ik heb veel liefde van mijn kinderen, maar ik kan ook in gemoede zeggen dat ik alles voor hen ten offer breng.

Ontvang mijnen dank, waarde Heer Potgieter, en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker.

8.

Milaan, 2 October 1867.

Waarde Heer Potgieter,

Met innig leedwezen vernam ik door den heer Brodt uwe ernstige ongesteldheid. Van harte hoop ik dat U in beterschap toeneemt en weldra geheel gezond zult zijn. Bij ondervinding weet ik hoe smartelijk ziekte is, waarom ik dan ook geheel van deelneming vervuld ben voor dengene die lijdt. Mogt ik spoedig goede tijding van U krijgen, 't zou mij eene ware vreugde zijn.

Reeds eerder had ik U de ontvangst van de 100 frs. gemeld, die U zoo goed zijt geweest mij te zenden, ware het niet dat ik U openhartig iets vragen wilde en dat ik aarzel is: dat ik vrees U mij van onkiesheid zult beschuldigen. Ik raadpleeg Mevrouw Omboni en zij verzekerde mij dat ik *alles* aan U zeggen kon.

U moet dan weten dat ik één maand achteruit ben in betaling aan den heer Le Comte; de 100 frs. mij geworden den 29sten September moest ik geven voor de maand Augustus. Nu zou mijn verzoek zijn om deze maand te ontvangen voor September en October. Ook heb ik nog 18 fr. schuld aan Mevrouw Omboni van Eduard zijn school enz.

U weet niet wat het mij kost U dit te vragen, U die zoo oneindig goed en vriendelijk voor mij zijt. Aan U heb ik te danken dat mijne gezondheid veel verbeterd is en aan U zal ik te danken hebben, dat ik over eenige maanden weer in staat zal zijn voor mij zelve te zorgen. Op 't oogenblik ben ik vrij wel, maar ik moet me zeer in acht nemen en vooral nu de kou begint. Ik zou nog geen conditie durven aannemen, want de dokter heeft verzekerd dat ik niets

wagen mag en als ik ziek werd zou het misschien een ernstige keer kunnen nemen. Ik moet nu dezen winter geheel voor mijn gezondheid leven. 't Is om égoiste te worden. U kunt dus begrijpen hoe groot mijne dankbaarheid is voor U in 't bijzonder en voor degenen die deel in mij nemen; door Uwe en hunne hulp zal ik voor mijne kinderen gespaard worden, die mij nog zeer noodig hebben.

Waarde heer Potgieter, veroordeel mij niet, dat ik U zoo openhartig alles zeg, maar ik voel, dat U 't goed met me meent, en dat U begrijpen zult in welk een moeyelijke positie ik ben, bij menschen te zijn die 't *zeer, zeer* noodig hebben en dat ik niet bij ben in betaling: de heer en mevrouw Le Comte zijn voor mij uiterst goed en voorkomend. Ik ben hun grooten dank schuldig. Ieder beijvert zich mijn lot zoo dragelijk mogelijk te maken, 't geen maakt dat ik me minder ongelukkig voel dan men veronderstellen zou of liever mijn hart wordt daardoor zachter gestemd om aangename indrukken op te nemen.

Eduard blijft bij Mevrouw Omboni, Nonni zal voortgaan als pensionnaire bij Mevr. Le Comte te zijn. Ik ben over de vorderingen van 't lieve kind uiterst tevreden; 't zou jammer zijn haar niet voort te laten gaan waar zij begonnen is, waarom ik besloten ben een arrangement bij de familie Le Comte te maken voor mij zelve. Ik zal hoogst waarschijnlijk een kamer krijgen waar ik stoken kan en vrij zijn en toch mijn Nonni bij me hebben. Zie, dat alles kan ik door Uwe goedheid genieten. Ik hoop zoo doende mijne gezondheid geheel te herstellen en dan tegen het voorjaar een betrekking zien te krijgen. Deze maanden neem ik waar, menschen te zien, die mij goed willen. Er is een pasteur évangélique, de heer Paira, die zeker moeite voor me zal doen om mij als directrice van een school te plaatsen, wanneer ik er sterk genoeg voor ben, want alle modestie apart, ik heb de renommée uiterst goed voor kinderen te zijn. Hier op school wordt niemand zoo goed gehoorzaamd als ik en niemand straft noch knort minder dan ik, maar ik weet het hart te treffen of door eene gemoedelijke reprimande of door te imposeren zonder woorden te gebruiken: één blik doet menigmaal een goed effect.

Mevrouw Omboni heeft me verzekerd dat ik me de wintermaanden kon gebruiken om mijne gezondheid te ver-

sterken, dat U haar beloofd hebt, mij daarin te ondersteunen. Daarom ben ik zoo openhartig om U alles te zeggen. want als men achteruit in betaling is, weet men niet waar men eindigt. Ik bid U, waarde Heer Potgieter, duid mij die vrijpostigheid niet ten kwade en wees verzekerd dat 't geld *alleen* voor 't doel gebruikt wordt waar 't voor gegeven wordt. Ik geef U mijn woord er op. Eduard kost mij nog veel in weerwil hij voor niets woont, maar kleeren, school en andere behoeften loopen erg op. Ontvang mijnen dank voor al Uwe goedheid en geloof mij met achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker.

9.

Milaan, 18 December 1867.

Waarde Heer Potgieter,

Het is mij onmogelijk geweest U eerder de ontvangst te melden van de 100 fr. over November. Ontvang, waarde Heer, mijn opregsten dank voor uwe belangstelling.

Mevrouw Omboni dankt U zeer voor Uw vriendelijk schrijven. Zij was zoo goed geweest U te zeggen, dat ik de directie van het school op mij genomen had, ongelukkig geeft het mij niets geen voordeel. De positie van de familie Le Comte is zoodanig dat zij niet in staat zijn de minste tegemoetkoming te geven. Ik betaal dus mijn pension als vroeger en doe wat ik kan om hen te helpen, maar lang zal het niet meer kunnen voortgaan. Het school moet vallen, er is nog maar één kostmeisje en Nonnie. De heer Le Comte zoekt eene betrekking, ik ook doe mijn best iets anders te vinden, maar als de menschen mij hooren hoesten is dat geen recommandatie. De hoest wil nog maar niet overgaan en er gaan nachten voorbij, dat ik er niet van slapen kan. Toch houd ik mij staande en hoop op 't voorjaar. De koude doet mij veel kwaad en de huizen zijn hier 's winters onverdragelijk: steenen grond en bijna geen vuur. Ik doe moeite om eene betrekking te krijgen bij eene familie in de groote wereld, die betalen ten minste een beetje goed. Het is moeyelijk te slagen. Gaarne zoude ik iets beginnen voor mezelve; ik geloof zeker dat ik kinderen bij mij nemende 't vertrouwen der ouders zou winnen.

Ik zou iets moeten hebben om te beginnen en dat is niet gemakkelijk te verkrijgen. Als ik wat minder hoest zal ik bij dezen en genen gaan, om te zien wat ik doen kan. Voor 2000 frs. kan ik 't school overnemen van den heer Le Comte, maar waar die te krijgen? Op 't oogenblik doe ik compleet een acte de charité. De positie is hier in huis bitter treurig. De familie Le Comte is zeer lief voor mij en schenkt mij haar volle vertrouwen. Ik hoop dat ik tegen 't voorjaar wat gevonden zal hebben om onze positie te verbeteren, maar voor alles moet ik gezond zijn.

De familie Omboni is voor twee à drie maanden naar Florence. Eduard is nu ook bij den heer Le Comte en pension, maar hij gaat naar zijn school. Ik heb hem ook nu te onderhouden. De heer Omboni betaalt zijn kost, maar er zijn zooveel dingen die ik nu ook moet bestrijden. Ik hoop zoo innig Dekker eens in de gelegenheid zal gesteld worden, weer voor ons te kunnen zorgen. Ik krijg brieven van hem die mij een beetje hoop en moed geven.

Ontvang, waarde Heer Potgieter, mijnen hartelijken dank voor alles wat U voor ons doet. De 100 fr. die U mij beloofd hebt tot het voorjaar zijn waarlijk een uitkomst voor mij. Zoude ik zoo vrijpostig mogen zijn U te verzoeken mij de 100 fr. over December voor den 1 Januari te willen zenden. U zoude mij daardoor een *groote* dienst doen. Vergeef mij mijne schijnbare onbeleefdheid maar ik vertrouw U 't mij niet ten kwade zult duiden.

Met achting
E. H. Douwes Dekker.

10.

Milaan, 16 Maart 1868.

Waarde Heer Potgieter,

Reeds lang had ik U willen schrijven en U bedanken voor de mij gezonden 100 frs. over Januari; maar telkens had ik een en ander uitzicht waarvan ik den uitslag verwachtte. Tot nog toe ben ik in niets geslaagd. Den 31n Maart verlaten wij 't collège Le Comte. Ik had gedacht 't pensionnat te kunnen releveren maar door geldgebrek was ik niet bij magten te doen wat er gedaan moest worden. Ik ben nu à la recherche d'une chambre voor mij en Nonni en van daar uit zal ik trachten 't een of ander tot stand te

brengen voor ons onderhoud. Regt gelukkig ben ik dat U mij nog de 100 frs. toegezegd hebt tot Juny of July. Ik heb dus nog den tijd om rond te zien en pogingen in 't werk te stellen.

Ik moet nu de rekening van den Heer Le Comte betalen over Februari en Maart. Zoodra ik over de maanden ontvang zal ik het doen. April moet ik dagelijks contant betalen. Nu is mijn verzoek, waarde heer Potgieter, mij daartoe in de gelegenheid te stellen. U weet niet hoe moeyelijk 't me valt U dit te verzoeken, maar ik ben door de noodzakelijkheid geforceerd. Hier aan huis is het droevig gesteld: veel kinderen en geen geld. Ik ben dan ook zeer dankbaar over eenige dagen te vertrekken. Ik heb waarlijk genoeg aan mijn eigen zwarigheden. Indien U mij de dienst zou willen bewijzen mij voor den 1n April 't geld van Februari, Maart en April te willen zenden, zou U mij waarlijk uit den brand helpen. Ik ben bang dat U mij onkies vindt en toch zou ik U zoo gaarne de overtuiging willen geven dat ik U regt dankbaar ben. U zijt voor mij werkelijk een vriend in den nood geweest, en dat zegt veel. In voorspoed is het zeer gewoon veel vrienden te hebben; ik had er vroeger bij menigte, maar in tegenspoed...

Nog altijd heb ik de vaste overtuiging dat Dekker zich releveren zal, dat hij eens volbrengen zal wat hij beloofd heeft. Geloof mij, Dekker is nog dezelfde man van vroeger, zijn energie is niet uitgedoofd door tegenspoed en armoede, hij zal nog eens de bewijzen geven dat een genie niet makkelijk wegzinkt.

Waarde Heer Potgieter, ontvang nogmaals mijn dankbetuigingen. Ik beveel mij steeds aan in Uwe vriendschap en blijve

Met de meeste achting
E. H. Douwes Dekker,
baronesse van Wijnbergen.

P.S. De heer Brodt zal ik kennis geven van mijn adres; ik heb nog geen geschikte kamer gevonden. Nonni kan naar een dagschool gaan waar zij niets behoeft te betalen, dan alleen boeken enz. Mijne gezondheid is veel beter maar ik moet mij nog menageren of liever ik moet mij zeer soigneren. De heer en mevrouw Omboni komen den 16n Maart van hun reize terug tot mijn groote vreugde.

11.

Milaan, 4 Juny 1868.

Waarde Heer Potgieter,

In mijn laatsten brief van 10 April, waarin ik U mijnen innigen dank betuigde voor de 300 frs., kon ik U nog niet mijn adres opgeven, daar ik toen nog naar kamers zoekende was. Nu zijn wij reeds eenigen tijd in onze nieuwe woning, bestaande uit 2 kamers op de 4e verdieping met een heerlijk buitengezigt. Mevrouw Omboni heeft mij met eenige meubels geholpen, en ik heb er nog bij gehuurd voor 4 fr. in den maand. Nu hoop ik maar lessen te krijgen, op het oogenblik heb ik er twee die zamen 30 fr. in den maand opbrengen, maar 't is 't begin. Met October na de vacanties heb ik vooruitzicht op 2 scholen engelsche les te geven. Enfin, ik heb moed, dat ik 't gaande zal kunnen houden, geruggesteund door Uwe hulp nog voor een paar maanden. Waarde heer Potgieter, U weet niet hoe dankbaar ik U ben, want als er nog andere menschen zijn, die zich voor mij interesseeren, is het wel door Uwe medewerking. Dat ik weer moed heb is ook dat mijne gezondheid veel beter is; de krachten laten nog wel te wenschen over, maar alles kan niet te gelijk, een beetje geduld. Nu daarin word ik wel geoefend. De kinderen ontwikkelen goed en zijn zeer gezond. Nonni had voor eenige weken een soort van angine, maar gelukkig herstelde zij spoedig. Neem mij niet kwalijk dat ik U niet eerder mijn adres opgaf. Ik stelde het van dag tot dag uit; ook heb ik veel te doen; ik doe *alles* zelve, ik heb niet de minste hulp. Eduard woont nu ook bij me; de heer en mevrouw Omboni gaan zooveel op reis en dan kan Eduard niet alleen blijven. Men vond dus beter dat hij bij mij was. Nu gaf mevr. Omboni hem wat kleeren, maar ik zorg nu voor de voeding en onderwijs. Ik hoop zoo dat ik wat meer lessen zal krijgen om alles gaande te houden. Het is mijn vurig verlangen werkzaam te zijn maar toch een home te hebben.

't Geld voor Mei heb ik nog niet ontvangen, maar de brieven blijven dikwijls acht dagen onderweg: de post laat hier veel te wenschen over.

Van Dekker heb ik in lang geen tijding gekregen. Hij wacht zeker op eene decisie en dan lijdt hij te veel om te

schrijven; zoo gaarne gaf hij eene *goede* tijding. Mijne overtuiging is altijd nog dezelfde: *ééns zal hij slagen.*

Waarde heer Potgieter, ontvang nogmaals mijnen dank voor alles wat U voor ons doet. Uw vriendschap is mij van veel waarde. Geloof mij steeds met de meeste achting en dankbaarheid

Uwe dienstw. en toegenegen
E. H. Douwes Dekker.

Mijn adres: Bastioni di porta Garibaldi No. 1, piano 4.

12.

Milaan, den 25sten Augustus 1868.

Waarde Heer Potgieter,

Uw vriendelijk schrijven en de toezending der 100 fr. waren mij zeer aangenaam. Ik ontving Uw brief op een oogenblik dat ik ongesteld was. Een steek in de zijde maakte dat ik eenige dagen me zeer stil moest houden. Ik was juist zoo bitter melancolisch gestemd, want deze maanden tot 5 November (St. Carlo) worden hier „il tempo morto" genoemd en met regt: ieder is naar buiten en al de lessen staan stil. U kunt dus begrijpen hoe verrast en dankbaar ik me gevoelde bij 't lezen dat U nog eenigen tijd voort kon gaan met de uitkeering der 100 fr. 's maands. Die tijding werkte als een électrische schok op mijn beterschap. Van dat oogenblik werd de ademhaling ruimer en nu mag ik mij verheugen geheel hersteld te zijn. Ik moet mij altijd nog in acht nemen en dat is op den duur vervelend en dikwijls onuitvoerbaar. Ik heb gegronde hoop van den winter veel lessen te zullen krijgen. Er zijn menschen van invloed die zich voor mij zullen interesseeren. Bij al 't verdriet en zorgen heb ik de satisfactie dat onze kinderen gezond zijn en goed leeren en dat ik de achting en onderscheiding ondervind van menschen die mij genegen zijn.

Eduard heeft zijn examens goed gepasseerd. In de vacantie leert hij 't Latijn om in November 't examen te kunnen doen, en van den winter zal hij lessen krijgen in de chimie. Ook zal de directeur van 't Museum hem voorthelpen in de natuurkunde. Dit jaar moet hij nog leeren en zal 't moeyelijk zijn hij iets kan verdienen. Ik wilde gaarne hij zich eerst bekwaam maakte, want de jaren om werke-

lijk te leeren moet men niet voorbij laten gaan. Toch zal er gezien worden wat er gedaan kan worden. Zijne vocatie is natuurkunde. Van den winter ging hij uit eigen beweging de lessen in 't hospitaal waarnemen. Men roemde zijn handigheid in 't ontleden. Ik heb geen zorg voor hem. 't Is een kind die zeer gezond verstand heeft en 't geluk heeft een goede inborst te hebben. Nonnie maakt groote vorderingen op de viool; zij leert om artiste te worden. Haar professeur is zeer over haar tevreden. Zij is een lief intelligent kind. Ik begrijp dat Dekker zijn hart bloedt bij 't idée van het groot worden der kinderen, hij die zich zoo veel had voorgesteld hun leeren te regelen en nu gescheiden van alles te zijn. 't Lot is hem wel hard. Ik kan mij dikwijls niet begrijpen hoe 't mogelijk is men iemand van zooveel talenten laat armoede lijden; er is toch zoo'n overvloed niet van knappe menschen. Toch blijf ik bij mijne overtuiging hij eens slagen zal; eens zal hij wel begrepen worden.

Waarde heer Potgieter, ontvang mijnen hartelijken dank voor alles wat U voor ons doet en geloof mij dat ik Uwe edele pogingen op hoogen prijs stel.

Ik heb een groot verzoek aan U te doen. Vergeef mij als ik U lastig val. Eduard heeft volstrekt noodig 2 attestaties van zijne geboorte: een voor de lessen der chimie en een voor de latijnsche school. Zou ik U daarom mogen verzoeken? U zoudt me een zeer groote dienst doen. Eduard is geboren 1 January 1854 te Amsterdam. Ik geloof men zoo een acte van geboorte altijd krijgen kan. Vergeef mij nogmaals dat ik zoo vrij ben U dit te verzoeken.

Na minzame groeten noem ik mij met de meeste achting en dankbaarheid, waarde heer Potgieter,

UEd. dienstw. dienaresse
E. H. Douwes Dekker.

13.

Milaan, den 7 November 1868.

Waarde Heer Potgieter,

Hoe ik dezen beginnen moet weet ik waarlijk niet. De kortste weg is, schuld bekennen. Ja, het is onvergeeflijk dat ik Uwe geachte letteren van den 9den September nog niet beantwoord heb. U die zich zooveel moeite getroost

hebt om mij de doopacten van Eduard te doen geworden, vergeef mijne nalatigheid. De reden van mijn stilzwijgen ligt grootendeels daarin, dat ik een groot gezwel aan 't hoofd heb gehad, dat mij veel pijn veroorzaakt heeft. Eene operatie werd noodzakelijk. Ik moest mij er aan onderwerpen. 't Is perfect gelukt, maar vijf weken ben ik met pappen gecoiffeerd geweest. Op 't oogenblik ben ik zeer wel en ook onze kinderen genieten de beste gezondheid. Zij leeren goed en doen alles om mij 't leven te veraangenamen. Eduard zal eenige uren daags op 't Museum van natuurkunde werkzaam zijn om de praktijk te leeren. Ik kan niet genoeg de vriendelijke hulp roemen van die heeren, om mijn Eduard voort te helpen in zijn studies.

Het spijt mij zoo dat ik U weer lastig moet vallen maar ik ben in zulke moeyelijke omstandigheden voor 't oogenblik, dat ik genoodzaakt ben 't U te zeggen: 18 September ontving ik de 100 fr. waarvoor ik U hartelijk dank zeg. Na dien tijd heb ik niets ontvangen. Misschien is de brief niet teregt gekomen. Ik leef op 't oogenblik op crediet. Ik heb zelfs al 50 fr. van mevrouw Omboni geleend. De winter brengt mee, ik extra uitgave moet doen; dan die operatie heeft mij 20 fr. gekost. Ik heb nog maar drie lessen in de week, voor 't oogenblik heb ik 't zeer moeyelijk, maar alles kan zich schikken. Over eenige weken hoop ik meer lessen te zullen krijgen. Enfin als mijne gezondheid zich goed houdt heb ik gegronde hoop, ik langzamerhand mij zal kunnen redden. Iedere dag heb ik gewacht U te schrijven, hopende het niet zou behoeven U lastig te vallen. Het zou mij waarlijk erg uit de brand helpen als U mij voor twee maanden te gelijk zoudt kunnen zenden. Waarde heer Potgieter, geloof mij, dat het me zeer moeyelijk valt dezen te schrijven. Zoo gaarne zoude ik U melden dat ik me zelven kon helpen. Ik voed de hoop 't spoedig zal kunnen, dat zou mij een *zeer* groote vreugde zijn. Ik kan U verzekeren dat ik de wil en moed heb om werkzaam te zijn, en eene stem in mijn binnenste zegt me dat ik slagen zal.

Ontvang mijnen dank voor alles wat U voor mij doet. Ik kan helaas dezen niet eens timbreren. Houdt het mij ten goede.

Met achting en vriendschap,
E. H. Douwes Dekker.

14.

Milaan, den 30sten November 1868.

Waarde Heer Potgieter,

Den 18den November ontving ik de 200 fr. 't Was mij een ware uitkomst. Ik wist niet meer hoe mij te redden, want achterstand is zoo verderfelijk en kostbaar. Ik moet de strikste zuinigheid in acht nemen. De winter geeft zooveel zorgen meer dan de zomer. Houd U overtuigd, waarde Heer, ik U zeer dankbaar ben en wees zoo goed de tolk te zijn bij al degenen, die belang in ons stellen en ons bijstaan in de moeyelijke dagen, die ik maar al te veel door moet worstelen.

Bij al de moeyelijkheden heb ik toch 't geluk dat de kinderen zeer gezond zijn en in alles mij genoegen geven. Eduard is dagelijks werkzaam op 't Museum van natuurkunde, waar hij zeer voldoet. Iedereen is er over uit, hij zooveel aanleg heeft voor die wetenschap. Nonni gaat ook goed vooruit. Mijne gezondheid is voor 't oogenblik vrij goed. Ik heb vijf weken lang gesouffreerd aan die operatie, maar nu is dat ook voorbij. God geve, ik den winter goed doorbreng. Dan is mijne gezondheid weer in order. Op 't oogenblik heb ik twee lessen maar ik hoop op meer.

Van harte hoop ik dat Uwe gezondheid niets te wenschen overlaat.

Reeds lang heb ik geen tijding van Dekker gehad. Dat is een zeer slecht teeken, want als hij iets *goeds* te zeggen heeft wacht hij geen minuut 't mij mee te deelen. Wanneer zal dat tobben toch eens een einde nemen? Een man zoo talentvol en geniaal, dat die gebrek lijdt is toch wat al te erg.

Waarde heer Potgieter, ontvang mijnen hartelijken dank voor *alles* wat U voor ons doet. Ik zoude al heel weinig gevoel moeten hebben als ik Uwe liefderijke belangstelling voor ons niet op hooge waarde stelde.

Na mij in Uwe vriendschap te hebben aanbevolen noem ik mij met de meeste achting en genegenheid

E. H. Douwes Dekker.

X

BITTERE ARMOEDE

IN die dagen leefde Dekker in de Rijnstreek. Zijn toestand was ver van rooskleurig. Toen ging Mimi, gehoor gevend aan de genegenheid, die langzaam in haar was gerijpt, naar hem toe, en zij is bij hem gebleven, om haar leven aan hem te wijden.

Zij handelde tegen wet en conventie, maar om haar voorzeker ongewoon gedrag rechtvaardig te beoordelen mogen wij niet uit het oog verliezen, dat zij over haar besluit lang en rijpelijk nadacht, zeer wel wetend dat de gemeenschap haar in de ban zou slaan.

Mimi heeft dit tijdstip in de Brieven beschreven *(2e uitgave, deel VII, bl. 103)*.

„Ja, zegt zij, we waren zeer arm in Coblenz, maar in weerwil van die armoede is de indruk, die mij uit dien tijd is bijgebleven, een indruk van rijkdom en heerlijkheid. We woonden er in één kamer in de Rheinstrasse boven een banketbakker, Werner. De kamer was vriendelijk en zindelijk, maar uiterst eenvoudig ingerigt. We hadden haar gehuurd voor zes thaler 's maands. Maar op dat kanapeetje aan die wrakke tafel zat hij ... Multatuli. Zijn positie was ellendig, maar dat kon niet zoo blijven en als hij zeide: Jou althans kan niemand mij afnemen, dan was ik voldaan. Ik ook had zorg en smart, maar de grootte van zijn leed hield mij staande en maakte mij moedig. Er was iets grootsch in alles. We hadden ongelukken gehad en zaten daar als schipbreukelingen op een rots. Onze eenzaamheid, de schoone natuur, de groote geschiedenis die we zagen afspelen als een boeiend drama, 't was alles aangrijpend. En dan met hem! Als uit een eeuwig frissche fontein zoo welden zijn opmerkingen, beschouwingen, boutades uit zijn hoofd, uit zijn hart."

Juist in die tijd stelde Huet hem voor, *„Brieven van den Rijn"* voor de *Haarlemsche Courant* te schrijven, aan wier redaktiebureau hij verbonden was. Dekker zou daarvoor vijftig gulden in de maand ontvangen.

Of hij het vriendelijk aanbod aannam! Op 15 Juli 1866 berichtte hij aan Huet:

„Ik schrijf u in antwoord op uw welwillend voorstel dat ik u zeer gaarne... neen, dat is niet juist, niet zeer gaarne maar toch niet ongaarne brieven van den Rijn zal zenden, dat heet aan den Haarlemmer. Ja, als de directie der courant het durft te wagen, zend mij de heele 50 gulden. Ik heb er waarachtig niet te veel aan om eens een dag of wat rust te koopen, en goed papier, en schoenen en entree in 't koffihuis, het Coblenzer forum, waar de publieke zaak gedebatteerd wordt. Ik was tot zoo even zeer ter neer geslagen. Een brief van mijn vrouw heeft me opgewekt en ik zal kunnen leveren, maar maak mij vlot. 't Is noodig. Morgen met de post ontvangt de directie van den Haarlemmer 't eerste pakketje. Ik zal 't zoo goed maken als ik kan."

De medewerking duurde drie volle jaren. Om aan zijn eigen meningen uiting te kunnen geven, want hij was tot volstrekte objektiviteit verplicht, schiep hij een Duitse krant, die hij der Mainzer Beobachter doopte, waaraan hij dan zogezegd „ontleende". Maar de eigenaars van de Haarlemsche vernamen zulks en Multatuli, de grootste schrijver die ooit aan de oudste krant van Nederland zijn medewerking had toegezegd, verloor de maandelijkse bezoldiging, die, hoe klein ook, van zo aanzienlijk nut was geweest.

In September 1866 las onze schrijver in de krant, dat de oud-minister van Koloniën P. Meyer tot goeverneur-generaal van Nederlands-Indië was benoemd geworden. Onmiddellijk schreef hij, op 9 September van genoemd jaar, volgende brief, die bewijst, dat hij, tien volle jaren na Lebak, voor zijn gezin een uitkomst uit de nijpende armoede trachtte te vinden.

„Excellentie!

De couranten brengen mij het bericht der benoeming van Uwe Excellentie tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

In de hoop dat die tijding zich bevestige, ben ik zoo vrij

mij tot Uwe Excellentie te wenden met verzoek om te worden herplaatst in Nederlandsch-Indische dienst.

De reden die mij nopen tot dezen stap liggen eensdeels in de overtuiging dat het mijn pligt is deze poging aan te wenden om mijn gezin te redden uit den nood waarin het sedert jaren verkeert, en ten andere in den wensch om nuttig werkzaam te zijn in het land dat ik liefheb, en in zoodanigen werkkring als waartoe Uwe Excellentie mij geschikt mogt achten.

Rang en inkomsten zouden mij betrekkelijk onverschillig zijn, indien ik slechts in de gelegenheid werd gesteld, bij eventueele benoeming mij door mijn gezin naar Indië te doen vergezellen.

Excellentie! Voor zooverre men mij meent te kennen als publiek persoon, ben ik veelal verkeerd beoordeeld geworden. Men hield mij voor een tegenstander van orde en wet, terwijl ik juist partij trok vóór orde, en mij verzette tegen het aanhoudend *schenden* van de wet.

Bij herplaatsing in Indië, op eene wijze zooals Uwer Excellentie het geschikt zou voorkomen, zou ik mij beijveren door stipte pligtsvervulling te toonen dat het mij nooit te doen was om afbreken of tegenwerken. Ik geloof nuttig te kunnen zijn, vooral met het oog op de tijdsomstandigheden, ook in het buitenland. En bovendien . . . ik heb veel geleden, in en door het lijden van mijn gezin vooral!

Ik hoop dat Uwe Excellentie mij de eenvoudige inkleeding dezer démarche moge ten goede houden, en mij met bescheidenheid aanbevelende voor eenig antwoord, heb ik de eer enz."

Maar geen antwoord kwam. Het mocht niet zijn.

*
* *

Kort daarop behandelde Multatuli J. Bosscha's *Pruisen en Nederland* in een vlugschrift, dat door Huet met lof werd besproken.

In dit artikel, door Huet op 15 Maart 1867 te Bloemendaal geschreven en later in de *Litterarische Fantasien* opgenomen en ook afzonderlijk in de handel gebracht, komt de bekende vergelijking voor van de Havelaar en de Camera.

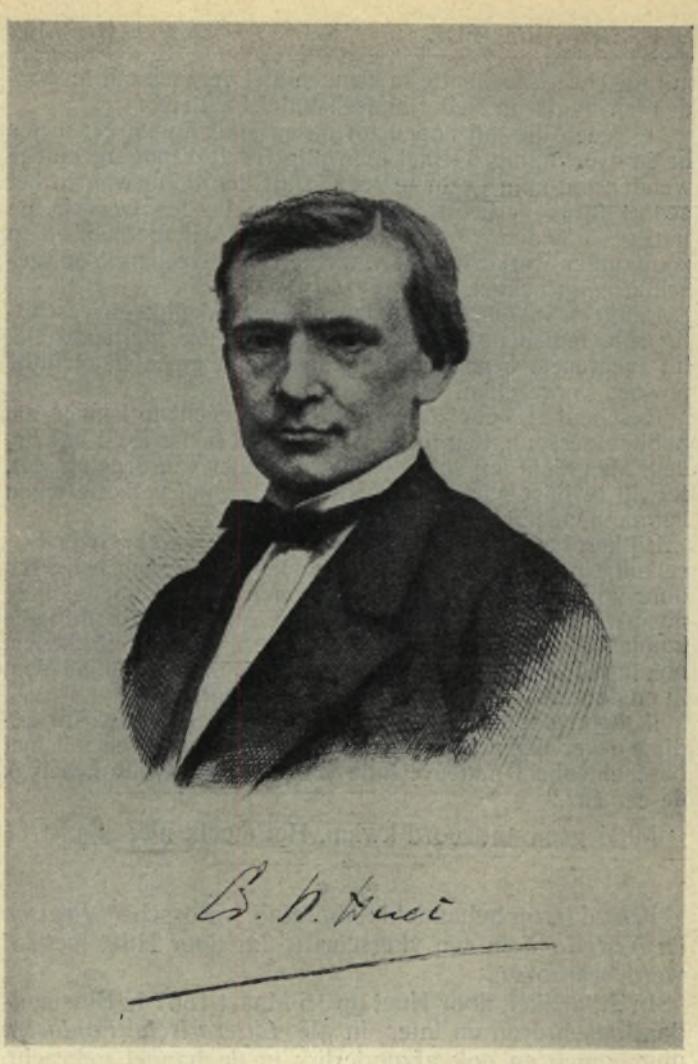

Dr. Conrad Busken Huet, Ets door P. J. Arendsen
geboren 's-Gravenhage 28 December 1826,
overleden Parijs 1 Mei 1886.

„Indien Hildebrand, zegt hij o.a., een schalk is, Havelaar is een wreker, en waar de een u een glimlach afperst door zijne ondeugende scherts, doet de ander u pijn, doch weldadig pijn, door zijne meedogenlooze bitterheid. Mij althans is in onze litteratuur, of het moest de aan Vondel toegeschreven lierzang op het overlijden van Prins Willem II, het moest de reeds genoemde voorrede van De la Court zijn, geen tweede voorbeeld bekend van zooveel alsem, bij zooveel kunst, als de heer Dekker slag op slag in ééne bladzijde, in één volzin weet zaam te persen. Niemand onzer evenaart hem op dat gebied. Hij is in Nederland de virtuoos van het sarkasme."

Een nota aan het eind is eveneens het aanhalen overwaard.

„In eene andere memorie van toelichting, van zeer jonge dagteekening en uitgegaan van een minister der tegenovergestelde rigting, wordt de regtmatigheid der traktementsverhooging van de inlandsche Hoofden op Java door de regeering erkend. Dat Multatuli indertijd gestraft is, omdat hij die regtmatigheid te vroeg heeft ingezien, dit laat zich hooren. De wijze komt in deze wereld juist op zijnen tijd. Niettemin zou het gezond verstand des grooten publieks het niet meer dan billijk vinden, indien op de begrooting van de traktementsverhooging der inlandsche Hoofden eene nationale belooning uitgetrokken stond voor den man, door wiens toedoen *zij* het voortaan ruimer zullen hebben, de Javaan minder gekneveld en de Nederlandsche naam overvloediger geeerd zal worden."

Potgieter, wiens vriendschap voor Huet tot aan zijn laatste levensuur onveranderd bleef, zond aan Tine de bewuste brochure, instinctmatig voelend dat hij haar ook daardoor steunde op haar lastige levensweg. Wat Tine daarop antwoordde, heeft men in haar brieven kunnen lezen.

*
* *

In de lente van 1867 trachtte Dekker in Vlaanderen en wel door de vrijzinnige vleugel van wat men de Vlaamse Beweging noemt, redding te vinden voor zijn gezin; hij hield lezingen te Antwerpen en te Gent, op het Nederlands Congres en ook in het nu nog bestaande „*Van Crombrugghe's Genootschap*", waar het konflikt met Vreede plaats had. Alles was echter zonder de minste uitslag voor zijn enige bezorgdheid. „Met geduld en overleg (en altijd in vrees dat ik niet in leven blijven kan tot den uitslag) heb ik mijn best gedaan. De slotsom is geweest dat ik met moeite fr. 200 heb gekregen (van een millionair) voor een lezing die ik te Gent zal komen houden!"

Zo schreef hij uit Keulen aan Tine, op 12 November 1867.

Op het eind van diezelfde maand was hij met Jan Jacob Rochussen (1797—1871), oud-goeverneur-generaal van Nederlands-Indië, oud-minister van Koloniën en minister van Staat, in briefwisseling gekomen.

De minister stond er op, dat Multatuli de brieven verbranden zou, die hij van Zijn Excellentie kreeg. Wat Multatuli, al was het ook met leedwezen, deed. Ook Rochussen vernietigde Multatuli's brieven. Een enkele maar ontsnapte aan het vuur en werd in het Meinummer 1895 van *de Gids* gepubliceerd (ook *Brieven, 2e uitgave, deel VIII, bl. 189)*. Hij bewijst dat de schrijver ook langs die kant een nieuwe poging aanwendde om terug in Nederlands-Oostindische dienst te treden en met Tine en de kinderen verenigd te zijn. Maar het noodlot wilde het niet.

De jaren 1865 tot en met 1868 waren zonder twijfel treurig, want van bittere armoede. Er zijn nochtans brieven aan Tine, die vol hoop zijn. Die van 20 December 1867 is in dat opzicht sprekend *(Brieven, 2e uitg., deel VIII, bl. 198—203)*.

„Ik gis en vrees wel dat ze me in den Haag zullen inpakken door vriendelijkheid en mij daardoor verzwakken. Maar ik hoop iets goeds te bedingen. Ik moet in staat ge-

steld worden jou te laten komen met zekerheid op een rustig eigen home.

Wees nu niet geagiteerd als 't nog eenige dagen duurt. Bedenk dan dat alles goed staat, en ik eenvoudig wacht. Ik mag niet bederven door aandringen.

Ik verzeker je dat ik al uitzie naar advertenties van huizen te huur. Ja, en de verdeeling van de kamers. Mijn beste Edu en mijn flinke Non zullen ieder een kamertje hebben, goed ingerigt. Ik kan me zoo verdiepen daarin. En jij zult vertroeteld worden. Ik denk zoo aan warme kleeden voor je voeten, en een prettige kachel die makkelijk aanblijft. 't Moet een open haard zijn. En je krijgt een warme chambrelouk en een hele makkelijke stoel. En ik verheug me zoo de kinderen te zien eten. En ieder moet een dag zijn keus hebben, en Vrijdags visch. En je krijgt al mijn werken netjes ingebonden.

De schulden kan ik niet betalen, dat zou te veel zijn, maar wel heb ik een regeling gemaakt, dat we, hoop ik, rust zullen hebben.

Ik sla maar altijd aan jou over wat ik aan de regeering vraag. De uitlegging is te lang. De hoofdzaak wat jou aangaat is, dat je comfortable bij mij kunt zijn, zonder angsten. Ik zal je alles vergoeden, hoop ik. En als je dan eens weer komiek bent, dat ik om je lach. Ik heb gisteren gezongen.

Mimi is een voorbeeld van trouw en moed geweest. Ze heeft honger geleden. Niet bij wijze van spreken, maar inderdaad, en nooit heeft ze geklaagd. Ze heeft mij letterlijk in 't leven gehouden. Nu maakt ze (omdat ik drukte heb) de stukken voor de courant."

Op 4 Juni 1868 viel het ministerie Heemskerk—van Zuylen en daarmee verdween opnieuw alle hoop op herstel voor de reeds 48-jarige kunstenaar.

*
* *

Toen kort daarop Mimi een vijfduizend gulden van haar grootouders erfde, stelde zij die ter beschikking van Dekker, die thans zijn plan, met Tine en de kinderen verenigd te zijn, ten uitvoer bracht. Ze zouden te 's-Gravenhage samenwonen, ook Mimi zou met hen verblijven.

Het was het ménage à trois, waarover later zoveel werd gepraat. De Omboni's uitten zich beslist tegen het voorstel van Multatuli, maar Tine was van een andere mening. Zij vertrok in Februari 1869 met Edu en Nonnie naar den Haag.

Op 4 Maart schreef zij aan Potgieter volgende brief:

's-Gravenhage, 4 Maart 1869.
Zuidwest-Binnencingel No. 18.

Waarde Heer Potgieter,

Den 12 Februarij schreef ik u dat wij Milaan zouden verlaten en dat er eindelijk een einde aan onze scheiding zou komen. Wij hebben een zeer goede reis gehad maar erg vermoeyend. Dezer dagen heb ik mij geheel toegegeven om goed uit te rusten. Dekker is zoo gelukkig ons allen weer te hebben. 't Is aandoenlijk om te zien hoe hij zich verheugt in 't bezit zijner kinderen. Dekker heeft alles gedaan om ons zoo aardig mogelijk te ontvangen. Enfin, ieder is gelukkig en vol moed om de moeyelijkheden van 't leven *zamen* te dragen. Dekker is er nu maar op uit om mij rust te geven na al de vermoeyenissen die ik ondergaan heb. Mijne gezondheid is vrij goed maar ik moet mij nog zeer in acht nemen, daar ik nog hoestende ben.

Ontvang, waarde heer Potgieter, mijnen hartelijken dank voor alles wat U wel voor ons hebt willen doen. Geloof mij dat ik Uwe vriendschappelijke gevoelens op hoogen prijs stel. Als wij in Amsterdam komen vraag ik verlof U te komen bezoeken.

Mag ik de vrijheid nemen U onze photografiën aan te bieden? De kinderen lijken juist, alleen ze zijn blond, 't geen men niet op de portretten zeggen zou.

Met hoogachting en vriendschap noem ik mij, waarde heer Potgieter,

UEd. dienstw. dienaresse,
E. H. Douwes Dekker.

Potgieter handelt daarover in een brief van 9 Maart 1869, aan Huet.

„Vrijdagavond, zegt hij, gewerd mij een verrassing, een

brief van een bekende vrouwenhand, uit 's Hage, van den Zuidwest Binnensingel. „Zooals ik U schreef, begon de epistel, zouden wij Milaan den 12 Febr. verlaten enz." De brief is mij nooit geworden, maar de reize er niet minder om gebeurd, en inderdaad, „Dekker is zeer gelukkig zijne kinderen weer bij zich te hebben, enfin, wij zijn allen vol moed, om de lasten van het leven voortaan samen te dragen." Volgens de photografie ziet Mevrouw Douwes Dekker er sterker uit, dan toen ik haar hier zag, — de jongen heeft iets forsch, ik zou haast zeggen something of a dare devil, — het meisje is aardig ontwikkeld, maar op de beide photografietjes is weinig staat te maken, want de blonde kinderen hebben haren „zwart als pik", waar Bakhuizen zoo boos over werd en dus raafzwart."

*
* *

In April 1911 heeft dr. med. Ireneus van der Ghinst, professor aan de Brusselse universiteit, een zevental brieven van Multatuli aan zijn grootvader August van der Ghinst openbaar gemaakt. Het lange epistel van 30 Mei 1870 is zo merkwaardig, dat het m.i. een plaats verdiend had in de tweede druk der Brieven, die in 1912 in de Wereldbibliotheek verscheen.

Laten wij er een paar korte passages aan ontlenen.

„Eten, drinken, enz. is mij vrij onverschillig. De eenige behoefte van zoogenoemd materiëlen aard, waaraan ik mij, dom genoeg, eenigzins afhankelijk heb gemaakt, is thee en een sigaar. *Goed* is dat niet, maar wie zonder zonde is enz. Om schoone kleederen en de meeste zaken, ja *bijna alle* zaken, die anderen tot uitgaven verleiden, geef ik niets...

„Ik ben zenuwachtig. Die toestand verslimmert zich, als men mij plaagt en ergert...

„Is dat geheel alleen zenuwzwakte? Is dit een gevolg van de herinnering, hoe eens alles wat mij omgaf, op m'n wenken vloog? Is 't ergernis, dat ik, *omdat ik mijn pligt deed,* zóó ben achteruitgezet, dat ik telkens ben overgeleverd aan zulke kleine misères?

„Dit alles laat ik daar. Ik *verhaal* slechts, schoon 't

moeilijk valt alle commentaar te vermijden. In de eerste plaats vraag ik: is 't *mijn* schuld? Heeft niet die overgevoelige prikkelbaarheid der zenuwen 't zelfde regt op verpleging als andere ongesteldheden?...

„In Italië verdiende mijne vrouw heel sober 't noodige, door les te geven in 't Engelsch. Ik mogt hen niet laten komen zonder eenige zekerheid, dat ik voor alles zorgen kon.

„Dit viel in den tijd, dat ik voorlezingen hield in Friesland. Ik verhaalde het. En de „vrienden" beloofden mij het noodige. Ik bespaarde van mijn voordragten 't reisgeld van Italië naar Holland. Die jonge dame (Mimi) huurde het huis, meubelde het, — mijne vrouw en kinderen kwamen, en toen ik aandrong op vervulling der beloften, paaide men mij met uitvluchten. Er is niets van de zaak gekomen!

„Mijn zoontje, dat te Milaan goed studeerde in chemie, botanie, anatomie, mechanica etc. (in Italië is 't meeste onderwijs kosteloos! Dat lijkt er in Holland niets naar!) is nu ruim een jaar van alles verstoken. Want ik heb nog geen geld kunnen vinden, om hem op een college of lycée te doen. Mijn dochtertje even zoo. Is dat niet bitter?"

Multatuli rekende niet alleen op de Friese vrienden, maar ook op zijn pen. In het begin van Augustus 1869 verloor hij echter zijn medewerking aan de Haarlemse Courant, die hem 50 gulden per maand opbracht. De eigenaars, Johan Enschedé en zoon, hadden namelijk vernomen, dat de *Mainzer Beobachter* niemand anders was dan Dekker in eigen persoon. Bij brief van 30 Juli 1869 vroegen zij het aan Multatuli, en deze loochende het feit niet. Hij zelf was de „waarnemer van Mainz".

Hij kreeg toen, als wilde het lot hem een vergoeding geven, een vaste correspondentie aan de Samarangse Locomotief. „Elken donderdag, zegt Mimi *(Brieven, deel IX, tweede uitgave, bl. 7)*, om de veertien dagen verzond Dek voortaan aan dat blad zijne Causeries, zooals hij ze noemde, en ontving daarvoor per driemaandelijksche vooruitbetaling duizend gulden per jaar. Hij was zeer verheugd over dit „vaste inkomen" dat althans iets was

bij de ve'e behoeften van zijn gezin. Een jaar lang misschien ging alles goed, maar toen gebeurde het eens, dat hij, meegesleept in een maalstroom van zorgen, zijn kopij verzuimde te zenden, met het verdrietig gevolg dat de zaak hokte. Dekker stelde zich telkens voor aan den heer van Kesteren, den hoofdredacteur van het blad, te schrijven om zijn verzuim goed te maken, maar hij kwam er niet toe, tot hij eindelijk in de bladen las dat die heer op weg was naar Europa en dat een ander zijn plaats vervulde. Dit speet hem en van nu aan beschouwde hij de zaak als geëindigd."

Edu, Multatuli's zoon, stelde die zaak geheel anders. In een brief uit Gouda, 7 November 1913, schrijft hij aan Jhr. W. H. W. de Kock:

„Door toedoen van mr. Herman van der Hoeven heeft mijn vader 'n contractje met de redactie der courant „De Locomotief" kunnen sluiten, voor de levering van 'n literair feuilleton. Doch er werd uitdrukkelijk bij bedongen, dat mijn vader in zijne causerieën nooit den toenmaligen minister van Koloniën, Eduard de Waal, direct of indirect, zou aanvallen. Wij zijn in de jaren 1869—1870. Doch mijn vader heeft zich aan deze uitdrukkelijke en door mijn vader goedgekeurde bepaling wetens en willens niet gehouden. In een der eerste feuilletons kwam reeds 'n pointe onder de gedaante van 'n geestigheid aan 't adres van den minister voor den dag. Toen, in 'n ander feuilleton, was er 'n hatelijke toespeling, en later 'n formeele aanval op den minister. Dat feuilleton werd door de redactie niet opgenomen. Brieven van uit Indië werden aan den schrijver geschreven, mijn vader antwoordde — en op heftigen toon, want hij voelde dat ie ongelijk had, — 'n brouille ontstond, mr. van der Hoeven kwam tusschenbeide, mijn vader beloofde, zich voortaan stipt aan de vastgestelde bepaling te houden, en de publicatie der feuilletons werd hervat. Mijn vader had ditmaal 'n plechtige belofte aan zijn vriend en weldoener van der Hoeven moeten geven. 't Spreekt van zelf dat, na 'n poosje, de schrijver der feuilletons den minister opnieuw aanviel, en toen had de redactie der courant er genoeg van.

Zoo is deze geschiedenis, deze *perkara,* ontstaan en geeindigd."

Ik heb niet kunnen uitmaken, wie van beiden, Edu of Mimi, ons de waarheid in deze overigens bijkomstige zaak voorhoudt. Zielkundig zou het wel van waarde zijn, verder te onderzoeken of de liefde dan wel de haat de geschiedkundige waarheid vertelt, en of het verhaal van Multatuli zelf, in zijn brief van 10 Januari 1871 aan Roorda *(Briefwisseling, bl. 43 en 44),* niet op strikte waarheid berusten zou.

Wat er ook van zij, Mimi had een Duitse vertaling van de Havelaar voltooid en na het succes van de Engelse van baron Alphonse Nahuys (*Edinburgh, Edmonston en Douglas, 1868)* trachtte Multatuli ze in het Rijnland te plaatsen. Zijn poging mislukte totaal.

Om zijn vrouw en kinderen te kunnen onderhouden, zocht hij inmiddels naar betaald werk. In April 1870 deed hij aan het dagblad *Het Noorden,* dat van Groningen naar Amsterdam was verhuisd, het voorstel, de *Millioenen-Studiën* als feuilleton te plaatsen. „De conditie, lezen wij in de brief aan van der Ghinst van 30 Mei 1870, is 180 regels in de week à 20 gulden en bij overdruk nog eens 20 gulden. (Dat is zeer veel!) Met vreugd begon ik terstond, en was verwonderd, na zulk hupsch accueil, een brief te ontvangen, kort gezegd inhoudende, dat men hun was komen vertellen . . . 't oude: „Dat ik zoo'n bizonder slecht mensch was."

Na enkele feuilletons werd de publicatie gestaakt, zoogezegd „omdat de lezers van het Noorden er niets van begrepen."

Tegelijkertijd werden in het maandschrift *Nederland* de „Divagatiën over zeker soort van liberalismus" opgenomen. Het tijdschrift had echter geen voldoende fondsen om veertig gulden per vel te betalen.

*
* *

Terwijl hij te Mainz aan zijn Vlaamse vriend schreef,

die hem met twee bankjes van twintig frank uit de brand hielp, maakte Tine de nodige voorbereidselen voor haar laatste reis naar Italië.

Tine had de reis daarheen al lang ontworpen. Zij en haar kinderen wilden naar het zonnige land terug. Om niet in al te grote breedvoerigheid te treden verwijs ik de lezer naar de brieven van Tine aan Stephanie Omboni, die ik in 1895 bij Nijhoff uitgaf.

Reeds op 24 December 1869 schreef Tine:

„Mijn enige illusie is het mooie Italië weer te zien, het land dat al mijn sympathie heeft. Meer en meer heb ik een hekel aan de Hollanders. Het is de dampkring, die ze zo verfoeilijk maakt. Die vochtige koude lucht heeft zulke onaangename invloed op de mensen, dat men ze beklagen moet. Ook de kinderen denken met weemoed aan Milaan. Dekker weet het, maar hij is er niet over gevleid... Dekker is gek van zijn kinderen."

Op 28 Januari 1870 smeekt ze prof. Omboni, een goede maand na zijn benoeming tot professor te Padua, haar het geld voor de reis te zenden.

„Ik wil naar Milaan terug en al het mogelijke doen om er mij een positie te scheppen. Mijn gezondheid is goed. Dekker heeft zoveel tegenheden. Ik kan hem ontlasten en ik zou het niet doen?"

En Edu, toen reeds zestienjarig, voegde er een Frans briefje bij, waaruit wij een volzin vertalen:

„Ach, Stephanie, en gij ook, meneer Omboni, kondet gij ons de gelegenheid verschaffen naar Italië terug te keeren, ik zou er u gans mijn leven dankbaar voor zijn."

Professor Omboni en zijn vrouw zonden het geld, maar of Edu en Nonnie hun ooit dankbaar waren?

Op 1 Juni 1870, — Nonnie was voor de 13e maal jarig geworden, — vertrokken ze alle drie naar het land van hun heimwee, juist op het ogenblik, dat Funke het eigen-

domsrecht der eerste twee bundels Ideën had aangekocht en daardoor als het ware in Multatuli's leven was getreden. Van nu af zou het hem langzaam beter gaan, maar Tine zou hij niet meer terugzien en zijn kinderen had hij voor goed verloren.

XI

BRIEVEN AAN FUNKE

TE Mainz vernam Multatuli het onherroepelijk besluit van Tine en daar hij nu eenmaal aan de Rijn was, bleef hij er. Mimi bracht de zaak in den Haag zo goed ze kon in orde, vervoegde zich toen bij de dichter, en bleef bij hem tot het eind van zijn leven.

Plots brak de oorlog tussen Duitsland en Frankrijk uit en weldra werd te Mainz een bevel uitgevaardigd, dat al wie niet over drie maanden proviand beschikte de stad moest verlaten.

Onder die omstandigheden gingen Dekker en Mimi een uurtje verder, naar Gustavsburg, en op 1 November 1870 naar Wiesbaden. Daar hebben zij tot in de herfst van 1879 verbleven. Nergens woonde Multatuli zo lang op dezelfde plaats.

Hij werkte toen aan de derde bundel Ideën, die bij de jonge hartelijke welwillende gebroeders van Helden te Amsterdam in afleveringen verscheen. Op de omslag stond: Ideën van Multatuli. Nieuwe Bundel. De koopers der eerste aflevering verbinden zich voor den geheelen bundel van 25 vel, waarvan de uitgave zoo spoedig mogelijk wordt voortgezet, en de prijs, evenals van den vorigen bundel, ƒ 4.— zal zijn.

Het drukken ging traag en meer dan eens bleef alle betaling uit, omdat de van Heldens niet over de nodige fondsen beschikten.

Het jaar 1870 was in alle opzichten pijnlijk, maar Multatuli was opnieuw aan het schrijven gegaan en wilde het hoofd niet in de schoot leggen.

In de zomer van 1871 werd aan Multatuli door de erfgenamen van Jakob van Lennep 1100 gulden uitgekeerd, zijnde de helft van de som, die de veiling van het eigendomsrecht van de Havelaar had opgebracht.

Bijna tegelijk viel hem een groot geluk te beurt. De jeugdige ijverige uitgever G. L. Funke, die op 15 Maart 1870 met P. van Santen *Het Nieuws van den Dag* had gesticht, had in 1869 de Minnebrieven, de eerste twee bundels Ideën, Over Vrijen-Arbeid en Indrukken aangekocht en in der haast laten herdrukken, want er was navraag voor. Nu had hij bij de liquidatie der van Heldens ook het eigendomsrecht van de derde Bundel Ideën verworven en op de quitantie gemerkt, dat de schrijver bereid was de proeven na te zien. Dadelijk schreef Funke, op 24 Juli 1871, naar Wiesbaden. De band tussen beide waarlijk hoogstaande mannen was gelegd.

Funke was niet alleen een zakenman, hij was ook een edel mens. Hij moedigde steeds Multatuli aan en liet hem nooit in de steek.

In 1895 heeft de weduwe Douwer Dekker in de negende bundel Brieven enkele van de epistels van Multatuli aan Funke uitgegeven. Deels omdat de plaats haar ontbrak, maar toch hoofdzakelijk uit kiesheid, heeft ze veel brieven weggelaten, die een schel licht werpen op het gedrag der kinderen tegenover hun vader. Die brieven maak ik thans openbaar.

Het waren vruchtbare jaren. Van 1870 tot en met 1874 ontstonden de 3e, 4e, 5e, 6e en het begin van de 7e bundel Ideën, alsook de Millioenen-Studiën, die in 1873 bij Waltman te Delft verschenen.

*
* *

Hier volgen nu enkele brieven.

Wiesbaden, 29 December 1871.

Waarde Heer Funke!

Gister avend liet ik weer het vorige blaadje liggen, en lag van nacht te peinzen hoe ik 't maken zou om U niet lastig te vallen. Ik zie er geen kans toe. En intusschen ben ik onbekwaam voor mijn werk. Meen in godsnaam niet dat het mij 't zelfde is of ik een gelijke som later ontvang! Eén week tobben kan mij maanden lang impotent maken. Ik heb nu sedert den ontvangst van uw brief aan niets kunnen denken. Ik deed niets dan worstelen met den tegenzin u dat te zeggen, want de rol van maner past me niet. Het maakt mij ziek. Ik tref het dan ook ongelukkig zoo telkens te stuiten op dat ééne dat mij machteloos maakt. Voor acht dagen had ik werk voor maanden gereed in mijn hoofd — nu is alles uitgeblazen en ik weet niet wanneer ik weer helder word.

Meen toch niet dat ik *U* iets kwalijk neem. Ik vind het zeer natuurlijk dat gij niet doen kunt wat ge wilt, maar gelooft gij dan van uw kant dat *ik* niet werken kan als ik bedorven word door bittere aanraking met het dagelijksche. 't Is geen praatje, geen fraze, als ik zeg dat ik moê ben. Ik ben gedurig genoodzaakt mij met bovenmenschelijke inspanning tot werken bekwaam te maken. Om één ding te noemen: zoodra ik door geldzaken geagiteerd ben, kan ik niet *zien*. Hoe moet dit nu? Och, ik had voor zes dagen nog zoo'n goeden moed in 1872 veel te doen, en nu lig ik weer omver. Geloof me in godsnaam, 't is geen hebzucht, geen caprice, maar ik *kan* niet werken als ik aan geldzorg moet denken. Ik heb al zooveel andere zorg te overwinnen. Het jaar 1869 heeft me voor altijd mijn kinderen afgenomen! En als ik niet op zoo'n wijze word gesmoord, kan ik best tien vellen 's maands leveren.

Nog eens, ik weet niet wat ik u vraag, want het denkbeeld u te bezwaren is mij vreesselijk. Maar ik *moet* U zeggen dat ik niet *arbeiden kan*, als ik aan geld moet denken. Uw taxatie van die noten en correctie is zeer royaal en hooger dan ik mij voorstelde. Maar mij was 't voordeeliger geweest als gij die slechts op bij voorbeeld *f* 200.— hadt geschat en mij dan *f* 200 hadt kunnen voorschieten om mij aan 't werk te houden. Indien ge mij bij voor-

beeld *f* 100 voor 't vel nieuwe kopij boodt, *te betalen over een jaar of een half jaar,* dan zou ik moeten bedanken.

Zoudt ge nu wel gelooven dat ik beef van zenuwachtigheid omdat ik dezen brief moet schrijven! Uwe welwillendheid heb ik ondervonden. Ge zondt me onlangs die *f* 100. nog vóór die correctie ontvangen was. Nu juist dit maakt me mijn aandringen des te verdrietiger. Als ik kans zag geld ter leen te krijgen, al was 't tegen 50 %, dan deed ik dit liever dan U lastig te vallen. En dat was me goedkooper ook. Want nu kan ik niets voortbrengen. Zie me toch niet voor hebzuchtig aan. Ik kan niet anders. Ik had u over veel zaken te schrijven, maar dit kan nu niet.

Wees hartelijk gegroet van

Uw Douwes Dekker.

Wiesbaden, 28 April 1872.

Waarde Heer Funke!

Dat ik in 't briefje van 25 dezer naar de proeven vraagde, was *heusch* om de proeven. Ik was ongerust. En 't is *bijkomend* geweest dat ik daarin over kopie sprak (ook de waarheid) en dus den schijn had aantedringen op remise. Ik verzeker u dat ik 't briefje schreef om de proeven.

Ikzelf begreep, nadat het weg was, dat er in dat melden van kopie 'n soort van maning lag, en toen ik dit inzag, was ik er in zoover blij om, omdat ik inderdaad geld noodig had. Ik zal hard moeten werken om aan alles het hoofd te bieden.

Nu kân ik hard werken, d.i. betrekkelijk veel produceeren, want vlug werk ik niet. Ik maak alles tien maal over. Doch om m'n taak te volbrengen moet ik weten, dat ik dóór kan gaan. En tegelijkertijd doet het mij zeer, U te bezwaren.

Als ik niet haast had, dezen weg te krijgen, in de hoop dat ge 'm nog maandag ontvangt, zou ik U eens 'n uitvoerige fideele uitlegging geven van m'n hebzucht. O god, 't is me zoo bitter!

Zoudt ge gelooven dat ik den geheelen winter heb doorgebracht zonder overjas? En dit is 't minste. Er zijn zaken die zwaarder drukken!

De plompe ellendige waarheid is dat er *altijd* haast voor mij is, altijd!

Ik heb ± *f* 150.000 te betalen, *plus* m'n zeer eenvoudig

onderhoud en dat mijner vrouw en kinderen in Italië. Toch zie ik kans, als ik nog *tien* jaar leef! Maar dan moet ik aan 't werk kunnen *blijven*. En dat kan ik niet, bij stoornis van 't *dagelijksche*. Op dit oogenblik bij voorbeeld maken mij zes en half ontbrekende thalers impotent; die kosten me vandaag ¾ vel druks! Dat gewurm met het *zetten* van Vorstenschool kost me méér dan uw *zoo royaal* honorarium. Ik heb geen *talent*, slechts *stemming*. Als die bedorven is, ben ik onmachtig. En niet voor 't oogenblik alleen, maar voor zeer langen tijd soms! Wat van Helden mij — buiten z'n schuld altijd — duur te staan komt!

En dan de grief u, die zoo *werkt* — dat zie ik! — te bezwaren!

Maar nu ter zake. Ik moet gauw geholpen zijn, of ik blijf steken. Ziehier wat ik u verzoek. Zend me 'n telegram:

Tirez sur moi ..... (jours / (semaines / (mois de vue ..... florins

Funke éditeur

(ingevuld in potlood door Funke: deux jours 300 florins)

Maak die som niet te laag. Ik geloof bij voorbeeld dat ik — om de dan te zware onkosten — moeite hebben zou, 'n wissel van *f* 100 te plaatsen. Neen, ik weet zeker van niet. Ik zal dan trachten daarop geld te krijgen.

Ik verzond eergister en heden geen kopie. Ge zult er om lachen, maar de aanteekeningskosten bezwaren mij. Een paar vel (2½ denk ik) is persklaar, en om natezien en te veranderen wel 'n vel of zes, denk ik. Want ik heb de laatste weken van 's morgens tot 's avonds gewerkt.

Als ge mij dan toestaat, naar uw convenientie 'n wissel te trekken, zal ik zorgen dat ge vóór den vervaltijd zeer ruim kopie hebt. Ik *meen* dat ge daarop — als 't dan noodig ware — geld krijgen kunt.

Och, vergeef me mijn lastigheid! Ik schrik als ik aan de werkeloosheid denk, die 'n gevolg was van van Helden's gesukkel.

Wees vriendelijk gegroet. Ik hoop dat gij dezen nog ontvangt. Ge zegt: maandag op reis.

Uw *D. D.*

Dat ik dat half bij zes thalers zette was om de onkosten.

't Is namelijk belasting aan 't Duitsche rijk. 't Is schande! Ik die hier van niemand iets trek of geniet!

Er is nu geen tijd, maar later zal ik u voorstellen doen om mijn behoefte overeentebrengen met uw financieele zorgen. Ik gis dat het kan. In allen geval moet ik weten of het kan.

Wiesbaden, 13 Juli 1872.

Waarde Heer Funke!

Hartelijk dank voor de *f* 25. Het „bezoek" waarvan ik sprak was voor mij nogal interessant. En ik noemde 't zoo eenvoudig omdat ik geen tijd had voor uitwijdingen. Ook om niet zóó dringend te zijn als de zaak eigenlijk meebracht, daar ik bang was voor den schijn alsof ik te..... larmoyant op u peseeren wou.

De bezoeker was m'n zoontje, zegge zoon: hij is grooter en veel steviger dan ik. Heel onverwacht kwam hij uit Londen, waar-i 5 maanden geweest was, om terugtekeeren naar Italië waar mijn vrouw en dochtertje nog altijd zijn. Hoe die familieverspreiding in elkaar zit — beter: hoe we allen zoo *uit* elkaar geslagen zijn, is 'n omslagtige geschiedenis. De Multatuli-Commissie is daar schuld aan. Doch hoe dit zij, onverwachts kwam hij aanzetten, en ik zat zoo vreeselijk schraal, dat ik zelfs geen geld had z'n koffertje te laten halen van Mainz, waar-i 't had laten staan. Dàt is nu ten minste geregeld. En ik zal verder zien. Ik durfde u niet meer vragen, omdat gij nog niet eens gedekt zijt voor die *f* 300. Toch zal ik m'n best doen dat nu spoedig aantezuiveren, vooral nu ook de drukkerij na vel 13 geen kopij heeft.

Heden aan U correctie vel van de Ideën IV bundel en aan H. & W. idem voorberichtje en revisie vel 3 herdruk, beide gemerkt met: *aan den heer Funke.*

Ik heb in dat voorberichtje „alleredelmoedigst" hersteld en verzoek u dat te laten staan als er niet redenen van hoog belang zijn die dat ongewenscht maken. Bij voorbeeld het kòn zijn dat ge niet verkoost bij zeker soort van geldschieters doortegaan voor royaal, omdat dit in hùn oog verkeerd wezen zou. Dan zouden ze wel ongelijk hebben, maar dit is nu de vraag niet.

Wat *mij* betreft, ik zag die uitdrukking gaarne behouden.

1° is 't de waarheid.

2° Het is mijn belang, bewijs te geven dat ik niet voor m'n pleizier of *uit smaak* altijd zoo fulmineer. Het is mij *aangenaam* te betuigen dat uwe handelwijze royaal is, juist opdat men niet denke dat ik *nooit* tevreden ben. Dus: *als 't u niet benadeelt,* laat asjeblieft staan! Anders: ga uw gang.....

Wees heel vriendelijk gegroet. Uw *D. D.*

Haarlem gaat snel vooruit. Dit is goed en ook mijn wil. Maar als *ik* al te snel corrigeer, wordt het brabbelwerk. Heden avend verzend ik correctie van vel 4, doch zal 't waarschijnlijk moeten terugvragen.•

Eene opmerking: als ik zie dat ze zoo heel snel drukken en dat er gelijk nu 't geval is een paar vel verder gezet zijn dan wat ik onder handen heb, dan belemmert me dit wel een beetje in 't uitbreiden of aanvullen van een noot. Ik zie er dan tegen op, dat er zooveel moet verzet worden.

Neen, zeg er maar niets van. Dan zetten ze langzamer, en dat is ook niet goed. Maar de waarheid is 't dat ik soms in-eens — of in zeer kort tijdsverloop — drie vel te gelijk krijg. In allen geval zal ook ik haast maken.

't Slot Vorstenschool is nu geloof ik *goed* gezet. Of 't goed *geschreven* is, zullen wij zien.

Wiesbaden, 17 Juli 1872.

Waarde Heer Funke,

Ik ontvang daar uw brief van 15 over uwe komst. Ik wilde en *moet* juist in de eerstvolgende dagen veel kopie leveren. Als 't waar is, dat gij even goed acht dagen later komen kunt, zou ik u vriendelijk verzoeken dat te doen.

Hoe druk ik 't vandaag hoop te hebben (ik *moet* werken) durf ik u dit uitstel niet vragen, zonder 'n beetje toelichting, uit vrees voor den schijn van lompheid, of gebrek aan belangstelling. 't Is juist andersom.

1° M'n zoontje is hier, — dit schreef ik u gister al — en had op z'n reis aan z'n moeder geschreven dat-i geld te kort kwam. Gister ontving hij (over de veeren) een aangeteekenden brief met geld. Maar er stond in dat ze 't met moeite deed. Toen gelastte (zegge *verzocht,* want door 'n allertreurigsten zamenloop heb ik geen macht over m'n

kinderen: ze zijn me ontgroeid!) toen verzocht ik hem dat geld terug te zenden, zeggende dat *ik* hem reisgeld geven zou, als-i 'n tijdje wachten kon. Dit deed hij. Daar hij nu te Venetië gewacht wordt, — hij is daar geplaatst op 'n bankierskantoor — is er haast bij, dat-i weggaat.

2° Was ik toch al achteruit. *Gij* hebt nog niet eens kopie voor uw *f* 300, die weldra vervallen. En ik heb behoefte aan meer.

3° Was ik ook in andere dingen achteruit. Zoodat ik juist in de eerste acht, tien, twaalf dagen *moet* werken als een bliksem.

Ge vraagt of ge er kunt op rekenen „kopie meetekrijgen". Wel neen, de eisch is juist, zoowel voor *u* als voor *mij,* dat ge kopie hebt, vóór uwe komst. Anders heb ik niets aan de twee, drie dagen die ge hier komt doorbrengen. Ik hoop dan niets te doen dan corrigeeren.

Juist dus omdat ik in uwe komst een zoo hoog belang stel, wou ik er goed van genieten, zoowel voor m'n genoegen als voor „zaken".

't Accoord met Waltman krijgt ge. Ik meen (en vraag 't aan Plettenburg) dat *Nog eens Vrije Arbeid* hém behoort; *Millioenen-Studiën* (die nog niet af zijn) zullen hem slechts behooren voor twee oplagen, met 'n bijconditie die 'k niet meer weet; en *Specialiteiten.*

Neen, ik heb niets gezegd. Eerst nazien.

Maar iets anders, dat ik u aanraad. In 1870 raakte ik in contact met den redacteur van „Nederland". Hij plaatste in No. 7, 8 en 9 (Juli—September) van z'n tijdschrift drie fragmenten van een (nog onafgewerkt) stuk: Divagatiën over Liberalismus.

Daarop liet hij mij *op-eens* in den steek („gebrek aan fondsen") zoodat die drie fragmenten daar liggen als wrakken aan 't strand.

't Eerste nummer is door mij gecorrigeerd en 't is, geloof ik, *goed.*

Maar 2 en 3 zond die heer V. mij niet en ze verschenen als kakografie. Over 't geheel kwam 't me voor, dat die V. een beetje in de war was, soit!

Ik raad u aan, Loman te vragen u 't kopierecht over die „brokken" aftestaan. Ze hebben, vind ik, tusschen hem en u, geen waarde. Maar voor Publiek, mits ik ze afmaak,

wel. Vooral als ik die nummers 2 en 3 in orde maak, want nu is 't nonsense. Zie 't correcte no. 1 eens!

Ik heb geen aanspraken op betaling. Als gij dus die drie stukken krijgen kunt van Loman, zijn ze voor *u*. Maar ik raad u aan: *schriftelijk*. Ik hoef er niets voor te hebben, natuurlijk, daar ik daarvoor 'n behoorlijke som ontvangen heb, ik meen *f* 140.

Nu moet ik terstond hard aan 't werk.

Over uw logeeren hier (Logement of anders ...). Vlak over m'n woning is een *goed deftig* logement, maar ook zal ik waarschijnlijk 'n goede kamer hebben. Vraag van Helden. Nu dit alles later. Als ik „zoo vriendelijk ben u aftehalen." Ja, zoo vriendelijk zal ik zijn! Ik stel me veel genoegen voor. Maar eerst moet ik veel, veel werken. 't Is een noodzaak, helaas! Eigenlijk is 't wel bitter me om *zulke* redenen (geld) te moeten haasten, maar dit is nu eenmaal zoo. Zult ge dus m'n verzoek om uw komst acht dagen uittestellen, goed opnemen?

Wees zeer vriendelijk gegroet.

t. t. *D. D.*

*
* *

In een lange brief van 10 Augustus 1872 klaagt de schrijver aan Funke zijn „onbekwaamheid om te werken". „Maar, zegt hij, ik ken die stemmingen bij ondervinding en *weet* dat ze voorbijgaan. Als ik dit niet *wist*, zou ik moedeloos zijn."

Mimi heeft dit epistel opgenomen in de Brieven *(2e uitgave, deel IX, bl. 97)*, een deel echter weggelaten, dat nu hier volgt.

Sedert uw vertrek...

Neen, eerst dit. Na lang weifelen heb ik Eduard, gister acht dagen, laten vertrekken. Hij beloofde mij terstond na aankomst te zullen schrijven en tot heden ontving ik geen letter. Nu weet ik wel, hoe dat gaat. Den eersten dag was-i moe van de reis, — de afspraak was dat-i in-eens door zou gaan. Ik was zoo bang dat-i onderweg zich hier of daar amuseeren zou. Den volgenden dag uitstellen, daarop

beschaamd over dat uitstellen enz. enz. Maar, niet geheel zonder verband met de Multatuli-Commissie maakt me dat zwijgen ongerust.

Verbeeld u eens, dat Wertheim, — die dan toch in allen geval dat geld vergoeden moet, — op 't idee kwam, het naar Italië te zenden! Door 't verbreken der „voeling" met mijne vrouw, die uit nood zich inliet met Potgieter, van Vloten, enz., en door de misplaatste independentie van Eduard die al gauw zeggen zou: dat is een zaak tusschen Wertheim en „ons" of zelfs „mij". — Nu, dit alles pijnigt mij. En dit maakt de decisie op uw voorstel omtrent de advertentie, zwaarder dan ze anders wezen zou. Ge begrijpt hoe onmogelijk het wezen zou, de zaak publiek te behandelen, als ik zulke dingen moest aanroeren.

De van Lenneps stortten eerst de halve opbrengst van den Max Havelaar bij de Multatuli-Commissie. Evenzoo zou nu Wertheim een uitweg kunnen zoeken door dat geld aan Potgieter te overhandigen, en als Potgieter dan maar *f* 25. naar Italië zendt, kunnen ze tegenover 't Publiek een air aannemen als verantwoord! Neen, méér nog! Dan werken ze meê met van Vloten en de Arnhemsche Courant, die mij afscheidden van m'n vrouw en kinderen.

Vóór ik dus de annonce plaats, wacht ik òf bericht uit Italië, of iets door uw intermediair. Dit laatste is moeilijk, daar ge niet dan *bij toeval* iets kunt te weten komen, omdat er niet naar gevraagd worden mag. Ik schrijf heden naar Italië.

Wat u betreft, verzoek ik u goed opteletten, dat ge geen woord noemt, dat Wertheim op de gedachte brengen kon te doen wat ik vrees.

O neen, 't uitstellen der zaak is geenzins met de arrière-pensée op welwillende toenadering. Volstrekt niet! De zaak is eenvoudig, dat ik *ongerust* ben over *hun gerustheid,* die me doet vreezen voor 'n achterdeurtje. In allen geval is dat toevertrouwen van gelden aan een derde, een bêtise, niet waar? Hoe komt het, dat Wertheim niet bevreesd is die stommigheid — in een geldman! — publiek te zien?

*
* *

In het begin van Juli 1873 was Tine, die naar Venetië was gaan wonen, opnieuw ziek geworden. Dadelijk schreef Dekker volgende brief aan Funke:

Wiesbaden, 12 Juli 1873.

Waarde Funke!

Ik krijg daar 'n brief uit Venetië, (m'n vrouw is bij Eduard), die me dwingt U te verzoeken mij *f* 100. voorteschieten, *rechtstreeks* daarheen. Er is groote haast bij. M'n vrouw is ziek en heeft haar lessen moeten opgeven.

Wilt ge dit asjeblieft doen? Er hoeft geen brief bij. 't Adres is: Mr. E. Douwes Dekker, chez Mess. Blumenthal, banquiers à Venise, Traghetto S. Benedetto.

Doe 't asjeblieft terstond. Ik zal u overstroomen met kopie. 't Is noodig, helaas.

Hartelijk gegroet.

t. t. *D. D.*

Daarna schreef hij nog volgende brieven.

Waarde Funke!

Dank voor de *f* 100. en den brief aan Mimi. Dit maakt *f* 640.

't Hier nevensgaande zal slechts uitloopen tot 15¾ vel, zoodat ik nog niet geheel bij ben, — maar ik heb tegenspoed gehad. Toch ben ik zoo vrij u te verzoeken mij nu reeds weer *f* 100 te zenden. Ik heb naar Italië geschreven dat ik spoedig weer remitteeren zou. Van de laatste *f* 100 zond ik ook de helft. Wilt gij zelf *f* 50 zenden aan Eduard en *f* 50 aan mij, ook zeer goed. Ja, liever. Adres: Eduard D. Dekker esq. presso i Signori S. & A. Blumenthal & Co. Traghetto S. Benedetto Venezia. Zoo namelijk verzocht hij me te adresseeren.

Het hollandsch geld staat daar goed, naar ik hoor. Ook hier is de koers iets beter geworden. 't Is 3½ % geweest.

Hartelijk gegroet. t. t. *D. D.*

Nieuwe kopie zal uw remise kruisen, naar ik hoop. *Ik meen en hoop* hartelijk dat deze bundel u wat voordeel geeft dat u billijk toekomt! Ik, ik wensch het u hartelijk toe!

Dank voor uw flinke behandeling. Gij verdient dat het u royaal gaat!

Wiesbaden, 15 Augustus 1873.

Waarde Funke!

Dank voor de *f* 50 en voor de remise naar Italië, ook *f* 50. Met deze remise van *f* 100 meegerekend heb ik alzoo op bundel VI ontvangen *f* 740
aan kopie zond ik ± 17 vel × *f* 40. *f* 680
zoodat ik *f* 60 achter ben,
waarvoor spoedig 1½ vel volgt.

Ja, zeer juist, dat Naschrift Vrije-Arbeid nu moet voorgaan. Ik zal 't terstond maken. Ik was verdiept in m'n Wouter. Ik hoop en denk dat deze bundel U wat billijk voordeel zal opleveren. Zeg me daarvan ter-zijner-tijd iets. Dàt zou mij zoo'n pleizier doen!

Ja, van 14 Juli (uw brief: 12 Juli) tot heden ontving ik *f* 540. Toch leef ik zeer bekrompen en gun me niets. Maar ik zit op zware lasten, en dit blijft zoo tot m'n eindje. Als ik, gelijk nu, wèl blijf, en werken kàn, ben ik er niet verdrietig over. De oorzaken dat ik zooveel noodig heb voor Italië, zijn te omslachtig om uitteleggen. Mijne vrouw is te zwak geworden om les te geven, en ook is ze niet meer te Padua bij de familie Omboni, waar ze vrij woonde. Als ik maar wèl blijf, zie ik kans alles goed te doen afloopen. 't Eerste wat ik nu hoop en wacht, is 'n berichtje dat gij tevreden zijt met het debiet. Dit zou mij veel genoegen doen voor u, en ook voor mijzelf, want ik *moet* voortgaan met snel leveren. Wanneer uw debiet u niet in-staat stelt voorttegaan met het voortdurend uitschieten, dan *zit* ik voor de vracht die ik te dragen heb! Maar als alles goed blijft marcheeren, dan geeft me dit moed. Verbeelje, ik heb dit jaar in lang niet geleverd, wat ik volgens m'n program van arbeid leveren wilde en . . . *moest!*

Wees zoo goed voor mij à part te leggen en bij gelegenheid mee te zenden:

De Brieven van Bilderdijk van Andriesse *(Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter 1784—1807, medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J. C. ten Brummeler Andriesse, Leiden, E. T. Brill 1873).*

Camera Obscura van Beets.

De 5e druk van Staathuishoudkunde van J. L. de Bruyn Kops.

Huet's Litterarische Fantasiën (?). Ik bedoel de beschouwingen over van Lennep, Beets enz.

Ik had wel honderd dingen te bestellen, maar laat het om 't geld.

Nog weet ik niet waar ik 1 October zal heengaan. 't Is hier heel duur en *reizen* ook! Ik zie er tegen op.

Vriendelijk gegroet.

T. à. v. *D. D.*

Hierbij correctie vel 8, revisie vel 7.

Alle eer aan de Drukkerij. Ik verlang nooit beter. De menschen doen hun best, en ik corrigeer met genoegen. Dat wint zooveel aan stemming!

Wanneer laat ge aflevering 1 verschijnen? Na den komkommertijd? Of misschien 1 en 2 tegelijk? Dat wint U brocheeren, boekhouderij en expeditie uit, niet waar? *Ik* zou 't niet kwaad vinden, vooral om den pikanten inhoud van aflevering 2. Ik hoop zoo dat ge vorige bundels slijt om *dézen*.

Wiesbaden, 22 September 1873.

Waarde Funke!

Ik weet heel goed dat ik met de hierbijgaande kopie nog niet bij ben. Toch verzoek ik u vriendelijk *f* 100 naar Italië te zenden. Mijn vrouw wacht er op om zich te ontslaan van 'n drukkende verhouding. Haar adres is: Madame E. H. Douwes Dekker, chez Monsieur le professeur Omboni, rue Torresin, Padoue.

Spoedig weer kopie. Ik sluit heel haastig. Dank voor schoone vellen. Ook ik heb geld noodig om te verhuizen. Maar hoe moeilijk ook, m'n vrouw moet voorgaan.

Zoo spoedig mogelijk weer kopie. Ik moet wel. Adieu.

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 4 December 1873.

Waarde Funke!

Ik ben nog niet geheel bij, naar gissing één vel achter, rekenende dat er overschiet op bundel VI. Maar toch moet ik u verzoeken s.v.p. *f* 50 naar Italië te zenden en *f* 50 aan

mij. Het adres mijner vrouw is nu: Madame E. H. Douwes Dekker, S. Benedetto Palazzo Orfei Casa Dabalà 3779 Venezia.

Hartelijk gegroet. Ik ben zoo nieuwsgierig naar 't accueil van aflevering 2.

XII

54e VERJARING

NIETS is voor de biografie van een kunstenaar van zo overwegend belang als de brieven, die hij schreef. Niet aan latere openbaarmaking denkend, gewoonlijk in haast neerpennend wat op het ogenblik om een of andere reden op het papier moest worden gebracht, uiting gevend aan zijn gemoed, schenkt ons de artist zonder het te weten in de toevallig bewaard gebleven briefwisseling het meest juiste beeld van zijn handel en wandel, van al zijn gewaarwordingen.

Het is gemakkelijk te beweren, dat Multatuli vrouw en kinderen aan hun lot overliet, dat hijzelf in weelde en genot baadde, terwijl Tine, Edu en Nonnie hongerden. Maar de brieven van Tine aan Potgieter, en die van Multatuli aan Funke leveren ons het onmiskenbaar bewijs, dat het lot der zijnen de dichter na aan 't harte lag.

Wel heeft Nonnie in 1924, vijftig jaar na Tine's overlijden, aan de Brabantse kunstschilder A. Lefebvre kunnen zeggen:

„Hij heeft mijne dierbare lieve moeder en ons beiden zoveel verdriet en misere aangedaan. We zijn gewoonweg op straat gezet en gaan zwerven van familie tot familie, van land tot land. Hoe en waar ik heb leren lezen en schrijven, weet ikzelf niet. Enfin, zuchtte zij, God moge het hem vergeven!"

Maar ze vergat dat zij hem voor zijn 54e verjaardag een mooi Hollands briefje geschreven had, vol liefde en achting. Dat blijkt uit volgende brief.

Wiesbaden, 3 Maart 1874.

Waarde Funke!

Reeds drie dagen heb ik uwen brief van 27 Februari op m'n schrijftafel liggen! Dat edelmoedig voorstel heeft aandoeningen van zoo velerlei aard in mij opgewekt, dat ik er mee bezet ben. De eerste indruk was en blijft natuurlijk dankbare erkenning van uw hartelijke welwillendheid. Maar, kerel, ik ben te arm om voor de toekomst te zorgen! Pijnlijk is het, en ik klaag daarover dan ook dikwijls, *vooral omdat het mij belemmert in mijn werk,* iets dat ik nooit voldoende aan iemand heb kunnen uitleggen. Des-noods (en niet altijd zelfs) begrijpt men dat ik niet werken kan als ik geen eten heb. Maar niemand vat hoe 't ellendig op m'n fantasie werkt, als ik mij moet inlaten met burgerlijke berekeningen. Voor 'n reisje dat *f* 50 kosten moet en daarvoor behoorlijk te doen is in de 1e klas, heb ik, 3e klas reizende, bij preferentie, ... méér noodig. Ik wou zeggen: zóóveel, maar 't is niet te bepalen. Het zorg-dragen om *uittekomen* breekt m'n gedachten, en .... 't gebeurt dat er voor mij ekonomie ligt in laisser aller. Ook m'n indrukken zijn geld waard (anders verkocht ge mijn *Ideën* niet) en 't kibbelen over 'n gulden kan me tien gulden kosten aan geldwaardige uiting. *Hierin* alleen ligt het verschijnsel dat door burgerlui (naar den geest) verkwisting zou genoemd worden, want eigenlijk ben ik zuinig in m'n uitgaven omdat m'n behoeften zoo eenvoudig zijn. Om één voorbeeld te geven, ik heb 'n jaar of vier geleefd zonder winterjas, en 't is à contrecœur dat ik onlangs een heb laten maken. Welnu, bij den zachten winter dien we hadden, zie ik 't ding telkens met wrevel aan, en ben kwaad over de *f* 40 die 't kost.

Te arm om voor de toekomst te zorgen? Verbeelje, ik mag geen boeken meer bestellen! Zooals gewoonlijk bij zulke dingen, is de rekening van verleden jaar hooger opgeloopen dan ik dacht, en dus *moet* ik me voornemen die weelde afteschaffen. Om oprecht te zijn, moet ik u verzekeren dat dit mij minder treft, dan over 't algemeen van 'n schrijver zou verwacht worden. Slechts zelden doet 'n boek mij goed. Alleen *oude* dingen, en schrijverij die mij persoonlijk aangaat, bij voorbeeld 'n recensie.

Mijn hoofdbezitting — de eenige — is mijn stemming.

Die hangt voor 'n groot deel van 't dagelijksche af, voor zoo ver dat Mimi dat niet van mij kan afweren. Want dit doet ze dikwijls. Soms onderschept ze brieven die ze nadeelig voor mij rekent. Waar ik 't nu en dan bemerkte, zei ik er niets van. Zij, wetende dat ik 't bemerk, zei ook niets.

Maar de meeste dingen laten zich niet achterhouden. Mijn welbegrepen voordeel is dat ik die zoo glad mogelijk kan afdoen, en — hoe gek het klinkt — zelfs in 't belang der mijnen is dit méér waard dan 't ontvangen van 'n (betrekkelijk) kleine som na mijn dood.

Nog altijd is er kans op relief van m'n toestand vis-à-vis Nederland. Zelfs is dit waarschijnlijk. Er broeien veel dingen waar de pers niet van weet. Onze kranten vertellen of Mr. die bij Master die — engelschen of franschen altijd — gedineerd heeft, en wat daar achter zitten zou! De intellectueele beweging in Holland zelf gaan ze voorbij, misschien wel omdat dit *eigen* opmerking en *eigen redaktie* vorderen zou!

Hoe dit zij, *ik* ben in mijn kring de hoofdpersoon, en niet mijn vrouw en kinderen noch Mimi. Zij allen zijn dit volkomen met mij eens, en altijd eens geweest! Hun aller belang is dat *ik* mij roeren kan, dat *mijn* arbeid glad gaat. Juist onder het verwringen van deze waarheid hebben zij en ik veel geleden. Telkens beproefde men (daarmee is van Vloten begonnen, en wel om zich te wreken over Vrije Studie!) — telkens zocht men in zorg voor vrouw en kinderen een wapen tegen *mij,* alsof ik 'n slecht man en vader was. Eilieve, wat had publiek met m'n gezin te maken? *Ik* had *al* of *niet* aanspraken. Zoo ja, men had ze moeten laten gelden. Zoo neen, dan hadden ook m'n vrouw en kinderen niet het minste recht op sympathie.

Maar deze beschouwing gaat geheel en al buiten uw vriendelijk voorstel om. Uwe bedoeling is zeker lief en goed, vooral daar ge als rechtmatig eigenaar van m'n verschenen werken (nu slechts op die na, welke bij Waltman verschenen) mij niets schuldig zijt.

Blijkt u evenwel dat het debiet hooger is dan volgens uw schatting overeenkomt met het betaald honorarium, welnu, laat me dan voor 'n deel mee genieten van dat meeloopen, altijd onder de erkenning van mijn zij, dat ge hiertoe geenszins verplicht zijt. Ik zal 't inderdaad best

kunnen gebruiken, want ik zit op hooge lasten, erg!

Geef niet toe in ordinaire beschouwingen als bij voorbeeld, dat ik uit egoïsme meer belang stel in *mijn* oogenblikkelijk welzijn, dan in de toekomst der mijnen. Juist *mijn welvaren is hun belang*. Dit weten zij allen en *zij* zouden precies antwoorden als ik. Maar ze zouden 't doen met minder weerzin, omdat hun afwijzend advies naar edelmoedigheid gelijken zou, en mijn verzoek naar eigenbaat. Welnu, noch 't een noch 't ander is het geval. Ik zeg eenvoudig wat me voorkomt *waar* te zijn.

Heelemaal afgescheiden van deze zaak (*geloof* me) vraag ik u: hoe 't gaat met Woutertje? Ik vraag dit alleen als litterateur om peiling te nemen. Ik richt me niet naar Publiek, maar wèl is 't noodzakelijk voor me iets te weten van de ontvangst. Ik wou zoo graag iets hooren van den indruk die 't streng realisme van bundel VI gemaakt heeft. Hoewel nu de tijdschriften nog altijd zwijgen, zult *gij* wel wat gehoord hebben, of *bemerkt* althans. Zoo ja, deel me dat mee.

Weldra zal de uitgestrooide vertelling ophouden — zoo denk ik! — dat juist of alleen „die Havelaar zoo mooi is". Ook dit is 'n wapen tegen mij. Ik heb veel geschreven dat meer beteekent dan de Havelaar, en waarschijnlijk beleef ik nog dat men dit inziet. (Ik dacht dit gister nog bij 't korrigeeren van vel 6 bundel VII. Die beschrijving van den Jodenhoek is goed.) Maar of ik 't al dan niet beleef, zéker zullen de Ideën later m'n hoofdwerk zijn. Als ik eigenaar was leverde ik àl m'n werk — 'n *beetje* anders gearrangeerd — in den Ideën-vorm. Niets dan dat!

Alzoo vertel mij eens hoe die bundel VI gaat. En of-i vorige bundels meetrekt? Nog-eens, ik vraag dit alleen in-verband met de schrijverij, en niet om de geldvraag. Dit is de zuivere waarheid.

Mimi verzocht me gister al U om geld te schrijven. Maar ik was jarig en wij hielden feest. (Nogal treurig, want naast ons in de kamer ligt 'n zieke die weldra sterven zal.) En ik kreeg geschenken! Ziehier, van diversen:

een camelia,
12 stalen pennen, (6 Kreutzer!)
een zakkompasje,
een briefwegertje,

een portefeuille met zelfgeschilderde bloemen op den omslag,
een bloempotje, 'n tulp, van ons klein dienstmeisje,
een mooie hollandsche brief van Nonni.

Hoe 't kind zoo goed hollandsch schrijft begrijp ik niet. Er is bijna geen fout in.

Och, alles even kinderlijk! Ik was aangedaan. En ik had lust .... in lust tot pretmaken. Maar 't ging niet.

Enfin, een en ander belette mij (plus de moeite om u zuiver te antwoorden op uw edelmoedig voorstel) u reeds gister te schrijven. En ook eergister liep ik te peinzen. Misschien had ik nog langer uitgesteld als ik niet vragen moest naar remise.

Ik maak de *voorrede* (of narede) voor den herdruk later.

Wees zeer hartelijk gegroet van

Uw *D. D.*

Ik weet niet wat ge aan Mimi hebt geschreven. Ze doet alles op haar eigen houtje. *Zeer goed!* Maar adresseer niet Mlle Schepel. Adresseer maar altijd aan mij. Zij toch maakt al m'n brieven open en geeft mij alleen die welke ik lezen *moet.*

XIII

TINE's LAATSTE JAREN

DE Omboni's waren in de herfst van 1869 naar Padua verhuisd; Omboni was er professor geworden aan de universiteit, die er in 1222 werd opgericht. Op 24 December 1869 schreef Tine uit 's-Gravenhage aan haar vriendin:

„Zeg mij een en ander over uw huis te Padua. Dekker zelf heeft mij om een plan van uw woning verzocht, van uw klein paleis. Hij stelt belang en heeft pret in uw spookpaleis, dat zoo goedkoop door u werd aangekocht. Denk steeds aan ons en wees overtuigd dat de dag, waarop ik u in Italië zal wederzien, de mooiste dag van mijn leven zal zijn."

En in haar brief van 28 Januari 1870, zei ze onomwonden:

„Als ik in Italië terugkeer, zal ik aan Potgieter schrijven."

Waarom ze dat doen zou, is gemakkelijk te gissen. Dat ze het werkelijk deed, bewijzen de brieven die wij in dit hoofdstuk volledig overdrukken.

Padua, 25 July 1870.

Waarde Heer Potgieter,

Weder wend ik mij tot U, ik heb hulp noodig. Tot wien kan ik beter gaan dan tot iemand, die getoond heeft een waar vriend te zijn geweest. Ik had gehoopt de omstandigheden gunstig waren; dit is 't geval niet geweest. Nu ben ik vast besloten om mijn eigen weg te gaan. Dekker zijn wil is goed, maar hij heeft dikwijls met zware moeyelijkheden te kampen. Ik wil hem verligten, door zelve werkzaam te zijn. Slaagt hij, zooveel te beter. Slaagt hij niet, zoo heb ik ten minste 't noodige om te leven. Mijne gezondheid laat niets te wenschen over. Ik ben bezield met moed en ik heb de overtuiging dat ik slagen zal, maar daar hoort tijd toe en om dien tijd af te wachten, roep ik uwe hulp in.

Sedert twee maanden ben ik bij mijn vrienden den heer en mevrouw Omboni (de heer Omboni is professer aan de Universiteit te Padua geworden), die mij drie kamers in hun huis hebben aangeboden en ons vriendschappelijk aan hun middagmaal noodigen. Voor al 't andere moet ik zelve zorgen en de opvoeding van Nonni, die zich zeer gunstig ontwikkelt. Er wordt werk gemaakt om Eduard te plaatsen in den handel, om zooveel te spoediger te kunnen verdienen, hoewel zijn lust studeeren zou zijn. Maar daar hij ruim 16 jaar is moet hij beginnen met de praktijk te leeren, dus voor zijn onderhoud zou ik in 't begin nog moeten zorgen. Hij behoeft ook een klein uitzet want hij heeft niets. Eduard is een jongen die zeer makkelijk door 't leven zal gaan. Hij weet zich bij ieder bemind te maken en voor zijne jaren heeft hij een dosis gezond verstand dat onbegrijpelijk is, een gelukkig temperament en groote intelligentie. Zijne illusie is om naderhand mij en zijne zuster tot steun te zijn.

Mijn streven is mijzelve onafhankelijk te maken. Om

daartoe te geraken heb ik hulp noodig, want 't begin is in alles moeyelijk en vooral als men *niets* heeft. Ik zoude U zoo innig dankbaar zijn als U mij in de gelegenheid kondet stellen, mijn doel te bereiken. Ik moet kennissen maken. Daartoe behoort een weinig toilet. Enfin met een weinig geduld zal ik wel 't een of ander vinden. Als U mij voor 't begin ter hulp wildet komen, zou ik U innig dankbaar zijn. Verblijd mij, waarde heer Potgieter, met een gunstig antwoord en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

Uwe dienstw. dienaresse
E. H. Douwes-Dekker
van Wijnbergen.

Mijn adres: chez Monsieur le Professeur G. Omboni, rue Torresin 2334 A Padoue.

17.

Padua, 20 September 1870.

Ontvang, waarde heer Potgieter, mijn hartelijken dank voor Uwe hulp. Binnen kort hoop ik U uitvoerig te schrijven. In dezen treurigen tijd is wachten aan de order van den dag. Op 't oogenblik is de tijding ontvangen dat de Italianen in Rome zijn. Alles is in vreugde.

Met de meeste achting en dankbaarheid

UEd. dienst. dien.
E. H. Douwes Dekker.

18.

Padua, 21 October 1870.

Waarde Heer Potgieter,

Aangemoedigd door Uw vriendelijk schrijven van den 13en dezer neem ik de vrijheid U 't een en ander van ons mede te deelen.

Toen ik in Juny te Padua aankwam, wist ik dat in den zomer hier niets te doen valt. Ieder is bezig zich gereed te maken om naar buiten te gaan en men komt weer in de stad met November. Dan beginnen de scholen weer en het actieve leven gaat zijn gang. Ik heb reeds menschen van eenige influentie ontmoet, die mij recommandeeren zullen en gister heb ik al de toezegging van eene élève gekre-

gen. Mijn plan is dus lessen geven in 't fransch en 't engelsch, maar ik neem aan wat mij voorkomt. Italië is een land, waar men makkelijk gelegenheid vindt, om op de een of ander manier iets te kunnen verkrijgen. Men is hier niet zoo afgemeten als in Holland en vreemdelingen zijn hier gewild. Eduard zal spoedig geplaatst worden bij den heer Engelmann, ingénieur mécanicien te Milaan. De drie eerste maanden zullen als leertijd beschouwd worden, maar daarna zal hij voor de engelsche correspondentie gebruikt worden en in de verdiensten komen.

Nu moet ik voor hem geld hebben: de reis, een kleine uitrusting en de drie maanden leertijd. Zou hij in de kost kunnen komen bij eene familie die mij gerecommandeerd is, dat zal wel 60 francs in de maand zijn. Daarna zal hij wel voor zich zelf kunnen zorgen. Hij is doordrongen van 't gevoel zich zelf voort te helpen. Ik heb een groot vertrouwen dat hij slagen zal, want hij bezit de groote gaaf om met menschen te kunnen omgaan. Hij is zijn leeftijd vèr vooruit in gezond verstand. Nonni zoude ik zoo innig graag op een goed school doen met 5 November, maar ik moet twee maanden vooruit betalen. 't Is ieder maand 12 fr. of, als ze in de hoogste klasse komt, 16 fr. 't Is een zeer gerenommeerd school.

Waarde heer Potgieter, U kunt dus begrijpen hoe welkom mij eenige hulp zoude zijn. Als ik nu geholpen werd, dat ik dat alles kon bekostigen, zouden wij na eenige maanden een heel eind verder zijn, om alles te bestrijden. U weet dat de heer en mevrouw Omboni mij drie kamers in hun eigen huis afstaan en ons gastvrij 't middagmaal aanbieden. Voor 't overige moet ik zelve zorgen. Ik zal doen wat ik kan en men geeft mij hoop dat ik slagen zal, maar ik moet geduld hebben. De heer Omboni is hier pas één jaar, hijzelf begint eerst in kennissen te komen. Mogt ik een gunstig antwoord van U krijgen, zoude ik zoo innig dankbaar zijn, want dan zal alles wèl gaan, die eerste maanden nog drukken, zwaar. Het is voor mij van veel waarde, in eene achtingswaardige familie te verblijven. Ik heb goeden moed voor den toekomst.

Mogt Dekker slagen in zijn plannen, zou alles zeer veranderen, maar ik wil van mijn kant alles doen om een onafhankelijke positie te verkrijgen en te behouden.

Ik heb 't zeer moeyelijk, maar ik zie het goede niet over 't hoofd. Dat U mij de behulpzame hand wilt reiken behoort onder de zegeningen en ik hoop van harte dat er een tijd zal komen dat uwe hulp goede vruchten zal dragen.

Eduard is naar de post geweest om te onderzoeken of uw brief van Aug. onbezorgd was gebleven, maar helaas er was niets. Het spijt mij zeer.

De heer en mevrouw Omboni zeggen U dank voor uwe groeten en verzoeken mij de hunne aan U over te brengen.

Met de meeste achting en dankbaarheid noem ik mij

Uw dienstw. dienaresse
E. H. Douwes Dekker.

19.

Padua, 23 December 1870.

Waarde Heer Potgieter,

Hartelijken dank voor de mij gezonden honderd fr. Zij kwamen mij zoo goed te pas, daar Eduard de aanstaande week naar Milaan vertrekt. Hij is geplaatst in den handel bij de heeren Carcano e Guerrini om te leeren, maar ik twijfel niet of hij zal spoedig op de hoogte zijn wat te verdienen. Ik moet nog geheel in zijne behoefte voorzien. Ik denk dat hij 's maands 60 fr. noodig zal hebben. Dat ik hem missen moet valt me zwaar, maar hij zelf is vol moed en goeden wil. Het is een jongen die zich door ieder bemind maakt door zijn gelukkig karakter. Nonni gaat school en leert voorbeeldig. Ik zelve moet steeds strijden tegen pligt en gevoel. Dekker heeft me geschreven dat men hem zooveel onregt aandoet. Nu, dat weet ik trouwens, maar Dekker kan zich niet verplaatsen in de wezenlijke wereld. Ik heb hem geschreven mij stil te laten begaan en te blijven zorgen dat ik mij eene positie verschaf. Ik geloof 't mijn plicht is, hoe hard 't mij valle U te verzoeken mij steeds de hulpzame hand te bieden, zooals U bewezen hebt te willen doen. Was ik alleen, ik nam geen andere hulp aan dan die mij in staat stelde met hem zamen te zijn, maar de kinderen wil ik geen gebrek zien lijden. Dekker zal zeer ontevreden over mij zijn, maar ik moet dat dragen. *IK wil* mijzelve eene positie verschaffen en wat er ook gebeuren moge, ik wijk daar niet van af. Ontzeg mij uwe hulp niet.

Mijn hart breekt me als ik aan zijn lot denk. Wat heeft

Am 19 aug
N° ~~[illegible]~~ Venetië 18 January 1874

Waarde Heer Potgieter,

Heden ontving ik door de vriendelyke bemiddeling van den Heer Fischer de 200 Lire die U de goedheid hadt my te zenden, en die my zeer te pas kwamen, hoewel Dekker my zoo veel mogelyk ruim

tot tyd te schryven me

Brief v
Ve

op men niet gerekend had
Ontvang Waarde Heer Potgieter
mynen innigen Dank voor
Uwe vriendelyke belangstelling
Gelukkig kan ik U nu
in eene meer opgeruimde stem
ming schryven Dekker doet
al het mogelyke om ons aisance
te geven, Zyne brieven Zyn
Zoo innig gelukkig, als hy ons
geld kan zenden, Zyn hart

Eerste achting en vriendschap
J. & H. Douwes Dekker

Potgieter.
ri 1874.

hij alles opgeofferd, en men heeft hem geen regt gedaan. Geen wonder hij nu bitter is.

Ik heb hier al connecties aangeknoopt en ik heb nu drie lessen. In de andere maand zal ik nog les geven op een school. Over eenige maanden zal ik me zelve wel kunnen redden. 't Is nu nog heel moeyelijk.

Waarde heer Potgieter, denk niet dat ik Dekker afval. Hij heeft ons zeer lief en 't smart mij, niet te handelen zooals hij 't wenschte. 't Was mijn wil dat ik weg ging, niet de zijne. Ik dacht dat het goed was, zoo als ik deed en ik ben er nog van overtuigd.

Ontvang mijnen innigen dank en geloof mij steeds met achting en vriendschap, waarde heer Potgieter,

Uwe dienstw. dienaresse
E. H. Douwes Dekker.

20.

Padua, 3 February 1871.

Waarde Heer Potgieter,

Hoe weinig had ik gedacht dat mijne vraag om hulp voor eenige maanden zooveel verdrietige omstandigheden na zich zou sleepen.

Voor U koester ik een dankbaar gevoel, daar U mij op kiesche wijze de behulpzame hand boodt, maar nu hoor ik dat anderen mijn echtgenoot onregt doen en dat men gelden, die *hem* toekomen en voor *hem* zijn opgebracht aan mij wil zenden en dàt mág nog kan ik aannemen. Nu ben ik in de verdrietige noodzakelijkheid een annonce in de Courant te plaatsen, die U niet bevreemden moet. De omstandigheden dwingen mij er toe.

Nog eens herhaal ik dat ik U dankbaar ben voor 't geen U voor mij deedt. Uw kies gevoel zal mij begrijpen en mij verder in Uw vriendschappelijk gevoel aanbevelende noem ik mij met achting en vriendschap

UEd. dienstw. dienaresse
E. H. Douwes Dekker.

21.

Padua, 6 January 1872.

Waarde Heer Potgieter,

Ik heb behoefte U te zeggen, mij niet van ondank te be-

schuldigen na al 't geen U voor mij gedaan hebt, al is de schijn tegen mij. Maar de omstandigheden zijn dikwijls zoo gecompliqueerd, de gevoelens van verschillende aard zoo tegenstrijdig, dan de nood, die mij dwingt dikwijls anders te handelen dan ik wel wenschte en och, als U alles wist zou U medelijden met mij hebben. Wat ik te dragen heb weet niemand.

Ik had U al lang willen schrijven maar ik kon er niet toe komen. Mevr. Omboni, die van een reisje naar Rome te huis is gekomen, zeide mij, U steeds met belangstelling naar ons vroeg. Ik dank U en ik verzoek U vriendelijk te geloven, dat ik U als een waar vriend beschouw, 't geen mij den moed geeft U openhartig te schrijven, maar dezen is *alléén* aan u gerigt. Ik ben wantrouwend geworden, daar ik reden heb te gelooven, dat er onder de zoogenaamde vrienden, vijanden zijn.

De hulp die U mij verleende nam ik dankbaar aan. Ik kende niemand dan U en de kiesche wijze waarop U mij te gemoet kwaamt vervulde mijn hart met dankbare gevoelens, maar nu een jaar geleden kwamen er articles in de couranten die voor Dekker zeer vernederend waren en dus ook voor mij. *Ik* was overtuigd dat U daar geen deel aan hadt, maar mijne positie werd zeer moeyelijk. Ik wil Dekker niet afvallen. Arme, arme Dichter. En ik zal geen gelden aannemen die bijeen zijn gebracht om ons te helpen en hem te vernederen. Dat nooit.

Maar aan U die mij eens zeidet: „Ik wil Uw vriend zijn," aan U wil ik mij toevertrouwen. Aan U wil ik zelfs openhartig vragen of U mij twee honderd francs zoudt kunnen zenden. Ik heb schulden die mij drukken en dat is gekomen door de maanden dat er hier niets te verdienen valt. Ieder is dan naar buiten. Onder die schulden behoort ook achteruit zijn van schoolgeld van Nonni. Het zoude bitter jammer zijn als zij niet voort kon gaan met leeren, want zij maakt groote vorderingen en ze is op een hoogte die belooft een goed resultaat op te leveren. En Eduard die alles doet wat in zijn vermogen is om mij bij te staan. Wij hebben edele kinderen. Eduard zal zeker goed door de wereld komen. Hij is doordrongen van 't gevoel dat willen kunnen is.

Waarde heer Potgieter, beoordeel mij niet verkeerd maar

bedenk dat ik dikwijls in zeer moeyelijke omstandigheden ben. Ik ben overtuigd dat U 't goed met ons meent, waarom ik mij dan ook vertrouwend tot U wend. Mogt U mij spoedig met een gunstig antwoord verblijden, zoude ik U innig dankbaar zijn. Ik zal dezen recommandeeren daar 't gebeurt mijn brieven dikwijls niet te regt komen.

Van harte hoop ik dat 't Nieuwe jaar U geluk zal opleveren en 't zal mij regt aangenaam zijn als U de verzekering wilt aannemen van mijne hoogachting en vriendschap.

E. H. Douwes Dekker.

Chez Monsieur Omboni.

22.

Padua, 31 January 1872.

Waarde Heer Potgieter,

Ontvang mijnen hartelijken dank voor Uwe hulp, die mij door bemiddeling van den heer Fischer geworden is.

Nadat ik U geschreven heb, is er verandering bij ons gekomen. Eduard zal naar Londen gaan, waar hij goede vooruitzichten heeft om carrière te maken. Ik vind het in alle opzigten zeer goed, maar de scheiding zal mij bitter zwaar vallen. Hijzelf is vol vertrouwen dat het hem goed zal gaan. Ik moet zeggen hij al de gegevens heeft om in de wereld vooruit te komen. Hij is zulk een beste jongen en Nonni doet haar best om te leeren wat ze kan. Zij zijn beide intelligent.

Waarde heer Potgieter, ontvang nogmaals mijnen innigen dank. Vergeef mij deze weinige regels maar ik ben op 't oogenblik zoo zenuwachtig, dat 't schrijven mij moeyelijk valt. Neem de verzekering aan van mijne achting en vriendschap en geloof mij met de innigste dankbaarheid

Uwe toegenegene

E. H. Douwes Dekker.

23.

Padua, 10 Juni 1872.

Waarde Heer Potgieter,

Reeds had ik U willen en moeten schrijven, maar daar ik altijd om hulp te vragen heb, valt het mij zwaar en ik stel 't uit tot dat ik door de omstandigheden gedrongen word,

alles ter zijde te zetten, om moedig met zijn verzoek voor den dag te komen.

Toen ik u de laatste keer om 200 fr. verzocht, was het om schulden af te doen. Ik wist toen nog niets van 't vertrek van Eduard naar Engeland. Ik heb toen dat geld voor Eduard besteed. Die schulden zijn opgeloopen en nu kan ik mij niets anders redden dan weder mijn toevlucht tot U te nemen. Om een beetje in 't effen te komen zou ik 400 fr. noodig hebben, en dan nog heb ik niets om mij een weinig kleeren aan te schaffen, die ik zoo noodig heb. U ziet dat ik nog altijd tobbende ben en mijne gezondheid laat veel te wenschen over. Ik voel mij zoo afgemat, en dan die melancolie die mij zoo onderdrukt. Toch doe ik mijn best er mij niet in toe te geven, maar niet altijd gelukt het mij. Ik voel dat ik mij soigneren moet, maar.... zonder geld is dat moeyelijk of liever onmogelijk.

Waarde heer Potgieter, ik ben zoo bang, dat U mij voor onbescheiden zult houden. 't Zijn de omstandigheden die mij noodzaken om zoo te handelen. Geloof mij vrij, dat ik liever geven zou dan ontvangen. Hoe dikwijls hebben wij niet menschen geholpen, royaal zooals Dekker dat vroeger zoo gaarne deed. Hoe weinig dacht ik, dat ik zelve zou moeten vragen en nooit kwam 't mij in den zin dat hulp vragen zoo zwaar valt.

Mevrouw Omboni heeft mij verzocht U zeer te groeten. Zij was van plan U te schrijven, maar ze is gisteren voor eenige dagen op reis gegaan. Zij zou schrijven wanneer zij terug komt.

Nonni leert trouw, zij wordt door ieder bemind die haar kent. 't Is een lief goed kind met veel intelligentie. Ik mis mijn Eduard, niemand kan mij zoo opvrolijken als hij. Ik ken mij zelve niet, als ik mijn kinderen niet bij mij heb. 't Leven is wel moeyelijk en vroeger vond ik alles zoo makkelijk. Geluk geven vond ik zoo schoon. Rijkdom, aanzien heeft me nooit aangetrokken, maar huiselijk geluk, dat was mijn ideaal en ik moet dan ook zeggen: dat heb ik gekend.

Hoe gaarne zoude ik eens met U spreken. Ik geloof zeker U mij begrijpen zoudt, als ik U uitlegde waarom ik zoo melancoliek ben. Weinig menschen kunnen zich verplaatsen in een ongewone positie.

Maar als men dichter en schrijver is, dan voelt men, waar een ander niet begrijpt. En begrijpen is toch zoo schoon. Daarvoor is noodig en de intelligentie van den geest en van 't hart.

Ik zou zoo gaarne eens hollandsche couranten lezen. Welligt heeft U er eenige. Zoudt U mij ze eens willen zenden? Als men in Italië is hoort men nooit iets van Holland.

Waarde Heer Potgieter, ontvang mijnen opregten dank voor alles wat U voor ons doet. Ik beveel mij aan in Uwe vriendschap en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker.

24.

Padua, 16 September 1872.

Waarde Heer Potgieter,

Vergun mij, dat ik U eenige oogenblikken den kostbaren tijd ontroof om u met mij bezig te houden, maar ik wilde U mededeelen welke onze vooruitzigten zijn, die wij zoo vurig wenschen verwezenlijkt te zien.

Ik zal beginnen, dat Eduard uit Engeland terug is gekomen. Zijn betrekking daar in een hotel was niet geschikt voor een jongmensch, die aanspraak heeft om hooger op te gaan; hij zal nu eene betrekking krijgen bij een bankier, den heer Blumenthal te Venetië, waar hij 't eerste jaar 150 fr. 's maands zal krijgen. Nu is het een groot voordeel om zamen te zijn. Ik kan veel zuiniger huishouden met ons drieën dan ieder apart. Ook is er te Venetië behoefte aan iemand die fransche en engelsche les geeft. Ieder raadt mij aan daar naar toe te gaan. Ik geloof zeker dat wij er een vooruitzigt zullen hebben. Nu willen wij een appartement van drie kamers en een keuken huren en ons een weinig inrigten. Om daartoe te geraken roepen wij weder Uwe hulp in, doch niet zoo als vroeger. Neen, ik verzoek U om een som geld ter leen, waarvan ik behoorlijk interest betaal en hetgeen ik op mij neem 't kapitaal in twee jaren af te doen. Zie, mijn hart springt op van vreugde bij de gedachte U dit nog voor ons zoudt willen en kunnen doen. Wij zouden dan een nieuw leven beginnen. 't Zou ook zoo goed werken op mijn zoon. Hij houdt zoo van een huiselijk familieleven. Daaromtrent is hij een echte Hollander. Och, U weet

niet hoe gelukkig wij zouden zijn en hoe innig dankbaar wij aan U zouden denken die ons de middelen gaf *om bijeen te blijven.* Ik weet zeer goed dat U al zoo veel voor ons gedaan hebt, maar nu zoude het, hoop ik voor 't laatst zijn dat wij U lastig vielen. Waarde heer Potgieter, geluk geven is het schoonst wat men doen kan, en nu ik het geld werkelijk ter leen vraag en U de verzekering geef, ik trouw de verpligtingen na zal komen, nu heb ik hoop U mij een goed antwoord zal geven. Ik zoude gaarne zoo spoedig mogelijk vertrekken om reeds gevestigd te zijn als Eduard zijne betrekking aanvaardt. De reis is kort. Na anderhalf uur sporen ziet men de poétique stad voor zich liggen.

De som die ik gaarne ter leen zoude hebben bedraagt 600 frs., zes honderd fr.. Kon de som grooter zijn, was 't mij voordeeliger, maar daar zou ik 't mede kunnen schipperen, aan U overlatende om te bepalen tegen hoeveel percent.

Waarde heer Potgieter, beschuldig mij niet van onkieschheid, maar ik zal 't U maar bekennen: ik heb een stille hoop U dat nog voor mij klaar maakt. Ja zelfs heb ik al last gegeven om een appartement voor ons te zoeken. Als U mij de blijde tijding geeft dat ik over die som beschikken kan, zeg dan vrij: „Ik heb angst in vreugde veranderd, droefheid in geluk." En wij zullen beamen: hij die zooveel voor ons deed is een edel mensch en wij mogen hem als onzen vriend beschouwen.

Nonni is heel wel. Zij heeft weer den eersten prijs behaald op school en Eduard is vol moed zijne nieuwe betrekking te aanvaarden. Beide verzoeken mij U hartelijk te groeten.

Nog moet ik U dankzeggen voor de couranten die de heer Fischer zoo vriendelijk is mij te zenden. De heer en mevrouw Omboni zijn weder op reis, na een paar dagen thuis geweest te zijn. Zij maken goed gebruik van de vacantie. Deze maanden is 't hier vreesselijk stil. Al mijne lessen zijn opgehouden en toch te moeten leven. Dat zou ik in Venetië ook niet hebben, want daar is geen stil saisoen.

Ontvang mijne hartelijke groeten, waarde heer Potgieter, en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

Uwe U toegenegene
E. H. Douwes Dekker.

25.

Padua, 16 December 1872.

Waarde Heer Potgieter,

Wel was 't mij eene groote teleurstelling mijn plan om met mijne kinderen zamen te zijn te moeten opgeven, maar ik oefen mij steeds in geduld en voor 't oogenblik ben ik heel dankbaar dat ik veel lessen heb. Ik klaag dus niet. Eduard is zeer tevreden met zijne betrekking en de heer Blumenthal zeide mij vandaag, dat hij zoo bijzonder goed werkte. Nonni gaat nog op school. Zij is door iedereen bemind en hare vorderingen op school laten niets te wenschen over.

Alles laat zich een weinig beter aanzien, doch bezwaren zijn er altijd. Op 't oogenblik heb ik waarlijk groote behoefte aan warme kleeren en daar ik niet in staat ben ze mij aan te schaffen kom ik weder bij U om hulp vragen. Als de kleine kas 't gedoogde mij voor dat but te helpen, zoude ik regt dankbaar zijn. De vrees voor mijne gezondheid te risqueren geeft me moed U dit te vragen, want ik moet mij voor kou wachten en daar ik nu bij de eerste families in Padua kom, moet ik ook een weinig goed gekleed zijn. Waarde heer Potgieter, nogmaals verzoek ik U mij niet voor onbescheiden te houden. U weet niet hoe moeyelijk 't me valt U dit *weder* te vragen, maar ik geloof dat 't mijn pligt is en dan doe ik het.

Van harte hoop ik dat het aanstaande jaar U veel geluk zal aan brengen en dat U gespaard zult worden van moeyelijkheden waar 't leven vol van is.

Wees steeds overtuigd dat ik U zeer dankbaar ben en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker
geb. van Wijnbergen.

26.

Padua, 12 January 1873.

Waarde Heer Potgieter,

Ontvang mijnen hartelijken dank voor de aangename verrassing die mij door uwe goedheid is ten deel gevallen. Mevrouw Omboni heeft met hare gewone hartelijke belangstelling zich beijverd allerlei zaken voor mij aan te schaffen, waar ik werkelijk groote behoefte aan had.

Nogmaals betuig ik U mijne innige erkentelijkheid en geloof mij met de meeste achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker.

Op de keerzijde van dit kort briefje begint een Franse missive van Mevrouw Omboni.

Padua, 29 Januari 1873.

Zeer geachte Heer!

Zodra ik het genoegen had Uw geëerde brief van 5 dezer te ontvangen, verhaastte ik mij Uw liefdadige inzichten jegens mevrouw Douwes Dekker tot werkelijkheid te maken. In elk ander geval zou die taak niet gemakkelijk geweest zijn, want het is altijd moeilijk voor iemand anders een keus te doen. Maar hier was ik gelukkig voldoende op de hoogte van wat zij het nodigst had om geen vrees voor vergissing te koesteren. Ik heb nauwgezet getracht het allerbest gebruik te maken van de som, die gij mij toevertrouwdet en ik hoop wel in alles geslaagd te zijn, want mevrouw Dekker is, naar ze zegt althans, zeer tevreden en ik heb ten minste de voldoening ze zo voorzien te weten dat zij ten minste de wisselvalligheden van het weer en de veranderingen van de temperatuur kan trotseren, waaraan zij noodzakelijkerwijs blootgesteld is.

Het netelig ogenblik brak aan, toen al de aankopen gedaan waren en men het haar moest mededelen zonder dat zij er door gekwetst werd. Ik heb aan dat alles de kleur van een kerstdagverrassing gegeven, die door de schuld van de postdienst wat te laat was toegekomen. Gelukkig staat er geschreven, dat de wijsheid door een kindermond wordt gesproken, want de toestand werd door de kleine gered, die oneindig veel verstand en openhartigheid bezit en die, door de vreugde van het ogenblik bezield, uitriep: zeker, mama, men heeft wel gelijk gehad, men heeft wel gedaan, want hadt gij het geld in handen gehad, dan zoudt gij u het nodige niet gekocht hebben en nu hebt gij het. Het was zodanig de uitdrukking van de waarheid, dat ik mij ontlast voelde. Men lachte en dacht er maar aan, zich te verheugen en u met dankzeggingen te overladen.

Was ik minder haastig dan ik zou gewild hebben om U dit alles te schrijven, zo gebeurde zulks omdat zij in de

laatste weken bekommerd waren door allerlei slechte tijdingen, die ons van verschillende kanten toekwamen. Onder andere schijnt het dat de heer Dekker te Wiesbaden ernstig ziek heeft gelegen, wat mevrouw Dekker, zoals gij u wel kunt voorstellen, smartelijk getroffen heeft. Gelukkig werden deze slechte tijdingen, zoals die van mijn vaderhuis te Brussel, weldra door meer geruststellende gevolgd. Wij moeten echter de dood beklagen van een onzer beste vrienden, de dichter Dall'Ongaro, die onlangs te Napels overleed.

Hier is gelukkig iedereen welvarend en eensgezind om u te danken en talrijke groeten en loftuitingen te sturen. Eduard schijnt een vaste betrekking te hebben bij de gebroeders Blumenthal. Hij voelt er zich beter op zijn plaats dan in zijn vorige betrekkingen; zulks is te danken aan wat natuurlijke hoogmoed die niet altijd een kwaad is. Nu, hij zegt dat hij zeer tevreden is en legt veel goede wil aan de dag om zijn chefs te bevredigen en dezen schijnen zeer over hem voldaan. Mevrouw Dekker is steeds bewonderenswaardig van moed en geduld. Zij is op de loop van negen uur in de morgen tot vier uur in de namiddag en komt vaak zeer vermoeid naar huis. Ik kan u niet genoeg zeggen hoe zij bemind en geacht wordt door al de families met wie zij verkeert. Men voelt hoe hoog zij boven haar betrekking verheven is en men laat des te meer recht aan haar grote verdiensten wedervaren. De kleine, de grote kleine, is bekoorlijk, talentvol in elk opzicht en buitengewoon begaafd voor het tekenen. Haar vorderingen in die kunst zijn zo wonderbaar dat wij menen en verhopen, er een teken van artistieke toekomst in te zien. De tijd en de omstandigheden zullen er over beslissen.

Ik druk u nogmaals, zeer geachte heer, in naam van mijn man en in de mijne, de gevoelens van diepe eerbied en van vurige erkentelijkheid uit en teeken

Uw dw.
Stephanie Omboni.

27.

Venetië, 18 January 1874.

Waarde Heer Potgieter,

Heden ontving ik door de vriendelijke bemiddeling van

den heer Fischer de 200 lire die U de goedheid hadt mij te zenden en die mij zeer te pas kwamen, hoewel Dekker mij zooveel mogelijk ruim helpt, maar het verhuizen geeft altijd onkosten waarop men niet gerekend had.

Ontvang, waarde heer Potgieter, mijnen innigen dank voor Uwe vriendelijke belangstelling. Gelukkig kan ik U nu in eene meer opgeruimde stemming schrijven. Dekker doet al het mogelijke om ons aisance te geven. Zijne brieven zijn zoo innig gelukkig, als hij ons geld kan zenden. Zijn hart is zoo goed en het grieft mij zoo, dat anderen hem zoo verkeerd beoordeelen.

Sedert een paar maanden, na wat rust gehad te hebben, is mijne gezondheid merkelijk beter geworden en nu dat Dekker mij maandelijks geld zendt behoef ik mij alleen bezig te houden met mijn huishouden.

Wij zijn zoo innig, innig gelukkig zamen te zijn. Mijn zoon voldoet zoo bijzonder goed op het bureau. De heeren Blumenthal behandelen hem met de meeste onderscheiding en te huis is hij onze steun en vreugde door zijne vrolijke inborst en mijne lieve Nonni is waarlijk een voorbeeld van studie. Zij gaat nu dagelijks zes uren in de Academie om zich verder te bekwamen in 't schilderen en teekenen, waarvoor zij een groote aanleg heeft, en hier in de Academie wordt het grondig onderwezen; zij hoopt dan ook na vier jaren studie iets moois te kunnen voortbrengen. Zij heeft drie uren daags perspectief te leeren en Eduard onderwijst haar 's avonds de geometrie. 't Is een waar geluk wij nu zamen zijn. De kinderen hebben zooveel aan elkander en Eduard, die zooals zijn vader de makkelijke manier heeft om iets uit te leggen, helpt haar in veel studiën. Ja, waarde heer Potgieter, ik heb *veel, veel* geleden, maar ik heb ook zeer veel geluk gehad en *nog* kan ik mij dikwijls niet begrijpen hoe ik melancolieke buyen hebben kan, als ik mijne kinderen aanzie en in weerwil van *alles* zou ik nog niet willen ruilen met die eentoonige niets beduidende levens van sommige menschen. En dat ik heb kunnen doen wat ik gedaan heb, dat ik de moed behouden heb, o dat alles heb ik aan Dekker te danken, want hij heeft mij sterk gemaakt toen wij *zeer* gelukkig waren.

Waarde heer Potgieter, mag ik vertrouwelijk met U spreken? Zult U het mij niet kwalijk nemen als ik U verzoek,

mij geen geld meer te zenden? Want 't zou Dekker *zeer* doen als hij doet wat hij kan, als ik dan nog altijd geld aanneem. De omstandigheden zijn altijd zeer wisselvallig en ik hoop U 't mij ten goede zult houden als ik U verzoek geen geld meer te zenden, want als Dekker mij helpt zoude het niet kiesch zijn ook van andren te profiteren.

Nogmaals ontvang, waarde heer Potgieter, mijnen opregten dank voor alles wat U gedaan hebt en vergun mij U van tijd tot tijd te schrijven. Met de meeste achting en vriendschap,

E. H. Douwes Dekker.

28.

Venetië, 7 April 1874.

WelEd. Gestrenge Heer,

In dank geef ik UEgestr. kennis van den goeden ontvangst der wissel groot honderd zestig lire, die de heer Potgieter zoo goed is geweest mij toe te zenden. Eene zware hoofdpijn belet mij zijn Ed. nu te schrijven. Zoude ik UEgestr. mogen verzoeken mij bij zijn Ed. te verontschuldigen en tevens zijn Ed. dank te zeggen?

Met de meeste achting noem ik mij

UEdgestr. dienstw. dienaresse
E. H. Douwes Dekker
bar. van Wijnbergen.

29.

Venetië, 20 July 1874.
G. Trovaso fondamenta Bollani N° 1059
N° 112

Waarde Heer Potgieter,

Mijn lang stilzwijgen moet U niet doen veronderstellen, dat het voortkomt uit ondankbaarheid. Neen, mijn hart voelt te diep, dan dat ik mij daaraan schuldig zou maken en toch moet ik dikwijls handelen tegenstrijdig mijn gevoel en wil, maar ik hoop en vertrouw dat U mij begrijpen zult als ik zeg: dat heel moeyelijke omstandigheden zeer dikwijls mijn deel zijn. Op 't oogenblik zouden wij 't vrij goed hebben als we niet zoo schraal bij kas waren en altijd achteruit te zijn, dat breekt zoo.

Mijn wensch en streven is om hier in Venetië ten minste

vijf jaar te blijven, daar Nonnie zich met ijver toelegt om in dien tijd haar studies in de academie te eindigen. Zij heeft dit jaar groote vorderingen gemaakt. De professers zijn zeer over haar tevreden; zij behandelen haar zeer streng daar ze zeggen er een goede artiste van te maken is. 's Morgens van zeven tot elf en van twaalf tot vier is zij in de academie. Gelukkig hebben wij digt bij de academie kamers kunnen krijgen, secondo piano, bij fatsoenlijke menschen en 't voorregt lucht en licht te genieten, want in Venetië zijn er buurten waar de zon nooit schijnt, door de hemelhooge paleizen en bespottelijk nauwe straten en toch moet ik zeggen er geen stad is, die mij zoo aantrekt. Ik weet niet of U Venezia kent, zoo niet, kom u dan eens overtuigen dat het eene stad is waar poëten geïnspireerd worden. Wat zou 't leven een paradijs zijn als men niet zoo afhankelijk was van 't geld. De natuur is zoo schoon, er is iets in den mensch die 't materieele af zou willen schudden en men is gebonden aan handen en voeten zoodra 't geld mankeert. Dekker doet wat hij kan, hij helpt ons zooveel in zijn vermogen is, maar er zijn tijden dat hij zelf niets heeft, want als hij ongesteld is, dat tegenwoordig dikwijls 't geval is, of dat hij door fatale omstandigheden niet in staat is te *scheppen,* dan staat alles stil en dan gaan wij ook achteruit. Eduard doet wat hij kan, 't is aandoenlijk om te zien hoe hij alles aan ons geeft wat hij maar verdient. Altijd is hij na 't bureau thuis. Hij oefent dan zichzelf en onderwijst Nonni. En om U een staaltje van ons huiselijk leven te geven: Gister was hier la festa del redentore. Nonni wenschte het te zien maar Edu zei: bij zulke gelegenheden weet men nooit of men niet genoodzaakt is dépenses te doen; 't is beter we ons thuis amuseeren. En wat gingen ze doen? Schaken, maar niet met de stukken op 't bord, uit het hoofd. De partij duurde vrij lang. Nonni won de partij en Edu zei: „Ik ben toch blij ik zie dat je niet te dom bent." En om luister bij 't feest te zetten werd ik verzocht een kopje koffij te zetten, daarna las Edu iets voor uit Schiller en wat het aardigste is, zij zijn altijd tevreden en vrolijk. Ik moet bekennen dat ik zoo weinig mogelijk over zorgen met hen spreek, want na een heele dag in 't touw geweest te zijn, hebben ze aanspraak op iets liefelijkers dan over zorgen te hooren en nog wel geldzaken.

Ik zie alles zooveel mogelijk te schipperen, maar dan komt er eens een tijd dat het *heel* moeyelijk is, en in zulk een tijd zijn wij *nu* weer.

Eduard is gelukkig weer beter. Hij heeft met het zwemmen een te hoogen sprong in 't water gedaan, waardoor hij zijn been verrekt heeft. Dat is tot een gezwel gekomen; hij heeft eenige dagen thuis geweest en onder dokters behandeling geweest. Nu is het veel beter, hij gaat weer naar 't bureau.

Mijne gezondheid laat nog wel te wenschen over. Misschien door de warmte dat ik mij zoo zwak gevoel, maar als ik mijn huiselijke pligten vervullen kan ben ik al blij. Ik weet wel dat we nog wel een moeyelijke tijd zullen hebben, maar er komt toch meer licht. Edu zal gaan verdienen en naderhand wil ik hopen Nonni zich zelve ook onafhankelijk zal maken. Dan was een mijner vurigste wenschen vervuld. Zoo lang hoop ik nog te leven.

Waarde heer Potgieter, houd mij dit schrijven ten goede en geloof mij steeds met de meeste achting en vriendschap

E. H. Douwes Dekker.

Mijne kinderen verzoeken hunne groeten bij de mijne te voegen.

XIV

STEPHANIE OVER TINE

TINE leed al lang aan darmontsteking, maar ofwel vermoedde zij het gevaar niet waarin zij verkeerde, ofwel zweeg zij om haar omgeving en haar man niet te verontrusten. Nu en dan had zij de koorts, zoals uit haar brieven aan Stephanie Omboni blijkt.

Op 4 September 1874 had zij nog naar Wiesbaden geschreven en van geen ongesteldheid gesproken. Negen dagen later was zij een lijk.

Edu telegrafeerde dadelijk naar Wiesbaden om geld. De Omboni's waren op reis, dus onbereikbaar. Noch

Edu noch de zeventienjarige Nonnie gaf zich de moeite vader op de hoogte te stellen van het verloop der ziekte.

Multatuli zond dadelijk al wat zijzelven bezaten, twintig gulden. Hij schreef aan Funke, Vosmaer, Roorda van Eysinga, om hun hulp in te roepen. Zelf naar Venetië reizen, om aan Tine de laatste eer te bewijzen, kon hij niet. Daartoe ontbrak hem het geld.

Tine's Italiaans doodsbericht luidde:

Venezia, 13 Settembre 1874.
Oggi alle 12 e mezza ant. cessava di vevere
Everdina Huberta Douwes Dekker,
Baronessa van Wijnbergen,
dopo breve e dolorosa malattia.

Heden te halfeen in de voormiddag overleed
Everdina Huberta Douwes Dekker,
Baronesse van Wijnbergen,
na een korte en pijnlijke ziekte.

*
* *

Twintig jaar na Tine's overlijden liet ik door de vriendelijke bemiddeling van mevrouw Cornelia barones von Müffling—Wesselman van Helmond aan mevrouw Omboni inzage van de brieven vragen, die zij van Tine ontvangen en bewaard had. Het lang epistel dat zij aan mevrouw von Müffling liet geworden, heb ik in 1895 vóór de uitgave der Tine-brieven in het oorspronkelijk Frans geplaatst. Ik geef het hier thans in vertaling.

Het oordeel van die bezadigde, eerlijke vrouw schijnt mij in alle opzichten waar, zelfs objectief waar, voor zover het Multatuli betreft. Daarenboven, zij alleen is in de gelegenheid geweest, zo lang en zo vertrouwelijk met Tine en de kinderen om te gaan.

Padua; 5 October 1894.

Mevrouw!

Ik heb zoëven de brieven herlezen van Everdine Douwes

Tine's sterfhuis te Venetië.

Dekker, de Tine uit de Havelaar. Zachtstemmende, vertederende maar tevens voor mij zo pijnlijke lektuur, aangezien er niets pijnlijker is dan de herinnering op te roepen aan een dierbaar wezen dat de dood ons heeft ontrukt, en ik meen de door u geuite wens niet beter te kunnen vervullen dan door u die brieven te sturen.

Geen beschrijving, geen lofspraak, geen van de talrijke bijzonderheden die ik er zou kunnen aan toevoegen zou bij machte zijn u, beter dan haar eigen brieven, een denkbeeld te geven van deze engelachtige ziel, gans bezieling, poëzie en zelfverloochening. Deze woorden laten mij toe, verplichten mij zelfs tot een kleine afwijking, die mij persoonlijk betreft. Het spreekt vanzelf dat het beeld, dat zij van mij in haar brieven ophangt, slechts in haar verbeelding bestond, de schepping was van haar geestdriftig en dichterlijk gemoed.

Toen ik haar in 1860 leerde kennen had ik juist mijn moeder verloren. Ik was enig kind en leefde, diep geschokt, met mijn vader in grote afzondering. Gij kunt begrijpen hoezeer ik een zo tedere en trouwe genegenheid in een dergelijk ogenblik op prijs stelde. Daarvoor bleef ik haar steeds een ontroerde dankbaarheid toedragen, waarbij al wat ik later voor haar heb kunnen doen mij maar nietig voorkomt. Voor mij blijft ze nog steeds het volmaaktste wezen dat ik ooit kende. Reeds toen bevond ze zich in een zeer netelige geldelijke toestand. Na van de schitterende betrekking, die hij in Indië bekleedde, te hebben afgezien, had Dekker zo pas zijn Havelaar uitgegeven en zij, na zeventien jaar lang een gemakkelijk en zelfs weelderig bestaan te hebben geleid, aanvaardde met geestdrift al de opofferingen, fier de durf van haar echtgenoot te kunnen steunen, trots op zijn genie, onwrikbaar overtuigd van zijn eindoverwinning, levend door hem en voor hem, bereid om voor hem door een vuur te gaan, om het even welk leed te dragen, als dit leed hem slechts een uur bezieling schenken of een ogenblik ontspanning bezorgen kon na een ontzenuwende strijd en aanhoudende tegenslagen.

Geven u die enkele woorden, Mevrouw, geen afdoende opheldering voor heel wat feiten, die voor het merendeel der mensen onverklaarbaar bleven, maar het toppunt der zelfverloochening waren, de hoogste uiting van een aller-

nobelst karakter op de weg der opoffering, der volkomen verloochening van al wat het eigen ik uitmaakt? En die opoffering steunde, het dient herhaald, op de vergoding die zij haar man toedroeg, op haar geestdriftig geloof in zijn genie, op de plicht die zij zich in haar onbegrensde liefde had opgelegd, hem nooit in om het even wat tegen te werken, zijn zekerste toevlucht te zijn in elke stond van zijn leven.

Mevrouw, het zal van harentwege een dwaling geweest zijn, maar welke verheven dwaling! Ziedaar waarom ze met open armen al de verloren schapen ontving die Dekker naar haar toebracht, en van wie zij er enkele in haar brieven vermeldt, want zoals gij weet, voerde hij, naast zijn politieke propaganda, strijd tegen alle sociale huichelarijen, wat hem ruim gelegenheid bood om zijn sarcastische welbespraaktheid vrije loop te laten en uiting te geven aan zijn rijk dichterlijk talent, zo diep van menselijkheid doordrongen. Hij voelde zich als de verdediger van al de vrouwen door het lot benadeeld, van al diegenen, die trachtten zich op te werken uit een atmosfeer, zwanger van vooroordelen en hindernissen allerhande en zich haastten zijn steun in te roepen.

Als de zaak verward geraakte en dreigde verkeerd uit te lopen, riep hij zijn vrouw ter hulp, en zij ging met gepaste spoed de toorn stillen van een vader of van een andere verontwaardigde bloedverwant, zij verklaarde zich openlijk de vriendin van de schuldige, bood haar gastvrijheid aan onder haar dak en aan haar haard en deed al die goede filisters zo verstomd staan door haar kalmte, door de verhevenheid van haar geest en het nobele van haar gedrag, dat ze ten slotte niet meer wisten wat zeggen of doen. Er moet eilaas aan toegevoegd, dat de einduitslag niet altijd aan haar pogingen beantwoordde en een nieuwe ontgoocheling viel dan in het gemoed van het zachtzinnige vrijwillige slachtoffer en op het doornige pad van de stoutmoedige wereldhervormer.

Maar wat betekenden die bijzonderheden in de ogen van de geestdriftige Tine, in vergelijking bij de verzekerde eindzegepraal van haar held! Ook de ellende, de vernederingen van allerlei aard, de schulden, de moeilijkheden, die zich ophoopten en het leven meer en meer verzwaarden!

Dat alles was nog te dragen zolang haar de moed niet ontzonk. En in de uren van verbittering, van grote ontreddering en van verborgen lijden van dat hart, dat meer ten bloede was geslagen dan zijzelf wel wilde erkennen, dacht zij aan de tien in Indië doorgebrachte jaren van onbegrensd geluk, aan al wat haar man voor haar had betekend, aan al wat zij voor hem was geweest, aan hun aanbidding, hun wederzijds vertrouwen en zij herhaalde voortdurend dat, haar toenmalig lijden ten spijt, geen enkele vrouw zoveel geluk had gekend als zij, zulke volmaakte gelukzaligheid in de ware zin van het woord.

De ellende echter klopte steeds dringender aan de deur. Er moest een besluit genomen, er moest gewerkt worden om in de schamele behoeften van het huisgezin te voorzien, terwijl het genie met de oplossing van de neteligste sociale vraagstukken worstelde. Zij had naar Indië willen terugkeren met haar kinderen, en had zij dit plan ten uitvoer kunnen brengen, zij die zo goed bekend was met het land, sympathie en bewondering inboezemde, opvoeding en rijke natuurlijke gaven bezat, het ware ongetwijfeld haar redding geweest en lange jaren van strijd, vermoeienissen en martelaarschap waren haar gespaard gebleven. Maar Dekker verzette er zich tegen en dan heeft zij zich naar Italië gewend, waar ik gehuwd was en zij zich in Juli 1866 bij mij voegde. Daar heeft ze drie jaar doorgebracht te Milaan, nu eens met de kinderen samenwonend, buitenshuis les gevend, voornamelijk Engels, en geheel het huis zelf beredderend, dan weer van hen gescheiden, haar zoon bij ons, haar dochter in de kostschool, en zij, de vrouw van Douwes Dekker, de barones van Wijnbergen, als gezelschapsdame fungerend, of nog in de kostschool zelf waar haar dochter verbleef en waar zij hun onderhoud vergoedde door het geven van lessen en het bekleden van een post van surveillante. Mijn hart bloedt bij het neerschrijven van die bijzonderheden. Wij hebben voor haar niet meer kunnen doen. Alles was zeer moeilijk. En zij, de lieve ziel, zij klaagde nooit, bleef altijd kalm, moedig, ondernemend. Meer kon ik niet voor haar doen, maar het viel mij hard haar zo te zien zwoegen en lijden. En haar gezondheid begon te verzwakken! Ach, als zij nooit klaagde, wie heeft dan het recht zulks te doen? En vooral, wie heeft het recht haar te bevitten? Dat

hij in het stof nederkniele, want voor zulke deugdzaamheid, voor zulke dapperheid, voor zulke volledige zelfverloochening moet men het hoofd buigen en zwijgen, als voor iets dat niet van deze wereld is.

Er hoeft hier opgemerkt dat zij, gedurende die drie jaren, steeds in briefwisseling bleef met haar echtgenoot, nog steeds in zijn dweperijen, verwachtingen en illusies delend.

Die verwachtingen en illusies namen in Februari 1869 opnieuw een vaste vorm aan. Omstreeks dat tijdstip besloot Tine aan het dringend verzoek van haar echtgenoot gevolg te geven, zich bij hem te vervoegen en in het gezinsleven te delen met hem en Mimi. Ik heb haar daarin niet goedgekeurd, ik heb beproefd het haar af te raden, daar ik voorzag al wat zo gemakkelijk te voorzien was. Maar zij legde in deze handelwijze, die meer groots was dan beredeneerd, gans haar behoefte aan opoffering, gans haar drang om zich boven de engheid van het menselijk gemoed te verheffen, een drang die de spil van gans haar leven had uitgemaakt. Zij hoopte door haar tegenwoordigheid Dekker en zijn vriendin in eer te herstellen, de boze tongen tot zwijgen te brengen en de vijanden van haar man de mond te snoeren, vijanden die zijn echtgenote als slachtoffer voorstelden om beter de man te kunnen bezwaren, en deze overweging was haar voldoende om aan haar gekwetste eigenliefde het zwijgen op te leggen en helaas ook haar moederlijke voorzichtigheid te doen vergeten.

Deze dwaling — zo hier van dwaling kan sprake zijn — heeft ze duur betaald en haar brieven uit die periode dragen er de sporen van, voor wie tussen de regelen kan lezen al wat zij niet zegt... wat ze mij vertelde in de zomer van 1870, vervallen, lijdend en ontgoocheld! Die laatste poging had te veel van haar krachten gevergd en de uitslagen waren te pijnlijk geweest.

Gij zult opmerken dat zij in enkele van haar brieven, geschreven in 1870 van uit den Haag en waarin zij beproeft te zeggen en zichzelf wijs te maken dat zij gelukkig is, mij voortdurend smeekt haar te troosten. Zij was dan ook zeer veranderd en indien de bitterheid had kunnen binnensluipen in zulk door en door edel hart, dat voor alle kleinzielige gevoelens ontoegankelijk was, dan had men haar kunnen verbitterd heten. Ook haar gezondheid begon de terugslag

te ondergaan van zoveel strijd, zoveel kwelling en ellende en verzwakte langzamerhand.

Ik houd het er voor dat ze toen reeds de kiemen in zich droeg van de darmaandoening, die ze enkele jaren later aan onze liefde ontrukte. Wat er ook van zij, moedig ging ze weer aan het werk. Ik bewoonde met mijn man een huis, dat voor ons beiden te groot was, en wij bezaten gelukkig meubels genoeg om haar een appartement te stofferen, drie vertrekken en een keukentje, waar ze haar dagelijkse bezigheden verrichtte; alhoewel zij en haar kinderen gewoonlijk met ons dineerden, behield zij die onafhankelijkheid die zij zo zeer op prijs stelde en zo nodig had om zich vrij te kunnen bewegen, vooral met haar reeds grote kinderen. Haar zoon vond zeer snel een betrekking op een kantoor in de stad, en ongeveer een jaar later in het bankiershuis der gebroeders Blumenthal te Venetië, waar hij verscheidene jaren gebleven is. Zij gaf les bij enkele voorname families van Padua, en ik wou dat gij horen kondet, Mevrouw, in welke bewoordingen men nu nog van haar spreekt, welke herinnering men van haar bewaart, ik zei bijna een ware verering, zodanig had zij aller genegenheid weten te winnen en de achting, de bewondering gewekt van al wie met haar in aanraking kwam.

Mevrouw, meer dan eens was haar schamel kleedje verkreukt, was haar schoeisel scheefgetrapt, maar geen voorname dame was meer dame dan zij. Niets vermocht de hoge waardigheid en de deftigheid van haar houding aan te tasten. Al haar oudleerlingen zijn gehuwd en hebben kinderen, maar niet een heeft haar vergeten en ik geloof dat het voorbeeld van haar echte deugdzaamheid en haar ongemene goedheid onuitwisbare sporen heeft nagelaten in de harten van hen, die haar kenden.

In Juli 1873 verliet ze mij opnieuw om zich te Venetië bij haar zoon te vestigen, wiens betrekking zo zeer verbeterd was, dat hij het gezin onderhouden kon. Het was een korte tijd van rust in haar bewogen leven, maar helaas, de staat van haar gezondheid liet haar niet toe er van te genieten. Zij verzwakte meer en meer en haar ingewandspijnen werden steeds erger. Zij weigerde echter volstrekt een geneesheer te raadplegen of haar ziekte ernstig op te nemen, en haar onbezweken moed, haar aanhoudende zelfverlooche-

ning waren zo groot, dat wijzelf haar ernstige toestand zeer luchthartig opnamen. Enkele dagen vóór haar dood ben ik haar nog te Venetië gaan omhelzen. Ik vertrok met mijn man op een geologische onderzoekingstocht in 't gebergte en wij doorliepen streken, waar de post ons onmogelijk bereiken kon.

Helaas! Ik vermoedde niet welk nieuws ons wachtte, toen wij te Biva aan het Gardameer aankwamen. Zij was gestorven in de armen van haar verschrikte kinderen, schielijk overleden van darmkronkel, miserere, gestorven zij die zoveel van mij gehouden had, zonder dat ik haar laatste ademtocht had opgevangen, zonder dat ik zelfs haar begrafenis had bijgewoond!

Ik kan u verzekeren dat deze gedachte mij nog steeds onuitsprekelijk pijnlijk is. Ik heb haar in het protestants kerkhof van Venetië een kleine zerk laten oprichten. De grafsteen draagt dit eenvoudig opschrift:

Everdine H. Douwes Dekker,
overleden op 13 September 1874.
Haar nagedachtenis leeft in het
hart van wie haar heeft bemind.

Wat kan er nog aan toegevoegd worden? Men schrijft er een boekdeel over of vervalt in de banale lofredenen eigen aan alle grafschriften. Deze enkele volzin is de ware uitdrukking van een gevoel, dat men niet onder woorden brengen kan.

Ziedaar, Mevrouw, de inlichtingen die ik kon verstrekken nopens de laatste levensjaren van die lieve en bewonderenswaardige Tine. Handel er mee naar goeddunken. Elk gebruik, dat er zal toe bijdragen haar in haar waar daglicht te plaatsen, haar hoge verdiensten en de gaafheid van zulk een ideaal leven van opoffering beter te laten uitschijnen, zal voor mij het beste zijn.

Ik vergat bijna u te doen opmerken dat, zo Tine's Franse brieven in spraakkundig opzicht gebrekkig zijn, zulks te wijten is aan haar mangel aan grondige kennis van deze taal. Zij spande zich in om met mij te corresponderen in een taal, die niet de hare was, terwijl ze volmaakt Nederlands en Engels schreef.

Trouwens, ondanks het gebrekkige van hun stijl blijven deze brieven zulke ware weerspiegeling van de opwellingen van haar dappere, tedere, trouwe ziel. Zij weerkaatsen haar op zulke boeiende en spontane wijze, dat zij, meer dan al wat wij er nog kunnen aan toevoegen, een juist beeld ophangen van Everdine Douwes Dekker, de zachtmoedige en ongelukkige gezellin van een beroemd dichter, van een man van genie.

Met innige groet,
Uwe
Stephanie Omboni.

XV

EERSTE VERWIKKELINGEN

MULTATULI kende blijkbaar het karakter van zijn kinderen niet, noch dat van Edu, noch dat van Nonnie. Van zijn eigen inborst zei hij op 15 Juni 1873 in een brief aan Funke, zichzelf ontledend:

„Te gebruiken, te bewerken, te buigen of te veranderen, ben ik niet. Ware dit het geval geweest, dan zou ik millionair of minister zijn, of iets meer. Zonder die volstrekte onmacht om me in m'n denkbeelden door iets anders te laten leiden dan door den eisch van die denkbeelden zelf, zou ik thans nog, even goed als vroeger, kans zien om in ordinairen zin te parvenieeren. De slimmigheidjes van 'n Fransen van de Putte staan wel beneden m'n karakter, maar waarlijk niet boven mijn begrip."

„Te gebruiken is m'n . . . talent (?) niet. Ikzelf heb er geen zeggen over. 't Is als de Paus: zóó zijn of niet zijn."

Ook zijn kinderen waren te gebruiken noch te bewerken, te buigen noch te veranderen. Ze waren eigenzinnig, eigenwillig.

Toen de moeder dood en begraven was, namen de kin-

deren het voor de dode op. Zij, Tine, was blind geweest voor die excentrieke kluchtspeler, maar Edu en Nonnie zouden „hem" eens tonen, dat haar lijdzaamheid niet op haar kroost was overgegaan.

En voor Mimi was er maar een gevoel in hun beider hart: haat, gloeiende haat.

Dat Multatuli na Tine's dood zijn beide kinderen bij zich riep en voor hun verdere ontwikkeling wilde zorgen, heeft Edu zorgvuldig verzwegen. In niet één brief over zijn vader gewaagt hij van dat belangrijke feit. Nonnie echter verklaart het, een kwart eeuw na het overlijden van haar moeder, in de autobiografische schets, die vóór haar „Stichtelijke Brieven" staat.

„Na een tweejarig verblijf te Venetië, zegt zij, verloor ik mijn allerliefste moeder. Ik bleef wanhopig achter. Nu pas begreep ik hoeveel ik bezeten had in dit heilig wezen, dat steeds waakzaam aan mijn zijde was geweest. Zij was een buitengewone vrouw, met een zielegoedheid die alle grenzen minachtend negeerde. Zulks bleek klaar uit haar houding tegenover haar echtgenoot, houding die steeds een versmelting van liefde en vergiffenis bleef. Een dergelijke heldhaftigheid droeg diepe bewondering weg, zelfs vanwege de nochtans koele Hollanders.

„In Holland is onze naam zeer beroemd, daar mijn vader een schrijver van hoge faam is. Enkele maanden geleden hoorde ik nog met ontroering uit de mond van een mij onbekende Hollandse heer de woorden: Mevrouw, u mag me geloven zo ik u zeg, dat al de zachte gemoedsteerheid uwer betreurde moeder de nochtans zo rijke genialiteit van uw vader in schoonheid overtreft.

„Ik was er door aangegrepen.

„Van zulk een schat beroofd, besloten mijn broeder en ik te Venetië te blijven. Wij hadden weliswaar een dringende uitnodiging ontvangen, om ons bij vader te gaan vervoegen, die een kleine villa aan de Rijn bewoonde. Maar wij hadden redenen tot weigeren en wij weigerden. Vader was zeer ontevreden over onze weigering en dreigde zelfs ons langs wettelijke weg te dwingen. Maar gelukkig duurde zijn boosheid niet lang; naar het ons scheen had hij

eindelijk begrepen dat wij niet begiftigd waren met de sublieme lijdzaamheid onzer gebenedijde moeder."

Onwaar is, dat haar vader toen een kleine villa aan de Rijn bewoonde; hij huisde van 1870 tot Augustus 1879 in armoedige kamertjes te Wiesbaden. Zijn boosheid duurde wellicht niet lang, zijn harteleed des te langer. Jaren lang werd hij geslingerd tussen verdriet en hoop, en steeds was hij bereid tot geldelijke hulp, voor zover hij daartoe bij machte was. Dat blijkt uit de brieven van die tijd aan Funke. Wij willen ze in hun geheel geven, als een bewijs hoe goed Multatuli en ook Mimi het met de kinderen meenden.

*
* *

Wiesbaden, 16 September 1874.

Mijn innigen dank, beste Funke, voor de *f* 100. Morgen zal ik beslissen of ik gaan kan, want ik zal moeten likwideeren als ik Non kom halen. Misschien gaat Mimi, die tegenwoordig physiek flinker is dan ik. 't Is mij in de leden geslagen, en ik heb moeite recht-op te zitten. Bovendien, als ik aan 't reizen ga, weet ik niet wanneer ik weer aan 't werk kom.

Schoon ik geen reden had om dit sterfgeval te voorzien (want haar laatste brief, van 4 dezer, sprak niet van ziekte) ging ik toch reeds lang gebukt onder verdriet van dien kant. Die zaak was zeer ingewikkeld en geheel anders dan plompe beschouwers zouden meenen. Ik kan nu den toestand nog niet overzien. Eerst moet ik Nonni hier hebben.

Ik zal mijn best doen om aan 't werk te blijven.

Er blijkt dat ik een proef van Wouter naar Haarlem gezonden had. Maar zeg eens, had ik vel tien al gerevideerd? In *mijn* legger vind ik nog verschillende fouten. Is dat al afgedrukt, in godsnaam! Ik heb den laatsten tijd veel geleden, ook vóór dezen slag al. Mijn leven is zeer moeilijk.

Hartelijk bedankt en gegroet.

t. t. *D. D.*

Ik noteer nu prompt en weet dus hoeveel ik achteruit ben.

Wiesbaden, 18 September 1874.

Waarde Funke,

Hartelijk dank voor Uwen brief. Ik zit in onbegrijpelijke moeielijkheid. Begrijp eens: na den telegram dien gij gezien hebt en die van Zondag morgen was, ontving ik van Venetië geen letter!

Ik schreef elken dag en telegrafeerde Maandag twee maal, en Woensdag weer. Geen antwoord!

In mijn brieven drong ik aan op spoedige opgave van 't noodige dáár, om te weten hoeveel ik zou noodig hebben om op reis te gaan. Want ik kon niet dáár komen zonder geld. Dan immers ware 't beter het geld, dat ik voor de reis gebruiken zou, te zenden. In 't kort, ik had inlichting noodig, om nu niet te spreken van mijn verlangen om bijzonderheden te weten van de ziekte.

Van maandag af heb ik nu niets gedaan dan wachten op post en dépêche! Ik ben zoo zenuwachtig dat ik moeite heb de pen vast te houden.

Heden morgen heb ik weer getelegrafeerd. Ditmaal aan de patroons van Eduard. Daarop kan, dunkt me, tegen 2 uur antwoord zijn. Ik vraag of-i ziek is. Zou hij met Nonni op reis zijn hierheen? Maar waarom dan niet geschreven? Elk geritsel op straat, aan de deur of in huis schrikt mij op. Hij *kon* niet op reis gaan want hij had geen geld. En zélfs als die patroons hem de *f* 100 voorschoten die ik later gezonden heb, dan nog moest hij toch daar blijven tot na de begrafenis. Onze beste Vosmaer heeft hem terstond *f* 40 gezonden en ik den eersten dag *f* 20. Maar . . . *geen bericht!* Van niets!

Na den slag van Zondag die me veel zwaarder treft dan iemand weten kan — enfin!

Nu dan, ik nam me voor sterk te zijn; en in afwachting dat ik Non zou kunnen halen, te *werken*. En 't zou gelukt zijn, als nu niet dat irritante wachten er tusschen gekomen was! Ik zit te beven van agitatie.

19 September.

Gister avend antwoord op telegram aan die patroons van Eduard. De kinderen zijn gezond, zeggen ze, en „naar Padua gereisd".

Van Eduard geen letter!

Ik moet gissen dat ze door „vrienden" tegen mij en vooral tegen Mimi zijn opgezet! En ik kan nu niet, zooals eerst in verband met m'n werk voor u, en m'n gezondheid ons plan was, Nonni laten afhalen door Mimi.

't Is om gek te worden.

Adieu.

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 22 September 1874.

Waarde Funke!

Uit Italië geen letter! Daar zitten „vrienden" achter. Maar de toestand is zoo gecompliceerd dat ik niet weet wat ik doen moet. Mimi had willen gaan om Non te halen, maar dat kan nu niet omdat er misschien vaderlijk gezag zal noodig zijn. Als ik Eduard telegrafeer: *breng* Non, 't zij tot hier, 't zij tot Verona, Innspruck of Munchen, weet ik niet of hij 't doet. Hij kan zich beroepen op gebrek aan geid. En als ik *hem* 't geld zend waarmee *ik* de reis moet doen, riskeer ik dat-i 't geld gebruikt voor andere zaken, en Non tòch niet begeleidt.

Uit 'n telegram van z'n patroons van Vrijdag, weet ik dat *mijn* brieven en telegrammen ontvangen zijn. *Heden* voor 't laatst wacht ik op antwoord... Neen, ik weet niet. Want eergister en gister schreef ik Nonni. *Zij* zal wel antwoorden, denk ik. Dat *zij* niet schreef, was zeker omdat ze meende dat Edu 't gedaan had. M'n toestand is ondragelijk. Als 't lang duurt, is 't geld dat ik voor de reis noodig heb, weer aangebroken.

Maar, hoe dit alles zij, daar zitten „vrienden" achter. Reeds merkte ik daarvan een spoor. Wees dus zoo goed bijgaande annonce in een paar kranten te zetten. 't Is me zeer onaangenaam, maar 't moet.

> Door 'n samenloop van treurige omstandigheden, en naar aanleiding van zekere symptomen, welker boosaardige strekking mij maar al te zeer bekend is, voel ik mij gedrongen bij dezen aan zoogenaamde „vrienden" te verbieden, *zich buiten mij om met m'n kinderen te bemoeien.*
>
> *Douwes Dekker, Multatuli.*
>
> *Wiesbaden, 22 September 1874.*

Ik kreeg daar 'n brief van Vosmaer waarin hij o.a. schrijft

over u. Heel goed. Voor portretten zal ik m'n best doen, want het hangt niet van mij af, geloof me. En doe met m'n werken wat ge *wilt*. Ik geef u plein pouvoir, en zal me met de uitgave (splitsing, verzameling, weet *ik* het?) niet bemoeien: ga je gang!

Hartelijk gegroet,

t. à. v.

Douwes Dekker.

Ik schreef zoo-even een brief aan Vosmaer. Ik verzoek hem die aan u ter lezing te zenden. 't Is nuttig dat *gij* weet hoe zekere zaken in elkaar zitten! En 't doet me zóó zéér, dat alles nòg eens te schrijven.

Och, 't is ook voor Mimi zoo hard. Zij verheugde zich zoo innig in 't vooruitzicht Non bij ons te zien om haar zoo gelukkig mogelijk te maken. Ik weet dat geen offer haar te groot zou zijn. Is 't nu niet vreeselijk dat „vrienden" haar die taak moeielijk maken? Want de strekking is, mijn kinderen tegen mij en haar intenemen, tegen *hàár* die voor 4 jaren 'n erfenisje geheel gebruikt heeft om Tine en de kinderen bij *mij* te doen zijn!

Dinsdag middag.

Weer een postbestelling voorbij. Geen bericht! Ik moet die annonce schrijven.

Nog weet ik niet of ik antwoord zal wachten op m'n schrijven aan Non. Begrijp goed wat de zaak is. Als ik haar appointeer te Munchen, te Innspruck of wáár ook, en ze komt *niet*, dan zit ik daar vast. En ga ik zelf dóór tot Padua, riskeer ik dat men ze van daar heeft weggezonden. Dan zit ik dáár. Ook bestaat de *mogelijkheid* (dit geloof ik *nu* niet, maar ik dacht het gister nog) dat Eduard op mijn brieven haar brengt, en me voorbij spoort.

Wat 'n verwarring! Voel je hoe hard het is, als men niet kan rekenen op z'n *eigen kinderen*?

Men wendt voor in hùn belang te handelen. Men stookt ze tegen mij op, en belet juist dáárdoor *mij* voor hen te zorgen. En dàt wordt dan weer aangevoerd als bewijs dat ik 'n slecht mensch ben!

Wat moet ik nu in godsnaam met Eduard doen? Ik verzeker je dat ik er tegen opzie hem te ontmoeten. Want, als ik m'n gemoed over z'n gedrag lucht geef, zal hij tegen Non

zeggen: „Zie je wel dat Dek niet goed voor ons is!" Ook 't bij ons nemen van Non is nu reeds 'n minder liefelijk vooruitzicht dan 't den eersten dag scheen! De taak van Mimi is nu dubbel zwaar!

't Zenden van vel 1 Havelaar wacht op beslissing over de plaatsing der noten! Uw idee is wel juist maar er zijn bezwaren. Ik kan dit *op 't oogenblik* niet beslissen, zegge op *dit* oogenblik. Ik moet alles doorbladeren en mij de noten voorstellen. Sommigen zouden onder de bladzijde kunnen, anderen niet.

*
* *

Telegram uit Wiesbaden, 23 September 1874, 10 uur 7 min. voormiddag.
Aan Funke boekhandelaar Amsterdam. (In 't Duits.)

Aankondiging in brief van gisteren voorlopig bewaren. Ik wil tijding uit Padua afwachten. Dekker.

*
* *

Wiesbaden, 26 September 1874.

Waarde Funke,

Ik heb tijding van Eduard, 'n telegram van *Venetië.*

Gisteren was ik van 'n vriendin te Padua te weten gekomen, dat de kinderen te Milaan waren. Ik gis dat ze beiden uit bestwil uit Venetië waren weggebracht, en dat ze 't hoofd kwijt waren. Althans in de dépêche staat: *notre santé meilleure.*

Blumenthal telegrafeerde: *Kinder gesund.* Dit zal gedoeld hebben op gewone ziekte, niet op hun wanhoop. Ze waren vreeselijk aan hun Moeder gehecht, die dan ook 'n voorbeeld was van liefde en zorg! Eduard seint: „Aujourd'hui reçu lettres argent."

Eerst vandaag alzoo! Er blijft nog veel opteheldere n, maar hoofdzaak is dat er geen kwade wil in 't spel is, goddank! Nu wacht ik brieven! Hij seint dan ook: J'écris détails.

Hartelijk gegroet. Je begrijpt dat ik haast maak je deze voor mij zoo aangename tijding meetedeelen. Ik was op van vruchteloos wachten.

t. t. *D. D.*

Mijn wensch is Nonni bij ons te nemen. Dit hoopt Mimi ook. Vóór ik dit beslissen kan, moet ik weten hoe zijzelf 't liefst wil, want dwang zou niet goed werken. Zijzelf hield altijd veel van Mimi (die dan ook zeer goed voor haar geweest is). Maar 't kòn zijn dat anderen haar hadden omgepraat.

Wiesbaden, 29 September 1874.

Waarde Funke!

Eindelijk brieven. Ze zijn zoodanig dat ik om m'n Nonni niet voor goed te verliezen terstond op reis moet. Ik *kan* met het geld dat ik daarvoor bewaarde, heen en terug, maar dan is er niets in huis en morgen moet de huur betaald worden. Wees zoo goed 100 gulden te adresseeren aan *Mad.* D. D.

Wat ik geleden heb is niet uittespreken. Nu of nooit mijn kind terug! Haar brieven zijn blijkbaar gedicteerd. Er staan frazen in die ze niet kende. Van Eduard sprekende zegt ze: „Mon frère" als in 'n boek. Ik verzoek Mimi u omstandig te schrijven hoe alles in elkaar zit.

Hartelijk gegroet
t. t. *D. D.*

XVI

HEEN-EN-WEERGESLINGER

„OM zijn kind niet te verliezen!"

Hij had zijn kind voor eeuwig verloren, of juister, Nonnie was toen geen kind meer. Ze was een volwassen zelfstandige vrouw, met een vaste wil en een berekend levensplan. Men denke aan het oordeel van mevrouw Omboni. De armoede en de zuiderzon hadden haar vóór de tijd gerijpt. Naar haar vader zou ze *niet* toegaan, ze zou hem eenvoudig een poosje voor de mal houden, voorlopig bij de Omboni's een schuilplaats zoeken en zich dan wel een weg door het leven banen.

De Omboni's! In de gastvrije woning van dat kinderloos echtpaar leerde zij in de lente van 1876 de 22-jarige zwartogige en zwartgelokte Francesco Bassani kennen, die op 26 Februari van genoemd jaar tot assistent was benoemd geworden bij het kabinet van mineralogie en geologie van de universiteit van Padua, assistent van prof. Omboni!

Later zou Nonnie tot zelfs de naam Omboni uit haar geheugen wissen. In gans haar autobiografie vindt men die naam niet terug en toch dagtekent dit geschrift van 1899 en had zij in 1896 van mij een exemplaar der brieven van haar moeder aan Stephanie Omboni ontvangen! Dat ze jaren onder het dak der Omboni's had gewoond, dat ze zo lang aan hun tafel mee had aangezeten, dat ze geld van hen had ontvangen, dat zij hun haar levensgeluk verschuldigd was, dat alles was het vermelden niet waard.

Ze vermoedde toen niet, dat intieme brieven zouden bewaard blijven om de ware toedracht der zaak aan het licht te brengen.

Laten wij de feiten echter niet vooruitlopen. In Tine's woning te Venetië was alles verzegeld, — ondanks Edu's hoge bankbediening, *ottimo impiego bancario (Lettere, bl. 19)* — en Multatuli vreesde dat Tine's papieren in het geharrewar zouden verloren gaan.

Middelerwijl schreef hij de Havelaarnoten, die in 1875 zouden verschijnen, tegelijk met de opdracht aan Tine, die hem thans als het ware uit het hart vloeide en de bescheiden dedikatie uit de barre Novemberdagen van 1859 zou vervangen:

Aan de diep vereerde nagedachtenis
van Everdine Huberte baronesse van Wijnbergen,
der trouwe Gade,
der heldhaftige liefdevolle Moeder,
der edele Vrouw.

In een brief aan Dr. H. C. Muller zegt de voorbeeldige Edu op 5 Maart 1908, toen 54 jaar oud, onder meer:

Mr. Carel Vosmaer,
geboren 's-Gravenhage 20 Maart 1826,
overleden Montreux 12 Juli 1888.

„De opdracht van het boek Max Havelaar aan mijne moeder is eene ware infamie. Want, of hij meende oprecht te zijn toen hij die regels schreef, en dan begrijp ik niet hoe hij de tegenwoordigheid bij zich van Mimi langer kon dulden, ofwel hij schreef die opdracht, nu ja, pour la galerie (uit pronkzucht), en dan is die geheele hansworsterij eene dubbelde infamie geweest."

Zo luidde eveneens Nonnie's oordeel. Zij ook werd dol zodra zij aan Mimi dacht en Tine is nu nog voor de reeds grijzende kleinzonen de *maltrattata nona,* de mishandelde grootmoeder gebleven.

Laten wij nu Mimi even aan het woord. Enkele brieven van haar en Multatuli aan mr. Carel Vosmaer heb ik aan de bereidwilligheid van mevrouw Everts te danken, die meer dan een kwart eeuw met Multatuli's weduwe heeft samengewoond.

Wiesbaden, Donderdag avond 17 Sept. 1874.

Beste Vos!

De Dek heeft gezegd dat ik je schrijven zou en dat doe ik werkelijk ook heel graag. Iets nieuws heb ik je helaas nog niet te zeggen. Ik meen iets nieuws uit Italië. Nu, Donderdag avond wist Dek nog niets meer dan Zondag middag. Denk hoe pijnlijk! Behalve dat eene telegram hebben de kinderen niets laten hooren. Gister middag heeft Dek getelegrafeerd met réponse payée, alleen om eens iets te vernemen, maar zelfs daarop geen antwoord. We zijn 't raden moe. Die arme Dek! Want dit wachten is erg, erg pijnlijk. We wilden zoo gaarne wat weten van de stemming etc. etc. en dan Non hier te krijgen. Ik zou 't erg graag willen, ik hoop zoo het eene voldoening zou zijn voor Dek. Non is nu 17. Zoo oud dus als uw dochtertje. 't Is 4½ jaar geleden dat we haar zagen. Wat 'n tijd op dien leeftijd! Ze was toen 'n bakvischje, lang mager bleek en blond, *nu* is haar laatste portret heel mooi. Ja, dat heb je zeker wel gezien. In alle geval ze is een lief meisje. Ik wou haar dolgraag hier hebben. Ik ben zoo bang de reis te vermoeiend zal zijn voor Dek. Heen en terug is 't 'n 70 uur sporen. Nu, we zijn nog zoover niet, maar als we zoover zijn hoop ik dat

hij mij haar zal laten halen. Sporen brengt hem zoo van streek, en de agitatie en de zorg voor overstappen en voor de bagage en de omgang (!) met kellners. Alles even verkeerd voor hem.

Beste Vos, neem me niet kwalijk maar ik schrijf je omdat Dek daar straks uit z'n humeur was, dat ik 't niet gister gedaan had. Ik toon hem nu mijn goeden wil door dit velletje papier te nemen. Ook doe ik 't wel graag, maar het is vervelend voor u, want ik denk aan niets dan aan Edu, die Dek niets laat hooren, aan de lieve Non, die ik hoop hier te krijgen, en aan die arme Tine die nu in de koude aarde ligt. *Gelooven* kan ik 't bijna niet. Arme Tine! En maakten ze nu Dek maar niet ziek door hun zwijgen, want après tout is dat nog het ergste. Lief van je dat je Edu wat geholpen hebt. Arme jongen, hij hield veel van zijn moeder en wonder was 't niet. Denk ze heeft zelfs Dek aan hem opgeofferd. Hij was haar een en alles, zelfs haar tyran.

We verwachten weldra een bezoek uit Holland, namelijk Truida Hotz. Je weet er, geloof ik, van. Zij is een heele heele oude kennis. En toen ik 62 nergens over Dek mocht spreken noch over zijn Ideën, kon ik dat heel alleen bij Hotz. Ik heb daar nog de heerlijkste herinneringen van en houd dus veel van hen. Hotz heeft heel heel veel goeds, maar hij is niet meegaand, daarom kan hij niet met Dek overweg. Op eenigen afstand gaat het goed. Nu Truida komt voor 'n dag of wat in Wiesbaden en dan zal ik haar mijn schrijverij meegeven om aan u te zenden. Je bent wel goed, Vos. In mijn drama, dat ik niet omgewerkt heb, zijn passages die mijzelf goed voorkomen, maar of 't als geheel deugt betwijfel ik. Nu je dat vooruit .... (Hier scheidt het blaadje uit.)

Wiesbaden, 22 September 1874.

Beste Vos,

Van morgen kwam je brief. Je ziet, Dek is niet weg. Waar we op wachten weet ik niet, en wat we zullen moeten doen weet ik ook niet. Hoe goed je die Roorda zóó geantwoord hebt! Neen zeker, Dek heeft zijn vrouw en kinderen niet verlaten. 't Is zeer waar wat hij je schrijft: hij zou nog geen hond verlaten en dan Tine en de kinderen. *Zij* hebben het gedaan en Eduard was daarbij de kwade geest van zijn

moeder. En weggaande hebben ze Dek benadeeld naar rechts en naar links en hij heeft nooit iets tegen Tine willen doen of zeggen. Dek is de ridderlijkheid en goedheid zelf en dat weet Edu en daar bouwt hij op en terwijl hij zijn vader ....

[Een klein strookje, vermoedelijk van twee regels, is hier weggeknipt, en wel door Vosmaer zelf, die aan een autografenverzamelaar Mimi's handtekening heeft geschonken.]

omgang zoo innemend, zoo aangenaam, zoo vriendelijk en interessant, dat zelf ik, die 't zoo goed weet, tegen mijzelve moet zeggen: Vergeet toch niet zijn *fond*!

Bah, hoe unerfreulich! Als we Non maar hier hadden! Non is goed. Hoe heerlijk haar Dek te leeren kennen en begrijpen en waardeeren. Nu doet ze dat niet. Eduard heeft geen hart dat Dek begrijpen kan en Tine was *te* vol van Edu. Ze lazen niet wat Dek schreef, niets, niets. Dus is ook Non daar niet in opgevoed. Maar haar aanleg is goed en ze is heel vlug en verstandig, althans dat was ze. Met Tine's dood ...

[Hier ontbreekt wat op het verso van het afgeknipt strookje staat.]

Wiesbaden, 4 October 1874.

Waarde Funke,

Het portret van Dek, dat Vosmaer gaarne had, is het eerst gemaakte. Wagner heeft de negatief niet meer, en wij hebben er geen afdruk van. 't Is daarom dat ik er u lastig mee val. Ik denk haast het datgene is, dat ge aan den lithograaf gegeven hebt. Hoe nu te doen weet ik niet. Ik zal 't stukje uit uw brief, dat over portretten handelt, naschrijven voor Vosmaer, dat hij weet hij er werk van maakt.

Dek zegt: Schrijf eens wat aan Funke over de kinderen. Maar dat is zoo makkelijk niet. Als men de kinderen niet kent is deze heele toedracht van zaken bijna ongelooflijk. 't Beste zal dus zijn dat ik u hun briefjes zend; dan kunt ge zelf zien. Noch weten wij niets meer dan deze briefjes. Waar zij geweest zijn op reis, wie voor dat arme lijk ge-

zorgd heeft, zijn nog steeds vragen. Dat Edu en Non op reis gingen begrijp ik in zooverre als ze naar Padua gingen. Daar woont mevr. Omboni (Stephanie), een zoogenaamde vriendin van Tine, die haar naar Italië had gelokt. 't Is natuurlijk Edu daar Non brengen wilde en ook zelf wat aanspraak vinden. Maar Stephanie was, zooals ze aan Dekker schreef, op reis in Tyrol met haar man, de arme kinderen klopten dus aan een toedeur. Hun verdere tocht begrijp ik ook niet. Edu schrijft dat ze naar Dek wilden komen. Of dit waar is betwijfel ik echter. Edu is zoo'n komiek mengelmoes van wijsheid en kinderlijkheid. Zijn brief is over 't geheel zeker welgemeend en zijn hartelijkheid tegen Dek ook. 't Verdriet heeft hem hartelijker gemaakt dan anders. Geloof me, geen kinderen verliezen meer aan hun moeder dan dezen. In de briefjes van de arme Non straalt dat niet door. Haar briefjes zijn gemaakt en boekerig, klaarblijkelijk geïnspireerd, zooniet gedikteerd door Stephanie, want die is zóó. Je kunt denken dat haar „Mr. Blumenthal sera notre tuteur" en haar plannen die ze als volstrekt uitgemaakt geeft, Dek woedend maakten. Toen wilde hij onmiddellijk gaan om haar te halen.

Haar illusie om bij zekere Mme la marquise te komen, waar ze zich een beetje met de kinderen zal bezighouden, kennen wij. Ook haar moeder had ondervinding van zulke voorspiegelingen. Arme Non, moet ze nu eerst die illusie verliezen voor ze bij ons tevreden zal kunnen zijn? Non is, in tegenstelling van Edu, zeer prikkelbaar en zeker allerminst geschikt voor 'n ondergeschikte positie en hare moeder kwam al hare kleine begeerten en neigingen zoo te gemoet, elke kleinigheid zou haar zoo dubbel en dwars kwetsen.

Daar alles verzegeld is in Venetië, Dek zeer hecht aan de papieren zijner vrouw en bevreesd is voor 't beslag dat schuldeischers op alles zouden kunnen leggen, heeft hij toch geen maanden tijd. Hij is van plan om als 'n bliksem te werken, 'n paar weken, en dan te gaan. Hij zal dan zien wat hij met Non doen moet. Haar daar laten mag hij, dunkt mij, niet. En als er te veel tegenzin is om bij mij te komen, dan zou hij haar eenigen tijd bij zijn vriend Roorda kunnen brengen, die dat aangeboden heeft. Wat mij betreft ik ben niet bang dat we haar tegenzin, haar onwil niet zullen over-

winnen. Ik houd eigenlijk erg veel van de Non, want ze heeft een lieve genereuse natuur.

Dat de briefjes van Non gedikteerd zijn blijkt o.a. daaruit, dat ze *j'ai* schreef voor *chez,* dus op den klank af, gedachtenloos.

Minnebrieven en Verspreide Stukken zijn gereed. Dekker zal ze zenden. Ook vel 1 van den Havelaar.

Hartelijk gegroet van ons beiden,

Mimi.

*
* *

Hier volgen nu nog enkele brieven van de geplaagde schrijver.

Wiesbaden, 1 October 1874.

Waarde Funke,

Ik ben niet gegaan. 't Heeft er iets van of ik door te zeggen: „ik moet weg", u geld wou aftroggelen. Welnu, 't was de zuivere waarheid. M'n koffertje stond (voor den 6n maal) gepakt, en zelfs heb ik den dienstman, die besteld was, 'n fooitje moeten geven voor 't vergeefs komen.

Ik kreeg weer 'n brief, en zou daarop *gister* gaan. Maar telkens veranderde de toestand. Wat ik daar in Italië te doen en te regelen heb, is 'n ware schaakpartij. De uitlegging zou vellen druks vullen. *Nu* gegaan zijnde, had ik Nonni niet meegekregen dan door *gezag,* en als ik haar met *gezag* bij Mimi breng, is 't verkeerd. Dan juist zou ik beter vinden haar *niet* hier te hebben. Ze is opgestookt om in Italië te blijven, en schrijft me gekopieerde of gedicteerde brieven, waarin ze o.a. van Eduard sprekende, hem „mon frère" noemt, en voorts boekerige frases, waarvan ik den auteur ken. Geloof me dat ik oorzaken had *niet* te gaan, *nog* niet.

Ik wil niet in Venetië komen voor ik de schulden, die m'n arme vrouw heeft achtergelaten, betalen kan. Dit is ook hierom noodig, wijl ik zonder dàt, me daar niet kan *vertoonen,* en eenige dagen *blijven.* Want de kwestie is niet dat ik Nonni *haal,* ik moet haar bewerken, zóó dat ze *met genoegen* meegaat. Anders is de taak van Mimi (die zich zoo verheugde in 't vooruitzicht haar te koesteren met liefde!) onuitvoerbaar.

Eergister avend heb ik — enfin, 't is te omslachtig. Den dag van gister bracht ik door in voortdurende spanning. Gaan? Niet gaan? Dépêches, brieven, 't hield niet op.

Eindelijk besloot ik mijzelf te dwingen tot 'n besluit. Ten gevolge van m'n slecht werken gedurende den laatsten tijd had ik ook hier geldelijke verwikkelingen. Ik moest bij voorbeeld kiezen of deelen om van 't geld dat nu dienen zou voor de reis al of niet m'n huishuur aftenemen. En er zijn meer presseerende dingen. Welnu, ik zei Mimi: laat alles betalen of zoover 't strekt. Dan is de spanning uit. Dan hebben we hier rust en ik zal me flink aan 't werk zetten.

Ziehier wat ik berekende. Als ik met Nonni hier kom, en ze valt dan terstond in huiselijke gêne, zou juist dàt mij verhinderen 't haar redelijk te geven. Niet rechtstreeks om 't finantieele, maar onbetaalde rekeningen, vrees om 'n huisheer te zien, maken mij onmachtig, en dit zou dan weer werken op m'n stemming jegens *haar,* juist wat zooveel overleg vereischt.

Ziehier nu m'n program. Ik wil hard werken, en haal Nonni eerst als ik geld genoeg van u vragen mag om daar behoorlijk te verschijnen. Het niet afdoen van den achterstand te Venetië is 'n wapen tegen mij. Doch ook zonder dit, ik kan me daar niet behoorlijk bewegen zonder 't noodige. Als ik den achterstand niet afdoe, zou ik me moeten wegstoppen.

Geloof in godsnaam dat ik in die vreeselijke zaak van Italië alles doe wat me 't best voorkomt. De oorzaak van 't zwijgen der kinderen is me door 'n brief van Edu (die zeer *natuurlijk* is geschreven, zelfs naïf) gedeeltelijk opgehelderd. Hij zegt: „ik weet niet recht wat we gedaan hebben, we dwaalden van de eene plaats naar de andere." Dit klopt met andere symptomen die me nu geworden. Ze waren den kop kwijt, en daarna verlegen om aanteknoopen. Natuurlijk heb ik Edu hartelijk geantwoord. Maar op Nonni's brieven antwoord ik *niet,* en dit schrijf ik hèm, zonder te zeggen waarom. De zaak is dat ik den *auteur* van haar bespottelijke brieven niet vóór den tijd indisponeeren wil. Ik zal m'n opinie daarover eerst zeggen, als ik dáár ben om spijkers met koppen te slaan. *Nu* zou ik misschien Nonni van 'n dak berooven. Verbeelje, men heeft over haar heele toekomst gedisponeerd, zonder mij te kennen. Waar

ze wonen zou, wat ze doen zou, alles! Ik kan nu niet schrijven: *veto,* voor ik de middelen heb, om doortetasten. Net 'n schaakpartij.

Nu kunt ge mij niet meer voorschieten, maar ik hoop te maken dat ge 't kunt.

Hartelijk gegroet,

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 5 October 1874.

Waarde Funke!

Hierbij vel 1 en 9 en 10 van den gekorrigeerden Havelaar. Morgen en overmorgen zend ik u de andere vellen die gereed liggen. Ik zal 't pakje niet te dik maken.

De reden dat ik zoo talmde met het terugzenden van vel 1 ligt in 't overdenken uwer opmerking over de plaatsing der Noten. Ik heb 'n lijstje van 124 stuks. En misschien komen er onder de correctie nog bij. Dit, en andere redenen doen mij na lang overleggen besluiten ze achteraan te plaatsen. Uwe opmerking dat men ze dan niet leest is in 't algemeen waar. Maar ik hoop te zorgen dat men ze *wel* leest, en er zijn waarlijk oorzaken die *in den Havelaar* noten onder de bladzijde schadelijk maken. Ze bederven den indruk omdat ze vóór den tijd *Multatuli,* den *schrijver,* op den voorgrond stellen. Dit breekt de illusie. Men moet meenen Droogstoppel en Stern te hooren. Ik heb daarover lang geweifeld. Laat nu in godsnaam maar zóó drukken. Ik zal den lezer in 'n Naschrift uitleggen, waarom dit zoo geregeld is. Ook de zoogenaamde romantische passages worden bedorven door 'n noot van taal- en volkenkundigen aard.

Minnebrieven en Verspreide Stukken volgen terstond. Ook die liggen gereed. Ge zult elken dag 'n pakket ontvangen.

Het stuk in 't Nieuws! Doe me het genoegen geen woord te zeggen van de verwikkeling waarin ik met de kinderen ben. Ik houd Q. Q. voor van Vloten. Z'n stuk is 'n uitbersting van woedende jalousie over Vosmaer's *Zaaier.* Maar zeg *gij* asjeblieft niets aan de Veer. De beschuldiging dat het Nieuws voor mij reklameert, is zeker al heel ongegrond, doch Q. Q. spreekt niet eens tegen 't Nieuws. 't Is de vraag of-i wist dat het (nog-al plompe!) stukje 't eerst in 't

Nieuws had gestaan. *Mij* deed het zeer leed dat de Veer iets partikuliers mij betreffende kon publiceeren. *Zijt gij zeker van uw omgeving?* Ik vond bij voorbeeld nu-en-dan sporen (zegge *sporen*) dat de Veer iets van mij wist of gelezen had dat ik nog niet publiek bekend mocht achten. Ik wed 3 tegen 1 dat-i de vertelling van Alonzo Ramirez gelezen heeft. Nu, dit is zoo vreeselijk niet. Maar wees asjeblieft gesloten tegen hem over mij. Dat hij niet deugt, kan ik u bewijzen. Hij gaf u zijn woord van eer dat-i met zeker stuk in 't Nieuws niet mij bedoeld had en nu beroept hij zich tegen Q. Q. juist op datzelfde stuk.

Ik vrees, ik vrees dat van Vloten zich zal indringen bij de kinderen! De vent is woedend na Vrije Studie. Ik weet dit uit mededeelingen die ik van Delft kreeg.

Over de briefjes van Nonni nog 'n opmerking. Verbeeldje, den eersten dag schreef ik aan Roorda in *Zwitserland* (d.i. halverwege Italië) om spoed te maken: „Zend gauw wat geld aan de kinderen." Hij had niets en zond m'n brief aan z'n mama. Deze goede vrouw, zelf niet rijk, zond 25 frank, die ik terstond rembourseerde, onder opmerking dat het niet om *geld*, maar om *„spoedig* geld" was te doen geweest.

En zie, nu heeft Nonni aan *mij* laten schrijven dat ze door vreemde menschen zoo geholpen wordt, iets als: „Met jou hebben we minder te maken, *jou* kunnen we missen!"

Dit was dan ook eerst-vooral de strekking der inmenging van vreemden, zoowel in Holland als in Italië. Van Vloten had zich in relatie met die „vriendin" of liever met haar man gesteld. In den Arnhemmer (Q.) noemt-i dien Omboni. 't Is 'n *komplot*. Maar geef geen inlichting aan de Veer, die geen haar beter dan van Vloten is.

Mimi dankt u wel voor „Nederland". Denk er aan s.v.p. dat ge Heloïse niet kent. Vosmaer zegt me dat velen naar haar vragen.

Hartelijk gegroet,

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 7 October 1874.

Waarde Funke!

Hierbij revisie vel 13 bundel VII en een pakje van Havelaar, vel 14, 15 en 16. 't Laatste pakje ligt gereed, en komt

volgende post. Daarna Minnebrieven en Verspreide Stukken.

Wees zoo goed bij Wansleven voor mij te bestellen alles wat er bij hem van Peripateticus verschijnt. Die schrijver is *zeer goed* op de hoogte van indische volksgebruiken. Ik heb dit gezien in z'n „Brieven" in de Insulinde. Dus: *alles* wat hij schrijft, s.v.p.

Van Nonni en Edu, na de u gezonden stukken, *niets*. Toch zond ik Eduard heden 8 dagen geleden *f* 10 „voor briefport". Ik wacht dan ook elk uur bericht. Ik vroeg hem namelijk *opgave van de schulden*. Dit moet ik weten om te beoordeelen wanneer ik me daar met succes zal kunnen vertoonen en *handelen*. Tevens was dit m'n eenig antwoord op Nonni's gedicteerde brieven. Dit is: géén antwoord. Ik verkies met die Stefanie niet in aanraking te komen. Nu is Nonni zeker verdrietig, dat ik haar niet schrijf, maar àls ik haar schrijf, en dan m'n opinie zeg over al die brutale beschikkingen buiten mij om, en over haar zotte briefjes, stel ik die Stefanie ten-toon, en risqueer dat ze Non de deur wijst, voor ik gereed ben haar te halen. Net 'n schaakpartij!

[met potlood er later tussen geschreven: Voor 't sluiten, zeer goeden brief van Eduard. Hij zelf waarschuwt me tegen die Stefanie.]

Nog eens over de Noten in den Havelaar. Och, laat het nu maar zoo blijven dat ik ze *allen* achteraan geef. Anders zou ik *nu* weer aan 't splitsen moeten gaan van wat onderaan komt en wat beter *achter* staat. Daartoe zou ik nu m'n gedachtenloop breken voor ander werk.

Dankje wel voor Mimi's stukje in „Nederland". Ik kan er niet goed over oordeelen omdat ik 't zag worden, maar 't komt me *nu* wel lief voor. En — in betrekkelijken zin — is alles wáár. Ik denk dat het hieraan de waarde ontleent die Vosmaer 't toekent, en volgens hem anderen ook.

Mijn verzoek om Heloïse's persoonlijkheid niet te ontmaskeren ligt in de vrees, dat dan deze of gene Q. daaruit munt zal slaan voor kwaadaardige artikelen. Zoodra Mimi's positie gelegaliseerd is — *zij* heeft geen zin in trouwen, maar om mijnentwil en om Non, zal 't wel moeten — mag men weten wie Heloïse is.

't Zou mij innig leed doen als men dien zachten Vosmaer

nog verder aanviel over z'n partijtrekken voor mij. Maar... ik vrees het!

Ik blijf er bij dat een eenigszins verkleinde kopie van 't portret, dat Mickiewicz te Brussel maakte, 't best zou zijn. Dat is wel 10 jaar jonger dan ik *nu* ben, doch juist daarom nader aan den Havelaar. Zoodra ik dood ben is 't even geldig als een van vandaag. Kerel, 't zit 'm niet dat ik niet poseeren wil, maar... ik *kan* niet. Uren vóór ik daartoe uitga beginnen m'n oogleden al te trillen, en — lach er niet om, 't is zoo — als ik 's morgens wakker word met het idee, straks naar den fotograaf te gaan, *vomeer* ik. Dit alles is geen tegenzin (dien ik overwinnen moet, o zeker!) maar fysisch gebrek.

Peripateticus! Ik zal hem wel eens moeten naslaan bij de noten op Havelaar.

Uw oordeel over Eduard zou mij zeer gegrond voorkomen (en *ieder*) als ik me niet herinnerde hoe m'n vrouw mij altijd waarschuwde zeer omzichtig met hem te zijn. Hij was altijd zeer vreemd. Ik erken, hem niet te begrijpen, doch dit is al bitter genoeg. Z'n brief, dien gij hebt, is weer zeer kinderlijk, niet waar?

Wees hartelijk gegroet.

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 27 October 1874.

Waarde Funke!

Ik zend gelijk met dezen de revisie van vel 1 Havelaar. Zoudt gij zoo goed willen zijn de persrevisie heel nauwkeurig te willen laten kontroleeren? Ik denk dat dit wel de laatste maal zal zijn dat ikzelf 'n Havelaar korrigeer, en wou graag dat het ding na m'n dood heel korrekt was. Dat heet: zoo korrekt als mogelijk, want korrektie is nooit gedaan. In 't vervolg zal ik de eerste proeven wat stipter nazien, maar 't gebeurt wel dat de marge dan wat vol staat met ij's of omgekeerde letters, schoon ik over de Drukkerij niet klaag, o neen! Ja, in 't vervolg zal ik beter op de eerste proef passen. Ik haast me dikwijls wat te veel om hem op de post te brengen.

Wat die opdracht aan m'n beste vrouw aangaat, zal 't wel noodig zijn dat ik dat blaadje nog eens zie. 't Zou gek zijn als er fouten waren in 't stuk van de Pène.

Wilt ge dat Opschrift netjes doen zetten? Het is mij een voldoening hàár in den Havelaar te *noemen,* en tevens doe ik dit voor de kinderen.

Eduard schreef me dezer dagen dat ze 'n paar maanden geleden 'n Zaanlandsche Courant ontvangen had (ik had verzocht haar die te zenden), waarin goed over mij gesproken werd en zei:

„Moeder is er wel drie dagen gelukkig mee geweest."

Dank voor Onzen Tolk. Ik begrijp uw uitroepingsteekens. Er is nu 'n nieuwe redaktie, schoon ik zie dat Dozy er toch nog in schrijft.

Die prins Denderah met z'n „leestafel" is terstond verschwunden, na m'n toespraakje. Toch geloof ik dat het Dozy zelf was.

Hartelijk gegroet

t. t. *D. D.*

XVII

GESUKKEL

„WANNEER men de toestanden in Nederland, omstreeks 1860, op litterair en maatschappelijk gebied, vergelijkt met die in andere landen, heeft dr. Byvanck wel terecht gezegd, dat het hier zoo dor en droog was, zoo suf en saai. En dat Multatuli de menschen heeft wakkergeschud en doen opschrikken. 't Publiek, au demeurant le meilleur fils du monde, zooals Marot ergens zegt, moet in Multatuli den genialen, en dus weldadigen schrijver zien, en vergeten de schaduwzijden zijner verschijning. Trachten *wij* niet te vergeten, alles wat hij als echtgenoot en vader geweest is? Al doen de treurige gevolgen van zijn gedrag zich nog steeds gevoelen, trachten *wij* niet te vergeten al de ellende, al het verdriet, de bittere armoede en al 't zielslijden die mijne moeder en zuster hebben doorgemaakt?"

Zo schreef Eduard aan dr. A. S. Kok uit Hoogezand op 15 December 1903.

Let wel op, hij spreekt van Nonnie, die amper zeven-

tien jaar oud haar vader van uit de hoogte behandelt en weigert naar hem toe te komen, over zich zelf beschikt en het vaderlijk gezag in niets meer erkent.

Wat Edu zelf betreft, toen hij die woorden neerschreef vergat hij, dat er bewijzen bestonden, dat Multatuli het onmogelijke heeft gedaan om van zijn zoon een degelijk man te maken.

Overigens, welke gezonde twintigjarige heeft nog ouderlijke steun nodig om zijn weg te maken?

Laten wij nu tot zijn beroemde vader terugkeren. In de herfst van 1874, te midden van al het geharrewar door het eigenwijs tegengestribbel van Edu en Nonnie veroorzaakt, werd tussen Multatuli en Mimi tot een huwelijk besloten. Men wilde aan Nonnie het argument ontnemen, dat ze toch niet bij mensen kon vertoeven, die in wilde echt leefden. Dat blijkt uit de brieven die hier volgen.

Wiesbaden, 5 November 1874.

Waarde Funke!

Ik schrijf u hoofdzakelijk om u te verzoeken mij de Oratie van prof. Doedes over 't Godsbestaan te zenden. Kemink te Utrecht. Dàt moet ik lezen! Waarschijnlijk zal ik er op antwoorden.

In Holland komen? Er is voor en tegen! Op 'n afgelegen plaats zou ik niet veel naderbij zijn dan nu hier. 't Liefst waren wij te Amsterdam, maar ik vrees dat ik door te veel aanraking daar niet zal kunnen werken. Om wat voortte-brengen moet ik leven als 'n kluizenaar. Wij beiden erkennen evenwel dat het wonen in Holland veel voor hebben zou, en we wilden 't *liever*.

Onder de redenen die ons nopen zouden, daar te komen, is ook 't *huwelijk*. Hier, waar we voor getrouwd doorgaan, zou 't hinderlijk wezen, op-eens als „verloofd" in de krant te staan. Ook heeft de formaliteit op 'n plaats, waar we niet thuis hooren, veel voeten in de aard.

Over 't geheel stuit ons — Mimi niet minder dan mij — dat getrouw erg tegen de borst. Maar . . . 't moet, al ware 't alleen om Nonni. De zaak zelf is misselijk!

Nog-eens: Holland. Ik zit erg in den brand met het decideeren, maar stel de beslissing uit tot ik wat degelijks zal geproduceerd hebben. Want *indien* we besluiten daarheen te gaan, is er in allen geval geld noodig voor de verplaatsing. Gelukkig dus dat we vandaag nog niet hoeven te kiezen. De zaak is niet gemakkelijk, want ook voor Nonni zou de overgang zeer groot zijn, en waarschijnlijk zou ik daar nog meer moeite hebben dan hier, om haar Italië te doen vergeten. 't Is voor mij een ingewikkelde historie.

Wat Nonni zelf aangaat, ook de decisie omtrent haar, moet wachten, tot ik u wat meer werk geleverd heb. Op dit oogenblik, niets kunnende doen, — ik bedoel: verhuizen of trouwen, — hoef ik ook niet te beslissen! Hoe al die dingen mij in den maag zitten, kunt ge begrijpen.

Gister met Mimi spreuken enz. kolligeerende, hadden we „Een en ander over Pruisen en Nederland" en daar ik 't goed geschreven vond, kwam in-eens de gedachte in mij op u te vragen, waaraan ge toeschrijft dat dit stuk nog niet herdrukt is moeten worden. Ligt het misschien hieraan, dat van Helden daarvan zoo véél gedrukt heeft? Het is mij een raadsel dat die brochure niet sedert lang is uitverkocht.

Hetzelfde zeg ik van de Specialiteiten bij Waltman. Die zijn zeer pikant.

Op, ik meen 1½ vel na, is nu de korrektie van bundel IV afgeloopen. Dit zal me zeer verluchten, want die kleine letter is moeilijk voor me.

Wees hartelijk gegroet van

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 1 December 1874.

Waarde Funke,

Dank voor uw prettigen brief.

Ik schreef aan den heer Meyners d'Estrey in den geest van uwe opmerking. Ik dacht wel dat-i geen permissie noodig had.

Ja, ook ik vind het vreemd dat ik nog niet in Duitschland vertaald ben. Te — ergens in Saksen — is zekere dr., die me schrijft te Leiden in Oostersche talen gestudeerd te hebben, bezig met den Havelaar. Of er ditmaal iets van komen zal, weet ik niet. Ik vernam wel al zes maal van voorgenomen vertalingen. Ook Mimi heeft er maanden aan

besteed, maar we konden er geen uitgever voor vinden. Juist op de daartoe strekkende reis, vrozen we te Mainz vast, en gedurende dien tijd wist men m'n vrouw te belezen, naar Italië te gaan!

Uw voorstel over Bloemlezing vind ik zeer goed. Ja, dàt kan! Maar we zullen dan de eventueele koopers moeten waarschuwen, dat er *ook* een-en-ander uit de vorige inkomt.

Nu ja, ronduit gezegd, er is in den almanak wel iets, dat me stuit. Ik wou dat idee maar laten rusten. Maar bloemlezing graag. Dat is ... raisonnabeler. Er is werkelijk iets liefs van te maken.

Ik wil probeeren bundel VII aftewerken. Wees zoo goed me 't overschietend stukje kopie terug te zenden. Sedert het schrijven daarvan ben ik zoo heen en weer geslingerd dat ik alweer den draad kwijt ben.

Uw voorstel omtrent Nonni is verstandig. Als ik maar zoo ver was dat ik 't kon uitvoeren. Kijk, *hier* trouwen is pijnlijk. Onze omgeving *houdt* ons voor getrouwd.

Elders trouwen, bij voorbeeld in Holland. Dit eischt 'n verplaatsing waartoe ik de middelen niet heb.

Hoe ik 't uitreken, ik heb, om spijkers met koppen te slaan, geld noodig. Daarom wou ik eerst goed en veel werk leveren. In-plaats van dat te doen, heb ik gesukkeld. Toch blijft dit nummer 1. Gelukkig dat ik (op dit oogenblik althans, maar 't verandert nog-al eens!) wèl ben. En ook ons woninkje is goed. Of ik hier plaats voor Non hebben zou, is de vraag. Of liever, dit heb ik *niet*. Dus ook dàt eischt middelen. En de reis! Hoe ik 't uitreken, eerst moet ik veel werken, en 't verdriet (of wat dan ook?) maakt dat ik niets of weinig voortbreng. Ook m'n schaken is slecht, 'n beroerd teeken! Maar ik beproef ernstig mij te genezen, volgens Millioenen-Studiën, begin van 't hoofdstuk Tableau. Mimi is, ook in dit opzicht, 'n engel voor me. Ze doet het onmogelijke om m'n gemoed in-orde te brengen. De dood mijner vrouw heeft me zeer zwaar getroffen. Maar ik erken dat ik reeds vóór dien tijd wat geknakt was. Haar vertrek naar Italië! Nu, niet seuren, dat is de weg niet!

Ik ben nog niet zeker dat van Vloten geen „galante dichtluimen" gepatrocineerd heeft. Psychologisch gesproken is hij er grof genoeg toe. En ook analogisch met ander

Prof. Dr. Jan van Vloten,
geboren Kampen 18 Januari 1818,
overleden Haarlem 21 September 1883.

werk van hem. Ik heb daar een Levensbode van hem, 'n stuk dat waarlijk degoutant is. Hij geeft het *kwasi* als *letterkunde,* dat heet: met litterarische annotatiën, die mager zijn. Maar hoe iemand zulke viezigheden kan uitgeven, begrijp ik niet. Ik maak onderscheid tusschen ondeugendheidjes (die ik volstrekt niet hard val, o neen!) en *vuiligheid.* Wat die „galante dichtluimen" aangaat, zal ik een onderzoek doen.

Ik kan aan Publiek niet zeggen hoe laag ik van Vloten stel. Want men zou toeschrijven aan rancune wat overtuiging is. Dit laagstellen betrekt zoowel z'n karakter (zie z'n zoeterige verdediging in-zake Modderman!), auteurschap uit 'n oogpunt van denkbeelden (ik heb hier geen plaats voor ontwikkeling), auteurschap als zóódanig, *de* schrijverij (dezer dagen schreef hij: Evenmin als geen kind zal ontkennen enz.), z'n taalkennis, zoowel hoogere als lagere (namelijk spelling).

Wanneer ik dat alles eenvoudig *zeg,* meent men dat ik pleizier heb in afkeuren. Als ik 't betoog en bewijs, word ik te breed. En wat krijg ik dan? „Dat wisten wij al lang!" Zoo bij voorbeeld zei hij „dat men de onwaarde van Bilderdijk's Floris niet van mij hoefde te vernemen." Welnu, tòch komt, naar me verzekerd wordt, die Floris wel voor in z'n Bloemlezing van Bilderdijks werken. Ja, zelfs daarin zouden, zegt men mij, àlle treurspelen van Bilderdijk opgenomen zijn. En 't eene is nog erger prul dan 't andere. Dat ik den Floris aanviel was toevallig. Ik greep voor de hand weg en neem aan, 't zelfde te doen, niet alleen met z'n theaterwerk, maar met elken bundel dien hij geschreven heeft. Bilderdijk *kon* niets goeds voortbrengen, want hij was 'n slecht mensch. Ik gis dat dit oordeel u te hard zal voorkomen, u en bijna allen. Welnu, ik kan 't aantoonen, en ik vlei me gezichtspunten aantewijzen waarop niemand totnogtoe gelet heeft. Maar... wie heeft geduld zoo'n zielkundige analyse te volgen? Sommigen mijner lezers hebben liever vertellingen en de meesten zouden zeggen dat ik alleen talent had voor naar beneden halen! Dit nu is *niet* waar. Ikzelf houd er niet van. Het doet me zéér. Nog nooit las ik iets over Bilderdijk waarin hij krijgt wat-i verdient. Ook Vosmaer in z'n recente (keurig gestyleerde) stukken in 't Vaderland stelt hem veel te hoog, en als verzenmaker

en als mensch. Nu 't menschzijn slaat Vosmaer over. Maar hij noemt hem 'n *dichter*! Ik zal er Vosmaer over schrijven. Doch ook zonder dit, zelfs 't onnozel Ambacht van verzenmaken verstond hij zeer slecht. Hij had zich de idiote hebbelijkheid aangewend er veel te maken. Dit gebrek zag hij, en z'n tijdgenooten voor 'n verdienste aan. *Ik* kan 't ook, maar... ik verlies de achting voor mezelf als ik me daaraan overgeef. 't Is een ziekelijke tic, niets meer. En dan nog verzen te maken, die positief leelijk zijn! Neen, dan prijs ik ten Kate en Schaepman. Ook Beets nu en dan, maar niet altijd, o neen! Tracht eens als curiosum 't gedicht te krijgen dat Beets maakte op 't jubilé van '63 of '65 (eerste restauratie òf Waterloo?) Dáárin kun je zien waarin men vervalt als men begint met *harte, smarte*!

Blijspel? 't Is me geen oogenblik uit de gedachte. Ik vrees dat alles zal uitloopen in 'n verhandeling: „Over de onmogelijkheid voor 'n hollander om 'n blijspel te schrijven."

Want... we bezitten er *geen enkel!* Kluchten, ja! Van den Bergh, met z'n „Neven", wist het wel, en beproefde 't betere. Maar geslaagd is-i niet! Dit erkent hijzelf, maar ik betwijfel of-i de oorzaken wist. Die zijn — nu, wacht de verhandeling af.

Van Waltman vernam ik niets. Zouden Specialiteiten uitverkocht zijn? Ik wou 't graag. Zeker, als hij u te veel vraagt, zou 't verkeerd zijn daarin toetegeven! Ook ik zou 't prettig vinden als alles in één hand was. Dit zij gezegd, zonder Waltman in 't minst te declineeren. Hij heeft me zeer fatsoenlijk behandeld, en ik heb 'n aangename herinnering van de relatie.

Als ik 't niet liet om de kosten — ik bedoel nu van transport — zou ik u vragen om *al* uw tooneelstukken. Maar dit kan niet. M'n zoeken is niet modellen, o neen! Integendeel, ik zou niet gaarne op iets (wat dan ook!) gelijken. Neen, ik bestudeer in zulke stukken den geest van 't publiek, de eischen van den tijd, of wat daarvoor door schrijvers gehouden werd. Maar 't best zal zijn dat ik wacht tot ik in Holland kom.

Juffrouw Kruseman schrijft me dat ze nog altijd aandringt op 't vertoonen van Vorstenschool. Welnu, mij zou 't thans, na al die amerikaansche ten-toonstelling, *niet* aangenaam wezen dat stuk gemengd te zien in... enz. Ze

is 'n beste goeie flinke meid, maar haar methode van representatie bevalt me niet. Zou dit 'n restje van Hollandisme in me zijn? In godsnaam. Over kritiek is haar oordeel *grundfalsch*. Er zijn heel andere aanmerkingen te maken! Ze slaat wel ruw maar heelemaal ter-zijde aan de kwestie.

Hartelijk gegroet,

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 3 Januari 1875.

Waarde Funke,

Ik sukkel aan m'n blijspel. Zeker heb ik al genoeg gemaakt om, de fragmenten samenvoegende, 3 of 4 blijspelen te vormen, d.i. wat de hoeveelheid aangaat, maar één blijspel heb ik nog altijd *niet*. Het is zeer moeielijk, en soms komt het me voor dat het *onmogelijk* is. Ik begrijp dat weinigen dit inzien. Bedenk ook dat ik veel riskeer. Als 't slecht of zelfs middelmatig is, ben ik m'n naam kwijt. Hoe zou men over me heen vallen! Ik kan toch niet er bij zeggen: „Nu ja, 't deugt niet, maar ik deed het om aan wat te komen!" Toch is dit de ware oorzaak van m'n volhouden, schoon 't de vraag is of ik er bij win, als ik al den tijd bereken die ik nu daarmee bezig ben. Ik ben zeker dat gij en Vosmaer van zeer veel fragmenten zeggen zoudt: *heel goed*. (Als staal zend ik je een pakje.) Welnu, al is zoo'n fragment goed (of bruikbaar), daarin zit het hem niet. 't Zou me nu eer schikken een verhandeling te leveren over de redenen waarom *in Holland* een goed blijspel 'n onmogelijkheid is, dan dat onmogelijke (?) blijspel te maken. Zend me s.v.p. die brokstukken terug, schoon 't de vraag is of ik ze gebruiken kan. Als ik 'n goed geheel in m'n hoofd heb, is 't af ook. Het *schrijven* is de hoofdzaak niet.

Je begrijpt dat ik dit alles alleen meedeel om je niet te doen denken dat ik stil zit. Ik *wurm* er mee. Als 't lukken kàn (wat ik nog altijd niet weet) is 't in-eens klaar.

Maar nu iets anders. Zie eens advertentie Nieuws 1 Januari (1609). Dat huis wilden we gaarne hebben. Wilt *gij* aan dien domine E. G. Hoever te Blarikum schrijven? Ik kon dan daar na eenig verblijf trouwen, was bij u in de buurt en had plaats voor Nonni. Ik heb veel redenen om die verhuizing doortezetten en geef u carte blanche om toeteslaan. De huur is nog *f* 65 minder dan hier, en de be-

lasting zal ook wel minder zijn. Hier betaal ik 100 gulden.

Stipt gezegd zou ik zonder informatie durven zeggen dat ik dat huis neem. Er kunnen geen bezwaartjes van ondergeschikten aard bestaan die opwegen tegen 't overplaatsen naar Holland en wel tegen ultimo Maart. De eenige vraag zal wezen of ik dien dag de middelen ter verhuizing hebben zal. Schulden heb ik hier *niet,* of niet noemenswaard. (Op 't oogenblik geen *f* 50. Alleen zit ik vast aan een jaar huur, doch ik gis dat ik daar wel af zou komen.) Tracht s.v.p. met dien domine in gesprek te komen en zoo noodig sla toe! 't Kan nuttig zijn.

Wanneer zou 't kunnen betrokken worden? Er staat *Mei of vroeger.*

Er ligt me veel aan gelegen dat ik Nonnie schrijven kan dat ik 'n kamer voor haar heb. Tòch zou ze niet kunnen komen voor we getrouwd waren. Welnu, ook daarop is dan raad te schaffen. Hier heb ik èn de ongetrouwdheid èn gebrek aan plaats.

Dat huisje zette althans één bezwaar uit den weg. Als ge toeslaat, zal ik 't goed vinden. Verlies geen tijd met heen-en-weer schrijven aan mij. Plein pouvoir.

Mooi of niet mooi van dorp of streek doen er niets toe. Ik leef *in huis,* en als ik uitga geniet ik meer van 'n *hei* dan van Parijs. Sla maar toe.

Daar komt me in den zin dat de verhuurder op kleinhollandsche manier allerlei vragen doet. Zie, ik wil niet aankomen *als* getrouwd. Dit namelijk staat het trouwen zelf in den weg. En . . . ongetrouwd? Dit zou 't fatsoen en geweten van den domine misschien bezwaren.

Ik gis dat ge 't best zult doen 't huisje te huren voor *mij* en in 't midden te laten wie ik meebreng. (Wat hem dan ook niet aangaat, maar . . . ze zijn zoo.)

Is 't noodig te zeggen dat ik later m'n kinderen wacht? Of m'n dochter? Of . . . dat ik ongehuwd aankom en later trouwen zal, *zonder te vermelden dat de aanstaande vrouw terstond meekomt?*

Ikzelf zou, dáár aankomende, terstond doen weten dat ik met Mimi trouwen zou, maar misschien voorkomt dit 't schandaal niet. Zie, ik geef niet om de opinie, maar om 't *verlies van stemming,* als men die opinie openbaart door scheldwoorden of glazen ingooien. Op zoo'n manier heeft

men Rousseau van 't eene land naar 't andere gejaagd en eindelijk tot zelfmoord gebracht.

Gij, de hollandsche verhoudingen en vooral de begrippen in 'n nieuwlichterstreek kennende, zult wel weten wat ge zeggen of zwijgen moet. Te Nijkerk ben ik 't Logement uitgejaagd omdat ik, geen lokaal-memorie hebbende, 'n verkeerde kamer was ingeloopen. De „juffrouw" — 'n wijf met 'n neepjesmuts — zei:

„Ik houd niet van dat gesnuffel in m'n huis."

Misschien was 't goed dat ik *alleen* kwam, en dat Mimi me rejoigneerde als ik er goed en wel *was*.

Mies zegt, dat kan niet, omdat ik niet alleen kan zijn. Dat 's waar.

Hartelijk gegroet en 'n goed jaar.

t. t. *D. D.*

XVIII

VERDRIET EN GEESTELIJKE ONMACHT

DIEGENEN onder mijn lezers, die de Brieven van E. J. Potgieter aan Cd. Busken Huet hebben „genoten", zullen zich herinneren dat de laatste brief *(deel III, blz. 355)* met een naschrift eindigt, dat luidt:

„Zondag acht dagen 's avonds tehuis komende, vond ik een telegram uit Venetië, waarin Eduard Douwes Dekker mij berigtte, dat „Moeder na korte ziekte was overleden." Depuis, pas un mot.

„Ik had der Vrouw zoo gaarne gegund, eenig genoegen aan hare kinderen te beleven.

„Vosmaer's bewondering voor Multatuli schijnt mij alle grenzen te overschrijden. Het is jammer: niet voor beiden, maar voor den eerste, die zich overigens in velerlei opzigt onderscheidt."

Potgieter stierf op 3 Februari 1875.

Genoegen aan de kinderen zou ook Tine niet hebben beleefd. Ze zouden haar in het hoekje hebben geduwd,

even ongegeneerd als zij het weldra de vader en Mimi deden.

In 't begin van 1875 verliet Nonnie de gastvrije Casa Omboni te Padua om naar Venetië terug te keren en er haar intrek te nemen bij „een voorname uitheemse dame", wier naam zij in haar autobiografie verzwijgt, maar die door Mimi „mevrouw de markiezin" wordt geheten.

Inmiddels was er spraak van, dat Vorstenschool in Nederland zou worden opgevoerd. In welke ingewikkelde toestand Multatuli toen leefde beschrijft volgende brief.

Wiesbaden, 20 Januari 1875.

Waarde Funke!

Dank voor al uw belangstelling en bemoeienis in die eventueele verhuishistorie! Reeds gister ontvingen wij uw briefje met het geldersche kaartje, en ik heb uren wakker gelegen met het bepeinzen der zaak. Geloof me, ze is voor mij heel moeielijk, en op dit oogenblik dezen brief beginnende, weet ik nòg niet of ik u schrijven moet: „Ga s.v.p. je gang" (en dan met *kompleete volmacht,* en belofte van goedkeuring, natuurlijk!) of wel: „Laat de zaak rusten!"

Er is namelijk veel voor en veel tegen, en al naarmate 't „voor" of „tegen" zich op den voorgrond dringt, verander ik van indruk.

't Begrip „woning" alleen besprekende, verlang ik nooit beter woninkje dan we hier hebben. Voor ons, zooals we *nu* zijn, is 't *uitgezocht.* Maar . . . plaats voor Nonni is er niet! Hiermee evenwel is de zaak niet uit! Met *gezag* wil ik Non niet hier halen, en zònder autoriteit zou 't niet gaan. Bovendien, al wou ze, ik heb er de middelen niet toe. De eenige verbetering in den toestand zou alzoo wezen dat ik *zeggen* kon: „er is plaats voor je." Maar ook dit verliest z'n kracht, omdat het plaats maken voor haar zou geschieden in Holland, 'n land waarvan zij de treurigste herinneringen heeft. Dàn zou 't wezen: ik sliep liever in Wiesbaden op den kalen vloer dan in Holland op 'n bed. Maar meer nog. Behalve den tegenzin in Holland, bestaan er werkelijk redenen die mijzelf zouden hinderen als ze dáár was. Hoe

kan ik op 'n dorp, of *buiten* 'n dorp, haar de gelegenheid verschaffen haar schilderstudiën voorttezetten? Die *verschaf* ik ook nu haar niet, maar haar op 'n dorp in Holland roepende, zou ik ze positief *beletten, onmogelijk maken.* 't Verwijt hiervoor, onverschillig of *zij* 't mij deed of ikzelf, zou me zeer drukken.

M'n toestand is zeer gecompliceerd. Toen ik u 't eerst voor dat huisje te Blaricum schreef, was 't een oogenblikkelijk élan, en ware dat doorgegaan, dan had ik me moeten schikken in de gevolgen, goed of kwaad dan. Nu, door tijdsverloop gedwongen tot overleg, is me dat overleggen zeer moeielijk. Want ook voor 't wèl verhuizen zijn redenen. Het trouwen *hier* is zeer pijnlijk. Ge begrijpt hoe stuitend het wezen zou, als *Verlobte* in de krant te staan (ieder leest hier de krant, tot meiden en schoonmaaksters toe,) terwijl men niet beter weet of we *zijn* getrouwd. En — alweer 'n verwikkeling! — aan den anderen kant zou 't huwelijk moeten hebben plaats gehad voor ik Nonni bij me roepen kon. Maar och, dàt is weer minder eenvoudig dan 't lijkt. Zijzelf is in zekeren zin buiten spel, doch de personen die haar influenceeren (begrijp dat ze *mij* ontgroeid is, wat me dan ook altijd 'n doorn in 't vleesch was!) die anderen dan zeggen haar: „foei, je vader wil je bij 'n maitresse brengen, dat 's heel onfatsoenlijk." Welnu, *zijzelf* zou zich misschien gestuit voelen als Mimi mijn *vrouw* was en dus in de plaats stond van haar moeder. Ik weet niet wèlke toestand de kinderen meer van me vervreemdt, hetzij dan als oorzaak of als pretext, of wel van allebei wàt.

Ook weet ik tot nog toe niet, of de tegenzin om bij mij te komen heet gegrond te zijn op ingenomenheid tegen Mimi. *Haar naam is nog niet genoemd.* De brieven uit Italië maken maar melding van „'t schoone land", de „vrienden daar die zoo uitstekend zijn", en vooral van de noodzakelijkheid om „haar schilderstudiën voorttezetten".

Afkeer van Mimi heeft nooit bestaan. Hiertoe was dan ook geen reden, want Mimi heeft altijd de kinderen naar vermogen goed gedaan, en gedurende 't samenzijn in den Haag was de verhouding liefdevol. Ik moet gissen dat die mevrouw Omboni daaromtrent gestookt heeft, maar nogeens *genoemd* als beletsel om bij me te komen, is Mimi *nooit.* Ge begrijpt dat *ik* er niet naar vragen wil.

Zie nu eens hoe mal ingewikkeld die kwestie is.

Aanvankelijk was mijn zeer hartelijke wensch (en ook van Mimi) Non bij ons te hebben. Maar... ze beschikte over zichzelf, en *deelde mij mee* dat ze te Venetië blijven zou. Dit maakte mij ontevreden, zoowel 't blijven daar, als 't beschikken. M'n wrevel over dit laatste bestaat *nog*. (Ik schreef Nonni geen letter na dien tijd.) Maar of ik *nu*, vooral in verband met de verhouding tot Mimi, haar nog altijd bij me hebben *wil*, liever of ik dat willen *moet*, is de vraag.

Ik ben nu eenmaal niet in gunstige omstandigheden. 't Schijnt dat Nonni daar te Venetië bij die „bijzondere vriendin van Moeder" in 'n rijk huis is. (Ik had nooit van die bijzondere vriendschap iets gehoord!) Wanneer nu Non met liefde naar me toe was gekomen, zou mijn betrekkelijke armoed noch haar gehinderd hebben, noch mij *voor haar*. Dit eerste zou *nu* wel 't geval zijn. De velerlei ontberingen bij voorbeeld die Mimi zich oplegt (en zeer tevreden draagt) zouden op Nonni een geheel anderen invloed hebben, of *ik* zou 't anders opvatten. Gedurig zou ik het verwijt meenen te hooren „heb je me dáárom hier laten komen?"

En hoe moeielijk wordt bij dit alles de taak van Mimi! Bij 't vernemen der doodtijding was zij opgetogen in 't vooruitzicht, alles voor Nonni te doen. Ik ben zeker dat ze zich, zooals men 't noemt, „de brokken uit den mond zou gespaard hebben" om háár genoegen te doen. Zóó'n hartelijkheid is nu onmogelijk geworden. Mimi zegt dit niet, maar *ik* zeg het.

Om aan deze verwikkeling 'n eind te maken zou ik in omstandigheden moeten zijn die mij toelieten 'n reis naar Italië te maken, en dáár Nonni te *spreken*. Ik zou dan weten wat haar vooruitzichten en wenschen waren, en kunnen beoordeelen of ik, met meer of min pressie dan, mocht aandringen op haar komst. Met genoegen deed ik zoo'n reis *niet*, vooral omdat ik vrees dat de uitslag me diep wonden zou. Maar dan wist ik waaraan me te houden. Sedert lang was mijn voornemen *door goed werken* wat vooruit te komen. Maar tot nog toe lukt het niet. Ik worstel met de geestelijke onmacht die 't gevolg is van deze (en andere) beroerdheid. Wat ik onder dat vergeefs pogen lijd, is niet uittedrukken. Physiek ben ik vrij wel, maar m'n gemoed is

geknakt. Toch blijf ik volhouden in 't beproeven. (Dat blijspel!) Meen niet dat alleen die treurige zaak met de kinderen me zoo aantast, o neen! De loop die de uiting der pers bij voortduring neemt, is me zéér grievend. Ik erken dat ik wat verbetering verwacht had na Vosmaers hartelijke poging, maar ik zag er weinig van. Integendeel, ik neem geen krant of tijdschrift op zonder intezien dat het schreeuwend plebs me van de baan dringt. Uw Nieuws doet dapper mee. Wat is dat weer voor een kwajongensachtige aanval in 't laatste Zondagsblad? Ik weet niet waarover ik me meer moet ergeren, over de booze bedoeling, of over de onbekwaamheid waarmee ze geuit wordt. Die „19-jarige (?) meisjes met rozeroode lippen (?)" en die vergelijking met Vondel, kijk, 't is curieus! Krijgt de schrijver van zoo-iets *honorarium* voor z'n prullen? Jammer van 't goeie geld! En, zoo pretendeert-i, *hij „behoort tot de weinige mannen die litterarisch beter ontwikkeld" zijn* dan die meisjes van 19 jaar met de rozenroode lippen! He, dan moest *die* man eens wat leveren dat, naast Vondel, 't lezen waard was! Hoe jammer, en hoe onbelangzuchtig dat iemand, die zoo hoog staat, zooveel hooger dan ik bij voorbeeld (en dan die 19-jarige meisjes) z'n naam verbergt! Als fabriekmerk van schrijverij moet die naam goud waard zijn!

Enfin, we zijn met het huisje bezig! Ge wilt u de niet geringe moeite getroosten (in Januari nogal) de aangeboden woningen te gaan bekijken.

Nog-eens, als die zaak te Blaricum ware doorgegaan, was de tweestrijd uit geweest. Nu komen mij de bezwaren gedurig voor den geest. Al te vèr van Amsterdam zou geen doel treffen, en *niet ver* was ik geen dag veilig voor bezoek! Ik moet bedenken dat ik hoe langer hoe ongeschikter word met menschen omtegaan. Zijn ze plomp en grof dan erger ik me ziek, en in 't tegenovergesteld geval ben ik terstond te fideel, te open, te toeschietend, waarvan ik dan naderhand last heb.

Ge zegt: als 't eventueel gehuurde je niet bevalt, ben je'r met 3 maanden af. Dit zou waar zijn, maar juist dat weer verhuizen is geen kleinigheid, en zelfs 't zoeken naar iets anders is heel irritant. Een woning, waar ik zoo rustig en ongedeerd zit als nu hier, vind ik zeker niet.

Kijk, was de zaak aldus: door 't huren van 'n huisje zou ik Nonni bij me krijgen (dat heet uit vrijen wil en met hartelijkheid van weerszij) dan was de decisie makkelijk. Maar zoo is de zaak niet, helaas!

Nog iets. De kans dat ik eindelijk goed aan 't werk kom, wordt door verhuizing, en *door 't vooruitzicht op verhuizing* niet beter. Reeds nu ben ik geagiteerd door de aanstaande bereddering om aan meubels te komen. Wat we nu hier hebben is wel zeer onvoldoende, maar niemand ziet me hier, ik heb hier niets optehouden. De zoogenaamde fatsoenlijkheid in Holland kost geld, vooral in 'n praterig dorp.

En god weet hoe lang 't duren zou eer ik, als hier nu, 'n rustig hoekje had! Want dat m'n geest stomp is ligt niet aan de woning, (sedert Lebak had ik 't zoo goed niet!) maar aan allerlei verdriet van buiten af.

Beste kerel, laat de huisjezoekerij rusten, tot ik eerst goed werk zal geleverd hebben.

Ziedaar, ik moet u toch 'n decisie geven. Zoodra ik, na wat produktie, me wat beter roeren kan, kom ik op de zaak terug.

De mededeeling in de Utrechtsche Courant, dat de „auteur waarschijnlijk de eerste opvoering van Vorstenschool" zal bijwonen, was me iets *nieuws*. Dat het stuk zou gespeeld worden, had Mina Kruseman me geschreven, en 't deed me na al 't lawaai dat ze maakte, *geen genoegen*, wat ik haar dan ook ronduit antwoordde. Zeg hiervan niets.

Wees hartelijk gegroet en bedankt.

t. t. *D. D.*

XIX

TWEEDE HUWELIJK

IN haar nooit volprezen brievenuitgaaf neemt Mimi een paar brokstukken op van een epistel aan Vosmaer, dat zeer zeker van Januari 1875 dagtekent, zoals men gemakkelijk uit de feiten kan opmaken. Het weggelatene schijnt mij merkwaardig genoeg om hier een plaats te krijgen.

Dat Vorstenschool, zegt de dichter, nu eindelijk zal gespeeld worden, doet me maar half genoegen. Vooreerst om al de bereddering die daarbij is te pas gebracht, ten tweede omdat het hoog honorarium zeer nadeelig zal werken op 't aantal voorstellingen, en alle kans op popularizeering van 't stuk afsnijdt.

Ook voor mij heeft Mina Kruseman, natuurlijk uit bestwil, maar *tegen m'n zin*, *f* 25 per voorstelling bedongen. Met andere woorden ikzelf werk nu aan 't smooren mee. Bovendien, Vorstenschool is *gedrukt* en publiek domein. Die direkteuren kunnen zeggen dat ze mij 'n aalmoes hebben gegeven. Je begrijpt dat ik Mina Kruseman niet graag désavoueer. Zelfs is dit *onmogelijk,* want ik beloofde haar eenmaal, haar niet tegentewerken. Nu schijnt zij te meenen, dat ze mij 'n groot pleizier heeft gedaan (schoon ze wist dat ik tegen het honorarium was!) en ik ben er verdrietig over.

Mijn tegenzin in die *f* 25 is zeer verklaarbaar. Indien er kwestie was van *veel* voorstellingen (stel eens 100) dan nam ik dat geld graag aan. Maar onder de gegeven conditiën (verhoogde prijzen, denk ik!) zal 't aantal representatiën heel gering blijven. Dit kan niet anders! Dan heb ik voor 3, 4 of 5 maal *f* 25 verplichting aan die directeuren, en . . . zelf meegewerkt om de voortzetting der zaak tegentegaan. Ik mag nu Mina Kruseman niet tegenwerken, maar ik zeg je, 't zou me *pleizier* doen als nu 'n andere troep, zònder humbug en zònder verhoogde prijzen, 't stuk opvoerde!

Ik heb Mina Kruseman knorrig geschreven (knorrig, niet dáárom, schoon ik 't haar wèl zeg dat ik spijt van de zaak heb) maar ze schijnt niet te antwoorden. 't Spijt me, maar ik kon en mocht niet anders!

Nog-eens 't artikel: hulp aan „vrienden". Ik schreef je onlangs dat er een brief aan mij moest weggeraakt zijn, waarin een wissel. Zeker koopmanshuis, namelijk August Schröder, vroeg me waarom ik dien wissel niet presenteerde. Hij had er sedert jaren advies van uit Batavia. De nemer was nu in Duitschland ergens (hij gaf me naam van man en plaats op, maar ik wil 't nu niet opzoeken). Ik schreef heel beleefd aan dien heer, dat ik zeer dankbaar was voor z'n lieve intentie, dat ik werkelijk eenige jaren geleden,

door 't bankroet van m'n uitgever, honger leed en z'n wissel graag zou aangenomen hebben, als ik hem *toen* ontvangen had, maar *nu* enz. De man antwoordde heel vriendelijk, en insisteerde op 't aannemen, maar ik hield vol. Et bien m'en prit. Onder de „vrienden", die aan die *f* 100 hadden bijgedragen, was Cohen Stuart! Bedenk ook gij toch dat zulke dingen meer kunnen voorkomen! Juist dit is een der redenen, waarom die gemeene van Vloten me zoo treffen kan, dat hij *misschien* kan *voorgeven* m'n vrouw te hebben geholpen. Ik gis zelfs dat al z'n aanvallen geen ander doel hebben dan mij tot antwoorden te dwingen, om dan *die* zaak, en waarschijnlijk *zeer valsch,* te openbaren. Wat al pijnlijke dingen, niet waar?

Van al de stukken die Versluys in z'n Schoolblad aanhaalt, heb ik geen enkel gelezen. Ook niet den Tijdspiegel waarin, naar ik hoor, Admiraal me behandeld heeft.

Zeg, ik begrijp niet hoe van Vloten U en mij *durft* ignoreeren in z'n Bloemlezing. Voor welk Publiek schrijft toch die man? 't Moet toch het drukloon opbrengen! Er moeten dus lezers, liefhebbers, geestverwanten zijn! Dit hindert me zoo. Mocht gij, vroeger of later, genoodzaakt zijn hem te antwoorden — och, à quoi bon?

*
* *

Niets is geheel zóo, zóo of zóo. Altijd vinden we bij 't zoeken naar de oorzaken der dingen 'n beetje van dit en 'n beetje van dàt. Zie, ik kan niet zeggen dat de onmacht waarover ik klaag, nog altijd 'n rechtstreeks gevolg is van diè aandoeningen. Maar 't een komt bij 't ander. Nu moet ik zeggen dat *sedert langen tijd* de oorzaken van stoornis elkaar zoo onophoudelijk opvolgen, dat ik niet meer weet welke daarvan de hoofdrol speelt! We zijn gezond en ons woninkje is zeer goed, d.i. zoolang er geen kwestie is om Nonni bij ons te krijgen. Op 'n manier . . . straks meer daarvan: er is voor haar, al klinkt dit vreemd, meer noodig. Nu, behalve die gezondheid en onze kamers loopt me gedurig alles tegen. Van groote zaken spreek ik nu niet, schoon 't de vraag is of niet de kleine door grooter invloed de grootere zijn! De pers (ook na uw Zaaier!), het voortdurend ignoreeren van m'n betrekking tot de indische zaken, de

vuile aanvallen van v. Vloten, andere dito dito van onbekenden, 't zwijgen van Heemskerk, en meer dingen! Waartoe alles optenoemen?

Tot Mina Kruseman toe doet me verdriet aan. Ik schrijf er u maar niet over. Als je m'n verstoordheid niet billijkt, zou ik vruchteloos werk doen, en omgekeerd beschuldig je hàár, wat ik ook niet pleizierig vind. Ik heb 't land op haar, en voel er smart over. Ei zie, daar heb je nu al iets van wat ik zoo even zei over 't aannemen van hulp. Met allerliefste gulheid kwam ze mij tehulp. Nu meen ik reden te hebben van verstoordheid. Wat moet ik nu doen?

Wat Feringa aangaat ... Kijk, ik spreek hem vrij van booze bedoeling. Maar wat helpt me dit als-i me plompheden aandoet? Sans comparaison (want hij is geen ezel) denk ik aan 't onjuiste: „Stoor je aan 't schoppen van 'n ezel niet." Aan welke schoppen moet of mag men zich dan wèl storen? Vlinders schoppen niet.

Nog-eens, hij is waarlijk geen ezel. Maar dat iemand met goede intelligentie in 't abstracte zoo godvergeten plomp kan zijn in iets van dagelijkschen aard, is toch kurieus. Waarom kan hij (nu en dan) 'n filosofisch vraagstuk of begrijpen of oplossen, en niet 'n zaakje dat ieder gewoon fatsoenlijk-opgevoed kind hem zou kunnen leeren? Ziehier hoe 't in elkaar zit. Ik moet het u wel uitleggen, anders verdenkt ge mij van overdreven prikkelbaarheid. Ik schreef het aan Versluys ook.

Bedenk dat ik van uw welwillend plan niet het rechte wist. Je schreef kort na nieuwjaar: „'t Jaar stelt zich goed in. Eerstdaags zend ik je 'n paar honderd gulden."

Het deed me al en niet genoegen tegelijkertijd. Dan eens dacht ik: och, doe 't *niet,* dan eens betrapte ik me op 't maken van 'n begrooting. Daarop stond 'n sommetje aan Eduard voor zijn verjaardag en ... hemden voor Mimi en mij! Maar ik weifelde. Daarom ook schreef ik niet. Hoe dit zij, ik dacht allen ...

*
* *

Hier is een strookje afgeknipt. De rest ontbreekt. Het is zeer waarschijnlijk dat Vosmaer hem kort daarna de paar honderd gulden zal hebben gestuurd en het Rotter-

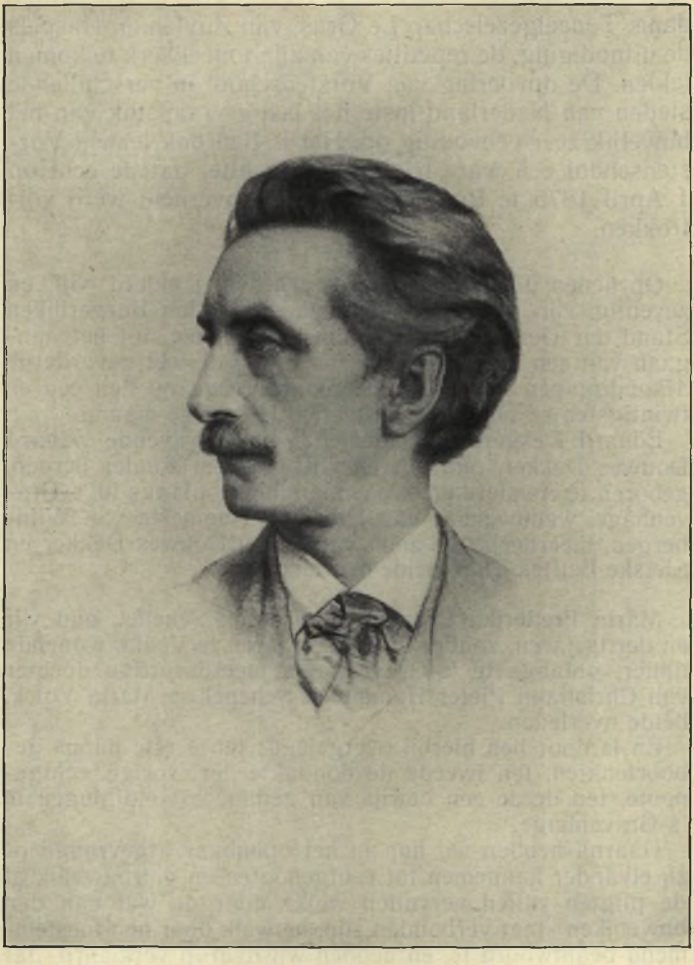

Multatuli in 1875, door Aug. Allebé.

dams Toneelgezelschap Le Gras, van Zuylen en Haspels de uitnodiging, de repetities van zijn toneelwerk te komen leiden. De opvoering van Vorstenschool in verschillende steden van Nederland loste het lastig vraagstuk van het huwelijk zeer eenvoudig op. Het is dan ook terwijl Vorstenschool een ware triomftocht inzette, dat de echt op 1 April 1875 te Rotterdam door de overheid werd voltrokken.

Op heden den eersten April achttien honderd vijf en zeventig, zijn voor ons, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der Gemeente Rotterdam, verschenen, tot het aangaan van een huwelijk, waarvan de bij de wet gevorderde afkondigingen alhier hebben plaats gehad op den een en twintigsten en acht en twintigsten der vorige maand

Eduard Dekker, zich noemende en schrijvende Eduard Douwes Dekker, oud vijf en vijftig jaren, zonder beroep, geboren te Amsterdam, wonende alhier, onlangs te 's-Gravenhage, weduwenaar van Everdina Humberta van Wijnbergen, meerderjarige zoon van Engel Douwes Dekker en Sietske Eeltjes Klijn, beide overleden

en

Maria Frederika Cornelia Hamminck Schepel, oud vijf en dertig jaren, zonder beroep, geboren te Venlo, wonende alhier, onlangs te 's-Gravenhage, meerderjarige dochter van Christiaan Pieter Hamminck Schepel en Maria Volck, beide overleden.

En is door hen hierbij overgelegd: ten eerste hunne geboorteakten, ten tweede de doodakte der vorige echtgenoote, ten derde een bewijs van gedane afkondigingen te 's-Gravenhage.

Daarna hebben wij hun in het openbaar afgevraagd of zij elkander aannemen tot echtgenooten en getrouwelijk al de pligten zullen vervullen welke door de wet aan den huwelijken staat verbonden zijn, hetwelk door hen toestemmend beantwoord is, en hebben wij daarop verklaard, dat zij door den echt aan elkander zijn verbonden, in tegenwoordigheid van Christiaan van Helden, oud vijf en dertig jaren, boekhandelaar, wonende alhier, Alexander Leonard Baron van Plettenberg, oud dertig jaren, journalist, wo-

nende te Delft, Frederik Hendrik Arend Pool, oud negen en twintig jaren, officier van administratie bij de Marine, wonende te Schiedam en Meester Carel Vosmaer, oud negen en veertig jaren, zonder beroep, wonende te 's-Gravenhage.

En is hiervan door ons opgemaakt deze akte, welke na voorlezing is onderteekend door ons, met de partijen en de getuigen.

Douwes Dekker, M. F. C. Hamminck Schepel, C. v. Helden, A. L. baron v. Plettenberg, Pool, C. Vosmaer, Viruly.

Te Rotterdam maakte Multatuli kennis met de bekende toneelspelers de gebroeders Haspels (Jakob M. Haspels, 1829–1897 en Dirk I. A. Haspels, 1837–1903). Het was vooral Jakob, die veel sympathie voor de dichter gevoelde en tot aan diens dood met hem in zeer vriendschappelijke briefwisseling bleef.

De repetities voor de eerste opvoering waren uiterst verzorgd. De schrijver benuttigde die enige gelegenheid om te doen uitschijnen, wat hij in zijn werk had gelegd. Alleen Mina Kruseman wilde niets van hem leren en zag dan ook haar spel door de critiek algemeen afgekeurd. Al vertolkte zij koningin Louise, toch leed het stuk er weinig door, omdat de medespelers, Jakob Haspels als van Huisde, Dirk Haspels als koning George, Legras als Schukenscheuer, mejuffer Baart als Hanna uitstekend waren.

Ondanks de overprikkelde toestand van zijn zenuwen hield hij zijn briefwisseling aan. Op 18 Februari 1875 schreef hij een brief aan August van der Ghinst, leraar aan het staatsgymnasium te Brugge, waarschijnlijk over de onwil van Edu en Nonnie. Van dit epistel is niets overgebleven dan het omslag, waarop de hand van de oude van der Ghinst dat éne veelzeggend woord noteerde: „verzengd". Dat zulks op verzoek van de dichter geschiedde, lijdt niet de minste twijfel.

Twee dagen later schreef Multatuli volgende brief

aan een dame, wier naam mij onbekend bleef. Hij werd in het *Jaarverslag 1934* van het Multatuli-Museum afgedrukt.

Rotterdam, 20 Februari 1875.

Mejuffrouw!

Eerst heden ontving ik Uwe zeer aangename letteren van den 17en, die me van Wiesbaden, waar ik inderdaad woon, werden toegezonden. Ik ben namelijk hier, om de repetitiën van Vorstenschool bijtewonen, welk stuk eerstdaags te Utrecht en hier (ook later wel elders, denk ik) zal gespeeld worden.

Ik ontvang veel brieven! Daaronder zijn er die — hoezeer *oppervlakkig* op den Uwen gelijkende — daarvan afwijken in eene hoofdzaak: in eenvoud! Uw lieve eenvoudige toon trof mij, en even eenvoudig, doch welgemeend ook, antwoord ik dat ik u vriendelijk *dank zeg*.

Het is wáár, wat gij zegt: ik had, en heb, veel bitters te verduren. Maar zooals ik in de opdracht van den Havelaar zeide: „il y a l'heure des compensations." Als zoodanig dan ook beschouw ik Uw hartelijk schrijven.

Ook trof me Uw *naam*. Everdine heette mijn arme lieve vrouw, mijn beste Tine! Ik zal, — o.a. om mijn Nonni, die nu al 'n heel meisje is, bij mij te kunnen nemen, — weder moeten huwen. Welnu, *u* zeg ik, dat zij, die hieruit opmaken dat het verlies mijner Tine me niet treft, zich zeer vergissen. Hàár overlijden is mij 'n *beslissende* slag, 'n zedelijke doodwond. Genezen zal die wond nooit. Al wat ik in den Havelaar over onze innige verhouding schreef, was de waarheid. Dit weet ieder die ons *inderdaad* kende, niet de velen die *zeggen* mij te kennen, omdat ze mij misschien 'n paar maal in 't publiek hebben gezien. Vergeef mij deze uitweiding waartoe Uw naam mij aanleiding gaf. Die naam roerde mij.

Na zeer beleefde groete heb ik de eer met hoogachting te zijn,

Uw Ed. dw. dienaar
Douwes Dekker.

Na zijn terugkomst te Wiesbaden trachtte hij opnieuw zijn kinderen bij zich te krijgen. Maar ik heb geen brie-

ven uit dit tijdperk tot mijn beschikking om die bewering te staven. Het epistel aan Funke, dat op de brief van 28 Januari 1875 chronologisch volgt, is niet gedagtekend, maar waarschijnlijk uit het najaar van 1876.

Wiesbaden, Maandag middag.

Waarde Funke!

Ik heb inderdaad 'n blaadjen of 10 kopie daar liggen, maar ik sukkel met overwerken omdat ze me niet bevallen. Ik dacht eergister, gister en nu ook weer, *heden* te verzenden maar vrees weer dat ik niet klaar kom. Wonder is 't niet dat ik sukkel. De korrespondentie met Venetië is *treurig*. Ik krijg allerlei uitheemsche wijzigheden te slikken, en kan m'n ware meening niet zeggen, omdat ik dan de laatste banden verbreek, want ik zou heel bar moeten schrijven. Vandaag 'n brief van Nonni, die altijd zoo'n lief kind was, zóó pedant en impertinent, dat het schande is. „Men" heeft haar opgestookt tegen Mimi, en ze weigert hier te komen. Dit is zeer hard voor Mimi die er zich zoo'n fête van maakte haar hartelijk te ontvangen en te behandelen! En voor mij ook!

Van Eduard's overkomst geloof ik nu niets meer. Och, we hadden al rondgezien naar een ruimer woning! Moet ik nu weer denken dat die heele zaak maar 'n verzinsel was om 't verzoek om 'n beetje geld in te kleeden? Nonni *zegt* dit niet uitdrukkelijk, maar ik maak 't op uit haar brief. 't Schijnt wel dat ze haar broer niet bezwaren wil, en toch niet meeliegen. Zij is zeer oprecht, tot het impertinente toe!

Ik hoop nog altijd vandaag kopie op de post te doen, al is 't na 't uur van dezen.

Mag ik weten wie de schrijver van de „Brieven uit Spanje" is? Daar steekt *veel talent* in, juist van de soort die bijna overal ontbreekt. Die man kan *zien, opmerken* en *teekenen* wat-i ziet en opmerkt. Ik zal * * * * * verzoeken hem in z'n „Brieven aan 't jonge Nederland" in den Spektator 'n pluimpje te geven. [Daarnaast staat in potlood, van Funke's hand: Postma.]

't Doorgehaalde * * * * * was 'n naam dien ik niet noemen mag. Ik heb 't beloofd, al weet ik niet waarvoor die mysterie noodig is. Maar „Paulus" kan er zijn redenen voor

hebben die mij onbekend zijn. In allen geval moet ik woord houden.

Z'n laatste stuk tegen „aanhalen" (zegge bladzijden vullen met citaten) is weer zeer goed! Jesis, wat verveelt me de Veer!

Hartelijk gegroet,

t. t. *D. D.*

Uit het jaar 1877 dagtekenen een zevental brieven aan Funke, die verdienen openbaar te worden gemaakt, in hun geheel.

Wiesbaden, 9 Februari 1877.

Waarde Funke!

Wat ik je nu schrijven ga, klinkt ongelooflijk, en toch is 't waar. Eerst heden avend las ik je brief *van den vierden Januari.* Ik ben u nu twee dingen schuldig: groote dankbaarheid voor den inhoud van dien brief en 2° wat uitlegging van dat verzuim. Het moet u zonderling voorkomen! Nog-eens: de waarheid *is* het dat ik nu eerst dien brief las, of: *nog niet eens.* Eerst *nu* zag ik uw rekening courant, en verbaasd riep ik Mimi er bij. Wat moet ge wel van mij gedacht hebben, dat ik geen woord van dank gaf op zoo'n behandeling der zaken uwerzijds? En . . . ge hebt me nogal door Mimi laten vragen of ik de rekening courant akkoord vond, waarop ik heel droog door haar heb laten antwoorden: „wel zeker!" of zoo-iets. Heeft ze 'r nog bij gezet: „O, dat spreekt vanzelf, zeker heeft *F.* de Bloemlezingen veel te laag berekend", waarop zij, uw brief hebbende ingezien, zeide: „Vijftig gulden" en ik antwoordde: „Zie je wel, ik had gerekend op ± *honderd* gulden!" Dat was alles wat ik van uw rekening courant wist. Mimi, die 't saldo gezien had, zonder de posten nategaan, vond er dáárom niets in dat zeer in 't bijzonder haar opmerkzaamheid trok, omdat zij meende dat daarmee zouden verrekend zijn: 1° de korrektie van bundel V en de geheele bundel VII. In één woord, wij beiden wisten niet, dat gij de edelmoedigheid hadt gehad, mij over 1876 weer te krediteeren met *f* 500 voor „aandeel in de winst". Ik ben er perplex van, beste kerel! En dan nog zoo eenvoudig te vragen of de gezonden rekening courant akkoord is. Ja, met *f* 500 *minder voor mij*

zou ik hem akkoord gevonden hebben! Ik vond het bedragje voor de Bloemlezingen al zoo laag, en *dacht niet aan aandeel in de winst!* Dat ik in 't algemeen daarop geen aanspraak heb, spreekt van zelf, maar nu na m'n tobberig werken, en na de verhooging op *f* 50 per vel, neen, ik dacht er niet aan!

Nu 't andere: de oorzaak van m'n uitstellen om uw brief te lezen. Sedert 2 Juni 1870 sidder ik bij elken brief dien ik ontvang. Ik zat toen (niet veel beter dan onder opzicht van de policie, althans m'n gangen werden bewaakt) in 'n hotel te Mainz. Na allerlei vruchtelooze korrespondentie (met Schadd, Gualtherus Kolff, Straatman, den redakteur van 't Noorden) meende ik eindelijk geslaagd te zijn, m'n vrouw en kinderen, die in den Haag op hulp zaten te wachten, te helpen. 't „Noorden" zou m'n Millioenen-Studiën opnemen, en daarvoor 20 gulden 's weeks betalen. Kolff en Schadd hadden geweigerd 200 gulden (of 300, dit weet ik niet meer) voorteschieten op 3 acten van Vorstenschool. En hadden ze nog maar terstond geweigerd! Maar de onderhandeling duurde weke*n,* schoon ik herhaaldelijk schreef dat er haast bij de zaak was, want m'n vrouw en kinderen hadden niet te eten. Nu dan, eindelijk raakte ik klaar met Millioenen-Studiën, en ondanks de zeer pijnlijke omstandigheden waarin ik dat ding opzette (o vreeselijk!) was ik zoo gelukkig m'n vrouw en kinderen in-staat gesteld te hebben in Holland te blijven. Ik schreef hun 'n zeer opgeruimden brief! Toen Mimi dáár kwam, vond ze dien brief op de tafel en niemand in huis dan de meid. „Mevrouw en de kinderen waren weg!" Ze waren door „vrienden" in staat gesteld naar Italië te reizen, maar Eduard moest z'n „woord van eer" geven (toen 16 jaar, dus 'n kind!) dat ze 't daarvoor noodige geld niet aan mij zouden zenden, en dat ze mij op de reis niet bezoeken zouden! Ze zijn me dan ook te Mainz voorbij gereisd, terwijl ik *in dien toestand* de Millioenen-Studiën schreef. Vóór ik nog van Mimi hoorde hoe ze daar in den Haag 't huis verlaten vond, ontving ik 'n brief van m'n vrouw uit Innsprück. Ze schreef dat ze, *letterlijk uit honger van de kinderen* genoodzaakt geweest was, toetegeven.

Sedert dien 2n Juni beef ik bij 't openmaken van brieven, en ik voel me over 't geheel door die gebeurtenissen ge-

knakt. De meeste brieven leest Mimi, en ik vraag haar naar 't stipt noodige, of dat zegt ze mij ongevraagd. Ik zie nu uit uw brief dat ze mij daaruit heeft voorgelezen wat ge schreeft over 't Verhaaltje: de twee Vondelingen, waarvoor ge haar ook meer dan dubbel gehonoreerd hebt! Och, ik hoop zoo innig dat het u blijve goed gaan, voor u en de uwen in de eerste plaats, en voor mij ook. Geloof dat ik u hartelijk dankbaar ben voor uw grootmoedigheid.

En zoudt ge nu de goedheid willen hebben, mij 200 gulden te zenden en *f* 100 aan

Mr. Eduard D. Dekker,
banco Blumenthal
Venezia.

Er is kwestie dat hij hier komt, en dat ik pogingen zal aanwenden om hem naar Indië te laten gaan, of — neen, ik weet niet. Ik ga zeer gebukt onder die zaak, van dien 2 Juni af. *Ik ben niet wel,* en wou dat ik òf beter òf veel erger was. *Die* zaak, mij door „vrienden" bereid, heeft mij 'n nekslag gegeven.

Wees hartelijk van ons beiden gegroet, vooral ook uw lieve vrouw. t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 18 Februari 1877.

Beste Funke!

Dank voor de *f* 200 die ik alweer prompt op m'n verzoek ontvangen heb. En ge schrijft, ook de *f* 100 naar Venetië gezonden te hebben. Hartelijk dank!

In 't briefje, dat de *f* 200 aan mij begeleidt, zegt ge dat het u „ietwat teleurstelde" toen ge niets van mij hoorde na 't zenden van uw rekening courant. *Ik* zeg nu dat uw „ietwat" 'n zeer zachte uitdrukking is. Ge hadt reden tot groote verstoordheid. Uw regeling der zaken was meer dan de billijkheid meebracht, ze was grootmoedig. En dan geen woord weerklank! Welnu, zooals ik u zeide, *ik wist het niet!*" Maar, zeg je, ook dat is verdrietig." Ja, maar *nu* weet ik het, en ik betuig je m'n hartelijke erkentelijkheid.

Veroordeel gij van uwen kant die schijnbare onverschilligheid niet te zwaar, of liever tracht u intedenken in de positie van iemand die door verdriet verteerd wordt. Ik *schrik* voor brieven, en beef bij 't openmaken. Dit zou een-

voudig kinderachtig zijn, als 't niet ook en vooral 'n fysieke aandoening was die ik niet overwinnen kan. Doch afgescheiden hiervan heb ik 'n voortdurend getob met m'n kinderen. Ten-gevolge van 'n korrespondentie met Eduard was 't nu te verwachten dat-i hier komen zou, (ik sluit z'n laatsten brief hierin), maar ik stond er op dat-i Non zou meebrengen. Hij zegt dat ze in X (een inktvlek, waarnaast staat: dit doet de kanarie die over m'n blaadje loopt) Augustus komen zou. Ik twijfel er aan of ze 't doet. Allerlei volk heeft de kinderen tegen Mimi (die hun nooit dan goed gedaan heeft) opgehitst.

Nu dan, ik stond er op dat Non mee zou komen, en beschouwde die belofte tegen Augustus maar als 'n uitvlucht. Aan 't gewicht van dat schilderen geloof ik ook niet. De kans om in „kunst" iets te leveren dat waarde heeft is zeer gering en gewoon talent is *niets* waard. Maar als ik m'n opinie daarover (en over zoo véél omtrent dat verblijf in Italië!) ronduit schrijf, geef ik door „ouwemannige knorrigheid" 'n pretekst te meer om weg te blijven. Ik zweeg dus daarover, en schreef aan Edu dat-i hartelijk zou ontvangen worden, en dat ik u verzoeken zou hem *f* 100 te zenden. Welnu, hij is nog niet hier, en ook heb ik geen bericht van z'n vertrek. Wat dit nu weer beduidt, begrijp ik niet, maar 't is zeer irritant.

Gedurende al die onderhandelingen zijn wij aan 't zoeken van 'n eenigszins ruimer woning geweest, en staan daarover in halve afspraak, maar nu weer niets vernemende, weten wij niet hoe te doen. 't Is ergerlijk, en ik kan m'n ergernis niet uiten omdat ik dan de reeds zoo losse banden geheel verscheur.

Ik zal voortaan maar niets meer op de proeven zetten, en reken er op dat gij de goedheid hebt persrevisie te vragen. De bladen (zooals ik ze krijg) zijn zeer mooi, en zeker al 2, 3 maal nagezien. Maar als ge geen tijd of lust hebt voor de persrevisie, zend ze dan s.v.p. aan mij. Ik korrigeer met pleizier, al was 't tien maal.

Voor 'n dag of vijf (?) verzocht ik u *f* 25 in 'n Bloemlezing te leggen en die te doen bezorgen aan

Mejuffrouw Hermina Freybourg
Lutheraansch Diakoniehofje
Konijnenstraat.

Ik schreef die stumpert dat ze dat ontvangen zou, en nu schrijft ze mij, niets ontvangen te hebben. Wilt ge de goedheid hebben dit alsnog te laten doen? Maar laat s.v.p. den knecht die 't brengt niets van den inhoud weten, anders maakt hij zich wichtig. Misschien waart ge op reis toen m'n briefje kwam.

Ja, vel 23, 24, 25, 26 volgen terstond. Geef asjeblieft de gereedliggende vellen niet uit.

Hartelijke groeten van ons beiden, ook aan uw vrouw.

t. t. *D. D.*

XX

DE DIKKE TANTE

HET laatste derde van 1877 was voor de dichter een zware tijd. Mina Kruseman, de ijverige verdedigster van de rechten der vrouw, had te Dordrecht haar driedelige autobiografie „Mijn Leven" laten verschijnen. Edu moest in die dagen uit Venetië wegvluchten en zocht een schuilplaats te Wiesbaden bij zijn vader en Mimi.

Toen wist Multatuli nog niet, dat Edu bij prof. van Vloten geld had gebedeld, „om er den eigendom van 't graf zijner ongelukkige moeder voor te verwerven", zoals de weinig kiese, maar treurig kleinzielige en onlogische aartsvitter in de derde druk van zijn *„Onkruid onder de Tarwe" (1878, bl. 117, noot)* uitbazuint.

Laten wij thans de brieven overleggen, die in die tijd aan Funke werden geschreven.

Wiesbaden, 14 September 1877.

Waarde Funke!

Sedert maanden al bleek me dat Eduard er aan dacht, Venetië te verlaten. Dàn wilde hij komen, dàn weer niet, 'n vervelend gehaspel! Enfin, sedert 'n veertien dagen is hij hier, en wel in niet zeer gunstige omstandigheden. Hij heeft malle dingen gedaan. Toch moet ik erkennen dat-i zacht en goedmoedig is. Ook heeft hij lust in studie. Daarvan

hoop ik gebruik te maken om hem 'n toekomst te verzekeren. Hoe hard het voor me is, hem nu op 23-jarigen leeftijd zóó thuis te krijgen (namelijk: zonder iets bereikt te hebben) behoef ik niet te zeggen.

En Nonni is „voor haar schilderstudiën" te Munchen. Van haar verneem ik niets dan goeds, op haar gezondheid na, die telkens iets te wenschen overlaat.

Dat een en ander mij met zorgen overstelpt, spreekt van zelf. Reeds heb ik in ons woninkje voor *Eduard* geen plaats, en moet dus verhuizen (als 't kan!) maar daar ik er ook op aandringen *moet* dat Non thuis komt, en bij dat aandringen dan toch dien te kunnen zeggen dat ik 'n kamer voor haar heb, is die noodzakelijkheid nog knellender. Ik zie herhaaldelijk dat sommigen mij beschuldigen van koketteeren met smart. Wie *wist* wat ik te dragen heb, zou erkennen dat ik me nogal goed houd! Niet dan bij uitzondering kan ik m'n gedachten bepalen bij 't werk waarvan ik leven moet. Ik lever weinig, maar met het oog op de servituten waaronder ik gebukt ga, is 't nog zeer veel. Ik verwonder me dat ik niet meermalen physiek ongesteld ben, want dat schikt nogal. Na 't begin der verdrietelijkheden over en met Eduard, ben ik zelfs zeer wel. Maar 't werken gaat niet. Dit is me dezer dagen óók om gebrek aan lokaliteit nu onmogelijk. Ik heb geen plekje waar ik me kan afzonderen. Enfin!

't Spreekt vanzelf dat Mimi 't onmogelijke doet om me staande te houden! Dat is bewonderenswaardig. Ook voor Eduard is ze allerliefst.

De reden waarom ik u heden schrijf, is eigenlijk nietig, maar toch hecht ik er aan. Natuurlijk draagt ge kennis van 't boek dat juffrouw Kruseman in de wereld bracht.

Een kuriositeit! De canaille heeft verzuimd den brief te laten drukken, waarin ik haar zei dat *ik niet behoorde onder haar tallooze aanbidders*. Ook heeft ze telkens m'n kritiek van haar schrijverij (*Kunst en Kritiek* b.v.) overgeslagen. Doch behalve dàt, het schepsel teekent zich zelf in de helsche taktiek, eerst zich in de intimiteit intedringen door 'n kwasi-fidele studentikoze toenadering, en dan later de menschen die haar vriendelijk ontvingen op straat te brengen! Gemeener kan het niet. Ik begrijp niet hoe iemand zich na dat boek met haar zal durven inlaten! Ik verneem

dat Korteweg (bij al z'n onbesuisdheid 'n eerlijk man!) woedend is over haar zonderling en kwaadaardig analyseeren van een brief dien ik hem na zijn ontslag schreef. Ik zei hem: „Als je niet weet waar je heen zal, kom maar hier." En om 't hem makkelijk te maken, voegde ik er bij: „Dan kun je Mimi les geven in wiskunde. Ook *ik* kan van je leeren." Zie nu eens hoe dat schepsel uit dat onnoozel voorvalletje een wapen tegen mij denkt te maken! De heele zaak is dat zij woedend is omdat ik, van 't oogenblik af dat ik bemerkte hoe ze loog, en mij mee wou trekken in haar stelselmatige humbugkampanje, haar den wind van voren gaf. Zij rekent er op dat ik geen lust heb mij met haar intelaten. Zóó is 't dan ook. Maar 't is jammer. De ontleding van haar wezen zou 'n interessant werk zijn. En zeer gemakkelijk! Van *mijn* brieven heb ik natuurlijk geen kopie, maar ik zou maar hoeven te publiceeren *wat zij wegliet uit de haren!* Dat is karakteristiek genoeg.

Hoe zij overigens durft insinueeren dat mijn afkeuring van haar handelwijs (en spel) 'n gevolg was van wrevel over 'n deugdzaamachtige afwijzing, begrijp ik niet. 't Blijkt nergens. Maar basta daarover. Wat ik u vragen wou, in verband met die ellendige geschiedenis, is, of ge mij den *laatstverschenen Amstelbode* zoudt willen zenden? Ge moet weten dat Gunst mij dat blad sedert 'n jaar ongeveer geregeld zendt, en juist deze week is 't weggebleven. Bij ervaring zijn tactiek van reclame kennende, maak ik hieruit op, dat juist in dat laatste nummer Mina Kruseman's schandaalboek (en alzoo ook ik) behandeld word en dat Gunst me nu juist dàt nummer niet zenden wou. Wilt ge dus die Amstelbode eens inzien en me dat blad, als ik goed gezien heb, toezenden? Mijn verzoek vervalt als ge daarin niets vindt wat mij betreft.

Ik hoop dat ieder, die Mina Krusemans boek in handen neemt, het geheel lezen zal. Doe gij dit ook s.v.p. Zij levert overal de bouwstoffen om haar te leeren kennen. Zie bij voorbeeld de streken en slenters waarmee ze trachtte in Amerika de lui te foppen. En de leugens! Zij, de dikke zware tante, wist zich zoo voortedoen, dat 'n Amerikaansche concertman, die haar persoonlijk kende, haar voor 'n „Gretchen" aanzag! Juist die vertelling heeft ze hier ook gedebiteerd en ik zei aan Mimi: „Ik geloof dat ze liegt!"

Maar Mies kon 't niet van haar gelooven. Later schreef ze mij meer leugens, en daarop ben ik kwaad geworden. 't Is 'n onbeschaamd schepsel. Het doet me zeer dat ze de arme Mimi zoo op straat brengt. Dit is juist daarom zoo innig gemeen omdat Mina Kruseman wist dat Mimi veel meer dan ik op haar gesteld was. Mimi zag zoo hoog op tegen haar „moed" en ik betwijfelde altijd of 't geen bluf was, gelijk dan ook ten slotte 't geval bleek te zijn.

Wees met uw vrouw heel vriendelijk van ons gegroet.

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 22 September 1877.

Waarde Funke!

Dank voor je brief van den 16n. Ja, dat boek van Mina Kruseman doet me groot verdriet. Ik kan er niet op rekenen dat ieder *goed* leest, en ook dat men let op 't *niet* gedrukte. Ze heeft brieven en fragmenten van brieven achtergehouden, die niet in haar kraam te pas kwamen, o.a. den brief waarin ik haar verzocht mij niet onder de zeer velen te rekenen, die (volgens haar) op haar verliefd waren. Op dien brief is 'n antwoord dat wèl gedrukt is, en daarin staat: „Wel wel, Multatuli laat Mina Kruseman een half blauwtje loopen." Dit „half" slaat niet daarop, dat mijn betuiging „half" was (integendeel *bijzonder* scherp en duidelijk geformuleerd) maar op 't feit dat *zij* me *op dat terrein* volstrekt niet aangezocht had. Dit nu is de waarheid. Zeer valsch gekoketteerd heeft ze wel, maar niet in den zin van 'n *femme galante* (volstrekt niet!) maar als would-be-artiste, als iemand die voorgaf wat goeds tot stand te willen brengen.

Ik zei zoo even: „bijzonder duidelijk geformuleerd". Dit bijzonder slaat op 'n herhaling. Na m'n verzekering dat ik *in dien zin niets* met haar te doen wilde hebben, zei Mimi: „Gut, als ze nu maar niet denkt dat dit juist 'n avance is!" en daarop voegde ik er bij: dàt Mimi dit vreesde, en dat ik dus *uitdrukkelijk verzocht,* mijn woorden *letterlijk optenemen.* Ik schreef o.a.: „Ik kan je verzekeren, dat, wat je persoonlijkheid betreft, Mimi met je meer ingenomen is, dan ik." Dit was de waarheid.

Volkomen gelogen is de vertelling, dat ik Mimi op 't

tooneel zou willen hebben. Mies wou om mijnentwil geld verdienen, en opgewekt door 't finantieel succes van Mina Kruseman's lezingen, ook door 't vertrouwen op Mina Kruseman's bluf dat er „geen vrouwtje bij den doofpot zou blijven zitten als *zij* speelde" ('t geen 'n rijk avenir voorspelde!) nu, dáárom droomde ook zij van zoo'n toekomst! En *ik* was er tegen, wat ook uit sommige uitdrukkingen blijkt. Ik zei dat Mimi er niêt geschikt voor was. Ze is te beschroomd en heeft geen stembuiging. (Meer altijd als later van Mina Kruseman bleek, maar dat wist ik *toen* niet.) Ook zou Mimi niet bestand zijn tegen zoo'n leven, en tegen zulke aanrakingen. En al ware dat alles ânders geweest, het schikte mij niet, haar in *die* carrière te zien. Al wat Mina Kruseman vertelt van intrigue te dier zake, is *leugen*. Ook vat ik niet hoe mijn afkeuring van haar spel als Louise ten doel kan hebben Mimi in de rol van Hanna te dringen. Ik heb 't spel van juffrouw Baart heel goed gevonden, zoo zelfs dat Le Gras me verzocht haar niet te veel moois te zeggen, „omdat ze zich anders voor 'n feniksje gaat houden", zei hij. En: „Geloof me, dat rolletje van Hanna speelt zich van zelf. Dáárvoor kunnen wij actrices bij dozijnen krijgen."

En nog iets. Wie attent leest, zal opmerken dat ze mijn barre afkeuring van haar spel (bar wàs ik. O zeer, en ik had daartoe deze reden, dat ze mij in veel opzichten bedrogen had, zoowel door 't vertellen van positieve leugens als door 'n opzettelijk-valsche appreciatie van zich-zelf.) Men zal opmerken dat ze mijn afkeuring van haar spel toeschrijft aan twee intrigues te gelijk. Dit is minstens één teveel. Ik was 'n afgewezen aanbidder, en: ik wou Mimi bij 't tooneel hebben. Men moet hier vragen: *Wat was nu de eigenlijke reden?* Want te veel is niets.

Nu, die reden was eenvoudig haar *slecht spel, in-verband met den bluf* die ze hier zijnde, en in haar brieven, verkocht had. Ik was reeds kwaad op haar voor ik te Rotterdam kwam, omdat me gebleken was dat ze in haar brieven gelogen had. Vooral over „groot succes" bij lezingen, als ik van anderen vernam dat het ellendig geweest was. Deze leugens nu, hadden 'n bepaalde strekking, die geheel in 't kader behoorde van haar heele blufkampanje. *Ik* moest hoog van haar denken, om te samen *op z'n amerikaansch*

't Publiek te exploiteeren. Dáárom 't ophemelen van *mij* in haar *Judith*. Er bleek me later, *dat ze weinig of niets van me gelezen had.*

Het is waarlijk *jammer* dat ik haar boek niet behandelen mag! Daar heb je nu die zaak met Korteweg! Toen ik vernam dat-i ontslagen was, schreef ik hem dat ik 'n klein kamertje voor hem had, en om 't hem makkelijk te maken, zei ik er bij dat hij zich hier nuttig kon maken en dat ik gaarne van hem leeren wou. Dit sloeg op Mimi's wiskundige studiën, en de vele dingen waarop ik stuit als ik haar helpen wil, omdat ik in wiskunde altijd maar dilettant ben. Die brief aan Korteweg is volgens Mina Kruseman zoo „ingemeen". Wat moet men daarvan denken? Ik wou dat deze of gene aan Korteweg vroeg, dien brief te zien. *Ik* wil hem, na z'n verloving met die juffrouw Baart, niet schrijven. In weerwil van de malle dingen, die hij soms schrijft, houd ik hem voor 'n eerlijk man. Hij moet verontwaardigd zijn.

Toch is dat alles geen hoofdzaak. Hoofdzaak is dat men, na zoo'n ondervinding, bang is 'n letter op 't papier te zetten. Dat schepsel zal maken dat niemand meer durft toegeven aan de zucht tot uiting, tot mededeeling. En hoe dom! Wie zal haar durven ontvangen in z'n huis? Zijzelf geeft aan juffrouw Baart voorschriften: „de menschen te winnen door lievigheid" om dan later van de relatie te profiteeren naar bewind van zaken. Als ik 't publiek tot „goed lezen" kon krijgen, wenschte ik haar boek 10 uitgaven toe. Maar . . . men leest niet goed!

Nog eens: 't is jammer dat ik de zaak niet behandelen *mag*. Sommige dingen die zij overslaat, bij voorbeeld haar woede over de notitie die ik nam van Betsy Perk. Vandaar de vredebreuk tusschen die twee, maar dit vernam ik eerst in Holland. Maar weer moet ik hierbij zeggen, dat ook daarin van haar kant geen spraak was van . . . hoe zal ik zeggen? 't Was geen *vrouwen*-jalouzie, maar *publicisten*-jalouzie, of zoo iets. In Delft vernam ik van mevrouw Mulock-Houwer (dezelfde die me in een van Mina Kruseman's brieven laat groeten) hoeveel keer ik tot groote ergernis van Mina Kruseman den shawl van Betsy Perk had opgeraapt enz. enz. De waarheid was dat ik uit medelijden met Betsy Perk's stumperig voorkomen, mij veel met haar okkupeerde en 't werd me dan later klaar waarom dat eerste

bezoek te Wiesbaden maar 'n anderhalven dag duurde. Mina Kruseman bracht Betsy Perk weg, en kwam alleen terug.

Hoe ik me zoo door haar heb laten inpakken? Wel, ze kan zich alleraardigst fideel, studentikoos voordoen. Dit kunt gij niet weten die haar maar in 't publiek gezien hebt, toen zij (ook gemaakt!) koketteerde met brutaliteit. Bij ons koketteerde zij met... huiselijken eenvoud. Toen Mimi eens keelpijn had, vloog ze naar drogisten en aptekers, kocht kruiden, waarvan zij 't recept had, kwam thuis, gooide haastig haar bovenspullen in 'n hoek, en ging in de keuken met 'n paar potjes en pannetjes op den grond zitten 'n stroopje te koken. Ook is ze *werkelijk geestig*. Zie sommige stukken in haar boek en in haar *Huwelijk in Indië*. Dat me dit *tot op zekere hoogte* inpakte, is niet alleen natuurlijk, maar zelfs *beredeneerd gegrond*. Ik ben er juist grootsch op, dat ik in-weerwil van dat alles, me niêt heb laten overhalen om aan haar artistenschap te gelooven. (*Iets* hiervan blijkt uit een der brieven, maar ik moet haar sprekender passages geschreven hebben, die ze gesupprimeerd heeft.) Ook heb ik haar *veel scherper dan eenig kritikus in Holland* gehavend over haar „Kunst en Kritiek". Ik schreef haar (in substantie): „'t Fond is onwaar en de vorm is ellendig." Daar kwam in voor: „Meid, je verbeeldt je te veel van je lichaam en je schoonheid. Mannen die op zoo-iets gesteld zijn, kunnen voor weinig geld veel beter te-recht. Neem eens 'n menschkundige proef, om te weten wat je voor 'n „zoen" kunt gedragen krijgen (en zelfs voor meer dan 'n zoen!) Dan zal je zien dat je die waar veel te hoog taxeert! Enz. Enz." Maar *zulke* passages in m'n brieven laat ze weg.

Apropos. Is 't je de moeite waard, zoek dan eens op, m'n brieven van den tijd. Ik *moet* je geschreven hebben dat ik zóó over dat malle stuk „Kunst en Kritiek" oordeelde en ook *dat ik 't hâár schreef*. Och, doe dat eens! Zeker heb ik je toen ook geschreven dat 't me zoo speet dat menschen als de Veer en dergelijken zeker dachten dat ik zulke prullen mooi vond. Ik vond namelijk hier en daar sporen van die gedachten. In een mijner brieven aan haar, klaag ik er over dat men mij verdenkt van invloed op haar malle stukken.

Van de vele keeren dat ik haar schreef, „Wat heb jij toch met m'n huwelijk te maken?" En „Wat bemoei je je toch uitsluitend met Vorstenschool?" En: „Ik heb liever dat Vorstenschool niet gespeeld wordt, dan met al de bezwarende voorwaarden, die jij er aan verbindt", — nu, daarvan laat ze slechts 'n paar maal (bij ongeluk zeker!) iets drukken. Ook coupeert ze telkens in haar brieven betuigingen van dankbaarheid voor de lieve ontvangst. Dat jureerde te veel met de wijze waarop ze 't beantwoordt.

Haar relaas van de wijze waarop de repetitiën plaats hadden, is bijna doorgaand *gelogen,* altijd *verdraaid.* Vraag eens aan wien je wilt, van de personen die er bij waren. *Thans* nog ontvang ik van de betrokkenen gedurig bewijzen van groote hartelijkheid. Behalve met Mina Kruseman (en dóór haar met Elise Baart) is er nooit 'n schijn von onaangenaamheid geweest. De toon was juist, tot het laatste toe, allerprettigst! Legras bood me dan ook 'n betrekking aan, als „consulent" op 2000 gulden 's jaars. 'n Voorstel dat ik om vele redenen niet kon aannemen, maar dat dan toch bewijst hoe Mina Kruseman liegt als ze zegt, dat ik de repetitiën op zoo'n onaangename wijs leidde. Onaangenaam tegen haar? *Ja!* En dit slechts gedurende de twee, drie eersten. Er waren er ± 21. Weldra zei ik: „Juffrouw, met *u* bemoei ik me niet meer", en wel, nadat ze iets, wat ik haar vruchteloos twintig maal voorzeide, door 'n mallen galm trachtte bespottelijk te maken.

Nu, genoeg daarvan voor vandaag.

*
* *

Ik verga van verdriet. Dit moet ik helaas honderd maal zeggen, en ik neem 't sommigen niet kwalijk dat ze 't voor 'n deuntje gaan houden. *Men weet niet wat ik te dragen heb!* En ik zelf zou er niet op doelen als 't niet nu en dan noodig was om mij te verantwoorden. Ik ontvang daar 'n brief uit (uitgekrabd) dien ik je met de volgende post *aangeteekend* ter lezing zend. Wees zoo goed hem mij terug te zenden. En zie daaruit, waarom ik je edelmoedig aanbod om me weer met *f* 200 te hulp te komen moet aannemen. Die zaak is vreeselijk, en ik zuchtte er al *lang* onder. Ook weet ik er meer van dan de schrijver van dien

brief zelf. En — er zijn nog andere dingen die me evenzeer, of zelfs meer, drukken. Wanneer de „Multatuli-Commissie" en de velerlei soorten van „vrienden" die me sedert den Havelaar wilden helpen, me eenvoudig hadden willen *gelooven,* zou m'n leven niet zoo tragisch geweest zijn. Ik werkte weinig, maar 't is veel als men weet hoe m'n gemoed sedert jaren geslingerd werd. Om de zaak, die in dien brief behandeld wordt, bijtespijkeren, zal ik nu in godsnaam *lezingen* moeten houden. Ik schrijf aan Teixeira de Mattos dat ik betalen zal. Maar voor ik vanhier kan gaan, moet Waltman de Specialiteiten hebben. Ik ben met dien herdruk in de war, moet je weten, en kan uit m'n eigen redeneeringen en noten niet wijs worden. Dit is wijl ik sedert . . . jaren geen twee dagen kalmte heb gehad! Nonni is nu te Munchen. Ze schijnt gesteund te worden (zie alweer den brief dien ik aangeteekend zend) maar ik mag haar niet geheel en al aan vreemden overlaten. Ze is braaf en talentvol (naar ik hoor) maar ze schrijft erg pedant en boekerig.

De vrouw van wie in dien brief sprake is, heb ik gedwongen Wiesbaden te verlaten. O kurieuze geschiedenissen! Als ze niet zoo verdrietig waren, zou men er om lachen. Wat ik nu met Eduard doen moet, weet ik nog niet. Hij *weet zeer veel,* en toch houd ik hem niet voor knap. Ik kan hem nog niet beoordeelen. Hij is zeer gezeggelijk en bedeesd, maar . . . niet oprecht, althans niet openhartig. Hij *ontkent* die zaak van de 110 frank. En dit hoefde hij niet te doen, omdat juist ikzelf die fout weet te verschoonen. Dat is geen daad, maar 'n (afkeurenswaardige!) *omissie*! Eens moetende of willende wegloopen, is dat in den steek gebleven. Maar waarom dan niet *erkend?* Och, zoo verdrietig!

Die arme Nonni is razend van smart.

En nu 't verhuizen met 1 October. Dat *moet,* om Nonni te bergen.

Dag, beste Funke, t. t. *D. D.*

*
* *

De brief van de toenmalige Hollandse consul te Venetië, Teixeira de Mattos, heeft Multatuli vernietigd. Het was blijkbaar een te bezwarend epistel, dat niet mocht worden gevonden in zijn nalatenschap.

Overigens, de impertinente hooghartige brieven van Nonnie en de schipperende, om geld verzoekende van Edu werden ook ten vure gedoemd. Het nageslacht behoorde niet te weten, welke kinderen hij de zijne moest noemen.

Multatuli kon niet vermoeden, dat zoon en dochter hem na zijn dood op de meest geraffineerde wijze zouden bekladden waar ze maar konden, jaloersch op de roem van hun vader!

Waren nu de letteren van de dichter aan Funke bij een verhuizing bij voorbeeld verloren gegaan of door een brand vernietigd geworden, dan zouden de kankerende kinderen alleen aan het woord gebleven zijn.

Dat Multatuli er niet toe komen kon de brief van Teixeira de Mattos aan Funke te laten geworden, pleit voor zijn vaderhart en voor zijn familiezin. Een ouder hecht aan zijn kind, ook als het faalt. Hij ziet wel de slechte kanten, maar hij tracht ze te vergoelijken.

Multatuli had reeds, sedert Tine's dood, gelegenheid te over gehad om aan zijn kinderen te zeggen: Gij weigert mij gehoorzaamheid. Welnu, ik heb niets meer met u te stellen.

Hij zweeg echter, steeds hopend dat zij naar hem zouden toekomen, altijd even vergevingsgezind en hulpvaardig. De brieven die nu volgen bewijzen zulks opnieuw.

Wiesbaden, 23 September 1877.

Waarde Funke!

't Lijkt bespottelijk maar ik kan niet van mij verkrijgen U den brief te zenden waarover ik in m'n schrijven van gister sprak. Bedoeld stuk was 'n brief van den Consul te Venetië (Teixeira de Mattos), waarin hij antwoordde op mijn vraag hoe Eduard zich te Venetië had gedragen. Die brief nu bevatte een verdrietig zondenregister, waarvan trouwens een groot gedeelte niet nieuw voor me was. En zelfs wist ik in 'n paar opzichten meer van de zaak dan

Teixeira de Mattos mij kon meedeelen. Behalve een malle sjouwerij met 'n vrouwspersoon die zich uitgaf voor 'n gravin (o, 'n gekke historie waaraan ik 'n eind gemaakt heb door haar met de policie te dreigen als ze zich weer te Wiesbaden vertoonde). Nu, de hoofdzaak was 'n soort van spekulatie in effecten die verkeerd afgeloopen was. Tengevolge daarvan was Eduard heel onverwachts uit Venetië verdwenen en hij had allerlei zaken ongelikwideerd achtergelaten. Zeer afkeurenswaardig, zeker, maar alles wèl bedacht, mag ik hem niet in den steek laten, daar hij bij al de lichtzinnigheid van zijn gedrag zeer veel goeds heeft. Bovendien, hij is m'n zoon, en er blijft nog altijd veel van hem te maken. Hij is in zekere opzichten *onbegrijpelijk* knap. Er staat tegenover dat-i weer op ander gebied op 'n jongen van 12 jaren gelijkt. In één woord, hij is zeer zonderling.

Van ochtend lag de brief van Teixeira de Mattos in 'n te rekommandeeren pakketje op m'n tafel, en hij vroeg me zoo goedmoedig of-i den brief naar de post zou brengen dat ik 't land op mezelf had. Ik zou dan om de beschuldigingen van Teixeira de Mattos niet zwaarder te doen wegen dan de rechtvaardigheid eischt, veel daarbij moeten voegen dat ter verontschuldiging strekken kan, en dit doel wordt beter bereikt door den heelen brief maar voor mezelf te houden.

Ik (en Mimi!) besturen hem nu, en waarlijk wij staan verbaasd over zijn *kunde*. In botanie, chemie, anatomie, mineralogie, geologie, in alles is hij thuis, en telkens blijkt er dat-i maar 'n weinig schoolsche leiding noodig heeft om in 'n paar van die vakken te promoveeren. Mimi zegt ook dat het jammer wezen zou hem niet te laten studeeren. Vóór hij echter met vrucht 'n akademie bezoeken kan, moet-i wat voorbereidende studiën doen, meestal over betrekkelijke kleinigheden. Wij hebben afgesproken bij alles wat-i zegt omtrent deze of gene wetenschap, hem te kontroleeren door 't gesprokene in een of ander wetenschappelijk werk optezoeken, en telkens bleek ons dat-i goed thuis was in 't geen hij behandeld had. Op wandelingen kiest hij de steen- en aardsoorten, de planten, de insekten, alles alsof-i van dat alles 'n speciale studie had gemaakt.

Z'n wijze van doen te Venetië is beroerd! Maar de hoofd-

zaak zit in lichtzinnigheid en in gebrek aan tucht. Z'n moeder heeft hem te vroeg gewend aan vermeende volwassenheid. Overigens is hij hier zacht, gedienstig en zeer gehoorzaam, zoodat ik werkelijk hoop hem nog geheel in orde te krijgen, of liever z'n carrière, want hijzelf is bekwaam genoeg, en ook geenszins verliederlijkt. Hij heeft bij voorbeeld niet de minste neiging tot drinken. Dat is 'n groote! Ook houdt hij niet van uitloopen. Ik denk dat die „gravin" hem van den weg gebracht heeft, en zal m'n best doen alles in orde te brengen. Z'n financieele achterstand te Venetië is me een zware last, maar ... Enfin, ik weet nog niet hoe ik alles schipperen zal.

Teixeira de Mattos spreekt met hoogen lof van Nonni's talenten en karakter. Zij is nu te Munchen om dáár haar schilderstudiën voorttezetten (tot ze hier komt!).

Blijf, ook na m'n verhuizing, maar gewoon adresseeren. Ik zal wel zorgen dat men aan de post m'n nieuw adres weet. Dat zal overigens wezen:

Dotzheimerstrasse 48.

't Kon te-pas komen dat ge 't wist. Maar op brieven is 't onnoodig. Ook op telegrammen hoeft 't niet.

Hartelijk gegroet

t. t. *D. D.*

Wiesbaden, 23 November 1877.

Beste Funke!

Hartelijk dank voor uw trouwe hulp. Ik weet wel dat ik erg achteruit ben, maar wat baat het of ik lang en breed de oorzaken uiteenzet die me onmachtig maken. Ik erken echter dat gij, als uitgever, niet te maken hebt met mijn verdriet. De zorgen verteeren mij en daarbij komt dan de bitterheid dát dit zoo is. In Holland komen zal wel moeten, maar ... ik geloof niet eens dat ik slagen zal. Voor de vuist te spreken (zooals 't makkelijkst is) durf ik niet wagen, daar ik niet zal *kunnen* laten mij te beklagen dat ik op m'n ouden dag broodshalve daartoe genoodzaakt ben, en deze klacht komt niet te pas jegens hen die dóór hun aanwezigheid blijk geven van belangstelling. 't Voordragen van reeds verschenen stukken zal niet opnemen, vrees ik. Dat deed Dickens in Engeland en Amerika met veel succes,

maar 't hollandsch publiek zal er geen genoegen mee nemen. En daarbij is 't bezwaar dat er maar zeer weinig lokalen zijn waar ik genoeg kan *zien* om te lezen. Men plaatst bij voorkeur lampen en kaarsen vóór of naast de oogen. 't Is bitter, maar 't zal moeten.

Och, volstrekt niet om weer geld te vragen, maar wilt ge asjeblieft schrijven dat ge Mimi op mijn rekening voor 'n kleinigheid gekrediteerd hebt voor dat stukje dat uw Zondagsblad van haar plaatste? 't Was een vertaling, Bezoek te Marpingen. Ik vraag u dit, omdat zij zooiets met zoo'n ambitie doet en 't dan zoo prettig vindt dat ze iets verdiend heeft. Nog eens, zend er geen geld voor. Zeg maar dat er bij die laatste *f* 100 ongeveer tien gulden of zoo iets voor hàár was, of al was 't maar vijf. 't Was slechts 'n vertaling.

Eduard is allerliefst in omgang en van gedrag, maar toch baart hij mij veel zorg. Ik kan hem niet begrijpen. Wat z'n bekwaamheden aangaat, hij is knap genoeg (of bijna althans) voor professer (in sommige dingen) maar niet zoo bekwaam als leerlingen van 12, 14 jaar in sommige schoolzaken. Nu leer ik hem latijn, zoo goed ik kan. Daarna zal grieksch volgen, en nog een en ander om hem klaar te maken voor 'n universiteit. Als dat lukt zal hij spoedig kunnen promoveeren (in medicijnen) want in hoogere vakken is hij beter thuis dan in schoolzaken.

Wees met uw vrouw hartelijk gegroet van

t. à. v.

D. D.

XXI

ZEDELIJK KLEURENBLIND

HET onderwijs in 't Grieks is nooit aan de beurt gekomen. Drie maanden na zijn opdagen, in de vroege morgen van 29 November 1877, was de vogel gaan vliegen.

Multatuli wachtte meer dan veertien dagen eer hij daarover aan Funke schreef. Aan wie kon hij beter zijn opgekropt gemoed luchten? Hij kon het trouwens niet verzwijgen. Hij was aan 't voorbereiden van een voor-

drachtentournee, zou in 't begin van 1878 de Funke's zien, bij hen logeren. Was het niet beter dat hij schreef?

Aan die omstandigheden hebben wij de zo merkwaardige, de zo ontroerende brief te danken, die de bijna 58-jarige vader en de bijna 24-jarige zoon ten voeten uit schildert, alsook het woord over zijn dochter, dat de toekomst waar zou maken.

Hoe tragisch! En 't geval wordt nog tragischer als men bedenkt, dat de kinderen, zowel de zoon als de dochter, de uiterst pijnlijke geschiedenis zouden verzwijgen in al hun brieven, in al hun gesprekken over hun „slechte" vader en zich als „slachtoffers" van de beroemde Multatuli zouden aanstellen!

*
* *

Wiesbaden, 14 December 1877.

Beste Funke!

Dank voor de drie Bataviasche couranten die over Mina Kruseman handelen. Uit de Samarangsche Locomotief had ik reeds iets daarover vernomen. De andere Bataviasche Courant schijnt (nog?) ongunstig*er* geoordeeld te hebben. Ik vrees, als die Fantasio uit Arnhem, dat niemand haar zal willen ontvangen, en betrap me op medelijden. Maar ik vind dit gek. Ze is 'n slecht schepsel.

Dat ge zoo weinig van me verneemt (niets, helaas!) wordt veroorzaakt door verdriet. M'n leven is één smart. Zoo-even opende ik 'n aan u geadresseerd couvert dat ik (blijkens daarinliggend briefje den 23 September) niet verzond omdat het me aan m'n hart ging Eduard te bezwaren. *Dat* briefje moest 'n brief van Teixeira de Mattos, den hollandschen consul te Venetië begeleiden, waarin Eduard's gedrag met zwarte kleuren geschilderd wordt. *Sedert jaren had ik niets anders verwacht,* en op dit oogenblik verwacht ik *ook van de toekomst niets beters!* Nooit heb ik daarover ronduit m'n opinie uit de pen of over de lippen kunnen krijgen, maar ten laatste wordt de smart te drukkend. Ja, sedert vele jaren weet ik dat m'n zoon mij en zichzelf nooit iets kan aanbrengen dan ellende en schande!

Voelt ge wat het zeggen wil die overtuiging met zich om te dragen?

Sinds jaren! Hoe hem te beschrijven? Geheel volledig kan ik 't niet, maar een ding dat alles beheerscht is dit: hij heeft geen besef van eer, goede trouw, karakter. Hij is om zoo te zeggen: *zedelijk kleurenblind.* Dit gebrek loopt in 't krankzinnige, daar hij, de volslagenste egoïst dien men zich denken kan, zelfs *z'n eigen belang* uit het oog verliest zoodra hij maar 'n schijntje meent te bespeuren van oogenblikkelijk voordeel. Hij vat niet, ik zeg nu niet: het lage, 't afzichtelijke, 't onteerende van bedrog, maar ook niet het *nadeelige.* Ja, z'n slechtheid loopt over in 't krankzinnige. Hij neemt niet eens de moeite ze te verstoppen, en vertelt bij voorbeeld heel eenvoudig hoe hij bij zekere gelegenheid iemand, die hem in den weg stond, belasterd had door in 'n courant te schrijven dat die persoon 'n onteerend vonnis tot z'n last had! Mimi en ik keken elkaar verbaasd aan, ja, letterlijk stom van verbazing: we zeiden niets! Toen die zaak 'n andermaal op 't tapijt kwam, vroeg ik:

— Maar, Eduard, wilden toen die en die (personen, die 't wisten, naar ik meende) je de hand geven?

— O jawel, zei hij, met iets goedsmoedigs in den toon als om mij gerusttestellen.

Toen vroeg Mimi:

— Maar... schreef toen die m'nheer niet dat het 'n leugen was?

— Wel zeker, maar zie je, dat leest niet iedereen. En, zie je (met 'n soort van goedmoedigheid, alweer) over tien jaar nog zal men 't artikel waarin ik hem „calomnieerde" lezen, en dan heeft men er zijn antwoord niet altijd bij. Bovendien, hij was iemand van hoogen stand en zeer aanzienlijke relatiën, dus... deed m'n „calomnie" hem groote schade, zie je!" (Letterlijk!)

Zulke dingen vertelde hij als iets *aardigs,* en op 'n toon alsof wij er plezier in zouden hebben!

Blijken van zoo'n verdorvenheid, of liever van zoo'n *totaal gemis aan zedelijk tastgevoel,* ontdekte ik dagelijks. Wanhopig bespraken wij, Mimi en ik, de middelen die wij moesten aanwenden om iets goeds in hem optewekken. 't Was alles vruchteloos. Ik bemerkte dat hij niet begreep wat ik bedoelde als ik aandrong op goede trouw, op eer, op loyau-

teit. Dit bleek ook uit z'n schijnbaar-oprecht openbaren van zulke infamiën. Hij was overigens volstrekt niet oprecht, maar *die* dingen vond-i de moeite van 't verbergen niet waard.

Ik heb onder z'n papieren 't concept van 'n brief gevonden, waarin hij aan iemand z'n hof maakt door mij uitteschelden en zwart te maken, en ik weet *zeker* dat-i veel zulke brieven geschreven heeft! Dit belette hem niet tegelijkertijd aan mij de mooiste woordjes te geven.

15 December.

Dit doet-i ook nu nog, en wel in twee brieven die ik van hem ontving. Hij is namelijk weer vertrokken, en wel op 'n wijs die mijn verstand te boven gaat. Na in Augustus hier, van alles ontbloot, te zijn aangekomen, en wel in gezelschap van 'n meisje, — nu, alles te beschrijven zou 'n *werk* wezen! Ik betaalde de kosten die hij voor die stumpert in 'n logement (in *drie* logementen!) gemaakt had, en zond haar naar huis. Gelukkig was ze 'n Duitsche, zoodat ik haar slechts reisgeld hoefde te geven tot Carlsruhe. Z'n goed was te Munchen achtergebleven. Ik betaalde ook daar. Later kwamen er uit Venetië 'n paar kisten met boeken die ik weken aan 't station moest laten staan omdat ik de vracht niet betalen kon.

Na rijp overleg besloten wij onder *zijn* luide toejuiching dat ik hem klaar zou maken om 'n (duitsche?) universiteit te bezoeken. Hij weet veel, of velerlei en had van kindsbeen af veel neiging voor anatomie, pathologie enz., waarin hij dan ook ver genoeg is om zich bij velen als geleerd voortedoen. Ik onthoud me van juiste schatting zijner kennis. Maar *zeker* was-i zeer ten achteren in schoolsche wetenschap, en hij zou bij jongelui 'n mal figuur maken. Dàt wou ik hem doen inhalen, en hij was daarmee ingenomen.

Na afspraak met Mimi, besloot ik hem met vriendelijkheid te behandelen. Ja, „na afspraak". Want waarlijk, ik wist niet wat m'n plicht was. Na 't nu weer gebeurde te Venetië (en na alles wat ik *van en door hem ondervond!*) ware ik misschien in m'n recht geweest hem de deur te wijzen. Dit zou me veel gekost hebben en ik was blij dat ik, gaarne zacht zijnde, tevens begreep dat dit de eenig mogelijke manier was die tot verbetering leiden kon. Ik

ben nu betrekkelijk tevreden dat ik in geen geval de ellendige toekomst, die ik voorzie, hoef toeteschrijven aan verkeerde behandeling. Want ook te zacht ben ik reeds daarom niet geweest, dat er bij hem, naar aanleiding *van z'n gedrag hier,* geen strengheid zou te pas gekomen zijn. Ik had geen gelegenheid om streng te zijn. Hij was (of hield zich) vriendelijk, hulpvaardig, in één woord: de hulpvaardigheid zelf. Aan uitgaan dacht-i niet. *Wij* moesten hem zeggen: „he, ga nu toch eens 'n wandeling maken", of: „hebje ook pleizier eens 'n duitsche kneipe te zien?" en dergelijke. *Ik* wond me soms op tot iets als vroolijkheid, maar hij bleef even stemmig. De eenige keer dat ik hem beknord heb, was voor dat ouwemanachtige. Z'n bescheidenheid en z'n beleefdheid liepen in 't irritante en meermalen moest ik hem zeggen „wees toch wat *eigener,* wat meer op je gemak." Mimi behandelde hem allerliefst, en hij bleef altijd even beleefd (op z'n fransch of italiaansch, denk ik, met „pardon" tot in 't oneindige.) Nu ja, *beleefd,* maar van hartelijkheid geen spoor! Hoe dit zij, gedurende z'n heel verblijf hier, had ik geen andere aanmerkingen op hem te maken dan die verregaande onberispelijkheid. Wel stuitte het mij, daar ik toch zoo goed wist dat-i te Venetië anders had huisgehouden, maar ik ben mijn voornemen getrouw gebleven hem hier niet te kapittelen. Ik was te bang hem aftestooten. Toch zeiden wij, Mimi en ik, honderdmaal: „heb je begrip van zóó'n dorheid?"

Bij zijn komst had-i beweerd korrespondent van 'n courant te zijn, waarvoor hij 100 frank's maands krijgen zou. Dit bleek niet waar te zijn of althans niet geheel waar. Heel op 't laatst van z'n verblijf merkten wij dat-i 'n paar voddige artikeltjes naar Palermo zond (niet de Venetiaansche courant waaraan hij gezegd had verbonden te zijn.) Toen die nummers kwamen liet hij me zijn artikeltjes lezen. Ik was er verlegen mee, maar kon me toch niet vermannen ze te prijzen. ('t Waren zoo licht en dicht praatjes als in den Figaro.) Ik zei er doch niet veel van, maar drong vriendelijk aan op *goed studeeren,* om spoedig klaar te zijn voor 'n akademie.

(Je moet weten dat ik 't er voor houd dat-i, eerst de propaedeutische beginselen dóór zijnde, zeer spoedig zou kunnen promoveeren. Maar... die beginselen!)

Dit plan om te studeeren, en bovendien z'n heele verblijf bij ons, dwong ons te verhuizen. Daartoe was nòg 'n reden. Ik drong sedert den dood mijner vrouw bij Nonni aan, bij ons te komen, ten-einde den treurigen breuk te heelen die dat noodlottig vertrek naar Italië veroorzaakt had. Maar Nonni, door hollandsche invloeden tegen Mimi opgestookt, bleef weg. 't Voorwendsel was de kunst, de kunst! (Iets als de zotte praatjes van Cremer in „Boer en Edelman". Ik hoor nòg mevrouw Kleine, zooals ze in de bespottelijke rol van dien jongen student, het woord khhhunst! uitsprak. Die „khunst" bestond in 't maken van kleine poppetjes. Of Nonni's „kunst" iets meer beteekent, zal de tijd leeren. *Ik* vrees van neen! Het oordeel van haar italiaansche omgeving, met signori professore en al, is me niets waard. Enfin!)

Welnu, hoe bitter mij Nonni's afwezigheid viel, ik *kon* niet zoo sterk aandringen op haar komst als ik anders wel zou gedaan hebben:

1° omdat *ik* me niet wou blootstellen aan later verwijt dat ik oorzaak was van 't afbreken harer „studiën in de kunst",

2° en voornamelijk: omdat ik geen plaats voor haar had!

Enfin, ronduit gezegd, bij 't vasthouden aan 't plan om Eduard zacht te behandelen, speelde ook de hoop 'n rol, dat *hij,* getroffen door wat we voor hem deden, hààr lust zou inboezemen om ook hier te komen. M'n kinderen kennen mij niet, en zien me misschien voor 'n brombeer aan. Dit ben ik *niet.* Ik leef op als ik vriendelijk en zacht wezen kan, en houd er van dat alles om mij heen tevreden en vroolijk is.

Hoe dit zij, Mimi en ik behandelden Eduard zooals hij zeker nooit behandeld is, en zooals hij niet verdiende! Hij beantwoordde alles met — hoe zal ik zeggen? Nu dan, hij uitte zijn dankbaarheid *als 'n hofman.* 't Was of-i z'n woorden en frazen uit 'n Manuel de bienséance gehaald had. Verbeelje, 's morgens en 's avonds begroette hij ons met 'n buiging! Ik kon niet zoo fideel en makkelijk zijn dat-i uit z'n tred ging, en tusschenbeiden vroegen Mimi en ik elkaar of-i ons voor den mal hield? Tot 'n vertrouwelijke uiting kwam het nooit! Als hij iets vertelde uit z'n vroeger leventje was 't altijd geheimzinnig, in afgebroken volzinnen. *Sterk*

aandringen wou ik niet, alweer om hem niet afteschrikken, en om niet in zijn oogen den groot-inkwisiteur te spelen. Hoogstens deed ik dan 'n paar eenvoudige vragen om hem op den weg te brengen, en dikwijls vertelde *ik* iets dat mij aanging, en wel op allerfideelsten toon, maar niets mocht baten. Hij was en bleef gesloten. Eens, na beraad alweer (verbeelje wat 'n omgang!) riep ik hem bij me en zei zoo vriendelijk mogelijk: hé, ik moet je eens wat zeggen, kerel. Je schijnt 'n systeem te hebben van achterhoudendheid. *Ik* geloof dit niet aan je verdiend te hebben.

— O neen, volstrekt niet!

— Goed, maar ik wil niet van mijzelf spreken. Ik wou je 'n opmerking maken in je eigen belang. Weet je wel dat die terughouding, dat geslotene — de franschen zouden 't „sournois" noemen — je benadeelt?

— Hé, ik ben niet terughoudend.

— Ik vind van wel. Maar soit! Ik wou je maar zeggen dat anderen zich van *jou* zullen afwenden als ze merken dat *jij* je zoo alleen met jezelf bezig houdt. Egoïsme, goed! (Hij had me eens de bekende gemeenplaatsen over 't noodzakelijke van egoïsme opgediend.) Egoïsme, goed! Maar 't is 'n verkeerd egoïsme als men zich zoo gedraagt dat niemand met je te doen wil hebben.

Op allerbeleefdste wijs verzekerde hij mij dat ik volkomen gelijk had. En daarbij bleef het.

Om hem op de zachtste wijs te dwingen tot het *schoolsche* dat bij 't leeren van beginselen onmisbaar is, sprak ik met Mimi af, dat zij mee zou leeren. Dit moest hem 'n spoorslag zijn om niet achterteblijven. Ook droeg zij (bijna 40) nu, de gêne mèt hem die ik voorzag van 't kinderachtige van-buiten-leeren enz. Vermeden kan dit nièt worden. En dat valt moeielijk als men geen kind meer is! Dat meedoen van Mimi zou hem dus aansporen! Jawel! Hij deed wat ik hem uitdrukkelijk zeide, maar meer ook niet, en 't scheelde veel dat-i Mimi vooruit zou zijn, terwijl zij toch allerlei ander werk, en hij niets te doen had!

Z'n bescheidenheid was hinderlijk in 't *dagelijksche*. Hij nam geen stukje brood zonder verlof gevraagd te hebben, schoon we natuurlijk telkens zeiden: ben je gek, jongen, 't staat er immers voor! Maar dat ik om zijnentwil verhuisd was, en tot aanschaffing van wat meubels in die grootere

woning me in schulden had gestoken, scheen hem niet te treffen. Ook niet dat ik geld naar Venetië moest zenden, naar Munchen, en allerlei van dien aard! Eens, toen er geen cent in huis was, liet ik hem twee zilveren kransen zien die ik in Holland gekregen had, en zei dat ik die verkoopen moest. (Wat ik ook gedaan heb! Voor 72 mark, nota bene!) Hij gaf niet 't minste blijk van gevoeligheid.

Dit bewijst dat-i niet in gewonen zin 'n *huichelaar* is. Een huichelaar *kent* het goede, en wendt het voor. Eduard schijnt het niet te *kennen*. Daarom zei ik: „zedelijk kleurenblind".

Eéns slechts gaf-i 'n klein blijk van wat goeds. De man onder ons had 'n slang gevonden ('n onschadelijk mooi diertje) en wist niet hoe hij hem behandelen moest. Het beest was verkleumd en had behoefte aan ander voedsel dan die man 'm geven wou. Door Eduard's voorlichting werd de slang in de warmte gezet en kreeg hij 'n stuk vleesch. Hierover verheugde hij zich, en nog vraag ik of de hoofdoorzaak niet lag in tevredenheid over 't plaatsen van zijn zoölogische kennis? Nooit ten minste gaf hij 't minste blijk dat-i deel nam in *mijn* positie. Alweer 'n bewijs dat-i geen huichelaar is in gewonen zin. Dit zou hem te veel moeite wezen! Hij gaat niet verder dan alles toetestemmen wat men zegt, en bij alles 'n vriendelijk gezicht te zetten. En zelfs in dat kwasi-goedmoedige was hij bespottelijk dom, zoodat ik telkens aan krankzinnigheid moest denken. 't Is 'n paar maal gebeurd dat-i op-eens van opinie veranderde, en toen we hem naar de reden vroegen, antwoordde: „Och, ik wou eerst hooren hoe jelui er over dacht, want zieje, men moet nooit iemand tegenspreken." Toen we hem hierop zeiden dat z'n opinie dan ook niet de minste waarde had, zweeg hij. 't Was *onmogelijk* over zoo-iets met hem in gesprek te komen. Al wat we zeiden, stemde hij terstond toe, en we waren even ver als te voren.

*
* *

We gingen voort met hem allervriendelijkst te behandelen. Den 29en November, 's morgens vroeg, kwam Mimi mij met schrik berichten: „God, Eduard is weg!" Er was volstrekt niets voorgevallen dat ons hierop had kunnen verdacht maken. Hij liet 'n brief achter vol vriendelijke woord-

jes, en zei dat-i „weer naar Italië ging, omdat hij nu weer 'n gelegenheid had gevonden, z'n eigen kost te verdienen." Maar... hij zei niet wàt. En... uit Munchen zoudi nader schrijven. Daar Nonni te Munchen is, begreep ik dat-i niet rechtstreeks naar Italië gegaan was, (waartoe hij dan ook zeker 't geld niet had, schoon ik ook niet weet vanwaar hij 't reisgeld had om naar Munchen te komen,) maar dat hij te Munchen halt houden, en daar ten laste van Nonni komen zou. Zeker is dit dan ook 't geval geweest (of nog?) want twee dagen na zijn vertrek ontving ik 'n postkaart van Nonni die zeer dringend om wat geld vroeg (waarschijnlijk om hem *eten* te bezorgen!) en weer eenige dagen daarna 'n brief van hem, alweer vol lieve woordjes. Hij verzocht z'n achtergelaten koffer en waschgoed naar Munchen te zenden. Aan Nonni heb ik gezonden wat ik had, maar aan z'n verzoek om z'n koffer te zenden, *kon* en *wilde* ik niet voldoen. Ik kon niet om de vracht. En ik wilde niet omdat ik eindelijk moê was van zoo'n behandeling. Eenige maanden geleden zaten we in groote zwarigheid om z'n goed uit 'n hotel te Munchen te lossen en herwaarts te laten expedieeren. Dáárop volgde de moeielijkheid om de vracht voor z'n kisten met boeken te betalen. En nu weer alles wegtezenden, zonder dat ik weet: waarom of waarvoor? Ik was er beu van. Maar al had ik gewild, ik kon niet. Z'n koffer en boeken staan nog altijd hier. Ik heb nog niet den moed gehad z'n kamertje opteruimen. En, telkens sedert 17 dagen schrik ik op als ik iets op den trap hoor. Ik denk nog altijd dat-i terugkomen zal, zonder te weten of ik 't *hopen* moet. Hem *beter* behandelen dan we gedaan hebben, kunnen we niet, en ik weet met volle zekerheid dat géén behandeling in-staat is z'n hart te raken. Van zedelijke verplichting heeft hij niet het minste besef. Het ware te wenschen dat z'n krankzinnigheid (want dàt is het) zich meer voordeed op 'n manier die door *ieder* begrepen werd. Zeker zit er menig dwaas achter slot of grendel op wien meer te rekenen valt dan op hem. Maar hij kan zich door wat brokstukken van wetenschap en geleerdheid zoo interessant voordoen, dat men scherper moet toezien dan de omgeving waarin hij tot nog toe verkeerde, schijnt gedaan te hebben, om te weten dat er niets achter zit. Ook Teixeira de Mattos, de consul te Venetië, spreekt van z'n „talenten". Men schijnt

in dat Italië met weinig tevreden te zijn. Hij merkte dat *ik* dit niet was, en waarschijnlijk heeft dàt hem van hier gejaagd. Uit veel praatjes merkte ik dat men in Italië van mooi-praten, redekavelen, bonmots-verkoopen, oreeren enz. enz. 'n waar métier maakt. Bij z'n latijnsche lessen woudi me altijd in plaats van 'n *kort zakelijk antwoord op 'n vraag, 'n verhandeling* in den maag stoppen. Ik moest me dan geweld aandoen om niet boos te worden. Toch heb ik nooit iets harders gezegd dan: „ho, ho, geen verhandeling asjeblieft." En ik herhaalde m'n *vraag*. Dan volgde er meestal 'n lachend: ik weet het niet!

En nog is de lijst van m'n verdrietelijkheden niet teneinde. Nonni, die volgens alle berichten (en tot nog toe ook volgens m'n eigen opmerkingen) 'n braaf meisje is, had me reeds uit Venetië herhaaldelijk over Eduard geschreven. Eens: „wij harmonieeren niet meer als vroeger. Hij heeft over eer, deugd, liefde, karakter geheel andere denkbeelden dan ik." Dit was de fatsoenlijke inkleeding van: „hij is 'n slechte jongen!" Maar dit wist *ik* sedert jaren! Juist dáárom m'n gewurm om hem bij me te krijgen voor 't te laat wezen zou! Dáárom nam ik 't voorstel der Multatuli-Commissie aan, in de meening dat men me *inderdaad* steunen wou! Ik had 'n zekere maat van onafhankelijkheid noodig, *vrijheid van beweging* om bij-tijds — De gevolgen van 't bedrog dier „vrienden" zijn noodlottig voor me.

Vrijheid van beweging! Die had ik ook in deze laatste weken niet! Zeker had ik naar Munchen moeten gaan, om zoo niet Eduard terug te halen, dan toch Nonni te beschermen tegen z'n infaam egoïsme. Hij is in-staat 'n hotelhouder naar haar te verwijzen om haar te dwingen hem geld te bezorgen. Zoo verklaar ik me ook de van haar ontvangen briefkaart. En Nonni is tegen zijn dringen niet bestand! Dit bleek me helaas, uit 'n brief van haar aan hem (die 'n paar uur na z'n vertrek hier aankwam, en die ik openen *moest*!) en waaruit blijkt dat hij haar gevraagd had hem geld te bezorgen om van hier te gaan! Ze kon het hem niet geven, maar ze had er moeite voor gedaan! En wat me nu 't vreeselijkst is, ten gevolge dáárvan loop ik nu gevaar ook Nonni te verliezen. Behalve die briefkaart en 't bericht dat ze 't beetje geld dat ik zond, ontvangen had, verneem ik niets van haar! Ik telegrafeerde dat ze schrijven zou, dat

ze Eduard moest aanraden terugtekeeren, dat de ellende en de schande die hij ons veroorzaken zou, niet te overzien was, en kreeg geen letter antwoord! Ik begrijp de oorzaak wel, maar dit maakt de zaak niet beter. Zij is beschaamd dat ze van z'n plan wist en 't mij niet meedeelde, zij die zoo blij was dat-i „studeeren" zou, en die me den raad gaf „hem toch streng onder opzicht te houden". Het besef harer medeplichtigheid drukt haar. En *mij* ook. Wat Eduard haar kan hebben wijs gemaakt om z'n weggaan te rechtvaardigen, is mij 'n raadsel! Ik gis dat hij 't afgezaagde praatje zal hebben gebruikt, dat hij niêt overweg kon met Mimi. Dit is wel 'n infame leugen maar kan misschien bij Nonni ingang gevonden hebben, daar ze *sints jaren* door hollandsche relaties tegen Mimi is opgestookt. De klacht over booze stiefmoeders is 'n welkome gemeenplaats. Mimi was engelachtig voor Eduard, en hijzelf erkent 't in z'n beide brieven. Heeft hij, in weerwil daarvan, zich beklaagd? Ik weet dat-i er toe in-staat is. Misschien ook heeft-i voorgewend dat hij ons niet tot last wezen wou. Ook dit zou 'n leugen zijn want z'n bescheidenheid bepaalde zich tot geheel onnoodige lieve beleefde woordjes. *In der daad* bleek me dat-i er volstrekt geen gevoel voor had dat wij in bekrompen omstandigheden zaten. Hij wist dat wij om zijnentwil verhuisden en nota bene met verantwoordelijkheid voor zes maanden huur in de vorige woning! Ook dat we door dat verhuizen genoodzaakt waren eenige meubelen te bestellen. Nooit bleek er dat-i zich dat alles aantrok. In geen enkel opzicht nam hij notitie van m'n toestand, van m'n zorgen, van m'n verleden, van m'n toekomst. Hij gaf zich zelfs niet de moeite m'n werken te lezen! *Wat* hij aan Non kan hebben opgegeven als oorzaak van z'n vertrek, blijft me 'n raadsel.

Vandaag schrijf ik haar weer! Eén woord slechts, en dàn niet meer.

Waar Eduard nu is, weet ik niet! God weet waar hij zwerft en hoe! Beurtelings ben ik bedroefd en kwaad. Maar er is nog een ander gevoel dat me erger martelt, het is de voortdurende angst voor wat ik nu van hem, of *over hem* zal moeten hooren! Dat hij om zich, bij wien ook, aangenaam te maken, *mij* zwart maakt, *weet ik bij ondervinding!* Voor 5 franc zou hij 'n verklaring teekenen, dat ik hem de

deur heb uitgejaagd, slecht behandeld, al wat men maar wil. Ook weet ik dat er van Vlotens zijn die op zulke dingen azen. Wat moet ik doen? Misschien was ik aan mezelf verplicht iets over die zaak te *publiceeren*. Maar eensdeels zou me dit zoo bitter zijn en ten andere, dan had ik 't reeds *voor jaren* moeten doen. De slag, die mij door de van Vlotensche taktiek is toegebracht, is tòch geslagen! En om alles optehelderen zou ik *nog veel meer* moeten aanroeren dan nu in dezen brief! *Dat kan ik niet!* Het nu gebeurde is slechts 'n klein deel, 'n staartje, van de gebeurtenissen die mij getroffen hebben.

Zeker ware er 'n *eenigszins* betere loop aan de zaak gegeven, als ik den 29 November terstond naar Munchen gegaan was. Maar dat kon ik niet. Het eenige wat ik nu kan, is u den brief van Teixeira de Mattos te zenden (die sedert 23 September in 'n aangeteekend couvert in m'n laadje ligt en dien ik toen niet verzond omdat het me te zéér deed) en tevens de beide brieven die we van Eduard hebben. De eerste schijnt hij nog te Wiesbaden geschreven te hebben.

M'n bedoeling met het zenden van die stukken is volstrekt niet de zaken publiek te maken, maar u in-staat te stellen tot 'n eenvoudig *démenti,* als u ter oore mocht komen dat die ontaarde jongen ons belastert. Geef in zoo'n geval asjeblieft geen inlichting die hèm bezwaart, of althans geen bijzonderheden over hem. 't Is er mij alleen om te doen dat er althans *iemand* is die waar 't tepas komt mij beschermen kan tegen de gevolgen van deze zaak. Nogeens: *niet in bijzonderheden!* Dan immers deed ik beter alles te *publiceeren* en dit wil ik juist *niet!* Ik bemerkte maar dat ge bij zekere gelegenheden op ernstige wijs zeide: *„Ge zijt verkeerd ingelicht!*" Of: „ik weet meer van die zaak, en verzeker u dat je 't mis hebt."

Het schrijven van dezen brief heeft me veel gekost, maar 't moest! Sedert vele jaren had ik honderd maal aanleiding tot zoo-iets, en altijd stuitte het mij. Ik verzeker u dat ik dozijnen brieven, hàlf of heel àf, verscheurd heb.

Want denk niet dat het nu meegedeelde op zich zelf staat! Sedert lang was m'n leven 'n doorgaande marteling.

Adieu, beste kerel, wees hartelijk gegroet van

t. t.
Douwes Dekker.

Mimi was erg in haar schik met het honorarium voor 't stuk over Marpingen. Ze bedankt je wel.

*
* *

Van de vele soms lange gemoedsuitstortingen is de brief van 14 en 15 December 1877 de meest tragische. Hoe dikwijls zal de grijzende dichter aan het slotvers van Vondels Jozef in Dothan hebben gedacht:

Het kleine treet op 't kleet, de grooten treên op 't hart.

XXII

BREUK MET DE KINDEREN

HET jaar 1877 was voor Multatuli ellendig geweest. In Februari 1878 begon hij in zijn vaderland een voordrachtenreeks, die hem een hart onder de riem stak en zijn financiële toestand verbeterde. Te Breda zag hij, voor het eerst sedert Lebak, Duclari en Verbrugge, of met hun ware naam Collard en Langeveldt van Hemert terug. Beiden waren gepensionneerd, Collard als luitenant-kolonel, van Hemert als resident. Deze laatste was zeer ziek en overleed kort daarna.

Op 2 Maart, zijn 58e verjaardag, ontving de schrijverredenaar een geschenk, dat hem groot genoegen deed: een zilveren bokaal met honderd gouden tientjes. Aart Admiraal, de directeur van het telegraafkantoor te Schoonhoven, die op 45-jarige leeftijd de 12e November 1878 stierf, had die gedachte opgevat en met de hulp van enkele vrienden en bewonderaars van de dichter ten uitvoer gebracht. In die dagen werd het genootschap Tandem, dat van 1 April 1878 tot 1 April 1882 werkte, opgericht. De voornaamste leden kregen gedrukte gele kaar-

ten, die door Multatuli zelf werden ingevuld en bestempeld. Die kaarten hadden het volgende opschrift:

1856. Tandem! 1878.
Genootschap
zich ten doel stellende Max Havelaar
te pensionneeren.

De Heer ....., te .....
tot bovengenoemde Genootschap toegetreden zijnde, en zich bereid verklaard hebbende, in zijn kring de bereiking van 't beoogde doel te bevorderen, wordt bij dezen als zoodanig gekwalificeerd.

Het Comité belast zich met het
bestuur! Tandem!

*
* *

Van 1878 heb ik maar een brief aan Funke. Ik geef dit dokument alweer in zijn geheel.

Wiesbaden, 16 December 1878.

Beste Funke,

Dank voor uw vriendelijken brief. Het spijt me dat werken als dat van dr. Hartog („De Spectatoriale geschriften van 1741—1800. Bijdrage tot de kennis van het leven in de 2e helft der 18e eeuw") geen finantieel succes kunnen hebben. Ze zijn zoo leerzaam! Ook professor Jorissen (ik heb 't immers wèl, dat-i professor is) levert stukken op dat gebied. Ik wou dat die twee heeren 'n tijdschrift oprichtten om de leemte te vullen die in Nederland aan memoirelitteratuur bestaat. Maar .... als Publiek 't niet betalen wil, is er niets aan te doen! Zijt ge met professor Jorissen soms in aanraking? Ik las met zooveel belangstelling zijn stukken in „Nederland": Uit den Patriottentijd enz. Ook z'n zoo welverdiende evokatie van Vondel's Gysbrecht.

Zoo, wordt dergelijk werk (als van Hartog nu) niet betaald? Men heeft al z'n geld noodig voor romans (godbeter 't) van Emile Zola, en voor die ophemelarij van die

fransche prullen waaruit de Huetten en ten Brinken hun kopie slaan! 't Is ergerlijk! Die Zola wordt door ten Brink 'n „letterkundige Herkules" genoemd. Hij is 'n allerordinairste aventurenverzinner met weinig verschil op z'n palet, en in menschkunde 'n kruk[1]). De grootste verdienste van die buitenlandsche fabrikanten is dat ze sommigen in Holland, die geen eigen geest hebben, aan stof voor artikels helpen. Ik ben misselijk van wat men „litteratuur" noemt. Dat moet gij ook zijn, dunkt me.

's Avends leest Mies me voor om m'n oogen te sparen. En zoo hebben we al drie vierden van 't Landjuweel doorgezwoegd. (De stukjes van Pisuisse zijn *zeer schoon*!) Drie vel kopie van Huet, bevattende niemendal òver niemendal! Kunstig is het! En onbeschaamd ook!

Toen Huet in '67 zich jegens mij gemeen gedroeg (hij gebruikte 'n aanbeveling van *mij* aan Rochussen en Hasselman om *voor zich* 'n fooi te vragen!) heb ik gezwegen. Ik moet er bijzeggen dat dit niet juist uit kiesheid of zooiets was. Maar Rochussen verzocht me de zaak blauw blauw te laten. En ik had ze niet kunnen behandelen zonder Rochussen's brieven te gebruiken. Dit mocht ik niet doen.

Nu, *toen* zweeg ik. Naar nu Huet, hoe zal ik zeggen? „'t Woord ontheiligt" klinkt te peuterig, maar zóó iets

---

[1]) Later (na l'Assommoir, Nana, Pot-Bouille, Au Bonheur des Dames, Germinal, l'Œuvre, werken tusschen 1878 en 1886) veranderde Multatuli van mening. Op 22 Augustus 1886 schreef hij aan Sikko Roorda van Eysinga:

Zola? Hoe daarover in weinig woorden m'n opinie te zeggen? Hij staat zeer hoog. Z'n „Œuvre" aan uw vrouw? Ik begrijp dat ge Zola niet genoeg kent, daar ge weinig van hem gelezen hebt. En al ware dit anders . . . . Z'n werken krioelen van fouten tegen taal, rhetorika, logiek, tegen „manier", tegen kunstwetten (zegge: tegen de Natuur, want wetten bestaan er niet), tegen bijna alles wat je wilt. Meer nog: hij is zeer dikwijls onverdraaglijk langdradig en vervelend . . . .

Hm! En: hoog staan, zeer hoog! Ja.

Met eenige verandering (versterking!) heb ik over zijn Œuvre 'tzelfde oordeel, dat hij in dat werk door een oud artist laat uitspreken over een impossible schilderij.

Tout cela (zegge al dat verkeerde) n'empêche pas que parmi nous autres (hij sprak in een kring van artisten) il n'y en a pas quatre (Ik zeg: **pas un!**) qui soit en état de foutre un Œuvre comme cela!

Dat zeg ik van Zola! En dat zal 't slot zijn van m'n tallooze grieven als ik eens 'n stukje over z'n werken schrijven zal. Ik vind hem 'n **groot man.** Dat is wat anders dan 'n mooi-schrijver.

Wie schrijft niet „mooi" du temps qui court!

(Briefwisseling tusschen Multatuli en S.E.W. Roorda van Eysinga, uitgegeven door M. Douwes Dekker, geb. Hamminck Schepel, Amsterdam, W. Versluys, 1907, blz. 365.)

meen ik toch. Ik ben woedend over 't misbruik dat hij van zijn pen maakt. Hij knoeit, draait, seurt, zanikt, slentert. Ajakkes!

Ook ik geloof niet aan het deuntje over uitgevers. „Deuntje" ja. Net als „arm maar eerlijk", „brave landlieden". De deun blijft in leven, omdat „schrijvers" schrijvers zijn. *Zij* voeren 't woord en houden van 'n makkelijken *topic*. Als de „uitgevers" eens aan 't schrijven over „schrijvers" gingen zou men wat hooren. *Ik* (die 'n *eigenaardige* manier van lezen heb) zie *uit* de schrijverij *dat de meeste mannen van de pen niet deugen*. Gister avend lazen we 't stuk van Reville in Landjuweel. Welnu, Reville is geen goed mensch! Dit zeg ik nu niet om 't laffe plagiaat van zekere situatie die óók voorkomt in 't door Huet (zoo slecht!) vertaalde stuk van Sandeau („Nederland").

„*Jij* keurt alles af! Jij bent nijdig!" Zoo hoor ik... denken. Net andersom. Ik ben innig blij als ik iets schoons vind. Ik schrijf aan Pisuisse dat ik zoo ingenomen was met z'n stuk. Ook in 't (overigens vrij slecht geschreven) stuk van Catharina is *iets zeer goeds*. Het stuk van de Veer vind ik *hoogst verdienstelijk*, zoowel van strekking als van taal. Het boutadetje van Smit Kleine is waarlijk aardig. Waarlijk, ik prijs graag, als 't maar eenigszins kan, en dan is m'n fout eer dat ik overdrijf dan dat ik uit afgunst iemand te kort zou doen. Toen ik Huets *kritische methode* aanprees, dat is in tegenstelling van 't boersche ongemotiveerd „mooi of leelijk vinden", was ik woedend op hem over z'n gedrag in 1867, en zie, juist daarom misschien gaf ik hem méér eer dan 'm toekomt.

Dat Mimi bij haar zuster te Hoorn zal resideeren, is misschien goed. Ik kom op zoo'n kermisreis telkens in aanrakingen waar ik mij, alleen zijnde, makkelijker beweeg dan met 'n dame bij me.

Dat Eduard in den Haag is, weet ik. Dat-i bij familie logeert (z'n tante van Heeckeren dan), heeft-i me niet durven zeggen. Vóór m'n ontslag te Lebak droeg mij die „familie" op de handen. Daarna (ze waren bevriend met van Twist) hebben ze mij zooveel kwaad gedaan als maar mogelijk was, om toch duidelijk te doen blijken dat ze niet aan *mijn* kant waren! Van Heeckeren wachtte van van Twist z'n bevordering! *Hij* is nu dood. En *zij*? Toen ik in 't na-

jaar van 59 naar Brussel ging (waar ik toen in 'n estaminet den Havelaar schreef) en vrouw en kinderen hun fortuin in Holland zochten (m'n vrouw zelf wilde dit zoo, omdat ze zonder mij meer kans van slagen had) toen heeft haar zuster (toen te Arnhem wonende, meen ik), haar en de kinderen met 10 gulden aan de deur afgewezen!

Bij *die* tante alzoo zou nu Eduard logeeren! 't Kan wel zijn. Hij is tot alles in-staat. Ik heb brieven van hem gevonden (aan 'n nichtje die tot die kliek hoort) waarin hij om zich aangenaam te maken, mij uitscheldt. En van denzelfden tijd ontving *ik* brieven van hem die allerhartelijkst waren ingekleed.

Ook nu kan hij onmogelijk zich bij z'n tante staande houden dan door *mij* zwart te maken.

Adieu, beste Funke, 't is al te droevig.

D. D.

Och, vraag de Drukkerij of ze me asjeblieft de proeven op wat beter papier geven wil, en niet (zooals nu vel 2) de paginaas in de war. Dat stoort zoo.

Ik wou graag eens weten hoeveel nadeel 't u of de Drukkerij berokkent als ik revisie vraag? Ik ben altijd erg ongerust als ik de vellen niet weerzie. Zoo even vond Mimi nog drie fouten in 'n vel van Specialiteiten, dat ik voor den derden keer had nagezien! Maar ik erken dat het eeuwige revisievragen tijdroovend en vervelend voor u is.

Ook is 't *niet*vragen van revisie niet *geheel-en-al* winst van tijd. Kijk, ik heb nu vel 2 éénmaal gekorrigeerd. Als ik nu revisie vragen wou, zou ik 't gelijk met dezen (Maandag middag) op de post doen. Géén revisie vragende, gaat het eerst morgen vroeg, omdat ik 't van avend met 'n ander oog nog eens moet nazien.

*
* *

Het is waarschijnlijk dat Multatuli, in een vorige brief, Funke over het bezoek van Nonnie zal hebben onderhouden, maar dat schrijven is niet bewaard gebleven. De oude dichter had zijn dochter sedert de lente van 1870 niet meer weergezien. Toen was ze nog geen dertien jaar, nu stond ze in het begin van haar twee-en-twintigste. Ze was een mooie slanke blonde vrouw geworden.

Nonnie bleef veertien dagen in de eenvoudige kamers van de Dotzheimerstrasse nummer 48, kamers die zij een goede twintig jaar later in *una villetta sul Reno* (een villa aan de Rijn) zou omdopen. Maar in de volgende brief (aan Funke en van 1 Augustus 1879) krijgen wij een schets, die geen twijfel nopens die „villa" toelaat.

Het verblijf van Mimi bij een zuster te Hoorn werd geen werkelijkheid. Multatuli ondernam ditmaal alleen zijn voordrachtenodyssee en toen hij terugkwam, vond hij in zijn behuizing een duits knaapje, dat Mimi op de proef had aangenomen. Zij had Dek van alles op de hoogte gesteld, en deze, die de zaak voor gewaagd hield, was er zeer ontevreden over.

Nauwelijks was hij weer thuis, of hij vroeg: „Waar is de kleine?" „Boven, zei Mimi. Je hoeft hem niet te houden. Ik kan hem nog altijd teruggeven." Maar de schrijver wilde daarvan niet weten toen hij het jongetje gezien had en langzamerhand hield hij meer en meer van het kind.

„Ik ken de ganse geschiedenis, zegt Wilhelm Spohr in een noot van de *Multatuli-Briefe (Frankfort aan de Main, 1906, IIe deel, bl. 241).* Het slot was dat Dekker zei: 't Is onmogelijk meer van zijn eigen kind te houden. Woutertje was het grote geluk van zijn laatste levensjaren."

En ook van zijn pleegmoeder, zoals wij later zullen zien.

Die knaap heet E. W. Bernhold en werd op 15 Januari 1875 geboren.

Dat Multatuli zijn onverlaat van 'n Edu niet „aan zijn lot overliet", blijkt opnieuw uit de volgende brief, de laatste uit Wiesbaden.

Wiesbaden, 1 Augustus 1879.

Beste Funke,

Dank voor het aan Eduard gezondene! En nu ben ik zoo vrij u te verzoeken mij te zenden wat ge over dit jaar kunt, moogt en wilt. Aanstaanden Dinsdag gaan we verhuizen.

Wees dus zoo goed uw brief ditmaal nog naar Wiesbaden te adresseeren. Na Dinsdag is 't adres:

Douwes Dekker,
Geisenheim a. R.

Ik zet er a. R. bij, omdat ik meen dat er meer Geisenheimen zijn.

De reden dat ik u nu geld vraag en zooveel mogelijk, ligt juist in dat verhuizen. Zend me dus s.v.p. zooveel als ge tot en met ultimo dezes jaars meent te mogen doen.

Ons huisje met tuin (de verhuurder noemde 't „villa" in z'n annonce, maar dat was wel wat weidsch!) is net en aardig. Of wij, indien de optrek te Bergendal vrij ware geweest, liever dáárheen zouden gegaan zijn, is de vraag. Er was voor en tegen. Maar in allen geval is 't verhuizen van Versluys nog onbestemd, en *dit* huisje te Geisenheim was nu te krijgen. Hoofdzaak is dat we daarin *alleen* zullen wonen, zonder vreemd volk in huis. De woning hier te Wiesbaden zal ik altijd in zekeren zin blijven betreuren, maar van 't schorrimorrie op de zolderkamertjes hadden we vaak last. En dan geen *tuin*! Te Geisenheim zullen we zoogenaamd „eigen groente" hebben, iets dat ik altijd heb hooren afkeuren als onëkonomisch. Maar Mies heeft er pleizier in. En er zijn bloemen. En daar we nu ook 'n lokaal of wat au rez de chaussée hebben, zal ik een draaibank, of althans 'n timmermansschaafbank kunnen plaatsen, waarnaar ik altijd zoo verlangd heb. Daarmee ben ik zeer in m'n schik. De huur is 'n beetje hooger dan we nu hier verwonen, namelijk: 900 mark. (Hier: 800 + circa 80 voor 'n mansarde en extrabetaling voor water.) Ik ga er met genoegen heen, maar erken dat ik Wiesbaden betreur. Ik heb hier veel liefs en goeds genoten.

Ja, bundel I loopt geregeld af. Ik zal zorgen dat Woest terstond daarna kan voortgaan met *Vrijen-Arbeid* en *Pruisen en Nederland*. Daarna *Verspreide Stukken* en *Minnebrieven*. Hij drukt best, en sedert lang had ik geen revisie noodig.

Dank voor de Vorstenschool. Ik hoop dat de binder acht zal hebben geslagen op 't „openvallen". Bij klein formaat en best papier is dat niet makkelijk. Zend mij, asjeblieft, maar een exemplaar, namelijk voor Mimi. Wel zal ik u, zoodra de boekjes ingebonden zijn, verzoeken om eenige

exemplaren namens mij aan de dan optegeven adressen te zenden, maar dan had ik graag dat ge er mij voor opschreeft. Anders durf ik 't u niet vragen, daar ik dan mooi weer speel met uw eigendom. Voor Vorstenschool hebt ge mij al heel veel betaald.

Och, nog iets. Zoudt ge van 't mij nu te zenden geld s.v.p. 60 gulden aan Eduard willen zenden? Zooveel geef ik hem nu in de maand. Hij is (of eigenlijk, zal *worden*) geëmployeerd bij 't Museum van plastische leermiddelen van de heeren Vanderhoeven en Buys te Rotterdam, iets waarvoor hij zeer geschikt is, vooral ten-opzichte van de entomologie en zoologie. Maar die zaak is nog in wording en en attendant krijgt hij van mij die 60 gulden.

Kom je ons te Geisenheim bezoeken? Het ligt even boven Rudesheim, dus schuin over Bingen, en zeer nabij 't slot Johannesberg, in 't hartje van de beste wijnbergen, iets dat mij nu juist niet schelen kan. Maar ik erken dat de omtrek zeer lief is.

Ons kind is 'n engeltje. Ik *kan* niet gelooven dat men ooit 'n eigen kind liever kan hebben dan wij dien jongen. Hij is 'n ware hartedief! Voor geen schatten zou ik hem afstaan. Dit is 'n waar lot uit de loterij. Ik erken dat zoo'n „aanneming" ook anders had kunnen uitvallen. Beminnelijker kind is er niet!

Dag, beste Funke, wees hartelijk gegroet van t. à v.

Dek.

*
* *

De brave Edu hield het niet lang te Rotterdam uit, Nonnie kwam uit Galicië terug en huwde te Padua op 30 September 1880 met Francesco Bassani en op het eind van 't jaar deed Funke zijn fonds aan de naamloze vennootschap *Elsevier* over. Daarover handelen de twee brieven uit Geisenheim. De beloofde derde heb ik niet tot mijn beschikking.

Geisenheim a. R., 6 November 1880.

Beste Funke!

Als ge mij over 't loopende jaar voor iets gekrediteerd

hebt, zoodat ik volgens u iets te goed heb, wees dan zoo goed het mij te zenden. Aanspraak maak ik niet.

Ik voel mij oud en zwak worden, ook physiek. Toch zou dit zoo erg niet wezen als ik niet moreel ontstemd was, en eigenlijk moedeloos. Uit bijna alles wat er door de pers tot me komt, moet ik opmaken dat men niet lezen kan (m'n oud thema!) en dit beneemt den lust tot uiting.

Met of zonder lust zal ik wel genoodzaakt zijn dezen winter weer die afmattende tournée in Holland te doen. Ik zie er zeer tegen op, maar 't is gedwongen frajigheid.

Zeg, daar ge altijd de goedheid hebt mij 't „Nieuws" te zenden, zoudt ge niet s.v.p. order geven 't adres te veranderen in Geisenheim a. R.? Ik krijg nu altijd het blad een of ¾ dag later dan noodig is.

Mimi is wel. Zij houdt zich goed, en ons pleegkind geeft voortdurend reden tot vreugd. Het is 'n lieve jongen. Non is getrouwd. Ik neem er geen aandeel in. Buiten mij om heeft ze die relatie aangeknoopt, en ik kan me nu niet opdringen dat ik ingenomen ben met dien italiaanschen schoonzoon. Ik beschouw haar als dood voor mij. Ook Eduard is te Padua. Wat hij daar uitvoert, weet ik niet. Ook van hem heb ik, na jarenlang toegevend geduld, de handen afgetrokken. Ge begrijpt dat m'n geestestoestand gedrukt is.

Wees intusschen hartelijk gegroet van

t. à. v.
Douwes Dekker.

Geisenheim, 18 December 1880.

Beste Funke!

Ik kan u niet goed zeggen welken indruk uw brief van eergister, en ook reeds de vorige, op mij gemaakt heeft. Als boekenmaker en honorarium-ontvanger heb ik reden om meer dan dubbel tevreden te zijn, of liever: dankbaar. Dit ben ik dan ook. Maar zekere treurigheid heeft de overhand. Ik ben bedroefd over 't scheiden. Daarin ligt voor mij iets als 't begin van het einde. Of Bilderdijk oprecht was in z'n lang gerekt aanstaand sterven, weet ik niet, maar dat ik sedert 'n paar jaar gedurig aan opstappen denk, is waar. Onlangs bij 't definitief opzeggen der verhouding met m'n kinderen, was me dat 'n voorloopige „laatste be-

schikking". En 'n dergelijke aandoening pakt me nu aan bij 't „veranderen van uitgever", zooals de menschen 't zullen noemen. Mij is 't wat anders! Wat ik *over* u te zeggen heb, hoef ik nu juist niet *aan* u te zeggen. Zoo even nog schreef ik er over aan Roorda, en gij *moogt* mij 't genoegen niet verbieden dat er voor mij in ligt te vertellen hoe ge mij behandeld hebt. Meen niet dat ik hierbij alleen denk aan 't finantieele. Ook daarvoor ben ik u dankbaar, maar er is meer! Ge hebt me altijd mijn menigvuldige tekortkomingen vergeven. Maanden lang stonden soms de bakken te wachten op korrektie, of de zetters op kopie. Nooit zal ik van anderen verwachten, nog minder vorderen, dat ze voor mij zijn wat gij voor me geweest zijt. Nooit hebt ge mij een verzoek afgeslagen, nooit één postbestelling op antwoord laten wachten. Altijd hebt ge meer gedaan dan ik eischen kon of verwachten mocht. Ik wenschte dat ge goed de stemming wist die *uw* naam altijd bij ons opwekt. Van morgen nog gaf Mimi heel onbewust daarvan 'n blijk. Je moet weten (zeker schreef ik 't u al meer) dat ik sedert eenige jaren 'n nagenoeg krankzinnige vrees heb om brieven te openen. Slechts ten deele kan ik die angst verklaren. 't Heeft iets van watervrees. Gewoonlijk liggen er dan ook eenige ongeopende brieven op m'n schrijftafel, en dat duurt dan tot Mimi soms met, soms zonder permissie, opruiming houdt. Nu was uw brief gister namiddag aangekomen, en ik had hem ongeopend in den katalogus uwer fondsveiling geschoven. Van ochtend kwam ze bij me, haalde uw brief er uit en stak hem me toe. „Hij is van Funke", zei ze. Dat beteekende: dáárin is nooit iets kwaads.

En zoo was het ook. Dat ge uw fonds wildet verkoopen, wist ik nu eenmaal uit uw vorigen brief. Ook de courant had het meegedeeld. Daarin was dus niets dat mij verrassen kon. En wat den *uitslag* aangaat, ik was door m'n onkunde voor vrees bewaard. M'n eenige hoop was dat het u niet zou tegenvallen. En dit is nu volgens uw brief 't geval *niet*! Daar ben ik hartelijk blij om. En ge blijft nog voor een vijfde in m'n schrijverij geïnteresseerd! Dat is heerlijk!

Als ik nu maar wat flinker in 't voortbrengen was! Ik begrijp niet hoe anderen bijna altijd-dóór kunnen leveren. Ik voel me soms maanden, ja jaren achtereen (*gij* weet het, helaas, bij ervaring!) stom. Gedeeltelijk is 't aangeboren

fout, en misschien wel hoofdzakelijk. Maar toch ook is er 'n reden voor van buiten-af. Het methodisch doodzwijgen waarmee men mij bestrijdt, maakt me moedeloos. Niemand dan ikzelf kan weten hoe ver dit gaat en ik verwonder me dagelijks dat personen, die overigens volstrekt niets gelijksoortigs hebben, zoo volkomen één lijn trekken waar 't mij geldt. Ik verzeker u dat ik geen courant opneem zonder mij aan die wijze van bestrijding te ergeren. „Vind je 't dan zoo aangenaam dat men van je spreekt?" vraagt ge. O neen! Nog altijd ben ik schuw voor 't voetlicht. Nooit zie ik m'n naam gedrukt zonder dat het mij zenuwachtig maakt. Maar 't niet noemen van m'n naam is mij 'n blijk dat ik vergeefs geschreven en gesproken heb. Artikelschrijvers, Kamerleden en ministers beijveren zich om 't hardst mij te ignoreeren. Die Modderman — met z'n zeer gebrekkige, ja laat me maar zeggen met z'n afschuwelijke strafwet! — herhaalt wel wat ik omtrent de Jacquerie die Europa voor de deur staat, voor 18 jaren reeds gezegd heb (letterlijk: waarbij de fransche revolutie kinderspel wezen zal!), maar noemt me niet. Bij 't (zeer oppervlakkig en onmenschkundig) behandelen der prostitutiekwestie affekteert hij — en de heele Kamer! — geen notitie te hebben genomen van wat ik in bundel VII deed opmerken omtrent de moeielijkheden van 'n ingeschreven vrouwspersoon om haar vrijheid terug te krijgen. Sedert vele jaren bij 't behandelen der indische zaken overal dezelfde miskenning door 't opzettelijk verzwijgen van mijn naam, en ik durf er bij zeggen van 't door mij gebracht offer. De pseudoniem G. (van Gorkum immers?), een bekwaam man, die blijk geeft zeer veel grondige kennis te hebben van indische toestanden, heeft den moed gehad mij volkomen te ignoreeren bij 't behandelen der Heerendienstkwestie, wat toch scheering en inslag is van den Havelaar. Door *mij* is 't uitzuigen der bevolking door de inlandsche hoofden tot 'n onderwerp van diskussie gemaakt, *ik* heb me opgeofferd om te noodzaken tot onderzoek, en nu wemelt het van indringers op de door *mij* geschoten bres... O, zeer goed! Maar waarom mij terugtedringen? Heb ik geen recht de goede trouw te verdenken van hen, die *beweren* het goede te willen en bij voortduring het goede in den weg staan door 't eenige middel dat daartoe leiden kan, tegentewer-

ken? Dat middel is: officieele erkenning door woord en daad dat Havelaar gelijk had. Ik zeg dit niet uit eigenbelang. Zoolang men mijn pogen de moeite van 't vermelden niet waard acht, vinden alle indische ambtenaren er baat bij, den gemakzuchtigen Slijmering natevolgen. Leugenaars beweren dat er iets in de toestanden verbeterd is. Hoe zou dit mogelijk zijn? Door wien verbeterd? Waarom? Waar heeft Regeering of Natie blijk gegeven dat men die verbetering wenschte? De behandeling, die mij ten deel viel, bewijst het tegendeel. Tot op den tijd toe dat gij m'n uitgever werdt heb ik gezworven als 'n vagabond.

P.S. Morgen meer. Stel 't lezen maar uit tot ge tijd hebt.

*
* *

Uit dit tijdstip dagtekent een brief van de vrijgevige G. L. Funke over het debiet van Multatuli's werken, in antwoord op een vraag van een der vooraanstaande leden van de Amsterdamse vereniging *„De Dageraad" (Ter Gedachtenis aan Multatuli, 1892, bl. 135)*. Wij nemen hem hier over.

Amsterdam, 24 September 1880.

WelEdelzeergeleerde Heer,

Ter voldoening aan mijne belofte volgt hieronder de opgaaf van 't getal der sedert 1869 (het jaar waarin ik eigenaar werd van de *toenmaals* bestaande werken van Multatuli) verkochte exemplaren dier geschriften en voorts van 't geen dáárna door mij werd uitgegeven.

Van 1869 tot en met 1879 verkocht ik van de Ideën 1e bundel 4098 ex. en van de Ideën 2e bundel 3886 ex.

Deze 2 bundels zijn in 1862—65 oorspronkelijk uitgegeven door de firma R. C. Meyer alhier, die van *elk* dezer deelen naar ik gis circa 1500 zal verkocht hebben.

Van 1871 tot en met 1879 verkocht ik van de Ideën 3e bundel 2943 ex. terwijl de 1e druk van dezen bundel reeds vóór 1871 was verschenen bij den uitgever C. van Helden alhier die daarvan circa 1000 ex. verkocht.

In 1872 verscheen bij mij de 4e bundel, waarvan tot en met 1879 werden verkocht 3942 ex. Van 1873 tot en met

1879 van den 5en bundel 2775 ex., van den 6en bundel 2407 ex., en van 1877 tot en met 1879 van den 7en bundel 1959 ex.

Van 't drama Vorstenschool, oorspronkelijk in den 4en bundel verschenen en in 1875 door mij afzonderlijk uitgegeven, verkocht ik sedert dat jaar 5435 ex.

Voorts werden van 1869—79 verkocht van

Minnebrieven	3026 ex.
Vrijen-Arbeid in N. I.	1061 ex.
Verspreide Stukken	4443 ex.
Pruisen en Nederland	632 ex.
De Bruid daarboven	2191 ex.
Bloemlezing uit Multatuli's werken	2276 ex.

De zes laatstgenoemde bundels verschenen allen bij ander uitgevers van 1862—69. Wat die er van verkochten, is mij niet bekend. Naar ik vermoed zal dit gemiddeld 12 à 1500 ex. zijn geweest.

De Max Havelaar, die ik in 1874 bemachtigde, bracht mij een debiet op van 4341 ex. Vóór 1875 zijn er echter drie drukken van verschenen, die *te zamen* zeker eene oplaag van 8 à 9000 ex. hadden en finaal uitverkocht werden. Van dit werk zijn alzoo sedert de eerste uitgave circa 13000 onder 't publiek gekomen.

Ik geloof hiermede vrij volledig aan uw verlangen voldaan te hebben en verheug mij u tevens een klein genoegen door die opgaven te hebben bereid.

Hoogachtend,
UEd. dw. dienaar,
G. L. Funke.

XXIII

HULDEBLIJK

IN Augustus 1880 kreeg Multatuli te Geisenheim het bezoek van een Amsterdamse vriend, de kunstschilder, taalkenner en geleerde dr. phil. Johannes Zürcher (1851—1905). Maar laten wij liever het woord aan Multatuli zelf, die op 11 October 1880 aan J. A. Roessingh van Iterson, ingenieur te Tilburg, schreef:

Voor 'n week of tien kreeg ik het bezoek van 'n man, dien ik reeds bij vorige gelegenheden als zeer hartelijk had leeren kennen. Hij bleef slechts twee dagen. Toevallig was er in zijn tegenwoordigheid spraak geweest van 'n huisje met tuin aan den overkant van den Rijn dat te koop was, en we hadden ons uitgelaten dat wij 't wel zouden willen hebben. Heel ernstig gemeend was, van mijn kant althans, die wensch niet. Wel geloof ik dat Mimi 't bezit van dat huisje aardig vond, maar zeker was mijn meespreken zonder doel, want daar ik geen geld had kon ik niet aan koopen denken.

Toen ik m'n vriendelyken gast naar den trein bracht, zeide hij:

— O ja, wat dat huis te Ingelheim aangaat, koop dat maar.

— Mooie grappen! Ik heb geen geld.

— O, dat heb ik wel. En ik zal 't u zenden zoodra ge 't noodig hebt.

Dat heeft-i gedaan! De nobele kerel heeft zonder eenige zekerheid vooruit te vragen, aan mij overlatende welke rente ik betalen wilde, kortom op de meest flinke en edelmoedige wijze 14.000 mark gezonden.

Zooveel was de eisch, doch 't is voor 11.000 mark gekregen, wat ik hem natuurlijk heb medegedeeld. Ik mocht, zei hij, 't overschietende voor de noodige vertimmering gebruiken.

Zoodat ik nu, beste Iterson, op m'n ouden dag huiseigenaar geworden ben. Er is iets komieks in. Maar heelemaal pleizierig vind ik de zaak niet. Het project van vertimmering loopt ver uit den gis! En ik zie zeer tegen 't verhuizen op. En 't gemaal dat uit zulke dingen voortvloeit. Och, ik had nu, wel beschouwd, maar liever in 'n huurhuis blijven wonen! Als ik er nu in slaag dat huis vrij te krijgen, zoodat ik Mimi en Wouter iets nalaat... maar dat is de vraag. En wat zal ze na m'n dood met 'n huisje doen? Neen, dat trek ik in. Zeker zal zij er groente en vruchten teelen, genoeg om bijna zonder geld te kunnen leven. Enfin, al is m'n indruk over die acquisitie zeer gemengd, de zaak is beklonken, en dus... geen zwartgallighedens!

Hartelijk gegroet.

Dek.

En als naschrift:

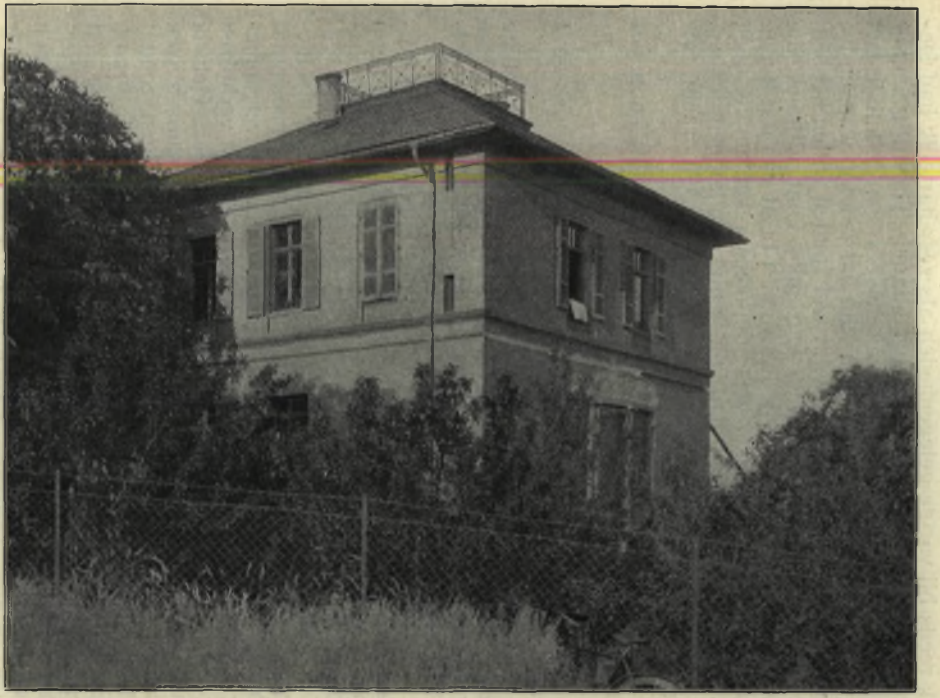

Ik heb nog vergeten te zeggen dat m'n hartelijke helper mij uitdrukkelijk verboden heeft z'n naam te noemen. Visch er dus niet naar.

Woutertje sprudelt van levenslust. 't Is 'n aardige jongen. Zoo even zei hij tegen Mies: „hoor eens, als jij 'n klein oud vrouwtje bent geworden, zal ik je in een korfje zetten en overal heen dragen waar je wezen wilt. Wees maar gerust, hoor!

*
* *

De naam van die „hartelijke helper", die zich later als een hartelijke schenker ontpopte, bleef lang verdoken. Zelfs mevrouw dr. J. van den Bergh-Elias vergiste zich, toen ze in haar *Multatuli-biografie (Amsterdam, Meulenhoff, 1920),* mooi geschreven en mooi geïllustreerd, beweerde:

„Dekker bleef in Duitschland wonen: eerst te Wiesbaden, na 1880 te Nieder-Ingelheim, waar de vader van hun pleegkind Wouter ze in staat stelde een huisje te koopen."

Die dr. Johannes Zürcher is overigens dezelfde milde kunstenaar, die in Januari 1886 aan Multatuli Cornelis de Bruin's *Reizen over Moskovië door Perzië en Indië, verrijkt met 300 kunstplaten* (Amsterdam 1711) ten geschenke zond, en in Februari daarop een kist vol boeken, de Jonge's *Geschiedenis van 't Nederlandsche Zeewezen,* de Duitse romanschrijver *August Lafontaine* (1758—1831) en Stedman's *Reize naar Surinamen.* Men moet de brief lezen aan Zürcher *(Brieven, 2e uitgave, deel X, bl. 251)* om de vreugde van de oude dichter te begrijpen bij het doorsnuffelen van die kist.

Ik heb getracht de missiven in handen te krijgen, die Multatuli aan de royale Zürcher schreef. De heer Erik Zürcher, zoon van dr. Johannes Zürcher, berichtte mij uit Utrecht op 13 Juni 1935:

„Bij 't uitbreken van den wereldoorlog vluchtte mijn

Dr. Johannes Zürcher,
geboren Amsterdam 18 October 1851,
overleden 's-Gravenhage 9 Maart 1905.

moeder overhaast uit Berlijn met achterlating van alles, waarbij dus ook de correspondentie van Multatuli met mijn vader, portretten, familiestukken enz., zoodat ik tot mijn groote spijt u noch aan brieven van Multatuli noch aan een portret van mijn vader kan helpen."

Later heeft de bereidwillige heer Erik Zürcher mij toch een portret bezorgd, dat hij bij vrienden gevonden had.

*
* *

Kort na de grootse hulde, op 25 September 1881 te Brussel aan de Vlaamse romanschrijver Hendrik Conscience gebracht, werd te Amsterdam het plan opgevat, eveneens een nationaal huldeblijk voor Multatuli op touw te zetten. Door de wiskundige Jan Versluys werd een circulaire opgesteld en toen deze door de inrichtingskommissie, bestaande uit S. J. Bouberg Wilson, F. van der Goes, D. J. Korteweg, Willem Paap, J. A. Roessingh van Iterson, Jan C. de Vos en Joh. Zürcher, alsook door Multatuli was goedgekeurd geworden, werd ze als volgt de wereld ingezonden:

Amsterdam, Maart 1882.

Landgenooten!

Het is ruim vijf en twintig jaar geleden dat de Assistent-Resident van Lebak, E. Douwes Dekker, zijn ontslag nam uit 's lands dienst, om de belangen der verdrukte bevolking van Insulinde te kunnen voorstaan.

Eene goede maatschappelijke betrekking, het vooruitzicht op eene schitterende loopbaan, bracht hij ten offer aan zijn gevoel voor recht.

Zonder fortuin, zonder steun ging hij eene onzekere toekomst te gemoet. Door medewerking noch berusting wilde hij medeplichtig zijn aan wanbestuur.

En, dat er wanbestuur bestond, de tegenwoordige toestand van Lebak, ontvolkt door hongersnood en koortsepidemie, bewijst het opnieuw.

Gij weet hoe de ontslagen Assistent-Resident, nadat zijne

pogingen om zonder openbaarheid verbetering te verkrijgen vruchteloos waren gebleken, als Multatuli een beroep deed op de natie, hoe zijn Max Havelaar voor 22 jaar eene rilling deed gaan door den lande.

Wie vóor hem had zóo gesproken, zóo krachtig en overtuigend de belangen bepleit van de dertig millioen bewoners der Nederlandsche koloniën aan den evenaar?

Reeds door dat boek zou de schrijver zich aanspraak hebben verworven op de dankbaarheid van ons volk.

Maar hij, wiens ziel niet lijdzaam is onder onwaarheid en onrecht, kan niet volstaan met één protest.

Onvermoeid is Multatuli opgetreden waar zijn plicht hem riep. Met open vizier bestreed hij vooroordeel en bekrompenheid, waar hij die meende te ontmoeten.

Keer op keer beproefde hij in zijne vertoogen over „Vrijen Arbeid" den goeden weg te wijzen aan de bestuurders van Nederlandsch-Indië. Met vlijmende scherpte stelde hij de slechte elementen van ons volk in Droogstoppel, Kappelman en de Kopperliths ten toon. Bezieling trachtte hij te geven en nieuw leven te wekken door het zaad zijner „Ideën" te zaaien. Met hoe menige fijngevoelde schets, hoe menig verheven dichtwerk heeft hij onze letterkunde verrijkt!

Krachtig was dan ook de invloed, in verschillende richting door hem uitgeoefend. Overal drong zijne stem door. Maar toch, in zijnen strijd stond hij veelal alleen. Te weinig openlijke blijken van erkenning en waardeering vielen hem tegenover veel miskenning ten deel.

Laat dat van nu af anders zijn. Laat eene daad van nationale dankbaarheid den levensavond van Multatuli verhelderen. Tot dat doel komen wij uwe medewerking vragen. Allen die achting gevoelen voor Havelaars pogen, die Multatuli huldigen als den voorstander van geestesvrijheid, of dankbaar den dichter gedenken, noodigen wij uit daarvan blijk te geven.

Wij meenen dat dit geschieden moet metterdaad door het bijeenbrengen van een kapitaal. Hem, die door zijn ontslag geldelijke middelen prijs gaf, willen wij althans *die* opoffering, zooveel nog mogelijk is, vergoeden. Wij willen hem in staat stellen tot het einde toe zonder geldelijke zorgen zijnen levensstrijd te strijden, hem bewaren voor de

gedachte, hen die hij liefheeft, onverzorgd achter te laten.

Omtrent den daartoe te kiezen vorm behouden wij ons eene nadere beslissing voor, zoodra het bedrag der bijeengebrachte gelden ons bekend zal zijn.

Elk van ons is bereid uwe bijdragen in ontvangst te nemen.

Uwe namen zullen in een, den heer Douwes Dekker aan te bieden album, vereeuwigd worden.

A. A. Backer Overbeek, gep. luitenant-kolonel van den geneeskundigen dienst in Oost-Indië, te Oosterwijk.
P. A. M. Boele van Hensbroek, uitgever te 's-Gravenhage.
C. Bisschop, kunstschilder te 's-Gravenhage.
Mr. Joan Bohl, letterkundige te Amsterdam.
S. J. Bouberg Wilson, directeur der Tooneelschool, te Amsterdam.
C. J. H. van den Broek, oud-zeeofficier, te Middelharnis.
J. A. van den Broek, oud-controleur van het binnenlandsch bestuur in Oost-Indië te Delft.
P. M. Bos, lid der provinciale staten, te Zijldijk, Groningen.
Dr. H. Brongersma, directeur der H.B.S. te Haarlem.
Dr. Vitus Bruinsma, leeraar aan het gymnasium, te Leeuwarden.
A. Collard, oud-luitenant-kolonel van het Nederl.-Indische leger, te Breda.
Dr. W. Doorenbos, leeraar aan de H.B.S. te Amsterdam.
E. Douwes Dekker, directeur van de Nederl.-Ind. Levensverzekeringsmy. te 's-Gravenhage.
Dr. J. Ensing, geneesheer op den Burg, Texel.
A. N. J. Fabius, 1e luitenant der artillerie, te Naarden.
G. L. Funke, directeur van het Nieuws van den Dag, te Amsterdam.
F. van der Goes, directeur der Rotterdam Stoomvaartmij., te Amsterdam.
A. Gorter, medisch student, te Utrecht.
D. A. J. B. de Graaf, student aan de Indische Inrichting, te Delft.
A. J. Le Gras, regisseur van het Nederlandsch Tooneel te Rotterdam.
Dr. J. H. de Haas, geneesheer te Rotterdam.
Mr. J. N. van Hall, letterkundige te Amsterdam.

Dr. A. H. Hartogh Heys van Zouteveen, letterkundige te Assen.
D. Haspels, lid van het Nederlandsch Tooneel te Rotterdam.
J. M. Haspels, idem.
Mr. W. Heineken, gemeenteraadslid, te Amsterdam.
B. H. Heldt, voorzitter van het Alg. Nederl. Werkliedenverbond, te Amsterdam.
Henriques de Castro, te Amsterdam.
Holda (mevr. J. Clant v. d. Mijll-Piepers) te Haarlem.
Dr. A. H. Israëls, hoogleeraar aan de universiteit, Amsterdam.
J. Israëls, kunstschilder, 's-Gravenhage.
R. J. A. Kallenberg van den Bosch, oud-officier van de genie, rentmeester der goederen van wijlen den Prins Frederik der Nederlanden, te Breda.
A. S. Kok, leeraar aan de Militaire Academie te Breda.
J. de Koo, hoofdredacteur van het weekblad De Amsterdammer.
Dr. D. J. Korteweg, hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam.
Daniël de Lange, toonkundige te Amsterdam.
L. Leopold, leeraar aan de Rijks-Kweekschool te Groningen.
A. C. Loffelt, letterkundige te 's-Gravenhage.
Dr. Luchtmans, oud-inspecteur van den geneeskundigen dienst op Java en Madura, te Oosterwijk.
D. R. Mansholt, landbouwer te Meeden.
Justus van Maurik jr., letterkundige te Amsterdam.
H. W. Mesdag, kunstschilder te 's-Gravenhage.
R. A. de Monchy, te Hengeloo.
A. Morin, lid van het Nederlandsch Tooneel te Amsterdam.
Martinus Nijhoff, uitgever te 's-Gravenhage.
G. Oosting, ingenieur bij de burgerlijke openbare werken in N.-I., te 's-Hertogenbosch.
Willem A. Paap, juridisch student te Amsterdam.
M. T. H. Perelaer, oud-majoor van het Ned.-Ind. leger, te 's-Gravenhage.
Dr. A. Pierson, hoogleeraar aan de Universiteit, te Amsterdam.
C. L. F. Post, oud-ingenieur van den Waterstaat in N.-I., te 's-Gravenhage.

J. G. Robbers, directeur van de Uitgeversmij. Elsevier.
J. A. Roessingh van Iterson, ingenieur bij de Exploitatiemij., te Tilburg.
S. E. W. Roorda van Eysinga, niet eervol ontslagen Indisch ingenieur, te Clarens.
H. W. van Rossem, student aan de Polytechnische School te Delft.
Th. Sanders, architect te Amsterdam.
P. G. van Schermbeek, kapitein-ingenieur, te Nieuwediep.
J. Schippers, hoofdonderwijzer te 's-Gravenhage.
F. Smit Kleine, letterkundige te Haarlem.
G. H. van Soest, redacteur van het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage.
Dr. B. J. Stokvis, hoogleeraar aan de universiteit, te Amsterdam.
H. G. Tersteeg, kunsthandelaar te 's-Gravenhage.
P. A. Tiele, bibliothecaris aan de Rijks-universiteit te Utrecht.
G. Valette, ambtenaar in N.-I.
J. Versluys, wiskundige te Amsterdam.
W. J. Vervloet, oud-majoor van het N.-I. leger te 's-Gravenhage.
Jan C. de Vos, lid van het Nederlandsch Tooneel, te Amsterdam.
Mr. C. Vosmaer, letterkundige te 's-Gravenhage.
Mr. A. D. de Vries, onder-directeur van het Rijks Prentenkabinet, te Amsterdam.
Mr. M. J. de Witt Hamer, advocaat te Middelburg.
H. C. de Wolff, assuradeur, te Rotterdam.
Dr. J. Zürcher, kunstschilder te Amsterdam.

*
* *

Uit diezelfde maand dagtekent de laatste brief van de schrijver aan G. L. Funke, ten minste de laatste die bewaard bleef. Hij is even zo merkwaardig als de overige.

Nieder-Ingelheim, 24 Maart 1882.

Beste Funke!

Hartelijk dank voor uw trouwe hulp. Ik zal er maar niet

weer bijzetten: „onverplicht", al *is* dat zoo. 't Zou 'n *zaag* worden, zooals Vlamingen de franschen nazeggen. Nu, „zaag" of niet, ik dank u wel.

Uw gissing omtrent parasieten is ditmaal onjuist. Ik heb de amputatie met kracht doorgezet. En zelfs de pogingen van Nonni's man om in wat hartelijker relatie te komen, wees ik af. Ik heb niets tegen hem, maar 't lust me niet, op m'n ouden dag kennis te maken met 'n vreemde. Nonni zelf is mij ontgroeid — ik ben niet eens zeker dat ze m'n hollandsch volkomen verstaat! Waarom nu op gedwongenintiemen voet komen met iemand wiens denkbeelden, levensbeschouwing, manieren enz. zoo geheel en al van de mijnen verschillen?

Neen, niet in-verband met de italiaansche verhoudingen had ik in den laatsten tijd geld noodig. Het was een gevolg van de verbouwing van 't huis en de inrichting van den tuin, van den *grond* liever, want het wordt gaandeweg door Mimi's zorg een kleine landwirtschaft. Ze plant gerst, veevoeder en groenten. Ze houdt kippen en geiten. Misschien komt er 'n koe bij enz. Wouter helpt haar al. Ter belooning krijgt hij van haar les in lezen en schrijven. Ook in muziek. We hebben 'n oude piano van haar broêr Albert in gebruik.

Er blijkt me dat de zaak, die voor mij op touw gezet is, en waartoe ook gij uw naam hebt willen leenen, flink wordt volgehouden. Men bericht mij dat de circulaire reeds in veel bladen is op- (of over-)genomen. Dat zij in 't „Nieuws" staat (en „gaarne" nogal) heb ik natuurlijk aan *u* te danken. Ik ben er zeer blij mee. Het beteekent meer dan de opname in de meeste andere couranten, ook — maar niet alleen dáárom — omdat ik verleden jaar in dat blad zoo onbesuisd werd aangevallen. Dankje wel!

Men zond mij vandaag de Middelburger die in 'n zeer hartelijk woord de Circulaire aanbeveelt. Ook verneem ik dat het stuk in de Prov. Groningsche, de Overijsselsche en Zwolsche Couranten, in Nieuwe Rotterdammer en Algemeen Handelsblad staat. In dit laatste blad met 'n tegenwerkend bijschriftje, hoor ik. Maar gelezen heb ik 't niet. Dit hoeft ook niet.

Nu, als de zaak niet slaagt, zal 't niet zijn uit gebrek aan publiciteit. Uw „Nieuws" alleen heeft 28.000 abonnees. Hoeveel lezers veronderstelt dit wel? Misschien wel

200.000? (Waarvan trouwens slechts 'n deel uit zelfhandelende personen bestaat.) Misschien word ik nog rijk. Dan vraag ik aan van Twist of hij mij z'n buitenplaats wil overdoen. Hm!

Ik kan mij op voeten noch vamen na, 'n voorstelling maken van den uitslag. Al ware die „schitterend", zooals 't modewoord zegt, toch zou ik schrikken als 't Lot me voorstelde m'n leven er nog eens voor overtedoen! Zeker waren de laatste jaren minder pijnlijk — neen, dit weet ik niet. Bij schemering vermoeit men z'n oogen meer dan in volslagen duisternis. Ook wegen de laatste loodjes 't zwaarst.

Dat er opnieuw vermeerdering van uw gezin wordt te gemoet gezien, doet me niet in alle opzichten genoegen. Het verlengt de slavernij uwer vrouw. 't Is 'n taak! Maar nu 't eenmaal zoo is, wensch ik haar van harte goeden afloop.

Ja, Zürcher is 'n beste kerel! En zoo strebsam. Hij legt zich niet neer bij z'n geld! Tot m'n innig leedwezen hoor ik dat de goede J. Haspels zoo ziek is. Z'n broêr schreef het mij, en ook lees ik het in 't „Nieuws". Zijn overlijden zou 'n groot verlies zijn. Hij was hartelijk en flink. Ook als artist hoogstverdienstelijk. En de heer Perelaer, die zoo dapper voor mij opkwam, ligt ook aan de koorts.

Wij zijn wel, vooral Mimi en Wouter. O, die jongen ontwikkelt zich zoo aardig. Ik noem hem: „pret op twee beenen!" 't Geluk ziet hem de oogen uit. De tijd nadert dat hij, als ik nog 'n beetje leef, wat herinneringen van mij bewaren kan. Dat doet me zooveel genoegen.

Dag, beste Funke, hartelijk gegroet

van uw vriend

D. D.

Zet u toch dat idee over parasieten uit het hoofd! Het is in den laatsten tijd waarachtig zoo niet. Ik heb zelfs niets bijgedragen voor 't uitzetje van Nonni.

Toen Eduard onlangs — misschien wel omdat-i van 't huldeblijk iets vernomen had! — met gemaakte belangstelling aan Mimi vroeg of 't waar was dat ik ziek was, zooals hij zeide gehoord te hebben, heeft ze (op mijn verzoek) zeer droog geantwoord.

Als ik boven Jan kom, waartoe nu uitzicht is, zal ik zorgen dat het ten goede van Mimi komt die met mij gesjouwd

Woutertje Bernhold,
de pleegzoon van Multatuli en Mimi.

en geleden heeft, dat verzeker ik u! Dit was sedert lang m'n plan, al ware het maar om haar het stukje grond te laten, waarin zij nu werkt. Dezer dagen weer ± 30 nieuwe vruchtboomen. 't Wordt 'n „heerlijkheid!" Jammer dat de lap grond zoo mal scheef is:

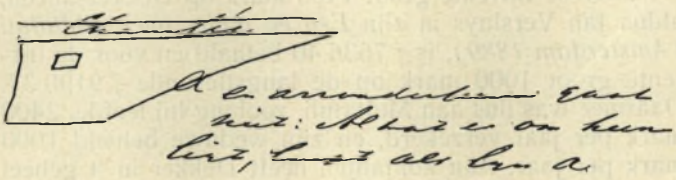

*
* *

De opbrengst van het huldeblijk was ruim *f* 22.500. Oost-Indië had daartoe *f* 2.400 bijgedragen.

Multatuli vond de opgehaalde som allesbehalve schitterend. Laten wij ze even vergelijken met wat vijftien jaar vroeger voor de Duitse dichter Ferdinand Freiligrath werd verkregen. „De ongeveer zestig duizend thaler van het nationaal huldeblijk voor Freiligrath, zegt Wilhelm Buchner in *Ferdinand Freiligrath. Ein Dichterleben in Briefen* (Lahr, 1882, II bl. 360), zijn de rijkste en ook wel de enige gift, die ooit het Duitse volk aan een van zijn dichters heeft aangeboden."

Voor Multatuli bedroeg de inzameling 22.500 Nederlandse gulden of in ronde cijfers 12.500 Duitse thaler. Men vergete echter niet dat het Duitse rijk in die dagen tienmaal meer inwoners telde dan het kleine Nederland.

De dichter had liefst zelf over de som beschikt. Maar de inrichtingskommissie wist dat Multatuli geen goed financier was en kocht, na een uitvoerige briefwisseling met de schrijver, een lijfrente voor hem en Mimi. De briefwisseling tussen Multatuli en Jan Versluys werd waarschijnlijk vernietigd. „Tot mijn leedwezen, schreef mij de heer A. Versluys uit 's-Gravenhage op 28 Januari

1936, moet ik u melden, dat wij geen bescheiden of brieven betreffende Multatuli meer in ons bezit hebben. Wat betreft de verzekeringsmaatschappij, waarbij het contract werd afgesloten, kan ik geen zekerheid geven. Ik meen wel te weten, dat het de Germania van Stettin was."

„Voor de lijfrente groot 1400 mark op Dekker alleen, aldus Jan Versluys in zijn *Een en ander over Multatuli (Amsterdam 1889)*, is *f* 7636.40 betaald en voor de lijfrente groot 1000 mark op de langstlevende *f* 9190.37. Daarmee was dus aan Multatuli, zoolang hij leefde, 2400 mark per jaar verzekerd, en zijn weduwe behield 1000 mark per jaar. Aan kontanten heeft Dekker in 't geheel ongeveer *f* 5.700 ontvangen."

Wij brengen in het voorbijgaan een eresaluut aan Jan Versluys en halen nog een kleine toelichting van hem aan:

„De heer Funke was gewoon jaarlijks *f* 500 te zenden aan Dekker. Hij verklaarde zich bereid om als *f* 20.000 bijeen was, daaraan *f* 5.000 toe te voegen in de plaats van de *f* 500, die hij jaarlijks zond. Toen nu Dekker bezwaar maakte de opbrengst geheel of grootendeels als lijfrente te ontvangen, heb ik den heer Funke daarmede in kennis gesteld, die toen met mij oordeelde, dat het in de gegeven omstandigheden beter was, jaarlijks *f* 500 te zenden. Hij was zelfs bereid vast te stellen, dat de *f* 500 ook levenslang zouden uitgekeerd worden aan de weduwe van Dekker. Ik meen, dat dit zelfs notarieel is vastgesteld, maar weet het niet zeker, daar men bij zulk een vrijgevigheid niet durft navragen."

XXIV

ZIEKTE EN DOOD

Nieder-Ingelheim, 4 Augustus 1886.

Lieve Marie!

Wees niet boos dat ik niet eer antwoordde op uw brief van 24 Mei. Ook zonder den nu ontvangenen zou ik je zeker

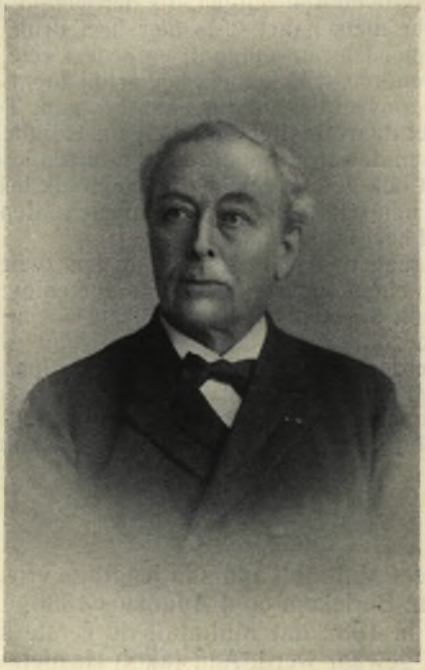

Jan Versluys,
geboren Oostburg 1 Februari 1845,
overleden St. Moritz 18 Januari 1920.

geschreven hebben, vooral omdat uw stemming verdrietig was, maar ik wachtte op een kalm uurtje, en die zijn zeldzamer dan menig voorbijganger bij 't zien van ons zoo rustig gelegen huiske wel denken zou. Daar woont 'n kluizenaar, meen ik te hooren zeggen, die der wereld afgestorven is. 't Lijkt er niets naar! 't Is hier heel druk. Altijd wat innerlijk gemoedsleven aangaat, en sedert vele weken ook naar 't uitwendige. 't Is komiek hoe er bij zoo'n eenvoudige levenswijze zooveel bereddering kan bestaan. Telkens wàt. En men moet daarbij letten op de eigenaardigheid dat juist de eenvoud en dat afgezonderde zoo'n bijzondere gevoeligheid opwekt ook voor 't schijnbaar kleine. Ik heb 't in orde houden van m'n Laube in den steek moeten laten. Ja, ik heb 't inderdaad heel druk gehad en nog.

Bij de oorzaken die me zoolang deden zwijgen, had ik waarlijk m'n eigen ongesteldheid niet moeten overslaan, ofschoon ik ook dat niet het belangrijkste noem. Ik hoest 's nachts bijna zonder ophouden, en 't schijnt wel dat de daardoor veroorzaakte vermoeienis m'n asthma nog erger maakt. Als 't asthma is, iets waarover de geleerden 't niet eens zijn. In sommige oogenblikken kan ik best ademhalen, en op eens bij de minste beweging of aandoening meen ik te stikken.

*
* *

Zoo schreef Multatuli aan zijn jeugdige vriendin Marie Berdenis van Berlekom op 4 Augustus 1886.

Het was in 1882 dat Multatuli de eerste symptomen van asthma gewaar werd. Aan Jakob Haspels schreef hij op 27 October 1882:

„Mies en Woutertje zijn heel wel. Ik ook, zoolang ik rustig zit, of niet geagiteerd ben. Maar 't minste gooit mij omver. Zooals ik reeds zei, ik kan zelf niet beschrijven hoe onmachtig ik soms ben pour un rien."

Op 1 Mei 1883 schreef hij aan een anderen vriend:

„Ik ben wèl, op asthma na. Dit neemt toe en 't spijt me zoo omdat daardoor te voorzien is, dat ik benauwd (zegge *physisch* benauwd) sterven zal. Ik ware zoo graag helder

van hoofd geweest bij die belangrijke gelegenheid, en als men geen adem kan halen, is 't met het denkvermogen ook niet in orde."

In de lente van 1885 zag Multatuli zijn vroegere uitgever te Wiesbaden terug, door ziekte zo ondermijnd, dat het uitstapje naar Ingelheim hem te zwaar viel en de grijze schrijver en Mimi de edele Funke te Wiesbaden gingen opzoeken. Op 18 October 1885 overleed Funke te Hilversum. Dadelijk begaf Multatuli zich op weg om aan zijn vriend en weldoener de laatste eer te bewijzen.

„Het laatst, zo schreef me de heer Jakob Funke op 16 Januari 1935 uit 's-Gravenhage, het laatst heb ik Multatuli gezien bij de begrafenis van mijn Vader. Hij was toen zoo ontroerd en gebroken, dat wij weinig met hem hebben kunnen spreken."

In het (thans verdwenen) *Nieuws van den Dag* verscheen van de hand van T. Kouwenaar volgend In Memoriam:

G. L. Funke,
gestorven 18 October 1885.

Als een, die dag en nacht gewerkt heeft, zonder ruste,
Met vroolijk lichtend oog en immer heldren geest,
Ook toen de dood allengs zijn levensfakkel bluschte,
Wiens kracht den wanklende tot zegen is geweest;

Een braaf, eenvoudig man, met nauwgezet geweten,
Slechts aan zichzelf verplicht, wat hij geworden is;
Een hart van goud voor wie zich eens zijn vriend mocht heeten,
Zoo leeft deez' doode voort in mijn gedachtenis.

Eer Multatuli de terugreis aanving schreef hij aan de dichter:

Rotterdam, 27 October 1885.

Geachte heer Kouwenaar!

De heer Robbers wees mij gister op Uw stuk in 't Nieuwsblad voor den Boekhandel.

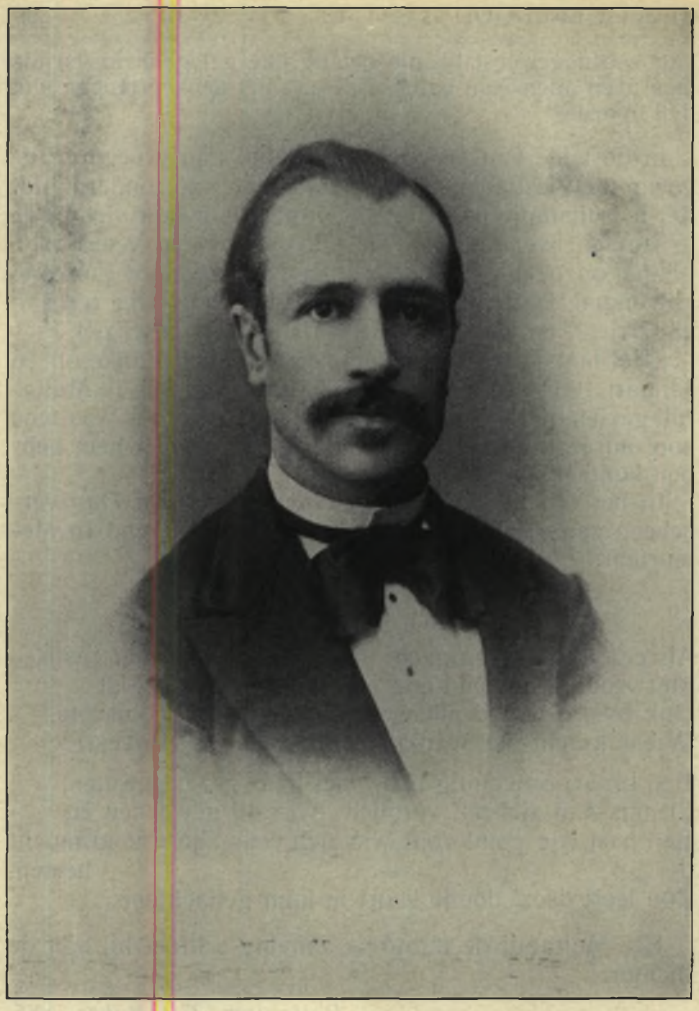

G. L. Funke,
geboren Amsterdam 19 November 1836,
overleden Hilversum 18 October 1885.

Ik voel *behoefte* U daarvoor te bedanken. Ja, ja, ja, zoo was Funke! Ge hebt in Uw schoone woorden de stipte, strikte waarheid gezegd. Ik zal Uw stukje bewaren als juiste uitdrukking van wat ik bij de herdenking van onzen onvergetelijken Funke gevoel. Wat ook *ik* aan hem te danken heb, is niet uit te spreken.

Beleefd en vriendelijk gegroet van

Uw dienstwilligen
Douwes Dekker.

Het zal wel niet een van mijn lezers verwonderen, dat er te Nieder-Ingelheim in het mooie jaargetijde nogal wat bezoek kwam. Willem de Bom, van Mortsel bij Antwerpen, schetste mij op 24 September 1935 het bezoek, door hem en een paar vrienden vóór bijna een halve eeuw aan de schrijver van de Havelaar gebracht.

„De 22e Augustus 1886 was voor ons een onvergetelijke dag. Vermits onze voettocht ons langs Nieder-Ingelheim voerde, zouden wij het aandurven een bezoek te brengen aan de voor ons zoo hoogstaande man „die zooveel geleden heeft".

Een smal porseleinen plaatje met de naam Douwes Dekker aan de voortuindeur gehecht, was een zekere aanduiding dat wij aan Multatuli's woning waren, een klein landhuis.

Een flinke knaap kwam openen en een lieve dame trad ons vriendelijk te gemoet, nadat we onze naamkaartjes hadden doen geworden. „Drie Vlamingen uit Antwerpen zouden graag hun achtingsvolle groeten brengen aan Multatuli."

We waren blijkbaar welkom. De jonge heer wees ons de weg naar Multatuli's werkkabinet op de verdieping, een heel eenvoudig vertrek, donkerbruin van uitzicht, met een toonbank waarop verspreide papieren en een schaakbord, enkele rekjes met boeken aan de wanden, een zetel, eenige stoelen.

Na een paar minuten stond Hij vóór ons!

„Wel, m'n brave kerels, welk genoegen u te zien." En stevig drukte hij ons de handen.

De indruk die Multatuli's verschijnen op mij maakte was

overweldigend: mond en oogen wijd open en moeilijk en diep naar adem hijgend. Stellig leed hij aan een felle aamborstigheid.

Rustig geworden zegde hij gelukkig te zijn Antwerpse Vlamingen te zien. Er was een tijd dat hij te Antwerpen vertoefde en met enkele vooraanstaande mannen omgang had; onder anderen met Julius de Geyter. En toen ging het gesprek over de strijd der Vlamingen die hij begreep en als een soort stuwdam tegen de Franse taalinvloed in Nederland beschouwde.

Tussen Multatuli's causerie in deed ik mijn best om, ondanks mijn gespitste aandacht bij zijn spreken, vluchtig zijn beeld in mijn oog op te vangen: 1.65 m. à 1.68 m. schatte ik zijn lengte; hij was mager met ingevallen wangen, had tamelijk lang en niet overvloedig grijzend haar, een korte, even grijsachtige snor, middelmatige handen met nogal gevulde vingers. Zonder boordje, en in zijn witte hemdsborst drie zwartbeenen knoopjes, een donkere dunne zomerjas: zó zie ik hem nog vóór mij staan.

Nu onderhield hij ons over allerlei uiteenlopende dingen, die aan sommige zijner Ideën deden denken. Hij sprak goed, warm en met aangename stembuiging, terwijl soms zijn blauwachtige ogen evenals zijn mond wijd opengingen, alsof hij naar lucht snakte. Soms zelfs sprong hij schielijk op, zonderling zenuwachtig, zichtbaar door zijn borstkwaal geplaagd. Als hij gezeten is, is de kwelling in 't algemeen draaglijk, maar bij het staan of gaan, zegt hij ons, wordt hij er soms fel door aangegrepen.

Nu trekken we naar het aanpalend vertrek, „dat van z'n vrouw", bevestigt hij glimlachend. We moeten thans volstrekt een glas morgenwijn drinken en een sigaar aannemen en zijn causerie werd dan voortgezet. Hij hield zich nogal bezig met taalkunde en repte alzo over de afleiding van sommige woorden als heim, pfalz, kop enz. Schaakspelen was zijn geliefkoosd spel.

Hij meende dat zijn woning stond op de grond waar zich vroeger een heerlijk slot van Karel de Grote verhief en waar nu nog een overblijfsel van bestaat, een bron met zuiver kristalhelder water. Dat water, dat we moesten proeven, was inderdaad bijzonder klaar, parelend en zeer aangenaam van smaak.

Multatuli had het verder over wereldpolitiek, toestanden in Duitsland, Bismarck, de Bijbel, de katholieke wereldinrichting, de onfeilbaarheid van de paus, de onbevlekte ontvangenis, Jezus, de geestesgesteldheid van katholieke en protestantse geestelijken enz.

Het onderhoud had ruim twee uur geduurd. De drie Vlamingen moesten verder.

Bij het afscheid drukte Multatuli ons nogmaals hartelijk de handen. „En zegt maar aan de vrienden, dat mijn grootste ambitie geweest is, een goed mens te zijn."

Wij dankten Multatuli en zijn vrouw voor het waarlijk gastvrij en vriendelijk onthaal, gelukkig dat het ons gegeven geweest was de man te zien en te horen, voor wie we zulke grote verering hadden."

*
* *

Een paar dagen te voren was de zestienjarige Fritz Anderson, zoon van Marie Anderson, na een paar dagen verblijf weer naar huis toegegaan. De brief, die Multatuli de jongeling voor zijn moeder meegaf, is dikwijls gedrukt, echter maar eens met het naschrift, en wel door J. G. Sleeswijk in de Tijdspiegel van 15 Mei 1920.

Hij luidt:

Nieder-Ingelheim, 17 Augustus 1886.

Lieve Marie,

Ik wil je Frits niet laten vertrekken zonder 'n woordje van dank voor zijn komst. Je hebt er zeer braaf aan gedaan den jongen eens te zenden. Hij heeft op ons 'n zeer aangenamen indruk gemaakt, en wij vinden 't jammer dat-i niet veel vroeger gekomen is. Hij is zacht en bescheiden en zal zeker 'n *goed mensch* worden, of liever dat is-i nu al. Daar heb je eer van, al zij 't dan — gelijk ik bij treurige ondervinding weet — dat lang niet alles afhangt van de opvoeding. Fritz moet van natuur 'n goeden aard hebben. Hoe dit zij, we verheugen ons over je geluk in dit opzicht.

Als nu niet de reis naar Würzburg aan de beurt lag zouden wij erop aandringen dat-i wat langer bleef, ofschoon

ware die "schitterend" zooals 't modewoord zegt, toch zou ik schrikken als 't Lot me voorstelde mijn leven er nog een voor over-tedoen! Zeer waren de laatste jaren minder prachtig — neen, dit weet ik niet. By schemering vermoedt men zij vagen meer dan in volslagen duisternis. Ook wegen de laatste loodjes 't zwaarst.

Dat er op mijne vermeerdering van uw gezin wordt te-gemoet gezien, doet me niet in alle opzichten genoegen. Het verlengt de slavernij uwer vrouw. 't Is 'n taak! Maar nu 't eenmaal zoo is, wenscht ik haar van harte goeden afloop.

Ja, Zürcher is 'n beste kerel! En zoo [illegible]. Hij legt zich niet mijn by zijn

Brief van M
uit Nieder-Ing

Funke
aart 1882.

[illegible]

het in 't Nieuws." Er overlijden zou
'n groot verlies zijn. Hij was hartelijk
en fleink. Ook als artist hoogstver-
dienstelijk. En de heer Perelaer, die
zoo dapper voor mij opkam, ligt ook
aan de koorts.

Wij zijn wel, vooral Mimi en Wou-
ter. O die jongen ontwikkelt zich zoo
aardig. Ik noem hem: "pret op twee
beenen." 't Geluk ziet hem de oogen uit.
Alle tijd nadert dat hij, als ik nog 'n beetje
leef, met herinneringen van mij bezoeken
kan. Dat doet me zooveel genoegen.

Hoogbeste Funke, hartelijk gegroet
van Uwe Vriend
Let u toch dat idee over — [illegible]

't aan den anderen kant de vraag is of-i zich hier amuseeren zou.

Mimi en ik zijn te oud voor hem en Wouter is te jong. Maar dit laatste zou zoo héél nadeelig niet op 't verkeer werken (daar Wouter heel intelligent is boven z'n jaren en over veel dingen spreken kan, over *dieren* vooral) als niet de kwajongen tegenwoordig de school bezocht, 't geen hem op gewone dagen zeven uur van huis houdt. We hebben hem dezen middag laten spijbelen, stukjes draaien (Amsterdemismus), faire l'école buissonnière, om Fritz gezelschap te houden. Op dit oogenblik zijn ze aan 't wandelen in Hessenland, in den nagenoeg onbewoonden omtrek onzer eenzame woning. Wij hebben slechts één buur en ook die woont niet zeer nabij, althans hij is onberoepelijk. Nu, Fritz zal u wel vertellen hoe we hier wonen, en ook van ons prachtig uitzicht. Mimi en Wouter zijn zeer wel. Ik lijd zeer aan asthma. Bij de minste beweging ben ik den adem kwijt. Zonder die kwaal zou ik niet te klagen hebben, altijd in verband met m'n ouderdom, nu 6 × 11!

Over andere dingen ben ik minder tevreden. Ronduit gezegd: *ik kan niet leven,* d.i. geldelijk. Dat wij in zoo'n (betrekkelijk) mooi huis wonen, is meer 'n lastpost dan 'n onverdeeld genoegen. Ten gevolge van allerlei samenloopende omstandigheden kan ik hier eigenlijk niet blijven, en toch kan ik niet weg. Hoe Mimi 't maken zal als ik sterf, — wat nu toch wel eerstdaags zal plaats hebben, denk ik — weet ik niet!

Kortom we zijn dikwijls zeer in 't nauw. Dit verbittert mijn laatste levensjaren of . . . maanden.

't Is te hopen dat Fritz 't eigenaardig talent voor de viool zal hebben dat hem in staat zal stellen de grens te overschrijden die 't middelmatige van 't hoogere scheidt. Dit moet men afwachten.

Wij wenschen je veel voorspoed zoowel dáármee als met andere dingen. Dat het leven zwaar te torschen is, weet ik.

Adieu, hartelijk gegroet van je ouden vriend

DEK.

P.S. Een hartelijke groet ook van mij. Ja dank je wel, dat je Fritz zond. Ik denk net als Dek dat hij heel goed is, en prettig voor je dat hij zoo'n onbetwisten lust voor zijn viool heeft! Maar wat is hij groot! Sakkerloot en voor 16 jaar.

Het is te hopen hij nu blijft staan. Wou is misselijk nietig bij hem. Dag, dag, houd je zoo goed mogelijk! Ik denk niet als Dek over zijn sterven. Hij heeft asthma, dat is heel lastig, maar overigens is hij wel. *Mimi.*

Dat Multatuli klaar zag heeft zijn overlijden op 19 Februari 1887 bewezen.

Op 30 Augustus 1886 schreef hij aan Jakob Haspels:

„Ik voel me zeer afgemat en verdrietig, althans bij buien. M'n asthma maakt me telkens onmachtig en elke beweging, elke hindernis of invallende gedachte schijnt die kwaal op te wekken en daarom houd ik 't voor een soort van zenuwkramp op de longen. Doch misschien is dit alle asthma. Als ik er dokters naar vraag, krijg ik 'n antwoord, dat klinkt als 'n toelichting, maar mij den indruk maakt dat ze 't niet weten. Sommige oogenblikken is m'n ademhaling normaal."

Op 6 Januari 1887 schreef hij aan een andere vriend:

„Ik ben onwel en . . . bezig met doodgaan. Enfin!"

Op 10 Januari 1887:

„Ik ben lam van asthma en hoest, maar kan toch niet klagen daar ik in m'n leven over 't geheel zoo gezond ben geweest."

Mimi schreef aan dr. Hendrik de Vries, de Amsterdamse arts, die een hartstochtelijk vereerder van Multatuli was.

Dr. Hendrik de Vries was een „selfmade man". Hij werd te Amsterdam op 8 Februari 1839 geboren en overleed er op 30 Januari 1907. Gesproten uit een gezin van zes kinderen, waarvan hij het oudste was, werd hij op 14-jarige leeftijd bediende bij een firma in koloniale waren. Om op gewone wijs geneesheer te worden ontbraken hem de middelen. Maar in zijn weinige vrije uren, ook 's nachts, studeerde hij allerlei, vooral wiskunde, en met lesgeven in dit vak en door uiterst zuinig te leven gelukte het hem in October 1873 zijn diploma van doctor in de geneeskunde te halen. Hij was het levend bewijs,

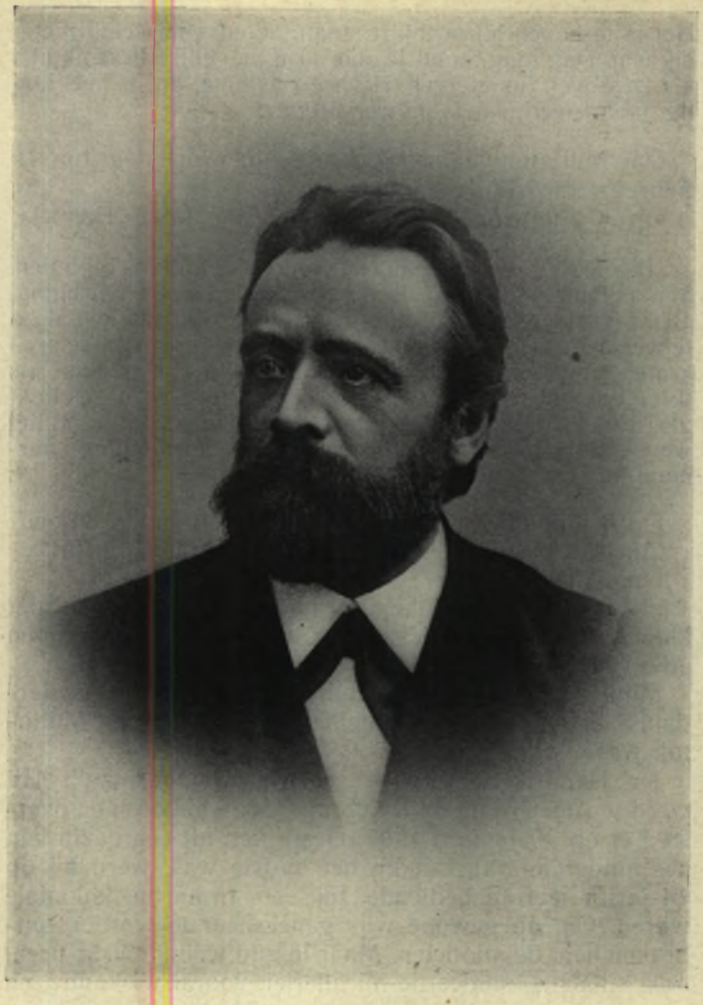

Dr. Hendrik de Vries,
geboren Amsterdam 8 Februari 1839,
aldaar overleden 30 Januari 1907.

dat men aan eigen inspanning alles verschuldigd kan zijn.

Trots zijn drukke praktijk en geheel voor eigen rekening bezocht dr. Hendrik de Vries zijn beroemde patiënt, doch zonder het gewenste resultaat.

Jan Zürcher beschreef de laatste levensdagen van Multatuli als volgt in het *Nieuws van den Dag:*

„Nog in December, toen ik hem bezocht, had hij dagen, dat hij opgewekt en krachtig was als vroeger. Doch na den 2en Januari, toen ik hem voor het laatst zag, moet zijn asthma en ook eene verkoudheid, die hem hevig hoesten deed, hem sterker dan ooit gehinderd hebben. Dat een en ander zoo spoedig zijn dood zou veroorzaken, had men niet verwacht. Een lief vriend, geneesheer te Amsterdam, kwam hem op verlangen zijner vrouw bezoeken en vond in stee van grond voor ongerustheid den toestand zelfs betrekkelijk gunstig. Met zijne gasten, — sedert veertien dagen logeerden er de heer en mevrouw N. Braunius Oeberius, — onderhield hij zich bij buien recht opgewekt, nog geen tien dagen geleden heeft hij op zijne eigen onovertroffen treffende wijze het stukje Rammelslag voorgelezen. Doch verleden Donderdag 17 Februari kreeg hij een heftigen aanval van benauwdheid, die den geheelen dag niet afging en ook 's Vrijdags voortduurde. Dezen nacht sliep hij niet: de morphinepoeder, die zoo vaak reeds hem eenige rust bezorgd had, hielp niet, en hij zeide dan ook tot zijne vrouw: „dit is geene bui, dit is het einde." Zaterdagochtend liep hij nog op zijne vrouw steunende uit de slaapkamer naar de canapé op zijne eigen kamer; hij was steeds benauwd, zoodat hij weinig sprak, maar als hij iets zeide, was het helder en klaar; hij zeide, hoe te handelen met zijne kinderen, als hij dood zou zijn, regelde ondergeschikte financieele zaakjes, en was in alles zooals hij steeds is geweest. Om drie uur had de kalmeerende drank, dien de doctor had gegeven, eenige uitwerking; hij werd rustiger en viel in slaap.

„Uit dien slaap is hij niet meer ontwaakt; om vijf uur hield de ademhaling op, hij zat liggende in dezelfde houding, zooals hij gewoonlijk zijn middagdutje deed. Hij was niet veranderd, misschien iets meer ingevallen om het jukbeen."

Op Woensdag 23 Februari 1887 te drie uur in de namiddag werd Multatuli's stoffelijk overschot te Gotha in het eerste Duitse crematorium verast. Waren tegenwoordig: Mimi, haar broeder J. A. Hamminck Schepel, N. Braunius Oeberius, F. M. Wibaut en M. C. Ghijsen, de laatste twee uit Middelburg.

Drie en twintig jaar later beschreef F. M. Wibaut, in *de Gids* van *Mei 1910,* die eenvoudige plechtigheid.

„Twee jonge mannen togen uit Middelburg naar Nieder-Ingelheim. Wat zij aan Multatuli bij zijn leven nooit hadden gezegd, hun staan bij het graf zou het dan toch getuigen. In Ingelheim vonden zij het „huis op den berg" reeds verlaten. Douwes Dekker's weduwe was met het lijk naar Gotha gereisd ter crematie. Ook hun reis ging naar Gotha. Daar had op den Woensdag de plechtigheid plaats.

„Of er toch vooral bij de kist niet zou worden gesproken", vroeg een vriend van Dekkers weduwe, de heer Braunius Oeberius, in haar naam. En of er toch vooral niets uitvoerigs naar de Nederlandsche pers zou worden geseind. De uit Middelburg gekomenen, ze waren behalve mevrouw Dekker, haar broeder en dezen huisvriend de eenig aanwezigen, konden het zonder moeite beloven. Zij waren niet als sprekers gekomen. En zij voelden zeer wel, dat het Nederland niet aanging hoe aan Douwes Dekker de „laatste eer" werd bewezen. Nederland moest hem de eerste eer nog bewijzen. Zwijgend legden ze bloemen op de kist in naam van eenige Middelburgsche vrienden. Toen daalde de kist in den kelder.

„In het zwijgend getuigen van deze twee, sprak wat door velen heel hun leven is gevoeld: dank voor wat Multatuli voor een toen jong geslacht is geweest."

De urn, die zijn as bevat, staat in het Multatuli-Museum te Amsterdam, naast die van Mimi.

*
* *

In 1893 wilde ik vernemen, wat zijn Duitse omgeving zoal van de schrijver gedacht had. Ik schreef aan de schoolmeester van Nieder-Ingelheim, het kleine Hessens dorpje, dat toen een paar duizend inwoners telde, en ontving het volgend epistel van een grijsaard, die P. Walther, ev. pfarrer (dominee) tekende.

Nieder-Ingelheim, 15 December 1893.

Zeer geachte Heer!

Uw geëerde brief heeft wat lang op antwoord moeten wachten, buiten mijn schuld echter. Hij werd aan een vals adres besteld en kwam mij eerst verleden week in handen.

Over de afgestorven Douwes Dekker kan u noch ik noch iemand hier in Ingelheim inlichten, daar hij met niemand verkeerde en afgezonderd met zijn vrouw en zijn aangenomen zoon leefde. Voor het onderwijs van het kind heeft mevrouw mij enkele malen bezoek gebracht en heb ik dit bezoek ook beantwoord. De heer Dekker kreeg ik nochtans nooit te zien. Ik moet er mij dus toe beperken, uw vragen te beantwoorden.

1. In April 1881 kwam Dekker van Geisenheim, waar hij het laatst verbleef, naar Nieder-Ingelheim en overleed aldaar, 67 jaar oud, op 19 Februari 1887.
2. Zijn villa staat op de hoogte van de berg aan de grote weg naar Mainz. Zij behoort nu aan een bouwmeester van Frankfort (Main), die ze nochtans niet bewoont.
3. Men nam volstrekt geen notitie van hem. Alleen enkele geletterden wisten, dat hij een Hollands schrijver van betekenis was.
4. Hij leefde zeer afgezonderd, verkeerde met niemand. Nu en dan kreeg hij bezoek van zijn zonen en enkele Hollandse vrienden.
5. In Duitse couranten stonden er geen artikelen over hem en zijn werken. Eén nieuwsblad alleen bracht een korte nota, voor zover ik mij herinner.

6. Er bestaan geen kleine legenden over hem. Slechts zelden verliet hij zijn woning, alleen wanneer hij tot een kleine reis gedwongen was.

Zoals ik zei heb ik hem maar van aanzien gekend, nooit een woord met hem gesproken. Zijn godsdienstige opvattingen hebben hem wellicht van de dominee verwijderd gehouden.

Het spijt mij, dat ik u niet meer kan zeggen, maar ultra posse nemo obligatur. Gij moet u dus met die korte nota's tevreden stellen.

Met hoogachting,

P. Walther, ev. predikant.

XXV

MIMI

DE laatste wilsbeschikking van Multatuli hebben wij niet kunnen ontdekken. Wel vonden wij een brief van Edu aan dr. A. S. Kok, uit Hoogezand, de 18e April 1906:

„Hiermede heb ik 't genoegen u te doen toekomen een afschrift (voor de drukkerij) van notariële papieren, die betrekking hebben op de nalatenschap van mijn vader. Deze zullen u wel interesseeren en zijn misschien geschikt om, begeleid van een van die lezenswaardige artikelen van UEd. in *„den Gulden Winckel"* geplaatst te worden."

Dr. A. S. Kok, de verzamelaar van *Multatuliana (Baarn 1903)*, heeft dit voorstel van de hand gewezen. Wij betreuren dat nu.

Veel aardse goederen bezat Multatuli niet en het schijnt mij zelfs zeker, dat hij vrij aanzienlijke oude schulden heeft nagelaten. Wat daar nu ook van wezen moge, algemene erfgename was Mimi en haar werden de papieren toegewezen.

In Duitsland wilde Mimi niet blijven. Zij ging met de

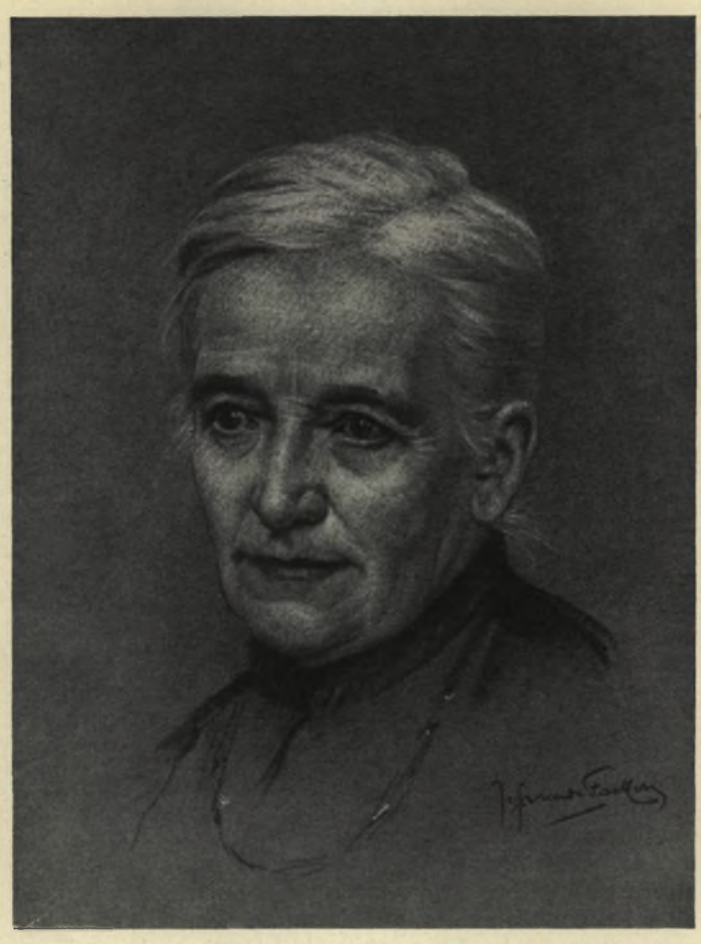

Mimi,
naar een tekening van de Brugse kunstschilder
Jef van de Fackere.

twaalfjarige Wouter Bernhold naar Amsterdam en nam haar intrek bij mr. Willem Paap, die aldaar als advocaat was gevestigd.

Kort daarop verscheen *„Een Ziektegeschiedenis"* van *dr. med. Theodoor Swart Abrahamsz* in de *Gids van Juli 1888.* Mimi besloot toen tot de uitgave der Multatulibrieven. Zij begon de epistels van Multatuli te verzamelen, te lezen, te rangschikken, af te schrijven, toe te lichten. Zij was daartoe de aangewezen persoon. Zij leefde met de schrijver de laatste vijf en twintig jaren van zijn bestaan mede. Niemand had zulk lastig werk op zo bevredigende wijs kunnen tot stand brengen. In die dagen kwamen wij met elkaar in aanraking. Ik heb haar toen inlichtingen over Vlaamse Multatulivrienden bezorgd.

De eerste twee delen verschenen in 1890, het laatste, het tiende, in 1896, bij Willem Versluys, te Amsterdam.

Laten wij aanhalen wat de weduwe in het „Aan den lezer" voorhoudt:

„Lang heb ik geaarzeld eer ik besluiten kon Multatuli's privaat leven openlijk te behandelen. Want al wilde ik zijn vrienden gaarne veel daaruit meedeelen, ik ben huiverig hem in zijn huiselijk „sans gêne" bloot te geven aan de vijandschap van sommigen, den nijd van anderen, het niet-begrijpen door het verschil van standpunt en richting van menigeen en de koude onverschilligheid van de meesten. Immers, zonder een greintje sympathie verstaan wij menschen elkaar zoo slecht... en was er gelijkvoelendheid tusschen Multatuli en zijn publiek?

En toch heb ik die aarzeling overwonnen. Want grooter dan mijn huivering voor wat de menschen zeggen zullen, is mijn begeerte om Multatuli hoog te houden om zijns zelfs wil. Ik verlang het licht op hem te doen schijnen en te zeggen: *Zie, zoo was hij!* Het is toch een heerlijk ding in onzen kleinen tijd een mensch te aanschouwen uit één stuk, die zichzelf was en bleef in de blijheid en bangheid van het leven. Een mensch die, trots menschelijke zwakheid en de teerheid van zijn gevoel, den moed

had alleen te staan en sterk te zijn door eigen kracht.

Mijn doel is door het rangschikken van de brieven en papieren die mij ten dienste staan en die ik daartoe geschikt acht, Multatuli's leven te beschrijven. Ik ben niet in staat dit met gelijke uitvoerigheid voor alle perioden te doen. De lezer zal dus een levensverhaal met horten en stooten voor lief moeten nemen. Soms zal het vluchtig heenglijden over jaren, dan weer een kort tijdsverloop uitvoerig behandelen, al naar gelang van de gebeurtenissen zelf en van de bouwstoffen waarover ik beschikken kan.

Tegenover deze schaduwzijde staat dit goede, dat het levensbericht authentiek wezen zal. Waar ik om der wille van de helderheid, of 't verband, of ter toelichting, meen de een of andere opmerking of aanwijzing te moeten voegen, zal ik mij beijveren dor en droog te zijn als een kroniekschrijver.

Waar van andere personen sprake moet wezen, stel ik mij ten taak te verzamelen en desnoods te berichten zonder aanzien des persoons. Want zoo het nooit mijn doel zal wezen, dezen of genen persoonlijk te kwetsen, er kan mij evenmin aan gelegen zijn iemand te sparen. Daar is geen reden voor. Wel zijn de namen van velen, die genoemd zullen worden, van geen beteekenis, en menigmaal zou men hen even goed met een nietszeggend teeken kunnen aanduiden, ware het niet dat dat zou schaden aan de geloofwaardigheid van het geheel. Immers, juist om die geloofwaardigheid is het mij te doen.

Niemand weet beter dan ik dat Multatuli's leven was een leven van lijden. Toch zal niet alles in deze bladzijden treurig zijn, want in den somberen nacht van zijn leed flikkeren heldere sterren: de vonken van zijn rijke menschelijkheid.

Hij heeft zich het leven verlicht met zijn geest, met zijn warm kloppend hart, welke twee hij één noemde, met zijn geheele heerlijke persoonlijkheid alzoo. Want wat hij in zijn omgeving ooit als uitstekend roemde, het was voor

het grootste deel de weerkaatsing van zijn eigen rijk gemoed.

Maar ik wil in deze bladzijden noch betoogen noch waardeeren. Mijn taak is alleen bouwstoffen te leveren."

Op bladzijde 6 van het tweede deel lezen wij:

„In antwoord op de aanmerkingen van sommigen, alsof ik met het doel Multatuli in de hoogte te steken, „optehemelen", door 't schiften der brieven een willekeurig beeld van hem zou ontwerpen, antwoord ik zooals ik in mijn voorrede zei: „Ik wensch hem hoog te houden, en het licht op hem te doen schynen, opdat men hem geheel zien zou zooals hij was." Iets anders zou ik trouwens niet kunnen doen. Elke onwaarheid door opzettelijke omissie of welke andere verdraaiing ook, zou andere onwaarheden noodzakelijk maken. Wat ik verzwijgen wilde, zou elders blijken. Ik zou mij verwarren in een teekening die ik niet maken kàn, terwijl juist mijn kracht is dat ik de waarheid geven durf en dat doen wil.

„Alleen wat onbelangrijk is laat ik weg. En wanneer in verschillende brieven nagenoeg hetzelfde wordt gezegd, zal ik het, wanneer die bekorting overigens niet schaadt, slechts eens geven. Dit is noodzakelijk, daar in de uitgebreide correspondentie die Multatuli voerde met verschillende personen, talrijke malen dezelfde onderwerpen, op niet belangrijk verschillende wijzen, worden besproken, en ik den lezers slechts een ondienst zou bewijzen, door dit alles te doen drukken."

Het valt niet te betwijfelen: Mimi heeft haar zo zware als belangrijke taak op zeer bevredigende wijs volbracht.

Ze zou niemand sparen, had zij gezegd. Maar het schijnt mij meer en meer, dat zij, uit aangeboren kiesheid, uit aangeboren menselijke fijngevoeligheid, de zoon en de dochter van Multatuli wèl heeft gespaard.

Maar dat ontwapende hen niet noch stemde hen zachter.

De zoon, die toen te Saronno, in Noord-Italië, met lesgeven zijn dagelijks brood verdiende, schreef op 14

Februari 1891 aan H. Gerlings, directeur van het weekblad de Tribune, van Edam, volgende brief, die niet alleen in die krant werd afgedrukt maar ook in een brochure: *Kermispret en Correspondentie over Multatuli's Brieven (Edam, J. M. Roldanus,* 12 bladzijden).

Saronno, 14 Februari 1891.

Zeer geachte Heer!

Een van mijn vrienden heeft mij nummer 12 van uw nieuwsblad gestuurd, waarin een artikel voorkomt, dat kermispret betiteld is. Ik heb het met veel belangstelling gelezen.

Laat mij toe enkele overwegingen betreffende de openbaarmaking van de briefwisseling van wijlen mijn vader onder Uwe welwillende aandacht te brengen.

Laten wij vooreerst nagaan, aan wie het eigendom van Multatuli's vertrouwelijke brieven toebehoort. Deze, die tot wijlen mijn moeder werden gericht, behoren rechtens aan haar. Maar hiertegen kan men opwerpen, steunend op verschillende beslissingen van hoven van appèl, dat bij het overlijden der echtgenote dergelijk eigendom naar de man terugkeert, zo er gemeenschap van goederen bestaat, en dan naar de kinderen overgaat. Welnu, ik vraag het u, is het mogelijk dat de Nederlandse wet toelaat dat welkdanig eigendom, dat de eerste echtgenote heeft bezeten, door de man aan zijn twede vrouw wordt vermaakt, ten nadele van de kinderen van het eerste bed? Dan zou, bij voorbeeld, een grijsaard, weduwnaar met wettige kinderen, die zich zodanig zou laten betoveren door de flikflooierijen van een jeugdige en aanlokkelijke bijzit, dat hij met haar in het huwelijk treedt, in haar voordeel kunnen testeren, ten nadele der kinderen van het eerste bed?

Ik ken de disposities niet van de Nederlandse wet. In elk geval zegt de Code Napoléon (art. 1098) uitdrukkelijk: De man of de vrouw, die kinderen van een ander bed heeft en een twede of daaropvolgend huwelijk aangaat, zal aan zijn nieuwe echtgenoot enkel het minimum van een wettig kindsdeel kunnen vermaken, zulks zonder dat die gift het vierde van de goederen moge te boven gaan.

Wijlen mijn zeer lieve vader heeft menen wel te doen,

zijn twede vrouw tot algemene erfgename aan te stellen. In de notariële boedelbeschrijving, opgemaakt na het overlijden van mijn vader, spreekt men geenszins van brieven en men stelt er nog minder de waarde van vast. En deze brieven dienen mevrouw M. Hamminck-Schepel om er geld uit te slaan.

Ten twede is de onvolledige openbaarmaking van deze brieven, hier en daar onder verminkte vorm en met commentaar, een diffamatie, ten minste volgens de Italiaanse wetten. Nu schijnt het nutteloos dat ik, zoon van wijlen Eduard Douwes Dekker, mevrouw M. Hamminck-Schepel wegens eerroof voor de Nederlandse rechtbanken zou dagen, want ze zouden mij in het ongelijk stellen. Er blijft mij niets over dan tegen de openbaarmaking van deze brieven verzet aan te tekenen. Het is weinig en het is zeer eigenaardig.

Zijt gij het daarover met mij eens?

Aanvaard, Weledele Heer, met mijn beste dank de betuiging van mijn eerbiedige gevoelens.

Eduard Douwes Dekker.

*
* *

Mimi is op die hatelijkheid natuurlijk niet ingegaan, ook niet toen een tweede Frans epistel volgde. Haar uitgave bracht een beroering te weeg, zoals alleen een grote gebeurtenis te weeg brengen kan. Men was in die tijd voor bemanteling en omsluiering. Een eerlijk, waar boek als Porché's *Verlaine tel qu'il fut* (1933) zou in die dagen luide foeikreten hebben doen opgaan. Men had van heiligschennis gewaagd.

Ook stond Multatuli's zoon niet alleen in zijn onheuse beoordeling. Ik citeer maar de *Open Brief over Multatuli aan den Weleerw. Heer G. Jonckbloet* door *Laurica (Tholen, J. M. C. Pot)*. Laurica was mevrouw L. M. A. Pot-Meyer.

„Ik schat mevrouw Douwes Dekker geb. Hamminck Schepel hoog, zegt ze op bl. 16 van haar brochure, omdat ik weet wat ze voor Multatuli geweest is, maar ik kan

haar niet vergeven, dat zij z'n brieven in druk gaf. Waarlijk, dit is mijns inziens niet in den zin van haar echtgenoot gehandeld. En juist omdat de verbetering van haar financieelen toestand de groote drijfveer schijnt geweest te zijn, is deze handelwijze in mijn oogen dubbel afkeuringswaard. „La dame Hamminck-Schepel", zooals de heer Douwes Dekker haar noemt, behoefde niet bevreesd te zijn, dat zij geen voldoende middelen van bestaan zou hebben, om in haar stand te kunnen blijven leven. *Zij* weet maar al te goed op welke kiesche wijze steeds geholpen werd, waar dit noodig was, en mocht zij gemeend hebben als parelduikster de letterkunde 'n dienst te bewijzen, door de tentoonstelling van de geheimste roerselen zijner ziel heeft ze aan den afgestorvene heiligschennis gepleegd."

Heiligschennis? Die kiese hulp laat ik onverlet, al hebben Multatuli en Mimi meer dan eens, dagen achtereen, honger geleden, maar heiligschennis? Dan toch ongetwijfeld met voorkennis van de dichter, die in 1880, zes volle jaren na Tine's overlijden, het onmogelijke deed om in het bezit van de brieven te komen, die hij tussen 1845 en 1865 geschreven had, — en die nu grotendeels in de eerste zes bundels te vinden zijn.

Deze waardevolle epistels bevonden zich te Brussel, waar Tine ze in de laatste maanden van Maart 1865 in de steek gelaten had, toen ze naar Amsterdam vluchtte. Die brieven zijn er meer dan vijftien jaar gebleven. Tine heeft dikwijls met een zwaar hart aan Brussel gedacht en aan de brieven, waaronder haar verlovingsbrieven en de treffende epistels, die zij tijdens het schrijven van de Havelaar had ontvangen. Zij had terug in bezit willen komen van die levensdokumenten. Maar eerst moesten de schulden worden aangezuiverd. En hoe zulks gedaan?

Wij hebben hoger verteld dat Jan Zürcher in de zomer van 1880 aan het Multatuli-gezin een som van veertienduizend mark ter hand stelde, zodat een deeltje daarvan aan de vereffening der Brusselse schulden kon worden

besteed. Het was Mimi, die de zaak tot de grote tevredenheid van Multatuli regelde.

„Voor drie kwart, zo schreef deze op 11 October 1880 aan J. A. Roessingh van Iterson, was 't boeltje „verschleppt", zooals ze hier zouden zeggen, en wat er over was liet zij den man houden op eenige pakketten brieven na. Ook die zijn ver van kompleet, doch wat we niet terugkregen zal wel vernietigd zijn, en dat is goed! Daar ik grond had tot de meening dat de schuld wel wat hooger dan noodig was opgedreven, vond ik er geen bezwaar in den man 'n bod te doen, 't welk hij aannam. Kortom, Mimi heeft die zaak flink beredderd, maar agitant was het!"

Het zijn die brieven, die zonder twijfel op aandringen van de dichter werden gelost, niet alleen omdat zij een aandenken waren aan Tine, maar ook omdat zij zoveel instantané's waren van zijn strijd om het bestaan en om het recht, en die in de eerste jaren na negentig zulke geweldige opgang maakten.

*
* *

Op 15 Juli 1909 heeft zich mevrouw dr. G. F. Wienecke-Abrahamsz, de Sietske der Minnebrieven (*Amsterdam 14 Januari 1842—Zeist 3 December 1912*) in een particulieren brief als volgt uitgelaten:

„De weduwe van Multatuli heeft herhaaldelijk getracht mij te winnen voor haar brievenuitgaaf en om medewerking verzocht, wat ik steeds weigerde. Ze wilde te Oosterbeek bij me komen, wat me ongewenscht was. Freule van der Wijck woonde toen bij me. Door Mimi's herhaaldelijk aandringen bezocht ik haar, te Amsterdam zijnde. Daarna kreeg ik het schrijven van 8 Februari 1892 en na mijn antwoord vroeg Paap belet. Ik ontving hem en vertelde hem alle brieven op last van „Dek" te hebben verbrand."

Mimi's brief en Sietske's antwoord luiden:

Amsterdam, 8 Februari 1892.

Lieve Sietske,

Nu zijt ge alweer goed en wel tehuis, en ik denk nog met genoegen aan uw bezoek. Maar nu is mij iets in den zin gekomen, dat ik u toch volstrekt nog wil vragen, of over spreken.

Kijk, mijn bundel „Minnebrieven-Tijd" is nu zoo goed als klaar. Het zijn alle brieven aan Tine en een paar aan Gunst. Hoe gaarne ik ze ook had, ik kan me best begrijpen, dat Gij mij Uwe brieven niet afstaat voor de uitgaaf — en toch, zoudt ge niet een keus kunnen doen en nu een paar brieven of fragmenten van brieven geven om af te schrijven voor den druk? Kijk, ik vind dat uw persoon, of liever die van de negentienjarige Sietske, heel mooi uitkomt. Tine ziet men ook zooals ze was in haar zwakheid, en dan weer opgeschroefd door Dek. Goed, maar nu zou 't zoo mooi zijn als er behalve wat Dek over u zegt, ook iets bleek van wat hij van u hoopte of misschien opdrachten van hem aan u voor toen of later tijd, of zoo iets. Toe, zie nu eens of ge niet zoo iets zoudt kunnen vinden, om het standpunt te releveeren.

Later heeft Dek niet meer zooveel aan Tine geschreven noch over Charlotte, noch over mij of iemand anders. Maar dit voor u is nu juist mooi in verband met de Minnebrieven. De waarheid barst overal uit.

Dus, bitte, denk er nog eens over en overleg met jezelf. Ik weet zeer goed dat dit geen invloed zal hebben op uw besluit, maar het komt mij billijk voor hieraan toe te voegen, dat de uitgever alle bijdragen gaarne remunereert.

Met 'n hartelijken groet,

Mimi Douwes Dekker.

*
* *

Oosterbeek, 9 Februari 1892.

Lieve Mimi,

Mij dunkt, de lezers van de *Brieven* kunnen tevreden zijn met 't geen gij geeft, en zelve gevolgtrekkingen maken. Ik acht een en ander voor het publiek niet geschikt. Hier en daar komt meer licht door Uwe uitgaven, maar soms meer

verwarring en voor velen meer raadsels. Wat „Oom E" mij opdroeg, wat hij van me verlangde, is u in hoofdzaken bekend. Denk aan de inlandsche vorsten van Sumatra. Om voor die taak geschikt te zijn moest ik trachten mij in alle richtingen te ontwikkelen, en werd ik, zooveel mogelijk, door hem opgevoed. Hij beweerde dat de aanleg bestond en je reconnais mon sang was voor mij de grootste lofspraak.

Mondelinge instructies kreeg ik ook vele, en hoewel jaren sedert verliepen, en ik hem niet terug zag, en onder geheel verschillende omstandigheden leefde, toch staat alles mij duidelijk voor den geest. Niets heb ik vergeten van 't geen mij gezegd en geleerd werd en in die Schule des Lebens is 't mij van groot voordeel geweest. Zonder dat ik dit toen precies onder woorden bracht, was „Oom E" voor mij een groot profeet en dichter (zooals geen ooit had bestaan), een wijsgeer, maar 't allermeest de toekomstige keizer van Insulinde.

't Scheen mij zoo natuurlijk hem te zien heerschen, waarop hij, volgens mijne indrukken, door de aristocratie van zijn geest, de grootste aanspraken had.

Ik vind echter dat „men" hiermede niets te maken heeft. Ge houdt mij die opvattingen ten goede, want voor geen *duizend* guldens spreek ik mede in deze *publieke* aangelegenheid. Ge zegt: *overleg met uzelf!* Dit kan ook niet anders, want ik heb onder mijne kennissen (en ook vrienden hier) geene met wie ik deze zaken zou kunnen of willen bespreken.

Ja, 't heeft mij ook genoegen gedaan u weer te hebben gesproken. Er is toch een band tusschen ons.

Sietske.

*
* *

Later is Mimi naar 's-Gravenhage gaan wonen, en het is daar dat zij in 1907 de *Briefwisseling tusschen Multatuli en S. E. W. Roorda van Eysinga (Amsterdam, W. Versluys, 368 bladzijden)* heeft uitgegeven.

Sikko Ernst Willem Roorda van Eysinga werd op 8 Augustus 1825 te Palembang (Java) geboren als zoon van Philippus Pieter Roorda van Eysinga, die het jaar

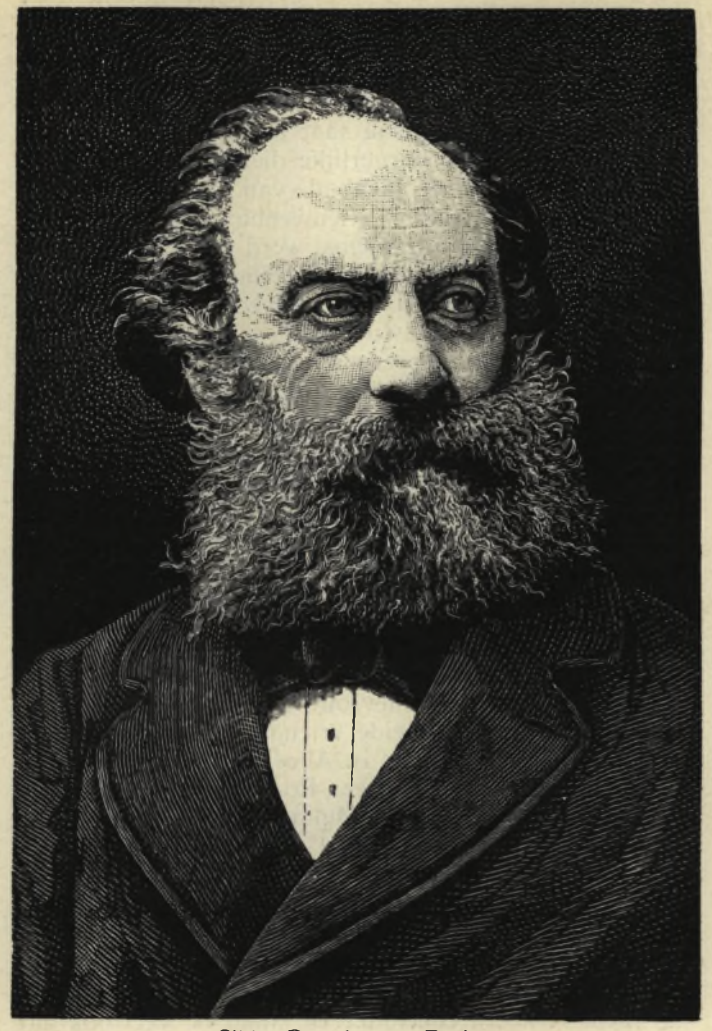

Sikko Roorda van Eysinga,
geboren Palembang 8 Augustus 1825,
overleden Clarens 23 October 1887.

daarna tot hoogleraar aan de Inrichting voor Indische taal-, land- en volkenkunde te Breda werd benoemd. Het is daar dat Sikko zijn militaire opleiding ontving. Hij ging als luitenant der genie naar Oost-Indië en werd er later ingenieur bij de burgerlijke dienst. Zijn optreden, vooral een artikel in de Javabode van 25 Juni 1864, getiteld: „Solo en de resident Nieuwenhuyzen", had tot gevolg, dat hij in 1864 uit de Oost werd verbannen. In December 1870 kwam hij in briefwisseling met Multatuli en bleef het tot aan het eind. Hij overleed acht maanden na Multatuli te Clarens in Zwitserland.

De voorrede van die zeer merkwaardige brievenbundel is eigenaardig genoeg om hier te worden opgenomen:

„Door aandrang van buiten daartoe genoopt, heb ik mij laten verleiden tot deze uitgaaf. Mevrouw Roorda van Eysinga had mij reeds vroeger de brieven van Multatuli aan haar overleden echtgenoot afgestaan, maar ik heb in de „Brieven" daarvan geen gebruik gemaakt. De stof was buitendien reeds te overvloedig en daarbij was het moeilijk uit de hier aangeboden reeks een keus te doen. Juist immers in hun onderling verband en vooral met het weerwoord van Roorda zijn deze brieven zoo sprekend.

Met goedvinden van Mevrouw Roorda geef ik nu de briefwisseling van de beide vrienden nagenoeg geheel zooals ze tot mij gekomen is. Alleen waar het huiselijke omstandigheden van den heer Roorda, of, in de latere brieven, de aanraking van Multatuli met zijn kinderen betrof, heb ik soms brieven of gedeelten van brieven achtergehouden.

Eene nieuwe bijdrage tot de kennis van Multatuli's leven alzoo.

Doe ik goed deze bijdrage te geven? Immers bij ervaring weet ik dat velen verkeerd zullen lezen, verkeerd begrijpen, verkeerd concludeeren. Maar ik weet ook dat er eenigen zijn die Multatuli liefhebben, die, zonder nijd of vooroordeel, zijn heerlijke denkkracht en de adel van

zijn streven waardeeren. Ook beken ik nog altijd te hopen, dat eenmaal Multatuli's leven en zijn, begrepen zal worden door iemand in staat hem te verstaan in zijn veelzijdigheid, in staat de harmonie van zijn diep rijk leven te voelen.

En daarom geef ik gaarne deze nieuwe bouwstof.

Den Haag, November 1907.

M. Douwes Dekker-Schepel.

In 1912, vijf en twintig jaar na Multatuli's overlijden, gaf zij de tweede, herziene en vermeerderde druk van de tien delen Brieven, ditmaal in de Wereldbibliotheek, die reeds Max-Havelaar, Vorstenschool, Aleid en Over Specialiteiten in goedkope en toch keurige uitgave op de boekenmarkt gebracht had.

Van Max Havelaar, in de Wereldbibliotheek in 1907 verschenen, werden tot 31 December 1936 acht en tachtig duizend exemplaren verkocht; van Vorstenschool, in 1908 verschenen, acht en dertig duizend exemplaren; van Aleid, eveneens in 1908 in de Wereldbibliotheek opgenomen, 8.400 exemplaren en van Specialiteiten, verschenen in 1909, negen duizend. Dit laatste boek was enige tijd uitverkocht, doch een herdruk verscheen tegelijk met dit werk.

Van de tien delen Brieven van Multatuli, tweede druk, was de oplaag van drie duizend exemplaren. Zij was in 1932 geheel uitverkocht.

De directie der Wereldbibliotheek was zo vriendelijk mij de volgende inlichtingen te verschaffen:

„Mevrouw Douwes Dekker-Hamminck Schepel ontving daarvoor een tantième van één gulden per verkocht stel van tien, zoodat zij in den loop dier twintig jaren in totaal zoowat ƒ 3.000 heeft ontvangen. De uitgave van Versluys zal vermoedelijk niet zoo groot zijn geweest, zoodat mevrouw Douwes Dekker daar zeker ook geen belangrijk honorarium voor zal hebben genoten. Wat zij van de Wereld-Bibliotheek kreeg was, vooral in dien tijd,

„goed betaald", maar toch niet zoo, dat men van „winstbejag" kon spreken."

*
* *

Wij willen de inbreuk op de Westerse moraal niet verdedigen, al is „zedenleer" evenzo weinig iets absoluuts als „godsdienst": beide veranderen mettertijd.

Mimi is in veel opzichten een bewonderenswaardige vrouw geweest. Multatuli erkent zulks in talrijke brieven, onder andere in die aan Vosmaer, Tiele, Roorda.

Aan Vosmaer schreef hij op 7 December 1873: „Ze is wel opgevoed, hoogst fatsoenlijk, intelligent, van goeden wil, bezield met lust tot ontwikkeling, moedig, arbeidzaam. . ."

Aan Tiele op 5 Juli 1876: „M'n vrouw is 'n engel voor mij, ons woninkje is best, sedert zeer langen tijd heb ik geen gebrek geleden."

Jan Versluys zegt van haar, dat zij een moeilijke taak op uitstekende wijze heeft vervuld en „voor Multatuli een levensgezellin is geweest, zooals men zich moeilijk een tweede kan denken."

Versluys komt tot die conclusie na van George Henry Lewes (1817—1878) een bladzijde over de Franse wijsgeer Auguste Comte (1798—1857) te hebben aangehaald.

„Er is geen ernstiger gebeurtenis in het leven van een mensch dan het huwelijk. Het kan blijken een onschatbare zegen te zijn, waarvan de invloed elk uur van den dag werkt, elke vezel van zijn zedelijk bestaan versterkt en dat door de liefde te bevestigen aan het verstand een rustiger en aanhoudender werking verzekert. Het kan ook een verwoestend kwaad blijken, dat de liefde niet bevredigt, de geestkracht verlamt, het leven misvormt. In Comte's geval was het huwelijk ongelukkig. In weerwil van wederzijdsche bewondering was er een bron van oneenigheid, die tot veel verdriet leidde en ten slotte tot

scheiding. Ik gevoel mij niet geneigd te treden in de zeer kiesche kwestie aan wie de schuld lag. *De betrekking van man en vrouw zijn te samengesteld en te zeer verborgen voor een toeschouwer om ze te beoordeelen, zelfs wanneer hij beide personen kent.*"

Mimi heeft een rijk leven gehad. Jean Paul zegt ergens, dat alles bij een vrouw hart is, zelfs het hoofd. Ik zou niet durven staande houden, dat zulks voor alle vrouwen waar is, maar ik vermeen dat het waar is voor Mimi. Ze heeft de zeldzame moed gehad, haar leven aan Multatuli te wijden, toen hij zich in volle strijd en in de bitterste armoede bevond. Ze heeft hem na zijn overlijden doen kennen zoals hij was, verkiezende *the truth to a nimbus round her husband's head,* om de bewoordingen van Boele van Hensbroek in *The Publisher's Circular (No. 1464, in 1894)* te gebruiken. Maar zij is voor hem onverschrokken in het krijt getreden, en wel tegen mannen als de Bruyn Prince en Kielstra in haar „*Multatuli en Officieele Bescheiden*" *(Amsterdam, 1901)*.

Maar was zij een kranige, ze was ook een kiese vrouw. Al wat zo lang door Multatuli en later door haar verdoken bleef, breng ik nu aan 't licht, en het zal mijn lezers er van overtuigen dat de breuk met zijn kinderen niet door de schuld van de vader of van Mimi ontstond, maar enkel door de schuld van de kinderen, die niet alleen alle offervaardigheid en onderdanigheid misten, maar er zich op toelegden om vader en stiefmoeder in de ogen hunner omgeving als de schuld van de mislukking van hun leven voor te stellen.

*
* *

Ik schreef over Mimi aan de heer Jakob Funke, 's-Gravenhage, en ontving volgende brief:

den Haag, 16 Januari 1935.

Zeer geachte Heer,

In antwoord op uw brief van 12 dezer deel ik u mede, dat

de uitgever G. L. Funke, mijn vader, geboren is te Amsterdam 19 November 1836 en overleden te Hilversum 18 October 1885. In 1885 was ik pas 17 jaar, maar ik herinner me nog zeer goed de enkele malen dat de heer Douwes Dekker bij ons logeerde. Welk eene levendigheid! Het laatste heb ik hem gezien bij de begrafenis van mijn vader. Hij was toen zoo ontroerd en gebroken dat wij weinig met hem hebben kunnen spreken.

Uit de Brieven van Multatuli weten we dat G. L. Funke in Juli 1872 naar Wiesbaden gegaan is om met Douwes Dekker persoonlijk kennis te maken. Hij heeft toen bij het gezin Douwes Dekker gelogeerd en dat bezoek schijnt de vertrouwelijke en vriendschappelijke band, die reeds bestond, nog versterkt te hebben. Die uitnemende verhouding is nimmer verstoord geworden.

In de jaren na 1870, en ook veel later nog, werd er harder geoordeeld over echtscheidingen dan thans. Ik weet echter dat mijn ouders steeds met genegenheid en eerbied spraken over het kleine gezin Douwes Dekker.

Mijn Moeder heeft tot haar dood, in 1911, een vriendschappelijke omgang onderhouden met „Mimi" en mijn zusters brachten dikwijls bezoek bij haar, toen zij in den Haag woonde, en tot haar einde in 1930 toe.

Mijn bezigheden lieten mij vroeger weinig tijd om visites te maken, maar ten huize van mijn vader en later ook nog wel, heb ik menigmaal mevrouw Douwes Dekker ontmoet en steeds was ik bekoord door hare warm belangstellende, innig beschaafde verschijning. Zij leefde en dacht, zoo scheen het ons, alleen maar in herinnering van Multatuli.

In 1895 schonk zij aan mijn Moeder alle brieven, die mijn Vader van 1871 tot 1885 aan Multatuli geschreven heeft. Wij hadden reeds alle brieven van Multatuli aan mijn vader. Uit deze collectie heeft mevrouw Douwes Dekker een keus gedaan voor de uitgave van haar Multatuli-Brieven.

Ik herinner mij een Gedachtenisfeest van Multatuli in het Paleis van Volksvlijt, te Amsterdam, in welk jaar weet ik niet meer noch welke de aanleiding was. Zijn zoon Eduard was er bij uitgenoodigd en werd door het Comité plechtig ontvangen.

Later vertelde mr. J. N. van Hall mij hoe ontsteld de heeren van het Comité geweest waren door de meer dan groffe

wijze, waarop de heer Eduard Douwes Dekker jr. zich uitgelaten had over de tweede vrouw van zijn vader. Heftigheid en onverzoenlijkheid schijnen dus wel eigenschappen van deze tak der familie geweest te zijn.

J. Versluys heeft het juist gezegd. Mevrouw Douwes Dekker-Hamminck Schepel heeft tot haar overlijden *f* 500 per jaar van de familie G. L. Funke ontvangen.

Geloof mij steeds

Uw dw.
J. Funke.

Wij moeten nog de aandacht vestigen op de belangrijke dienst, die Mimi aan onze letterkunde in den vreemde bewees. Toen namelijk de Noordduitser Wilhelm Spohr het besluit nam, de voornaamste werken van Multatuli in het Duits te vertalen, was Mimi dadelijk bereid hem in alles behulpzaam te zijn. Op die wijze werd de Nederlandse schrijver internationaal bereikbaar, zoals Ibsen of Tolstoi voor alle intellectuëlen toegankelijk. Sainte-Beuve heeft eens gezegd, dat de familie de vijandin der literatuur is, maar Mimi was ook hierin een uitzondering.

Spohr was een strijdend socialist en werd in 1897 wegens een politiek „vergrijp" tot veertien maanden gevangenis veroordeeld.

„Mijn plan, vertelt hijzelf in de voorrede van zijn Multatuli-Briefe in de herfst van 1905, mijn plan was klaar: in de cel 299 van de *Maskenflügel* van de gevangenis te Plötzensee leerde ik 's avonds, na het solderen van blikken speelgoed en het buigen van ijzerdraad, met behulp van spraakkunst en woordenboek de Nederlandse taal. Deze twee boeken waren met de kanarievogel naast me en de trouwring aan mijn vinger de enige voorwerpen die mij aan mijn tehuis herinneren konden. Ze waren een gewichtige kleine wereld en de enige vrienden. In de herfst van 1898 maakte ik mijn eerste Multatuliboek af, het deel met de levensschets en de bloemlezing. Het verscheen in de herfst van 1899. Daarna kwamen de twee volgende delen en in de volgende jaren heb ik alles ge-

Wilhelm Spohr,
de bekende Duitse Multatuli-
vertaler.

publiceerd wat mij in de werken van Multatuli van belang scheen."

De lijst van deze werken bevat:

1. Multatuli. Auswahl aus seinen Werken, eingeleitet durch eine Charakteristik seines Lebens, seiner Persönlichkeit und seines Schaffens, 1899.
2. Max Havelaar, 1900.
3. Liebesbriefe, 1900.
4. Millionen-Studien, 1900.
5. Fürstenschule, 1900.
6. Die Abenteuer des kleinen Walther, 1901.
7. Ideen, 1903.
8. Frauenbrevier, 1905.
9. Multatuli-Briefe, 1906.

„Het was oorspronkelijk mijn bedoeling, zegt Spohr in de voorrede tot zijn Multatuli-Briefe, een slotwoord over Multatuli en zijn leven te schrijven. Ik voel er mij onbekwaam toe. Ten minste nu. Wie de brieven leest, zal begrijpen dat de verzamelaar en vertaler daarvoor een zekere afstand van zijn werk behoeven zou. Rondom mij ligt nog meer rijkdom opgehoopt, dan reeds in de brieven is vervat. Ik sta nog te vers onder de indruk van een geweldig leven. Hoe dikwijls heb ik de urne met de as van de dichter en denker van de kast genomen, waarin zoveel herinneringen aan dit leven liggen, hoe vaak hebben wij, zijn weduwe en ik, met sidderende handen in de geel geworden oorkonden van dit leven gebladerd, waarvan gans de inhoud nog eens werd omgewoeld; hoe vaak heb ik elke vloek en elke zegening door mij heen laten gaan, soms gans mijzelf vergetende, altijd mijn uiterste best doende, om de oorspronkelijke kracht volkomen te vatten! Dat alles staat nog zo betoverend boven mij."

Tot zelfs de kleine overdrukjes kreeg Spohr van Mimi te lezen. Zo kon hij voor zijn laatste bundel de Duitse brieven van Multatuli aan de Flemmichs gebruiken, die ik in het *Nederlandsch Museum,* een Gents tijdschrift

waarvan prof. Jozef Vercoullie secretaris was, had uitgegeven (1893, II, 257—284).

Die Duitse brieven waren oorzaak, dat ik op 1 Mei 1894 volgende brief kreeg:

Waarde Pée,

Reeds den 22en April zondt ge uw overdrukje aan mij af, en nog geen woord! Eerst kon ik niet besluiten die brieven te lezen, en toen ik ze gelezen en herlezen had, toen kon ik er niet over schrijven. Ook nu nog niet. Het is alles echt. Het is bijna jammer dat die brieven niet in mijn uitgaaf staan. Jammer ook dat het *Duitsche* brieven zijn. Ik zal ze in mijn achtste deel op hun plaats leggen. Als er ooit sprake is van een herdruk, hoop ik dat wie dat dan bezorgt ze er tusschen zal voegen.

Ik dank u wel voor de toezending. Dat Nederlandsch Museum wordt hier zeker weinig gelezen. Hebt gij het altijd zoo druk? Ik doe niets. Ik mag van de vele, vele brieven die ik nog heb niet meer dan nog twee deelen geven. Dat kiezen vind ik erg lastig en moeilijk. Ik ben bang niet de goede keus te doen, kan ook geen raad vragen, daar het voor iemand, die er zoo inkomt, een mer à boire is. Zoodat al die moeilijkheden maken dat ik niets doe: wat nu juist niet de goede oplossing is.

Nu, met mijn dank en de beste groeten,

Uw toegenoegen
M. Douwes Dekker.

Die tussenschuiving der epistels aan de Flemmichs is in de tweede druk, die der Wereld-Bibliotheek, niet gebeurd, waarschijnlijk omdat Spohr het overdrukje heeft meegenomen. Want de Duitse vertaler heeft de Duitse brieven aan de Flemmichs in zijn mooi (bij Rütten & Loening te Frankfort a. M.) gedrukte *Multatuli-Briefe* (II, bl. 54 tot 72) met de tekeningen overgenomen.

De Duitse Multatuli maakte in Duitsland, zoveel jaren na het overlijden van de dichter, een geweldige opgang. Fritz Mauthner besprak Max Havelaar in het *Berliner Tageblatt,* Gustav Landauer, die later, op 2 Mei 1919 als slachtoffer der reactie viel, behandelde in *die Gesellschaft*

doen. Kan ook geen raad
nagen, daar het voor iemand
die er zoo erkennt eenmaal
à boire is. — zoodat al die
moeilijkheden maken dat
ik niets doe. — wat nu juist
niet de goede oplossing is.
~~De portretten~~ Ik neen. daar
over heb ik nooit met u gesproken. Voorlezenschool van de Maas
is ter perse. ik ben er erg
bemind naar.
Nu, met zijn dank en
de beste groeten
Uw toegenegen
M. Dommelhuis,

Facsimile van het eind van een brief van Mimi (1 Mei 1894) aan Dr. Julius Pée.

„der deutsche Multatuli" (November 1899) en *„die deutsche Multatuli-Ausgabe" (Augustus 1900)*. Het was dan ook niet te verwonderen dat de oplagen (van 3.000) uitverkocht werden, *Frauenbrevier* een 3e en 4e duizend beleefde en *Max Havelaar* als 21er Band der Meisterwerke der Weltliteratur in ontelbare handen kwam.

Zelfs de Briefe, die de vrome Nonnie deden huilen van woede, zijn thans, volgens de Rütten und Loening Verlag mij berichtte, restlos vergriffen, totaal uitverkocht.

*
* *

De wereldoorlog brak uit en eer hij tot een eind was gekomen werd tot de huldiging van Multatuli bij de honderdste verjaring van zijn geboorte besloten, evenals tot het oprichten van een gedenkteken in zijn geboortestad Amsterdam. De naoorlogse gevolgen waren echter van zulke aard dat tot nog toe de nodige gelden niet konden worden ingezameld.

Een ander onverwacht gevolg van die onzinnige mensenslachting ontnam aan de tachtigjarige Mimi de duizend mark lijfrente, die het Huldeblijk van 1882 haar had geschonken. Op 30 November 1923 noteerde de Amerikaanse dollar het cijfer van 7.750 milliard mark en in de polis van Multatuli's weduwe was geen goudclausule voorzien.

Gelukkig was haar aangenomen zoon daar om voor haar te zorgen.

Allengskens klommen de jaren, ongemerkt. Twee van haar laatste brieven aan mij dagtekenen uit haar negentigste jaar. Ik geef ze hier als bewijs van frisheid van geest op zo hoge leeftijd.

den Haag, 26 Maart 1929.

Waarde Heer Pée!

Door bemiddeling van den heer van den Bogaert ontving ik gister uw brief uit Diest van 16 Maart, en het deed mij

genoegen iets van u te vernemen, te hooren dat het u betrekkelijk goed gaat en dat u zich mijner nog herinnert. Ja, indien ik het leven zoo lang houd, zal ik aanstaande winter 90 jaar oud worden. Dat is geen kleinigheid, maar betrekkelijk ben ik nog gezond, ofschoon wat stram, en graag zou ik onzen aangenomen zoon met zijn kinderen weerzien. Zijn vrouwtje heeft hij helaas verloren. Ik denk wel dat ik u ook vroeger over hem gesproken heb, al herinner ik me dat niet.

Wat u schrijft over uw zoon is heel merkwaardig. Dat hij daar in Tokio den Havelaar las met zijn japansche leerlingen! Eigenaardig! Dek had het eens moeten weten, het zou hem, denk ik, meer geïnteresseerd hebben dan het eventueel „standbeeld". Zulke dingen vallen altijd zoo tegen!

Ja, Wilhelm Spohr leeft nog. De laatste Kerstdagen heb ik hem juist eens geschreven om te hooren hoe hij het maakt. Hij was wel, was grootvader geworden en had het druk met allerlei werk voor volks- en kinderontwikkeling. Dat „schwere Schicksal"? Ja, het was natuurlijk geen pretje, tot 14 maanden gevangenisstraf veroordeeld te worden wegens „vrijzinnige" uitlatingen. Ze waren toen nog heel lastig in Berlijn. Maar hij leerde in dien tijd hollandsch vooral om Multatuli te kunnen lezen en verstaan. Hij dankt dàt dus aan zijn gevangenisstraf.

Carl Derossi ken ik niet, of herinner me niet. In welke taal heeft hij van Dek vertaald?

Ik ben verheugd dat u allen het nu goed maakt en dat u tevreden is in Diest en althans één zoon in de buurt hebt. Verder druk ik u en mevrouw hartelijk de hand.

Uw toegenegen
M. Douwes Dekker-Schepel.

den Haag, 25 November 1929.

Zeer waarde Heer!

Hartelijk dank voor uw artikels over Multatuli die u mij zond. Ik weet niet of er werkelijk iets komen zal van een standbeeld — (met een standbeeld voor Domela Nieuwenhuis zijn ze al jaren bezig en 't schiet niet op!) — maar met uw artikel over Dek was ik blij.

Ja, ik word oud en wel wat heel stuntelig. Dat is nu in 't algemeen niet zoo verkieselijk, maar enfin!

Vervult u een betrekking in Lokeren? Of woont u daar bij voorkeur?

Nu, ik groet u zeer. Hoogachtend,

Wed. E. Douwes Dekker-Schepel.

Op 14 December 1929 was zij negentig jaar geworden en werd zij te haren huize ('s-Gravenhage, Archimedesstraat) door talrijke vereerders gevierd. Namens het Multatuli-Museum bood de voorzitter, de heer J. Götze, haar onder hartelijke bewoordingen een groot bloemenstuk aan. Mevrouw J. Goekoop schonk haar een bronzen buste van Multatuli. Nog andere vrienden gaven bloemen, als blijk van belangstelling. Een kleinzoon van Jan, Guido Douwes Dekker van Bandoeng, nam een kiekje, dat hij mij van uit Java voor mijn boek liet geworden.

*
* *

De oude vrouw zou haar Wouter niet meer weerzien.

Op 19 Juli 1930 wilde het Noodlot, dat een loszittende kastdeur haar het rechterheupbeen brak. Zij werd dadelijk naar Bronovo gevoerd, het Haags diakonessenhuis, dat de naam van de eerste leidster draagt. Daar is zij op 25 September 1930 overleden aan de gevolgen van longontsteking door een koude, die zij op zekere nacht vatte, toen zij alleen uit haar bed poogde te komen.

Het doodsbericht luidde:

Heden overleed zacht en kalm onze lieve Pleegmoeder en Vriendin,
Mevrouw M. F. C. Hamminck Schepel,
Weduwe E. Douwes Dekker,
op den leeftijd van 90 jaar.
E. W. Bernhold en kinderen.
A. C. Everts.
's-Gravenhage, 25 September 1930, Archimedesstraat 11.

Mimi op haar negentigste verjaardag.
Kiekje genomen door
Guido Douwes Dekker van Bandoeng.

Geen bezoek.

De Crematie zal plaats hebben Maandag 29 September te Westerveld (halte Driehuis) na aankomst van trein 11.46. Vertrek van „Bronovo" te 9¾ uur.

De verassing geschiedde op Westerveld bij Velzen onder zeer grote belangstelling. De heer J. G. Götze, voorzitter van het Multatuli-Museum, de heer Adam Haag, literator te Wassenaar, de heer J. G. H. Versteeg, namens de Haagse afdeling van de vereniging „de Dageraad", de heer G. Sanderson, namens de zusters van de overledene, de heer Andries de Rosa namens de Arbeidersvereniging voor lijkverbranding en mevrouw Franck-Best voerden het woord. De luitenant-kolonel Merens dankte namens de familie. Daarna daalde de kist onder het spelen van het gebed uit Madame Butterfly van Puccini.

De urne van Multatuli's weduwe bevindt zich thans, naast die van haar echtgenoot, in het Multatuli-Museum.

Laten wij dit gedeelte van onze kroniek sluiten met wat mejuffer A. C. Everts mij op 11 Januari 1935 schreef:

„Ik heb 26 jaar lang met mevrouw Dekker samengewoond en had haar innig lief. Zij was, volgens mij, een heldin van de hoogste, edelste soort. Wat zij gedaan heeft? Multatuli steunen en schragen van zijn moeilijkste levensperiode af, toen „familie" en „vrienden" zijn Tine van hem weghielden en haar alleen wilden helpen als zij beloofde hem te verzaken, tot het „bittere einde" toe, want wie heeft geleden en geworsteld als hij? — heeft zij in volle, groote liefde gedaan.

„Al de smartelijke moeilijkheden die dit voor haar meebracht, van den kant der maatschappij en — last not least — van den kant harer naaste familie, heeft zij groot en stil gedragen.

„Het genie van haren man, in al zijn veelzijdigheid en diepte, vond in haar een volkomen begrip. Haar heele leven is aan hem gewijd geweest, ook na zijn dood.

„Inderdaad, ik vraag mij af, of er in de heele geschiede-

Van Freud gehoren benaming v. d. geslachtelijke belangstelling v. kinderen v. d. o

nis der menschheid één liefde is aan te wijzen, zóó volledig, zuiver, onbaatzuchtig en groot als de hare."

XXVI

EDU

EDU is een eigenaardig type van Oedipus-complex. Hij had daarbij letterkundige aspiraties en hoopte zijn aangebeden, verongelijkte moeder te kunnen wreken, maar, om met Madame de Staël te spreken, genie is niet erfelijk.

Reeds in 1880 vinden wij van hem „*Aphorismen*" in: „*Vruchten der Philosophie. Verhandeling over de bevolkingskwestie en de sexueele moraal, door Charles Knowlton, M.D. Uit het Engelsch door Dr. X. Vierde geheel herziene druk met afbeeldingen en vermeerderd met aphorismen van E. Douwes Dekker jr. Rotterdam, J. H. Rothmeyer 1880.*"

Die kernspreuken beslaan er vier bladzijden.

In 1891, na een weinig overal te hebben gezworven, schreef hij aan een Amsterdams weekblad, *de Tribune*, twee Franse epistels, waarin hij de openbaarmaking van de „*Brieven van Multatuli*" onvoorwaardelijk afkeurde. Ze werden in 1903 in dr. A. S. Kok's *Multatuliana* opgenomen. Men weet nu, dat Edu ook een vertrouwelijke, eveneens Franse, brief aan de hoofdredacteur van de Tribune richtte, een „vriend" die hij nooit gezien had en verder niet kende. Dit belangrijk stuk vonden wij in het Multatuli-Museum. Het bewijst dat Edu in 1891 besloten heeft Italië te verlaten. Hij ziet een uitkomst in het land zijner vaderen, legt zich op de studie van het Nederlands toe, zoekt steun, niet bij de adellijke familie zijner moeder, maar bij de verwanten van zijn gehate vader en hoopt eens als Hollands schrijver naam en aanzien te verwerven.

Die brief luidt, vertaald, als volgt:

Saronno, 8 Maart 1891.

Hooggeachte Heer!

Laat mij toe u mijn laatste schrijven van 5 dezer met mijn twede artikel te bevestigen.

Ronduit gesproken, toen ik u aankondigde dat ik de eer zou hebben u nogmaals te schrijven, had ik het inzicht niet u een brief ter publicatie te laten geworden, maar wel een vertrouwelijke brief. Na de opname in de Tribune van mijn eerste epistel heb ik mijn plan moeten wijzigen; toen zond ik u het twede artikel.

Ik weet nog niet welk oordeel gij daarover zult geveld hebben. Gij zult er wellicht, wat de vorm aangaat, veel op af te keuren hebben, maar gelief niet uit het oog te verliezen, dat ik een arme drommel ben die zich nooit als schrijver aanstelde. Voor de inhoud moet ik u enkele ophelderingen geven. Vooreerst is het mij zeer moeilijk over mijn vader te handelen, vooral in het openbaar, want mijn meningen over mijn vader, als echtgenoot van zijn eerste vrouw en vader van zijn kinderen, kan ik niet in het openbaar uiteenzetten. Onder vrienden, tussen u en mij, bij voorbeeld, zal ik zeggen en steeds volhouden, dat de heer Eduard Douwes Dekker, als echtgenoot van zijn eerste vrouw en als vader van zijn kinderen, een *ellendeling* was. Maar het publiek heeft daar niets mede te stellen. Daar ik nu, naar aanleiding van zijn brieven, over hem spreken moest, zoo was ik gedwongen met beleid en handigheid te werk te gaan, om niets compromitterends te zeggen, ik meen, om zijn vrienden en aanhangers niet te kwetsen. Na dat vooropgesteld te hebben ben ik zo vrij u openhartig te vragen, hoe mijn twede artikel u bevallen heeft.

Ik heb zoëven uw brochuretje ontvangen, de overdruk van Kermispret en van mijn eerste brief. 't Bevalt me zeer en ik dank er u om. Zeg mij asjeblieft wie de twee personen zijn die u schreven en van wie gij de mening op twee plaatsen aanhaalt.

Ik ben steeds van mening, dat de twede brochure, die gij het inzicht hebt met een commentaar van u openbaar te maken, iets *keurigs* behoort te zijn, niet alleen wat de druk, maar ook wat de omslag betreft.

Mijn plan is, in Juni eerstkomende naar Holland terug te keren. Het zal nuttig, zelfs nodig zijn, dat ik daar ben, want de afwezigen hebben altijd ongelijk. Ik heb reeds aan mijn neven, de heren Engel Douwes Dekker te Batavia en Theodoor Swart Abrahamsz te Soerabaja geschreven en hun mijn plan uiteengezet. Ik heb ze vurig gesmeekt mij het te helpen verwezenlijken. Ik vrees dat zij het niet zullen doen. Maar ik ben die misrekeningen gewoon. Wel zelden, bijna nooit, heb ik in mijn leven van iemand de minste hulp genoten, om met mijn zeer lieve vader te beginnen. Als ik bedenk, dat ik tijdens mijn jeugd in het geheel maar één enkel jaar onderwijs ontving, en het was dan nog weinig vruchtdragend, dat ik alles door mijzelf heb moeten doen, dat ik nooit voor het allerminst op de hulp van anderen mocht rekenen, op de vrienden van mijn vader bij voorbeeld, want deze deed het onmogelijke om mij in hun ogen zwart te maken; als ik bedenk dat, moest ik iemand in Holland verzoeken mij om het even welk baantje aan de hand te doen, zelfs het allernederigste van kopist, van surveillant, wat weet ik, juist het nodige om een optrekje te bekostigen en te kunnen leven tot ik er zelf voor zorgen kon de sporten op te klimmen en tot een betere betrekking te geraken; als ik dat alles bedenk, dan waarlijk komen de tranen mij in de ogen en ben ik de wanhoop nabij. En nochtans voel ik dat de stof in mij is om iets te worden. Nu, we zullen zien. Ondertussen, en altijd in de hoop dat ik naar Nederland zal kunnen terugkeren, ben ik er mee begonnen mijn kennis van het Hollands te volmaken. Ik versta 't wel, doch aarzel om 't te schrijven. Maar laat me zes maanden terug daar zijn, als ik de kans heb er te komen en een uitgever vind, en ik zal een boek uitgeven, de geschiedenis van mijn arme moeder, getiteld *Posthuma,* en men zal van mij een toneelstuk te Amsterdam opvoeren. Daarna zal men zien of ik altijd kopist ben of surveillant in een fabriek. Daarenboven ben ik van plan elke week een brochure uit te geven, in de trant van wat ik hierbij zend, met tekeningen, karikaturen, van mijn hand natuurlijk, met satirieke verslagen, gekruid met moppen en invallen enz., min of meer spiritueel, maar die vooral het publiek moeten aan 't lachen krijgen, over de zittingen der Twede Kamer, de binnen- en buitenlandse politiek, de gebeurtenissen van de dag enz. Kortom,

een wekelijkse brochure, een soort nieuwsblad *sui generis,* die in alle krantenhuisjes en spoorwegstations te krijgen zou zijn tegen 10 hollandse centen.

Toen ik hier te Saronno tot leraar in de wiskunde aan de technische school werd benoemd, stichtte ik een nieuwsblad *Saronno,* waarvan ik mij veroorloof u enkele nummers ter lezing te zenden. Welnu, daarvan was ik bestuurder, hoofdredacteur, kroniekschrijver, feuilletonist, dichter, proeflezer, tekenaar enz. enz. De krant heeft helaas maar een kort bestaan gekend, want de fondsen ontbraken. Maar ik vermeen dat in Holland een soortgelijk blad, met de naam Douwes Dekker, in leven had kunnen blijven niet alleen, maar geld afwerpen. Hier heeft het mij enkel last veroorzaakt. Wat zegt gij daarvan, waarde heer?

Van toneelstukken gesproken: ik herinner mij het eerste, dat ik schreef en dat te Padua werd opgevoerd. Daarna kwam het te Bologna en te Milaan op de planken. De eerste avond, te Padua, was ik over mijzelf verbaasd, toen ik de toneelspelers mijn woorden, mijn volzinnen hoorde uitspreken. Na het bedrijf — want het was 'n éénakter — werd ik vier maal vóór het voetlicht geroepen. Mijn hart klopte geweldig. En terwijl ik voor het publiek boog, dacht ik aan mijn arme dode moeder. Had ze mij toen kunnen zien, hoe gelukkig was ze geweest!

Daar ik er hoger van gewaagde te Amsterdam een toneelstuk te laten opvoeren, heb ik er aan gehecht u die kleine gebeurtenis te vertellen, om u te tonen dat ik geen nieuweling in het vak zou zijn en om in uw ogen niet voor verwaand door te gaan.

Nu, als ik er in slagen kan enkele vrienden te vinden die mij een weinig willen helpen, zullen we verder zien. Ik bid u wel om verschoning dat ik u zolang lastig val en hoop over kort het genoegen te hebben een brief van u te ontvangen. Intussen verzoek ik u, waarde heer, de uitdrukking van mijn vriendschap en hoogachting wel te willen aanvaarden.

Eduard Douwes Dekker.

*
* *

Van al die literaire ontwerpen is niets te recht gekomen, maar zijn neef Engel Douwes Dekker heeft hem, de toen reeds 38-jarige bohémien, de *raté*, mild geholpen.

Laten wij hier die neef beknopt schetsen.

Engel Douwes Dekker werd op 5 Mei 1842 in de Beemster als oudste zoon van ds. Pieter Douwes Dekker geboren. Op 18-jarige leeftijd ging hij naar de Oost, en wel naar de tabaksplantage van de altijd gastvrije oom Jan, te Bowerno, waar hij zich voor het groot ambtenaarsexamen voorbereidde, want in 1867 vinden wij zijn naam reeds vermeld in de ranglijst der controleurs van het binnenlands bestuur. In 1869 gebeurde zijn plaatsing te Soekaboemi in de Preanger Regentschappen, en trad hij te Koedoes in het huwelijk met Theodora Christina Heyning, dochter van dr. John Heyning. In 1873 werd hij tot controleur bij het binnenlands bestuur in de residentie Kedoe, Midden-Java, benoemd. Het was daar dat hij de uitnodiging kreeg om zich beschikbaar te stellen voor de directie der Nederlandsch-Indische Levensverzekering- en Lijfrente-maatschappij. Op 1 Januari 1874 trad hij daar in functie om een jaar later de heer E. Heyning als directeur te vervangen. Tot 1891 bleef hij de directie te Batavia waarnemen; toen echter noopte hem zijn gezondheidstoestand om ontslag te nemen en naar het moederland terug te keren, waar hij als gemachtigde optrad op het kantoor der maatschappij, dat te 's-Gravenhage gevestigd zou worden.

„Het was op deze terugreis van Java naar Holland, zo verzekert mij mevrouw dr. A. M. Ruysch-Douwes Dekker, in een brief uit Scheveningen van 15 Februari 1936, dat wij te Milaan kennis maakten met Edu. Deze had namelijk enkele maanden te voren de hulp van mijn vader te Batavia ingeroepen om aldaar, althans in Indië, een betrekking voor hem te vinden. De korte tijd, die mijn vader nog restte vóór zijn definitief vertrek uit Indië, gevoegd bij de vele werkzaamheden, verbonden aan

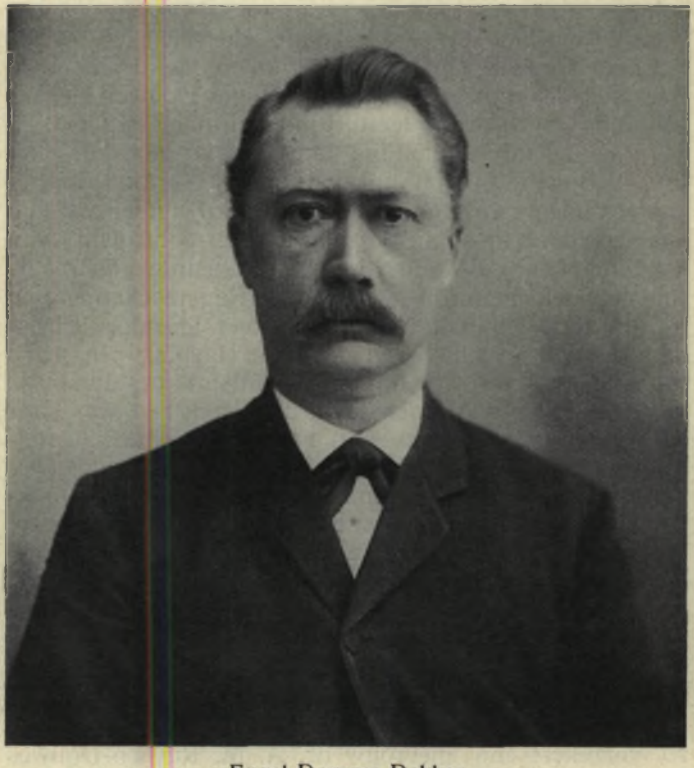

Engel Douwes Dekker,
oudste zoon van Ds. Pieter Douwes Dekker.

het afwikkelen der zaken, ook der nevenfuncties, aldaar, en het opbouwen en uitbreiden van het Kantoor voor Nederland, waren allerminst geëigend om aan dit verlangen te kunnen voldoen, zoodat eerst na de kennismaking te Milaan eenige toezegging van hulp kon geschieden, zoodra mijn vader zich te 's-Gravenhage gevestigd zou hebben."

Edu trad in dat zo deftig als gastvrij midden met zijn weinig bekorend uiterlijk en zijn minachting voor de „hollandse kruideniers" en alle „gekke Douwes Dekkers". Ik wendde mij onlangs tot de bekende kunstenaar J. C. Wienecke en kreeg van hem uit Bilthoven deze schets.

„De echtgenoote van Engel Douwes Dekker is voor eenige jaren hoogbejaard overleden: 84 jaar oud. Zij was in Indië geboren, echter 100 % Europeaan. Een zeer merkwaardige schrandere vrouw. Als vele Indische Nederlanders uiterst „vormelijk" wat goede manieren betreft. In de familie noemde men haar „het Hof", zoo uiterst deftig was het daar. Als ik er logeerde, en dat gebeurde dikwijls, het werd mijn tweede tehuis, gevoelde ik me als een jonge kaffer op een beschavingsschool. Ze had er slag van om een jong mensch zijn minderheid goed onder het oog te brengen. Ik deed er steeds ijverig mijn best om in die school vorderingen te maken. Het kan geen kwaad als jonge menschen ook leeren hoe of men zich in beschaafd gezelschap moet gedragen zonder „op te vallen".

„Vooral in aristocratische Javaansche kringen wordt uiterst veel werk gemaakt van goede manieren. En onze nicht met haar man en haar vaders familie hadden heel veel in deze kringen op Java verkeerd en zouden geen fouten maken in een dergelijk gezelschap.

„Zij had Edu dadelijk „door". En al zijn gedraai en gelieg had niet het minste succes. Daarom ook mocht hij haar niet en vond haar „een kat". Ze was hem veel te slim!

„Ik heb de aangenaamste herinneringen van haar en haar echtgenoot, die mij herhaalde malen hebben geholpen in mijn werk en moeilijkheden. Later toen wijzelf kinderen hadden was ze alleen maar een zeer lieve goede moederlijke vriendin, die met de grootste belangstelling kennis bleef nemen van alles wat ons na aan het harte ging."

Laat ik nogmaals het woord verlenen aan mevrouw dr. Ruysch:

„Ten slotte uw laatste schrijven betreffende Edu beantwoordende, moet ik u meedeelen, dat onze ouders ons nooit over minder aangename bejegeningen van Edu gesproken hebben. Wel is mij veel later bekend geworden, dat zij Edu bij zijn huwelijk finantieel geholpen hebben, doch dat hij de op zich genomen verplichtingen nimmer is nagekomen. Ook weet ik, dat hij zich zeer vaak over zijn Vader — Dek, zooals hij hem noemde, — beklaagde en verwijtingen deed en dat mijn moeder hem dan terechtwees, door hem er op te wijzen, dat hij, Edu, zelf niets betekende, en dat de positie, die hij innam, stellig te danken was aan de omstandigheid, dat hij de *zoon* was van Dek, d.w.z. Multatuli."

*
* *

Bij het samenstellen van Edu's curriculum vitae als Nederlands ambtenaar heb ik me ook tot mr. Marchant gewend, de toenmalige Nederlandse minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen. Prof. dr. van Poelje zond mij de volgende brief:

's-Gravenhage, 5 Februari 1935.

Omtrent nu wijlen den heer P. J. C. E. Douwes Dekker kan ik U de volgende inlichtingen verstrekken.

P. J. C. E. Douwes Dekker heeft in Italië aan de universiteit te Padua gestudeerd en na het verkrijgen der vereischte diploma's aan verschillende inrichtingen in dat land

Edu.

onderwijs gegeven. Daar zijn Nederlanderschap een beletsel was voor de gewenschte promotie in Italië, is hij hier te lande teruggekeerd. Na het examen voor Fransch middelbaar onderwijs A. te hebben afgelegd, is hij tijdelijk als leeraar werkzaam geweest aan het openbaar gymnasium te 's-Gravenhage en aan dat te Rotterdam.

Bij Koninklijk besluit van 5 October 1894, no. 34, werd hij benoemd tot leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer, waar hij op 22 October 1894 in dienst trad. In het jaar 1903 verwierf hij de acte middelbaar onderwijs Fransch B. Bij Koninklijk besluit van 2 April 1907, no. 44, werd hij met ingang van 1 September 1907 benoemd tot leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Gouda met gelijktijdig eervol ontslag als leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer. Te Gouda bleef hij werkzaam tot 1 September 1921, met ingang van welken datum hem eervol ontslag werd verleend bij Koninklijk besluit van 30 Mei 1921, no. 121.

De Secretaris-generaal
van Poelje.

Studiën en diploma's aan de universiteit te Padua? Daar spreekt noch mevrouw Omboni van, wier man toch zo lang professor aan die universiteit is geweest, noch Edu zelf in zijn zo pas aangehaalde brief van 8 Maart 1891.

Tot het verkrijgen van nauwkeuriger inlichtingen wendde ik mij tot pater Agostino Gemelli, O.F.M., rector-magnificus van de Università Cattolica del Sacro Cuore te Milaan. Dank zij zijn tussenkomst werden door prof. Giovanni Soranzo de registers van de universiteit te Padua doorzocht. Het antwoord van prof. Soranzo luidt:

Villa di Tiolo, 10 Augustus 1935.

Hooggeachte Heer Rector Magnificus!

Ten gevolge van een korte afwezigheid antwoord ik met een weinig uitstel op uw vraag aangaande de brief van dr. Pée.

Mij naar Padua begeven hebbende, raadpleegde ik er de jaarboeken der universiteit van 1879 tot 1894. Daarin ko-

men de namen voor, niet alleen van de leeraren der verschillende faculteiten, maar ook van alle ingeschrevenen. Welnu, *ik kan u verzekeren,* dat de naam van Eduard Douwes Dekker, waarvan in de brief van de heer Pée sprake is, er nooit in voorkomt.

Wat de derde vraag betreft, ik denk dat men mag antwoorden, dat indien Eduard Douwes Dekker zijn regelmatig diploma aan de universiteit had bekomen, men hem had toegestaan hier, in Italië, het beroep uit te oefenen, waarvoor hij zou bekwaam erkend zijn.

Met verschuldigde eerbied,

Prof. Giovanni Soranzo.

Overigens was Jacob Moleschott in 1861 niet tot professor in de physiologie te Turijn, en in 1879 te Rome benoemd geworden? En zulks met een Duits diploma!

*
* *

In December 1896 huwde Edu met mejuffer Annette Post van Leggeloo te Foxhol bij Sappemeer. De echt bleef kinderloos. In de lente van 1903 kwam Edu in aanraking met dr. A. S. Kok, die toen de bouwstoffen van zijn Multatuliana samenzocht. Dr. Kok heeft de vier Edubrieven aan het Multatuli-Museum geschonken. Ik geef ze hier weer.

Hoogezand, 22 Juni 1903.

Weledelgeboren Heer!

Met bijzonder veel genoegen ontving en las ik uw geeerd schrijven d.d. 19 Juni.

Indien de heer Louis D. Petit gebruik wil maken in zijn Bibliographie van mijn twee brieven gericht aan de Tribune zal mij dit aangenaam zijn; en nog meer zal 't mij aangenaam zijn, indien UEd. die brieven wil opnemen in uw Multatuliana, doch mag ik u dan, in dit laatste geval, beleefd verzoeken iets aan den inhoud van den eersten — of tweeden brief — (ik weet niet meer precies, daar ik de nummers van de Tribune niet meer in mijn bezit heb), te willen

Annette Douwes Dekker—Post van Leggeloo,
Multatuli's schoondochter.

veranderen, namelijk: er staat ergens 't woordje armes, 't moet zijn traces [1]).

Hoe of dit woordje er in komt, begrijp ik niet. Heb ik 't bij vergissing, in mijn brief geschreven? Is 't fout van den zetter? Ik weet 't niet, maar mij dunkt dat 't wel gecorrigeerd mag worden. Wil UEd. 't doen? U zou mij verplichten.

Ik dank u wel voor de, voor mij, zeer aangename kennismaking en zal niet nalaten u nog te schrijven na 't lezen van uw werk en dat van den heer Petit. Of stelt u er misschien belang bij iets van mijn kant er over te hooren, vóór dat uw werk publiek wordt? Ik ben geheel en al bereid u — indien 't mogelijk is — van dienst te zijn.

Met de verzekering van mijn hoogachting heb ik de eer te zijn

UwE.geb. dienstw. dienaar

Eduard Douwes Dekker.

Hoogezand, 15 Juli 1903.

Hooggeachte Heer!

School- en drukke examenbezigheden hebben mij, tot mijn spijt, belet eerder dan nu UEd. vriendelijk te bedanken voor uw geacht schrijven d.d. 7 dezer maand.

Ik geloof toch dat er ergens, in den tweeden brief, het woordje *armes* staat. Ik bezit de Tribune niet, dus kan ik 't niet nazien. Wilt u 't nog eens probeeren?

Op 't overige van uwen brief heb ik eigenlijk niets te antwoorden, doch ik heb u iets voor te stellen en wel dit: Wij leven nu in den tijd van interviews. Wil u mij vragen stellen, vragen over Dek, mijne moeder, Mimi enz., over ons leven in den Haag in 1869—1870, in Italië enz., welnu, dan zal ik u, indien 't mogelijk is, daarop uitvoerig antwoord geven.

Wat zegt u daarvan?

In afwachting, met mijne beste en hartelijke groeten,

Hoogachtend,

Uw dw. dienaar,

Ed. Douwes Dekker.

P.S. Ik doe dezen brief weer open om u nog iets anders

[1]) Zie blz. 71, regel 19 van Dr. A. S. Kok's Multatuliana: du peuple de sectaires qui suit les traces (les armes) de son apôtre. De fout bleef onveranderd.

voor te stellen, hetgeen, volgens mij, interessant kan zijn, namelijk het plaatsen in uwe Multatuliana van eenen genealogischen stamboom der Douwes-Dekkerfamilie, zoo uitvoerig mogelijk. De heer August Douwes Dekker te Batavia zou u zeer vele gegevens kunnen verschaffen. Wat denkt u daarover? Nogmaals, t.t. E.D.D.

Hoogezand, 15 December 1903.

Hooggeachte Heer!

't Is mij een waar genoegen u recht hartelijk te komen bedanken voor uwe beleefde en zoo innig vriendelijke toezending van uw boek Multatuliana. Ik ben zeer erkentelijk en waardeer ten hoogste de hartelijke wijze waarop u mij dat boek aanbiedt. Reeds dadelijk bij 't doorbladeren, en later nog meer bij 't lezen, van uw werk, heb ik gevoeld, dat u uw doel moet hebben bereikt, namelijk 't doel, dat uw boek veel, zeer veel zal bijdragen tot het verkrijgen van een meer betrouwbaren maatstaf voor de beteekenis, die de verschijning van Multatuli heeft gehad.

Wanneer men de toestanden in Nederland, omstreeks 1860, op litterair en maatschappelijk gebied, vergelijkt met die in andere landen, heeft dr. Bijvanck wel terecht gezegd, dat het hier zoo dor en droog was, zoo suf en saai. En dat Multatuli de menschen heeft wakker geschud en doen opschrikken. 't Publiek, „au demeurant, le meilleur fils du monde", zooals Marot ergens zegt, moet in Multatuli den genialen, en dus den weldadigen schrijver zien, en vergeten de schaduwzijden zijner verschijning. Trachten *wij* niet te vergeten alles wat hij als echtgenoot en vader geweest is? Al doen de treurige gevolgen van zijn gedrag zich nog steeds gevoelen, trachten *wij* niet te vergeten al de ellende, al het verdriet, de bittere armoede en al 't zielslijden die mijne moeder en zuster hebben doorgemaakt? De naweeën van dit alles gevoelen wij nog steeds. Och, ik heb mijne arme moeder zoo innig liefgehad!

Ik zou zeer gaarne eens persoonlijk kennis met u willen maken, en zoo u mij dit toestaat, zou ik u gaarne eens willen opzoeken. Dit zal hoogstwaarschijnlijk kunnen geschieden in de week na kerstmis, daar ik dan in den Haag moet zijn. Ik hoop namelijk dit jaar mijn B-akte te halen, voornamelijk met het doel om zoo spoedig mogelijk met succes

te kunnen solliciteeren naar eene betrekking in eene betere plaats dan Sappemeer. Ik snak naar een intellectueele omgeving, terwijl ik hier vegeteer, en zoo langzamerhand een fossiele word. Bovendien heb ik hier een directeur, zooals ik mijn grootsten vijand er geen zou toewenschen. Dat heer geeft zich uit, — God beter 't! — voor een Multatulikenner. Ik weet niet of U 't twijfelachtige genoegen heeft gehad zijn „Karakterstudie", alias chronique scandaleuse, van Multatuli te lezen. Daarin geeft hij zich uit voor den vriend van den zoon. Niets is minder waar. Doch hoe zou ik daartegen kunnen protesteeren, terwijl ik de ondergeschikte ben van zoo'n sujet?

't Kan zijn dat ik nog vóór Kerstmis in den Haag kom, daar ik van plan ben te solliciteeren naar de betrekking van onder-bibliothecaris aan de Koninklijke Bibliotheek. Ik vrees echter dat ik niet veel succes zal hebben, daar noch de Minister, noch de Hoofd-Bibliothecaris mij kennen. Het is altijd mijn wensch geweest aan eene bibliotheek geplaatst te kunnen worden. Doch 't zal me wel niet gelukken. Ik heb altijd te veel tegenspoed in mijn leven gehad.

Ik bemerk dat ik zoo, onwillekeurig, 'n vertrouwelijken toon in mijn brief heb aangeslagen, en dat ik niets heb gezegd van al 't goeds dat ik te zeggen had over uw boek, en onaangeroerd heb gelaten de vele punten, die ik met u had willen behandelen.

Wat dit laatste betreft, zou ik u beleefd willen vragen of ik 't voorrecht mag hebben het later, mondeling, met u te doen.

En als excuus voor den vertrouwelijken toon, moge gelden de verzekering dat deze onwillekeurig te voorschijn komt uit 'n gevoel van diepgevoelde vriendschap en van hooge waardeering. Dit zij gezegd van mijn kant. En van uw kant bestaat ook 'n oorzaak. Men moet zich afvragen of U niet veel, zeer veel heeft overgenomen van Multatuli's manieren bij 't ontmoeten van vreemde menschen, na uwe eerste kennismaking met hem in 1861. Zekere innemende manieren moeten zeer contagieus zijn.

Ik hoop dus spoedig het genoegen te mogen hebben mij aan U voortestellen. Intusschen blijf ik, met de meeste hoogachting,

Uw zeer erkentelijke
Eduard Douwes Dekker.

Hoogezand, den 18en April 1906.

Hooggeachte Heer en Vriend,

Hiermede heb ik 't genoegen U te doen toekomen een afschrift (voor de drukkerij) van notariële papieren, die betrekking hebben op de nalatenschap van mijn vader. Deze zullen u wel interesseeren en zijn misschien geschikt, om, begeleid van een van die lezenswaardige artikelen van UEd., in „den Gulden Winckel" geplaatst te worden.

Hoe gaat het met uwe gezondheid? En met die van Mevrouw uwe echtgenoote?

Mijn vrouw en ik zijn wel en verlangen zeer weer eens bij u te komen. En misschien bestaat er kans toe. Ik solliciteer namelijk naar de betrekking van leeraar aan de nieuw op te richten H.B.School met 5-jarigen cursus, directeur de heer dr. J. F. Haverman. Kent U misschien dien heer? Ik moet eerstdaags een bezoek bij hem afleggen, en zou gaarne van te voren iets van hem weten. Is hij een Multatuliaan? Zou hij mij willen voorthelpen? Wat denkt U ervan?

Met onze beste en hartelijkste groeten aan mevrouw en aan u en met de meeste hoogachting en vriendschap verblijf ik steeds

UEd. dw. dr.
Eduard Douwes Dekker.

*
* *

De Oedipus was, zoals men ziet, niet dood in Edu. Dr. A. S. Kok was echter veel te verstandig om op zijn voorstellen in te gaan.

In de zomer van 1907 hadden enkele Brusselse Vlamingen, met aan hun hoofd H. N. van Kalken (geboren te Delft 31 October 1849, overleden te Brussel 17 October 1934), het plan opgevat, een steen te plaatsen in de gevel van het huis, waar in September-October 1859 de Havelaar op een zolderkamertje werd geschreven. De gelden werden ingezameld, de steen door de beeldhouwer Jaak Tiberius ontworpen, de onthulling voorbereid, toen op zekere dag, onder de druk van frans- of roomsgezin-

van te voren, iets van
hem weten. Is hij een
multatuliaan? Zou hij
mij willen voorhelpen?
Wat denkt U ervan?

Met onze beste en
hartelijkste groeten
aan Mevrouw en
aan U, en met de
meeste hoogachting
en vriendschap
verblijf ik steeds
U Ed. dev. dr.
Eduard Douwes Dekker

Eind van een brief van Edu aan Dr. A. S. Kok.

den of van beide partijen, de eigenaar, een zekere heer Lava, de gegeven toelating introk.

Op deze herdenkingsgeschiedenis slaat volgende brief van Edu aan dr. H. C. Muller. Alvorens dit epistel van de 53-jarige Edu openbaar te maken geef ik een antwoord (begin Maart 1936) van de Brusselse archiefdienst aan Johan de Maegt, de bekende redacteur van het Brusselse *Laatste Nieuws*:

„Op last van het Willemsfonds had Hendrik van Kalken een inzameling laten houden voor een steen, te plaatsen op den gevel van pand 78-80, Bergstraat, hoek Arenbergstraat, waar in 1859 Multatuli Max Havelaar schreef. De toelating van de stad was verkregen, maar de toenmalige eigenaar trok, wegens onbekende redenen, zijn eigen toestemming in, zoodat de gedenkplaat niet kon gehecht worden. Deze was uit Franschen steen; het opschrift was in roode letters. Wij weten niet wat er verder van geworden is. In het Gemeentemuseum, Broodhuis, is hij niet ondergebracht. Misschien in de stadsmagazijnen... De onthulling van de gedenkplaat zou in 1908 hebben plaats gehad."

Gouda, 5 Maart 1908.

Zeer geachte en waarde Heer!

Met veel genoegen heb ik uwe brieven en 't nummer der courant met de Multatuli-herdenking gelezen. Ik heb gedurende eenige dagen influenza gehad en ben in bed gebleven. Deze ongesteldheid en verschillende schoolbezigheden hebben mij, tot mijn spijt, belet u eerder dan nu te bedanken voor uw vriendelijk schrijven. U vraagt mij, wat ik van de zaak „Multatuli-herdenking" in Brussel denk. Ten eerste begrijp ik best, dat u er op gesteld zou zijn bij de steenlegging tegenwoordig te zijn. En wat de daaraan verbonden moeilijkheden betreft, nu, die zullen wel makkelijk overwonnen kunnen worden, dunkt mij. Daar zou ik, in uw plaats, mij maar niet ongerust over maken. En eenmaal besloten hebbende naar Brussel te gaan, zal u wel, door tusschenkomst van een of ander vriend, de geschikte gelegenheid kunnen vinden om 'n conférence over Multatuli te

Dr. H. C. Muller,
geboren Amsterdam 31 October 1855,
overleden 's-Gravenhage 21 Juni 1927.

houden. Mijn vrouw en ik zullen met veel genoegen bij uwe toehoorders plaats nemen.

Ik ook heb van den heer H. N. van Kalken (rue de la Monnaie, want Brussel is nu en zal wel voortaan altijd eene Fransche stad zijn) — 'n brief ontvangen. En ik ben van plan, in mijn antwoord aan ZEd. 'n woordje te zeggen over uw plan. Dan kunnen wij zien wat er van komt.

Maar, ten tweede, ben ik nog niet geheel en al zeker of wij, mijn vrouw en ik, naar Brussel zullen kunnen gaan. Dit hangt af van de permissie, die ik moet hebben, om gedurende 'n dag of twee drie niet hier op school te komen les geven.

Uw mooi en interessant artikel in de Telegraaf heb ik met aandacht en met genoegen gelezen. Doch, indien U mij vraagt of ik van al 't geen U daarin zegt, alles goed begrepen heb, dan moet ik U openhartig verklaren, dat dit niet het geval is.

Ja, voorzeker, als stilist staat Multatuli bijzonder hoog, en zijn invloed op schrijvers zal nog langen tijd nawerken. Doch als wetenschappelijk man, als wijsgeer, wordt hij gewoonlijk uitgelachen, en met recht, door al degenen die wat gestudeerd hebben en die wel wat weten. Hij kon aardige aphorismen schrijven voor . . . leeken. Maar ook indien hij 't, ook op dit gebied, ver heeft gebracht, dan is 't toch in negatieve richting. 't Mooiste is nog wat hij gezegd heeft op 't gebied van . . . etymologie. Zie z'n afleiding van 't woord Albuquerque!!!

Zonder nu Multatuli bepaald te willen parodieeren, wil ik toch zeggen dat, om de deugdelijkheid mijner meening goed te begrijpen, men goed zal doen te herlezen zijne ideën X+A en Y—B en vooral Z met de aanteekeningen a, b, c, en d (die hem zooveel moeite gekost hebben), en, overigens, al zijne werken.

Ik kan best nagaan welke de reden is, dat 't aantal Nederlandsche inteekenaren op de lijst voor de steenlegging in Brussel zoo gering is. Wie, voor zoo'n steen, hebben daar geld voor over? De arme lui? De Droogstoppels? De gegoede lui, die fatsoenlijk zijn? De geloovers? De geleerde lui? Misschien de idealisten, droomers, utopisten? Ja, deze laatsten zullen wel meedoen, en vooral diegenen, die zich zelven wijs kunnen maken, dat Max Havelaar zoo'n uit-

muntend geschikt ambtenaar en zoo'n innig goed, edel mensch, echtgenoot en vader geweest is.

De opdracht van het boek Max Havelaar aan mijne moeder is eene ware infamie. Want, of hij meende oprecht te zijn, toen hij die regels schreef, en dan begrijp ik niet hoe hij de tegenwoordigheid bij zich van Mimi langer kon dulden, of wel hij schreef die opdracht, nu ja, pour la galerie, en dan is die geheele hansworsterij eene dubbelde infamie geweest. Ja, gaarne zou ik wel eens eene apologie over Multatuli hooren uitspreken.

Hoe gaat 't met uwe gezondheid, waarde heer, en met die uwer echtgenoote? En hoe gaat 't met uwen zoon? Van harte hoop ik zeer goed. Wij leven hier stilletjes.

Met onze beste en hartelijke groeten, van huis tot huis,

t.t. *Ed. Douwes Dekker.*

Men bespeurt de gemene afgunst, de lage nijd in elk dier woorden. Zijn vader geëerd, geacht, zelfs in de vreemde, in 't „franse" Brussel, als een denker en dichter bewonderd, terwijl hij, zoals zijn hoogstaande nicht hem voorhield, door zichzelf niets was, alleen maar iets betekende door de naam van zijn gehate vader.

Zijn razende jaloersheid kwam tot haar hoogtepunt, toen op 7 Mei 1910 de vijftigste verjaardag van het verschijnen van de Havelaar te Amsterdam werd gevierd. Laten wij het woord aan een oog- en oorgetuige, de heer J. G. Götze, de huidige voorzitter van het Multatuli-Museum, die mij op 17 April 1935 schreef:

Den 7en Mei 1910 werd een herdenkingsochtend gehouden in American Hotel, waar door verschillende personen het woord werd gevoerd. De leiding berustte bij den voorzitter van het comité, de heer mr. J. N. van Hall. Secretaris was ondergeteekende.

Des middags werd een matinée gegeven in het Paleis voor Volksvlijt, waar een rede werd gehouden door den voorzitter en opgevoerd werd Aleid, een onafgewerkt blijspel van Multatuli.

Des avonds werd, eveneens in het Paleis voor Volksvlijt,

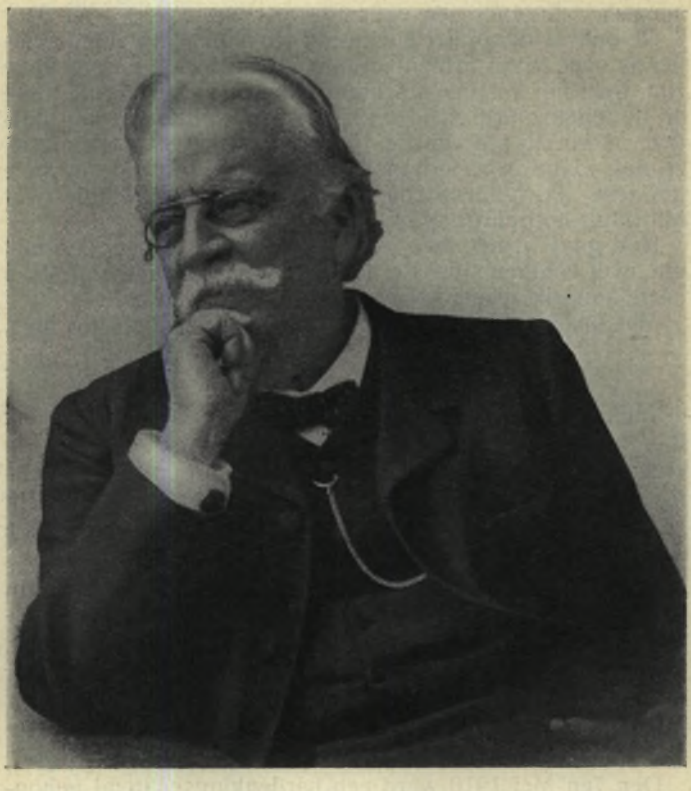

Mr. J. N. van Hall,
geboren Amsterdam 15 Januari 1840,
overleden Bilthoven 1 October 1918.

Vorstenschool opgevoerd. Uitnoodigingskaarten voor deze drie bijeenkomsten werden op ruime schaal toegezonden en o.a. ook twee vóor den heer en mevrouw Eduard Douwes Dekker.

In de middagbijeenkomst waren de heer en mevrouw Douwes Dekker aanwezig; in de ochtendbijeenkomst, meen ik, ook; doch des avonds, meen ik, niet.

Na afloop der middagbijeenkomst brachten de heer en mevrouw Douwes Dekker, vergezeld door den heer P. J. A. Meersmans, de latere conservator, en door ondergeteekende een bezoek aan café American. Wij namen op het terras plaats. Het gesprek, dat zich ontspon, liep vanzelf over dezen Multatulidag.

Het bleek echter alras, dat de tevredenheid over het verloop van den dag en de hulde Multatuli gebracht door de heer Meersmans en voornamelijk door mij, de heer Douwes Dekker niet beviel, waaraan hij lucht gaf door zich in beleedigende termen over wijlen zijn vader uit te laten. Het gesprek werd heftig, tot ten slotte de heer Douwes Dekker in drift ontstoken, de uitdrukking bezigde: „Dekker was een ploert en deze hulde onwaardig!" Dit ontlokte zijn vrouw de opmerking: „Edu, je gaat te ver. Dat mag je niet zeggen!"

Waarop, eenparig, door den heer Meersmans en mij den heer Douwes Dekker werd toegevoegd: „Als zoo uw oordeel over uw Vader is, dan is uw houding, van onze uitnoodiging gebruik te maken, op z'n zachtst uitgedrukt, zeer dun."

Hierna werd afgerekend en zijn wij, zonder elkaar te groeten, van elkaar gegaan.

Aanvaard, geachte heer Pée, de beleefde groeten van

Uw

J. G. Götze.

Het zal, na dat alles, niemand verwonderen dat Edu zich aan de kant van de pamflettist Jhr. W. H. W. de Kock schaarde. Op 7 November 1913 schreef Edu hem:

„Met zeer veel aandacht en met stijgende belangstelling heb ik uwe studie over den Max Havelaar gelezen, herlezen en bestudeerd. En 't is mij een waar genoegen u de ver-

zekering te kunnen geven, dat ik uw werk bijzonder belangwekkend vind. Want hetgeen mij in uw studie zoo getroffen heeft is, dat alles wat u den lezer op fijn literaire en op logische wijze mededeelt, zoo zuiver historisch waar is... Ik ben 't geheel met u eens: U heeft, volgens mij, *de ware geschiedenis van het ontstaan van den Max Havelaar* weergegeven... Bijzonder veel genoegen zou 't mij doen, indien ik over uw schets met u mocht komen praten. En, indien 't u schikt, zou 't ons — mijn vrouw en mij — zeer aangenaam zijn u een bezoek te mogen brengen. Zou 't u a.s. Zondag middag schikken? In afwachting, met onze beleefde en hartelijke groeten,

hoogachtend,
Uw dw. dr.
Eduard Douwes Dekker.

Zo schreef Edu aan de edele Jonkheer, voor wie de Havelaar was: „het schandelijk en fijngesponnen samenraapsel van leugens en valsche aantijgingen, van laster en van de meest geraffineerde laaghartigheid."

*
* *

Wat betekende Edu als leraar? Ik wendde mij tot talrijke personen in Nederland; enkele schreven, dat ze liefst niet antwoordden: de mortuis nihil nisi bene, en aangezien ze niets goed te melden hadden... Van de overigen neem ik alleen drie staaltjes over, die wel voldoende zullen zijn. De eerste brief is van mejuffer dr. H. E. Velthuis, lerares H.B.S. te Middelburg.

Rijswijk (Zuid-Holland), 22 April 1935.

Weledelzeergeleerde Heer!

Van dr. van der Vecht heb ik, eenige tijd reeds geleden, de brief ontvangen, die gedateerd is van 28 Maart. Dat ik zoo laat u hier op antwoord, komt doordat het zeer druk op school was en ik liever tot de Paaschvacantie wilde wachten.

U weet, Eduard Douwes Dekker is mijn leeraar Fransch

geweest 3 jaar, toen hij leeraar aan de R.H.B.S. te Sappemeer was. Als leeraar was hij een groot prul, men leerde totaal niets bij hem en dat kon hem trouwens ook niets schelen. Voor hem was de leeraarsbetrekking enkel en alleen een middel om de kost te verdienen. Voor hem was het toekennen van een goed cijfer enkel een kwestie of men „in de gunst" stond. Die gunst nu was zeer wisselvallig bovendien en hing veel van allerlei, vaak beuzelachtige, dingen af. Volgens mij was hij ten eenenmale een onbetrouwbaar mensch, ook wispelturig. 't Was eigenlijk een duister type, ik persoonlijk beschouw hem tot vrijwel alles in staat. Hij had ook een ongunstig, leelijk, uiterlijk. Hij was uiterlijk zeker wel gesoigneerd, maar het gezicht boezemde nu niet bepaald vertrouwen in. Voor zoover ik weet bezat hij geen enkele vriend, of zelfs geen nadere kennissen. Ik geloof dat de familie Douwes Dekker met niemand omging; trouwens hij had, dunkt mij, een grenzenlooze minachting voor zijn omgeving. De inwoners van Hoogezand en Sappemeer (twee groote dorpen) vond hij eenvoudig ridicuul. U weet dat hij een tijdlang annex is geweest met zijn directeur, de heer J. B. Meerkerk. Meerkerk zocht natuurlijk die relaties om er stof uit te putten voor zijn studie over Multatuli. Meerkerk was een ongelooflijk ijdel en opgeblazen iemand, die meende overal verstand van te hebben en alles te kunnen: een „blaaskaak". De ruzie tusschen Douwes Dekker en Meerkerk is zeer éclatant geweest; de plaatselijke courant stond toen vol brieven van Meerkerk aan Douwes Dekker en omgekeerd, de eene nog venijniger dan de andere.

Als leeraar was Douwes Dekker niets waard, wel als komediant. Hij had zeer veel liefhebberij voor het tooneel, kon *zeer goed* voordragen. Hij was veel beter op zijn plaats geweest op het tooneel dan in de school. Hij droeg graag tooneelstukjes voor, of bij voorbeeld fabels van La Fontaine, waar veel actie in zit. Zijn voordracht was waarlijk zeer verdienstelijk en wij hoorden die als kind zeer gaarne.

Hij schreef keurig, dat wil zeggen zijn schrift was zeer netjes. Wij werden er ook altijd op attent gemaakt, dat we het papier goed moesten verdeelen, een breede kantlijn enz. Zooals ik reeds schreef: in uiterlijk en in uiterlijke dingen had hij iets verzorgds over zich, maar zijn innerlijk was

dit, dunkt mij, niet bepaald. Mijn indruk was die van groote onbetrouwbaarheid, valschheid.

Met mijne beleefde gevoelens,

H. E. Velthuis.

Van dr. K. J. Riemens kreeg ik volgende brief:

Amsterdam, 9 Juli 1935.

Zeer geachte Heer,

In antwoord op uw vraag kan ik u slechts herhalen, wat ik ook al te Groningen aan uw zoon zei: inderdaad is ook mijn oordeel over Eduard Douwes Dekker jr. ongunstig. Van zijn geloof weet ik niets; ik hield hem voor atheïst, maar durf niet zeggen of deze indruk op bepaalde uitingen steunde. Wat zijn karakter betreft, hij was hoogst wispelturig: vandaag vriendelijk, zelfs vleierig, morgen in eens nors en lomp, zonder dat er intussen iets was voorgevallen. Hij was kwaaddenkend en soms kwaadsprekend van anderen, een onbetrouwbaar iemand, die door zijn collega's aan de H.B.S. te Gouda zoveel mogelijk gemeden werd.

Hinderlijk was de minachtende wijze, waarop hij zich over zijn vader — dien hij nooit anders dan Dek noemde, — uitliet, terwijl ik toch de indruk had, dat hij zich, mèt alle voorgewende minachting, in de zon van zijn grootheid koesterde.

Ziedaar wat ik meen u zoo objectief mogelijk en niet vergetend dat het een dode betreft te kunnen meedelen.

Met beleefde groeten, hoogachtend,

K. J. Riemens.

Onder de vele personen die ik over Edu raadpleegde komt een plaats toe aan dr. J. F. Hoekstra, oud-inspecteur van het middelbaar onderwijs, die mij openhartig het volgende liet geworden.

Apeldoorn, 27 Augustus 1935.

Zeer geachte Heer!

Met groote belangstelling nam ik kennis van uw schrijven van 22 dezer en met een bezwaard gemoed zet ik mij aan de beantwoording, want vooral als men ouder wordt weegt het zwaar, een veroordeelend vonnis over een medemensch

te moeten uitspreken! Maar u maakt het mij gemakkelijk, want uw eindindruk is volkomen juist. 't Is ruim veertig jaren geleden dat ik kennis maakte met Eduard Douwes Dekker jr. Welnu, ik weet niet minderwaardiger sujet in mijn leven tegengekomen te zijn. Hij was onoprecht en lui; dat hij zich als leeraar handhaafde kwam, omdat de leerlingen ontzettend bang voor hem waren door zijn bijtend sarcasme. Dit geldt voor Sappemeer. Uit Gouda weet ik alleen, dat men waardeerde, dat hij zoo aardig vertelde en zoo'n goede uitspraak had, maar van de taal leerden de leerlingen niets. Hij had alleen M.O.A., gaf dus alleen in de 3 laagste klassen les en een collega kon in IV en V de grammatica doceeren. M.i. werd zijn verhouding met de collega's slechter naarmate ze langer samen waren.

Hoogachtend,

Uw dienstwillige
Dr. J. F. Hoekstra.

*
* *

Op 9 April 1911 overleed dr. Th. Swart Abrahamsz en enkele maanden daarna zijn weduwe, die hem met zoveel toewijding in zijn lang lijden had verzorgd. De beide wezen werden door Edu en zijn vrouw in huis genomen. Mevrouw Dora Hoogendijk schreef mij daarover uit Wassenaar op 2 Maart 1935:

„Toen mijn broer en ik in 1913 op 12- en 14-jarigen leeftijd weezen werden en zonder middelen van bestaan achterbleven, hebben zij ons in huis genomen, waarmede zij in principe een zeer goede daad deden en een zware taak op zich namen. Toch heeft de situatie zich zoo ontwikkeld, dat ik niet met dankbaarheid aan deze, au fond mooie geste, kan terugdenken. „Waarom" is voor uw arbeid van geen belang en mijnerzijds zou ik er toch niet voor gevoelen dit mede te deelen. Om kort te gaan, in de laatste jaren van zijn leven was ik met Oom Douwes Dekker gebrouilleerd en ook met zijn vrouw onderhoud ik geen correspondentie meer."

*
* *

Ik zou over Edu nog allerlei kunnen aanhalen, maar ik moet mij beperken. Om te sluiten geef ik een brief van de medailleur J. C. Wienecke, een bejaard, bezadigd kunstenaar, aan wie ik zeer veel ben verplicht. Hij heeft mij meer dan eens een Douwes Dekker ten voeten uit geschilderd, en telkens trof mij zijn liefde voor de waarheid. Over Edu schreef hij mij het volgende op 8 Juli 1935:

„Toen hij voogd was van de kinderen van mijn oom Swart Abrahamsz, die te Gouda bij hem en echtgenoote woonden, zag ik bij hem een groote mooie photo van een zeer knappe dame. Edu zeide me, dat dit zijn moeder was en dat hij deze photo gevonden had op de Multatuli-tentoonstelling en op zijn kosten had mogen laten vergrooten.

Toen Mimi op deze tentoonstelling kwam, zag ze ook dit portret van Tine en verklaarde dat dit op een onwaarheid berustte. Deze verklaring werd toegeschreven aan onoprechtheid en ijverzucht van de „minnares".

Later kwam een Franschman, ik weet niet wie, doch hij bleek een goed opmerker en een goed kenner te zijn van de toestand: ook hij verklaarde, dat dit niet de afbeelding *kon* zijn van Multatuli's eerste echtgenoote. Natuurlijk werd hij ook niet geloofd. *De eigen zoon* had immers de beeltenis van zijn geliefde moeder herkend en zelfs laten reproduceeren. De Franschman kwam echter een paar dagen later terug met een boekje, een Fransche uitgave van „Nos Actrices", en daarin stond precies dezelfde photo; deze was namelijk van een bekende tooneelspeelster uit die dagen. Men had deze photo gevonden in een schrijftafel van Multatuli's uitgever d'Ablaing van Giessenburg. Zoo dacht men de afbeelding van Tine te bezitten. Maar Edu was een jaar of twintig toen zijn moeder stierf, die, volgens mijn moeder, ondanks haar aristocratische afkomst een zeer gewoon burgerlijk uiterlijk had. Edu vond die photo mooi: als „vrouwenkenner" vond hij het beter zijn „moeder" aan de muur te hangen in een vorm, welke meer in overeenstemming was met het ideaal van dergelijke lieden. Maar het blijkt wel hieruit, dat „de kleine Max" een zeer sterke neiging had tot mystificatie en bedrog.

Ik weet niet of u beteekenis hecht aan spraakgebrek. Edu kon de r en de l niet uitspreken. Dit gaf hem natuurlijk een groote moeilijkheid bij zijn lessen. Toch had hij er de wind onder. In zijn klasse was orde en de jongens waagden het niet blijken te geven dat zij dit spraakgebrek bemerkten. Ze waren bang voor hem, hoewel hij nooit strafwerk gaf, want dan moest hij dit ook nakijken en gaf dus „zich zelf wat te doen". Hij kon den schuldige geducht met zijn mond bestraffen.

Hij teekende en boetseerde ook en niet onverdienstelijk. Zoo vroeg hij me het adres van een bronsgieter om een *door hem* ontworpen lamp uit te doen voeren. Hij maakte zich zorgen, dat de gieter voor zichzelf dit kunstwerk zou „exploiteeren". Toen ik de lamp zag bleek het een *copie* te zijn van een Pompejaansch gebruiksvoorwerp. Het origineel is, geloof ik, in Italië, doch de afbeelding er van komt voor in ieder geïllustreerd handboek van kunstgeschiedenis, evenals de Venus van Milo en de Laokoongroep. De sukkel dacht, dat mij deze lamp onbekend zou zijn. Zoo onderschatte hij iedereen.

In Holland gaf hij ook Italiaansche lessen en schreef uit den Haag brieven in het Italiaansch aan een blad in Italië als „hollandsche dame", die Italiaansch had geleerd. Deze redactie was verrukt over de juiste mooie brieven van een hollandsche juffrouw. Als Italiaan had hij natuurlijk veel minder kans om geplaatst te worden.

Zijn weldoener Engel Douwes Dekker, die hem finantieel dikwijls hielp en hem in de gelegenheid stelde te leeren, toonde hij heel weinig dankbaarheid. Voortdurend belasterde hij hem en dit gezin bij ons, (mijn broer en ik).

Natuurlijk was zijn heele gesprek doorspekt met schimpscheuten tegen zijn vader, die hij een schurk en bedrieger noemde, want zijn „geschrijf" was altijd „gestolen" van anderen. Zijn „Ideeën" waren alle gegapt van Spencer en andere groote geesten, die in het „land van kruideniers" (Holland!) natuurlijk onbekend waren.

Een waardeering van dit „gebazel" was volgens Edu alleen mogelijk in Holland.

U begrijpt zeker nu wel heel goed, dat ik deze neef zooveel mogelijk uit de weg ging en als ik toevallig met hem samen was, antwoordde ik stelselmatig niet op zijn hate-

lijkheden en deed net of ik hem niet begreep. Dit scheen hem geweldig te prikkelen want hij wachtte nooit lang met de aanval en zijn eerste woorden tegen mij waren altijd honingzoete opmerkingen met een kern van gal en gif.

Voorwaar, Multatuli had toch wel andere kinderen verdiend, al was hij als vader geen 100 per cent. Een slechte of onvoldoende opvoeding is toch niet van *alles* de schuld.

Wie heeft er geen aanmerkingen te maken op zijn opvoeding? Welk kind krijgt nu eens *die* opvoeding, die *volkomen* in overeenstemming is met de aard en aanleg?

De meeste groote geesten werden slecht of heelemaal niet opgevoed en kwamen eerst door heftige strijd met hun omgeving tot het licht. En als men op zijn 63e jaar evenals Edu nog bazelt en kankert over verkeerde opvoeding, bewijst men alleen maar dat men als een slechte loot te beschouwen is, die met de beste opvoeding ook wel zonder goede vruchten zou gebleven zijn."

*
* *

Wij nemen de slotsom van J. C. Wienecke voor rekening. We zullen niet verder redetwisten over erfelijke belasting. Wij weten dat Edu's moederlijke grootvader, de baron van Wijnbergen, krankzinnig stierf; dat zijn vaderlijke grootmoeder Sietske Klein zenuwachtig was; dat zijn geniale vader allerfijnste, allerprikkelbaarste zenuwen had, (zoals de meeste leden van het *genus irritabile vatum*, het „prikkelbaar zienersgild",) een onpractische aanleg en een ongewone hartstochtelijkheid vertoonde, maar ook een edelmoedig medelijden met de onderdrukten en misdeelden; dat zijn moeder een heilige was, maar een ietwat excentrieke heilige.

Van de erfelijke belasting en het doorvreten van erfelijke ziekte staat echter nog zo weinig wetenschappelijk vast, dat wij ons van alle conclusie nopens dat monster moeten onthouden, dat Edu heet.

Na zijn pensionnering op 1 September 1921 gingen Edu en zijn vrouw naar het Zuiden. Ze woonden een tijdje te San Remo, in de Italiaanse Riviera, staken later

de grens over en vestigden zich te Nizza. 't Is daar dat Edu stierf.

Zijn akte van overlijden luidt, uit het Frans vertaald:

Mairie de Nice
(Alpes Maritimes)

Op heden 4 Maart negentienhonderd en dertig overleed te Nice Boulevard du Tzarewitch 12: Pieter Johan Constant Eduard Douwes Dekker, wonend Avenue Saint Maurice, Palais Chambrun, geboren te Amsterdam (Nederland) op 1 Januari achttienhonderd vier en vijftig, rustend lyceumleraar, gehuwd met Annetta Gerharda Post van Leggeloo.

XXVII

NONNIE

IN Augustus 1899 schreef Nonnie, met tegenzin, maar op uitdrukkelijk verlangen van haar geestelijk leidsman, een autobiografische schets, die vijf en dertig jaar later vóór haar Lettere di una Gentildonna Olandese werd geplaatst. Ze begaat er onvrijwillige en ook vrijwillige vergissingen in, vermijdt dagtekeningen en namen, die van belang zijn, verzwijgt de hulp die ze zo lange jaren bij de Omboni's genoot, geeft wat ze wil kwijt zijn, en spreekt soms, als een echte mystieke, in raadselen.

Dat zij een, voor die tijd, degelijk onderwijs genoot, kan ze niet loochenen.

„Van mijn twaalfde tot mijn vijftiende jaar, zegt ze, — feitelijk van Mei 1870 tot in de herfst van 1873, dus van haar dertiende tot haar zestiende jaar, — verbleef ik te Padua met mijn teergeliefde moeder. Om droevige langdradigheden te vermijden is het onnodig u te zeggen welke de redenen waren van die verblijfsveranderingen. Zwervers zijn wij geweest, altijd. Pas in de nieuwe stad aangeland,

bezocht ik de school, Er was daar, in die tijd, een protestants lyceum, dat uiterst bloeiend was door de alzijdige ontwikkeling en de buitengewone tucht. Moeder aarzelde niet er mij als externe heen te sturen, zonder veel aandacht te wijden aan de godsdienstige atmosfeer, die er streng gehandhaafd werd. In de aanvang ging ik er met weinig lust heen, omdat ik mij erg over mijn onwetendheid schaamde. Ik was reeds groot van gestalte en miste de eerste beginselen van de studie. Het was een drukkende last, maar het duurde niet lang. Ik zette mij met zoveel ijver aan het werk, dat ik in een jaar tijds, tot mijn vreugd, van de hoogste klasse deel uitmaakte. De studie van het Italiaans, het Frans, het Duits en het Engels interesseerde mij uitermate. Mijn leraars waren hoogst tevreden over mij, met uitzondering van de godsdienstleraar.

„Op zekere dag kwamen inspecteurs de klas bezoeken. Ze vroegen de leraar welke leerlinge de fijnste geest aan de dag legde. De meester antwoordde met een vingerwijzing en een glimlach: „dat blondje daar!" Dat blondje was ik. — Eens per week hadden we les in de gewijde geschiedenis, goed gekruid, of beter slecht gekruid, met lange beschouwingen. Voor mij was het een waardeloze les. Ik begreep niets en leerde ook niets klaars, niets wat ik gemakkelijk had kunnen verwerken. De goede evangelische leraar verloor er zijn geduld bij en gaf zijn misnoegdheid in benamingen lucht, die treurig met die contrasteerden, welke ik in andere vakken verdiende. Eens zeide hij: Maar, juffrouw, ge zijt van een verbazende onwetendheid!

„Ik was er vreselijk door vernederd. Ik vertelde het voorval aan moeder; deze troostte mij met haar gewone zachtmoedigheid en zegde, dat dit onderwijs van geen belang was, dat ik maar mijn best moest doen voor de talen. Mijn moeder was van protestantse afkomst, maar beleed geen enkele eredienst. Nooit heb ik haar zien bidden of mij enige godsdienstoefening weten aanleren. Haar godsdienst was de plicht en ik zag haar lange jaren, alleen door die weliswaar schone, maar ook zeer rekbare kracht gerugsteund.

„Het is maar al te waar dat ik daarna, na pas drie jaar studie, letterlijk om het even welke lectuur terzijde schoof, om mij met geestdrift aan het tekenen te wijden. Ik had

grote aanleg voor die fijne kunst en verhuisde met moeder naar Venetië, om ze er gemakkelijker te kunnen beoefenen, alsook om met mijn broeder verenigd te zijn, die er een hoge bankbediening bekleedde. Ik liet mij in de Academie van Schone Kunsten inschrijven en tekende er acht uur per dag. Ik maakte zo aanzienlijke vorderingen, dat ik verscheidene eerste prijzen won. Moeder, och arme, zag mij reeds op weg om een grote kunstenares te worden, en vatte niet dat deze gelukkige uitslag in tekenen veeleer een ingeboren mechanische aanleg verried, maar er ver van af was de uiting te zijn van een onstuimige zielsaandrift. De toekomst bewees het. Toch was deze onafgebroken bezigheid een ware voorzienigheid voor mij, want ze was een ongemene rem voor mijn opbruisende natuur."

Hier geeft Nonnie stilzwijgend gelijk aan haar vader, die instinctief voelde en het in zijn brieven aan Funke ook neerschreef, dat haar „kunststudiën" maar een voorwendsel waren om niet bij hem te komen en op weinig zouden uitlopen.

Na Tine's bijna schielijk overlijden en na geweigerd te hebben zich bij haar vader te vervoegen, werd zij huislerares bij een markiezin, wier naam ze onvernoemd laat, maar wier adellijke titel Mimi in een brief aan Funke vermeldt. Pour la galerie wordt deze uitheemse dame een zeer grote vriendin en bewonderaarster van Tine, maar nooit heeft Tine een woord over haar aan Dekker gezegd!

„In die dagen (October 1874) stelde een voorname uitheemse dame, die nu (1899) nog leeft, en een zeer grote vriendin en bewonderaarster mijner moeder was, mij voor in haar huis te gaan wonen. Met een ware moederlijke belangstelling wenste zij, dat ik mijn zo degelijk begonnen tekenstudiën zou voortzetten en mij in mijn vrije uren wat zou bezighouden met haar kinderen, die mij reeds als een zuster liefhadden. Het was een allergezondste omgeving. Mijn hoogstaande en fijngevoelige weldoenster, jong weduwe gebleven, leidde een kalm en ernstig bestaan, zodat onder haar dak te leven kon beschouwd worden als een niet ge-

ringe eer. Ze was katholiek van geloof, zeer ontwikkeld, maar niet al te mededeelzaam. Ik leed daaronder. De langdurige stilte der winteravonden woog mij op het hart en op de geest als een loodmassa. Daardoor kwam het dat ik in mijn omgeving rondtastte om er mij een vriendschap te zoeken, die mij toelaten zou uiting te geven aan mijn menigvuldige, steeds bedwongen gevoelens. Ik was nauwlijks achttien jaar oud. De goede Voorzienigheid wilde dat ik intiem kennis maakte met een wezen, dat ik nooit meer zal vergeten, al werd ik honderd jaar. Het was de prinses Olga Danilo van Montenegro. Jong meisje van mijn leeftijd, was zij begaafd met een buitengewoon verstand en een rijke cultuur. De prinses-moeder, een uitstekende vrouw, maar die ver beneden haar dochter stond, was er over verwonderd dat onze gesprekken zonder eind waren. Op zekere dag zegde zij, niet zonder een guitige glimlach, dat zij opgemerkt had dat onze gesprekken in drie delen konden gesplitst worden. En zo was het ook. Het eerste bedrijf speelde in het ontvangsalon, het tweede in de slaapkamer, het derde op de grote trap. Maar kon het anders? Wij verstonden elkaar wondergoed. Wij hadden beiden een zeer ontwikkelde esthetische zin; het was ons dan ook een verfijnd genot zekere passages uit te zoeken van de beste dichters en prozaschrijvers. Hoeveel hebben we luid gelezen! Hoeveel critiek vol jeugdige frisheid hebben wij wederzijds gedaan. De lieve Olga had veel gelezen en las veel, zodat veel boeken door mijn begerige handen gingen. Het waren alle ernstige boeken."

In September 1877 werd zij, waarschijnlijk op kosten van „madame la marquise", zoals ze in de brieven aan haar vader vermeld wordt, naar München gezonden. Zij woonde er van September 1877 tot de lente van 1879.

Wat er toen gebeurde, is onklaar. In Mei 1879, misschien reeds in April, is ze met een Poolse vriendin naar Galicië gegaan, zo vaak en zo mooi door de schrijver Karl Emil Franzos (1848—1904) bezongen. Als wat? Waarom? Zij zegt het niet. „Wegens nieuwe, onverwachte familiemoeilijkheden", beweert ze. Op haar vader en haar tweede moeder kan zulks onmogelijk slaan, want

die leefden toen stil, tegen alle geldelijke nood door „Tandem" en Funke en de lezingen gevrijwaard, te Wiesbaden. Edu zwierf in Nederland. Maar die zal voor haar wel niet verder in aanmerking gekomen zijn. Verder had ze niemand, zodat haar bewering zonder grond blijkt.

Laten wij Nonnie opnieuw aan het woord.

„Omstreeks die tijd werd ik naar München gestuurd om er meer en beter te kunnen studeren. Ik bleef anderhalf jaar in de meest ontwikkelde stad, die men zich inbeelden kan. Hoeveel moois zag ik er! Maar hoe weinig assimileerde ik er waarlijk van! Ik zie het nu met niet geringe spijt in. Zes en twintig jaren (feitelijk 22) meer hebben me mijn toenmalige bijna volledige onwetendheid doen inzien. Is het een sappige vrucht of niet? Bah! Het is al naarvolgens men deze ondervinding wil opvatten en ook een weinig . . . voorstellen. Ik studeerde altijd door, en als ik niet studeerde voelde ik mij instinctief aangetrokken tot de grote en fijne dichter Paul Heyse (1830—1914) en werd innig bevriend met de dochter van de vermaarde schrijver Redwitz (1813—1891). In de woning van deze twee beroemdheden woonde ik, in een hoekje, intellectuele gedachtenwisselingen van eerste rang bij. Ik herinner mij goed dat ik naar huis keerde, verrijkt met de gevoeligste innerlijke ontroeringen, van zulke, die een heerlijke bovenaardse wereld laten vermoeden, maar waaraan de geest van het kwade, rekenend op de zwakheid der twintig jaren, zulk een karakter van onvastheid kan verlenen, zodat men zeer snel moet afzien van een dergelijke kopie van vluchtige schoonheid.

„Ik ondervond ook een diepe ontroering vóór de schilderijen tentoongesteld in de allermooiste werkplaats van de beroemde Lenbach (1836—1904). Zekere tinten, zekere schakeringen, zekere belichtingen die zijn kleine en grote doeken kenmerken, deden mijn ziel zwellen van een onuitsprekelijke poëzie. O, hoe de snaren trilden! Ik wisselde mijn studieuren met lange eenzame wandelingen af. Op zekere Zondag trad ik een kerk binnen. Op de kansel stond een uitnemend prediker, naar ik later vernam, de biechtvader van de oude en zo ongelukkige Regina van

Beieren. Ik herinner mij niet juist meer welke evangelische waarheid hij verklaarde, maar ik weet met zekerheid dat ik hem strak aankeek; daarna, met de volle kracht van geest en hart volgde ik hem in zijne gehele redenering tot het eind.

„Uit de kerk gekomen, zonder te beseffen door welke klaarte ik mij verlicht en verwarmd voelde, besloot ik met een kinderlijk voorkomen in meer dan een winkel het laatst verschenen adresboek te vragen. Mij overviel de wens het belletje te trekken aan de deur van hem, die gedurende een uur mij de gewone menselijke adem had ontnomen. Maar, eens tot hem gegaan, welke dingen zou ik hem vertellen? En wat wist ik er zelf van? De Voorzienigheid moest mij wel op een bijzondere wijze bijstaan, opdat ik mij niet verward gevoelde in het bijzijn van zulk een fijn prediker, die meer en meer mijn belangstelling gaande maakte. Hij stelde mij natuurlijk veel vragen. Daarop, na een vorsende blik, waaraan ik toen niet de minste betekenis hechtte, zei hij mij ongeveer het volgende: Mejuffrouw, ik kan niets voor u doen, omdat ik het uiterst druk heb aan het hof, maar ik weet wie in staat zou zijn u opheldering te verstrekken, alsmede een oprecht evangelisch onderricht. Toen zette hij zich aan zijn schrijftafel, pende een zeer heus briefje aan zijn vriend, den franciskaner pater Hölzl en reikte het mij toe. Ik nam het gretig aan en dankte. Zo was het onderhoud tussen ons beiden voor altijd op bescheiden wijs geeindigd. Ik bracht enkele dagen in twijfel door en richtte ten slotte mijn schreden naar het aangeduide klooster. Er opende zich daar voor mij een deur, waaruit een nieuw zalig licht mijn ziel overstroomde. Elke dag, zonder onderbreking, wenste de goede kloosterling mij vóór zich te zien, om een geregeld onderwijs te beginnen. De cel, waarin hij mij ontving, was zeer armzalig, maar hoe veelzeggend! Zij was ook zeer eng; zij gaf de indruk van een smalle maar hoge doos, die met een roestachtig maar hygiënisch behangselpapier bekleed was. De muren en de schaarse meubilering waren zeer eenvoudig. O, een volstrekt franciscaanse armoede, die niet de minste verstrooiing toeliet, maar niettemin de blik vestigde op haar weinige strenge lijnen, op haar schaarse gezonde kleuren. Ik gewende mij eraan en leerde inzien dat veel tederheid uit deze hoge

eenvoud kon opbloeien, als de eeuwige poort, waardoor de fijnste gratiën binnenstromen.

„Het was in zulke primitieve omgeving, dat ik voor de zaligheid mijner ziel de eerste kiemen van deze schone en heilige katholieke waarheid ontving. Het was weliswaar een zeer vluchtig godsdienstonderwijs, omdat nieuwe en onverwachte familiemoeilijkheden mij elders heenstuurden, deze maal niet minder dan in het hartje van Galicië, op weinig kilometer afstand van het Russische grondgebied. Ik ging er heen met een Poolse vriendin, van wie ik een zeer zoete maar ten slotte prangende herinnering bewaar, omdat de arme op barbaarse wijze zelfmoord pleegde. Moge de genadige God het haar vergeven hebben! Maar vóór mijn vertrek wilde de eerwaarde pater Hölzl zijn onderwijs bekronen met het helder en onuitwisbaar zegel van het doopsel, dat mij werd toegediend bij dageraad op 5 April 1879. Het bleef een zeer gedenkwaardige dag. Nochtans, om de waarheid de eer te geven, moet ik hier verklaren dat een goede dosis onverschilligheid dit doopsel van eeuwige schoonheid kwam opdrogen. Bij nieuwe omgeving, nieuwe indrukken. En een nieuw groot, overgroot contact was dat met de noordelijke natuur. Feitelijk onbekend met het buitenleven, met die zeer uitgestrekte eenzame vlakten, werd ik door trillingen getroffen, die ik tot dan toe niet eens vermoed had: een stroom van de meest verscheiden zachtheden. Het was die onbegrensde ruimte, het was die verheven stilte, die mij haar duizelingwekkende weelde in het aangezicht gooide. O, het eerste ontwaken van de onuitsprekelijke gave der gemeenschap met het geschapene. Het kwam, het kwam volop, het groeide nog steeds aan.

„Toen verscheen de winter en met hem het schouwspel van de langzame en langdurige sneeuwval. Een schijnbaar akelig schouwspel, maar hoe anders in werkelijkheid. Welk een gezonde opeenstapeling van ongerepte reinheid ontmoette overal mijn jonge geboeide blikken, een schouwspel van diepe gedachten en ontroeringen. Ik vond er beelden in van rijzend leven. En daar, omhoog, lag ikzelf in duizend overgaven, begrijpend en niet begrijpend hoe ik er gekomen was, zo rustig en onmerkbaar was het stijgen geweest. O, die goddelijke roes, die niemand ooit opmerkt!

Neen, ik druk me slecht uit. Zich tot mij wendend zegde mijn goede vriendin mij wel van tijd tot tijd: „Ge zijt van een ontmoedigende zwijgzaamheid! Voelt gij u dan verbannen?" Och arme, ze was het onbewust zelf maar al te wel!

„Ik bleef in Galicië een jaar en enkele weken. Naar het zonnige Zuiden teruggekeerd huwde ik er de vriendelijkste, fijngevoeligste en hartelijkste man, die men zich kan indenken."

*
* *

En inderdaad, Francesco Bassani was een flink, goedhartig, vlijtig, in alle opzichten eerbiedwaardig man. Wat ons vooral in hem treft is een ingeboren liefde voor de studie, die men bij zijn twee kinderen, ondanks al de moeite die zich de ouders gaven, niet zou terugvinden. Lees zijn levensschets door Giuseppe de Lorenzo in de Verslagen van de koninklijke *Accademia della Scienze Fisiche e Matematiche di Napoli* (Mei en Juni 1916). De talrijke publicaties, door de arbeidzame geleerde van 1876 tot 1915 in het licht gegeven, zijn daarvan het bewijs (de 105 titels beslaan bladzijde 15 tot en met 22 van de *Commemorazione*).

Francesco Bassani werd geboren op 29 October 1853 te Thiene bij Vicenza in een nederig huisje, gelegen in de nabijheid van het prachtig landgoed der Colleoni, wier beheerder Antonio Bassani, zijn vader, was. Francesco studeerde aan de naburige aloude universiteit te Padua en verwierf er op 2 Augustus 1875 zijn einddiploma voor de natuurlijke wetenschappen. Op 26 Februari 1876 werd hij tot assistent bij het kabinet van mineralogie en geologie voor 1876 en 1877 benoemd. Het hoofd daarvan was professor Giovanni Omboni, in wiens gastvrij huis Francesco met Nonnie kennis maakte. Op 1 Augustus 1876 behaalde hij zijn akte voor het onderwijs in de natuurlijke wetenschappen in de middelbare scholen van het Italiaanse rijk. Hetzelfde jaar nog gaf hij zijn eerste

Prof. Francesco Bassani,
Multatulis schoonzoon.

twee publicaties uit, die handelen over versteende vissen: *pesci fossili del calcare eoceno di M. Bolca.* Hij sliep op zijn lauweren niet. In 1878 kreeg hij van de Italiaanse Staat een reisbeurs voor Parijs en was aldaar in het laboratorium van Albert Gaudry werkzaam. In 1879 kreeg hij een tweede reisstipendium, ditmaal voor de Duitssprekende gouwen, zodat hij te München paleontologie bij Zittel en te Weenen paleontologie bij Neumayr en geologie bij Eduard Süss studeerde. Wetenschappelijk beslagen kwam hij naar Italië terug en werd er eerst leraar aan het Technisch Instituut te Padua, later te Milaan aan het Liceo Beccaria en aan het Istituto tecnico Cattaneo. Inmiddels was hij op 30 September 1880 met Nonnie gehuwd en zijn eerste zoon, Guido, op 17 Augustus 1881 te Padua geboren.

Op 25 Februari 1887, een week na het overlijden van zijn schoonvader, werd hij tot buitengewoon hoogleraar in de geologie aan de universiteit te Napels benoemd. Kort daarna kreeg hij de staatsprijs van drie duizend lire voor zijn wetenschappelijke uitgaven en zag zijn tweede zoon, Mario, op 26 Juli 1887, te Thiene het levenslicht. Deze is de enige die kinderen heeft: twee zonen, Aldo (geb. 1919 te Mantua) en Ugo (geb. 1922 te Londen), zodat Multatuli's achterkleinkinderen volbloed Engelsen geworden zijn.

Het zou ons te ver leiden, wilden wij gans de loopbaan van de werkzame en geliefde professor Francesco Bassani schetsen. Kenners houden de volgende werken voor zijn beste:

a. *Descrizione dei pesci fossili di Lesina (Wenen, 1882, 96 bladzijden, 16 platen).* Beschrijving der fossiele vissen van Lesina, een eiland in de Adriatische zee, aan de kust van Dalmatië.

b. *Ricerche sui pesci fossili di Chiavon (Napels, 1889, 104 bladzijden, 18 platen).*

c. *Ittioliti miocenici (Napels, 1891, 60 bladzijden, met twee platen).*

De platen, die de meeste van Bassani's werken illustreren, werden door de fijne hand van Nonnie kunstig getekend.

Francesco Bassani heeft zijn beroemde schoonvader en de bekende uitgeefster der „Brieven" nooit gezien, maar hij heeft getracht de breuk te herstellen, die door Nonnie was ontstaan. Hij was vergevingsgezind en heeft zich zorgvuldig buiten de twist gehouden. Mevrouw Omboni had hem de geschiedenis van Multatuli's strijd verteld, hij had de lange reeks steeds herdrukte werken van zijn schoonvader in handen gehad, wellicht de Havelaar in de Engelse vertaling van Nahuys gelezen, hij wist welke armoede Multatuli met Mimi aan de Rijn geleden had, was op de hoogte van Edu's vlucht uit Venetië, van de zegetocht van Vorstenschool, van de bijval van het Huldeblijk. Hij deelde niet in Nonnie's ziekelijke haat tegen de „minnares" en hield het: „Eert vader en moeder" hoog.

Maar Nonnie was haatdragend. Haar karakter komt duidelijk uit in de brief, die ze op 18 Juni 1910 aan de haar totaal onbekende Gentse hoogleraar Paul Fredericq schreef. Tot woest schelden op de toen zeventigjarige Mimi was er niet de minste aanleiding.

Na de grote huldiging van Multatuli en de zijnen op 7 Mei 1910 had de oude verstokte vrijgezel Paul Fredericq aan de op het feest afwezige Nonnie een klein extra-genoegen willen verschaffen en haar een lieve kaart gezonden, waarin hij heel onschuldig en heel romantisch Tine een heilige op aarde noemde. Onmiddellijk schreef Nonnie hem, in plaats van een eenvoudig woord van innige dank, een brief terug, waarin een derde, dan nog een oude stiefmoeder, onverdiend werd gesmaad. En dat omdat Mimi *naast* Tine haar aandeel in de verering had gekregen. Welk objektief denkend mens zou zulks niet billijk hebben gevonden? Was Nonnie een koelbloedig objektief karakter geweest, dan zou zij hebben geoordeeld dat er op 7 Mei 1910, bij het vieren van Multatuli en zijn

Medaillon geslagen ter gelegenheid van de honderdste verjaring van Multatuli's geboorte.

beide echtgenoten, niet de minste reden bestond om van de twee kinderen te gewagen, omdat die kinderen niets dan leed aan hun vader berokkend hadden en hartzeer, geen offervaardigheid hadden aan de dag gelegd. Misschien zal men mij hier voorhouden, dat, zo de ouders zich meestal voor hun kroost afsloven, het kroost gewoonlijk aan zichzelf denkt. Ik heb echter prachtige voorbeelden gezien van offervaardigheid, van meisjes die niet ouder dan Nonnie toen zij haar moeder verloor, voor de ouders de kost verdienden, ik heb jongelingen gekend, die de steun, de fierheid en het geluk van hun ouders waren.

Nonnie, die nooit slachtoffer van, maar wel opstandelinge tegen het vaderlijk gezag was geweest, speelde het slachtoffer. Toen de Vlaamse kunstschilder Albert Lefebvre haar een halve eeuw na Tine's dood op Capri leerde kennen, zeide zij hem:

„Hij heeft mijne dierbare lieve moeder en ons beiden (daarmee bedoelde zij zichzelf en Edu) zoveel verdriet en ellende berokkend. Wij zijn gewoonweg op straat gezet en gaan zwerven van familie tot familie, van land tot land. Hoe en waar ik heb leren lezen en schrijven, weet ikzelf niet. Enfin, zei ze, God vergeve het hem."

En bij haar kinderen, die hun grootouders nooit hadden gezien, schilderde zij Tine af als de maltrattata nona, de mishandelde grootmoeder. Wat niet belette dat zij aan G. de Lorenzo haar vader als vice-governatore di Giava voorstelde, il più celebre scrittore olandese moderno, de beroemdste moderne Nederlandse schrijver. Zij ook zonde zich in de roem van haar naam, maar kon het kankeren niet laten.

*
* *

Onaannemelijk is, dat Francesco Bassani een kwezelaar zou geweest zijn. Hij vertaalde immers, met prof. Canestrini, het boek van de vrijdenker Charles Darwin:

The Expression of the emotions in man and animals in het Italiaans *(Turijn 1878)*. En dat het niet onder zijn invloed was dat Nonnie naar de mystiek was gaan overhellen, bewijzen de „stichtelijke" brieven van Nonnie niet alleen, maar ook een nota aan mij van Giuseppe de Lorenzo, Bassani's intieme vriend, die zegt:

„De mystieke richting van mevrouw Everdine Douwes Dekker-Bassani heeft zich te Napels ontwikkeld, en wel door de studie der katholieke heiligen."

Nonnie was in 1892, door het ontdekken van een oude Martini-bijbel in het schamel huis van haar behuwdouders te Thiene tot het lezen van de Heilige Schrift gekomen. Werkte in het onderbewuste van haar wezen de invloed van haar vrome Amelandse en Zaandamse voorouders na? Wie zal dat uitmaken? Zeker is, dat zij het openbaringsgeloof ging aankleven en iedere redelijke bezinning verwierp, dat zij vooral zin kreeg in de lektuur van de oude mystieken en de heiligenlevens en weldra geheel en al in de mystiek opging.

Het standpunt, door haar vader ingenomen, kende zij niet, wilde zij niet kennen. Waarschijnlijk had zij nooit Idee 211 gelezen. Zelfs van het modernisme, dat toen in Frankrijk en in Italië zeer beachtenswaardige vertegenwoordigers had, nam zij geen ogenblik notitie en waar zij de protestant Paul Sabatier aanhaalt, van wie Albert Houtin in *Une Vie de Prêtre* gewaagt, weet zij niet dat de auteur van *La Vie de Saint François d'Assise* tot de ketters behoort, evenals haar vader.

Iedere nieuwe vooruitgang in het bouwen der verrekijkers bracht ons nieuwe hemelobjekten in het gezichtsveld, maar Nonnie had maar oog en zin voor de Hemel, die ze zich op primitieve wijze voorstelde. In haar en onze tijd ontstond er een omwenteling in onze ideeën omtrent de samenstelling der materie en de bouw van de Kosmos. Maar zij staarde zich blind op een mikrokosmos, die hoopte op een hiernamaals.

Het Noodlot, of laten wij liever zeggen de Boze, in

wiens bestaan Nonnie zo vast geloofde, bracht haar het bewijs, dat het nog zo kwaad niet is een beroemd Nederlands schrijver tot vader te hebben. De wereldoorlog kwam en verslond als een moderne Moloch millioenen van zijn kinderen, terwijl hij de overgeblevenen tot armoede en tot wanhoop bracht. De lire zonk tot op het vierde, het vijfde van haar waarde, terwijl de levensstandaard steeg: de alleen overgebleven 65-jarige professorsweduwe geraakte in kommervolle, behoeftige omstandigheden. Toen bracht het toeval de gevoelige Vlaamse kunstschilder Albert Lefebvre, dezelfde die voor het *Gezellebrevier* de tekeningen naar Guido Gezelle's dodenmasker leverde (Herman de Beucker deed de keus der gedichten en de Amsterdamse uitgever Veen drukte) naar het zonnige eiland Capri, en in haar woning. Lefebvre was met de heer Elout, de toenmalige hoefijzercorrespondent van het Handelsblad, bevriend, schilderde hem Nonnie's nooddruftige toestand, en verkreeg door zijn bemiddeling van het Tollensfonds voor haar een jaarlijkse steun van vierhonderd gulden, zodat, wat zij van Multatuli in haar jeugd misschien te weinig kreeg, zij dubbel, zo niet van hem, dan toch vast en zeker door hem, in de laatste acht jaar van haar lang leven heeft ontvangen. In haar brieven zegt ze, dat in Holland de kaas het beste produkt is. Ze had er de liefdadigheid kunnen bijvoegen en een vrijheid van denken en spreken, die zeer zeker boven die van sommige andere landen uitsteekt. Zonderling genoeg, over die guldens schrijft Nonnie geen woord aan haar leidsman.

*
* *

Alvorens enkele passages uit haar *Lettere* te vertalen schrijven wij drie brieven over: een van mevrouw Omboni van Padua, een van de kunstschilder Lefebvre van O.L.V. Lombeek bij Brussel en een van mr. J. Kalff jr., van Wassenaar. De laatste luidt:

Wassenaar, 7 Februari 1935.

Zeer geachte Heer!

Naar aanleiding van uw laatsten brief heb ik mij tot den secretaris van het Tollensfonds gewend om nog iets meer te vernemen over mevrouw Bassani. Ik kan u nu mededeelen, dat Mevrouw Bassani altijd in het Nederlandsch schreef. Verder, dat na het overlijden van Mevrouw Bassani nog één termijn van *f* 200.— — het geld werd steeds in tweeën gezonden, — aan haar erfgenamen is uitbetaald. Zij ontving haar eerste uitkeering in 1925; toen werd de aandacht van de heer Elout het eerst op haar gevestigd. Zelf heeft zij nooit ondersteuning gevraagd; vermoedelijk was het bestaan van het Fonds haar onbekend en wij wisten van haar minder gunstige omstandigheden natuurlijk niets af. Het bedrag was dus *f* 400.— per jaar.

Ik geloof dat ik hiermede al uw vragen beantwoord heb en blijf

Hoogachtend *J. Kalff.*

Daarop volgt een oude brief van mevrouw Omboni.

Laveno-Laggo Magiore, 13 September 1896.

Hooggeachte Heer!

Gister, bij mijn terugkeer van een lange buitenlandse reis, vond ik uw vriendelijke brief van 4 September en ik dank u innig voor uw levendige belangstelling in de heer Ramazzotti en diens borstbeeld van Multatuli, dat mijns inziens aan kunstgehalte niets te wensen overlaat. Nu valt het te bezien of de Hollanders, die Dekker in zijn laatste levensjaren hebben gekend, het gelijkend zullen vinden. Mij dunkt dat de uitdrukking juist is, ten minste zoals ik hem te Brussel heb gekend.

Door middel van een mijner vriendinnen, die met mevrouw Bassani in betrekking is, zal ik haar uw wens overmaken. Ik zelf onderhoud geen betrekkingen meer met haar. Het is een zeer treurige geschiedenis, een der droevigste in mijn leven. Na jaren lang met haar moeder door de sterkste, de innigste vriendschapsbanden te zijn verbonden geweest, heb ik ze bij haar dood als een ware dochter beweend en haar kind als het mijne aangenomen. Vier

Capri, 24-6 1931
Casa Tollio

Hooggeachte Mijnheer,
L. H. van Lennep

Door dezen meld ik U, dat ik Uw brief, met inhoud van £ 1524.75, ontvangen heb.

Mijn besten dank voor de groote steun die U, zoo vriendelijk bent mij te geven.

Met beleefde groeten,
Ved. P. Bassani
Douwes-Dekker

Isola di
Capri (Napoli)

Brief van Nonnie aan het Tollensfonds.

jaar lang heb ik ze verzorgd en bemind, en toen was ze reeds verloofd met de assistent van mijn man, met wie ze gehuwd is. Deze twee jonge mensen kwamen onder de invloed van een snode indringster, die er haar levenstaak van maakte tweedracht in de gezinnen te zaaien en die er in slaagde hen volkomen van mijn man en mij te vervreemden. Nooit zal iets ons nog kunnen verzoenen. Niet wegens gramschap of haat van mijnentwege, maar omdat het vertrouwen, de grondslag van elke ware genegenheid, voor altijd geschokt is.

Mevrouw Bassani is een zeer waardige, in elk opzicht zeer eerzame en achtenswaardige vrouw, maar haar hart is koud, zij stamt uit een vroeger geslacht en heeft niets geerfd van de warme, geestdriftige inborst van Dekker en Tine.

Ik spreek niet graag over die dingen, die mij uitermate bedroeven, maar uw vraag heeft mij tot een nadere opheldering verplicht. Ik ken het adres van mevrouw Bassani niet, maar aangezien haar echtgenoot professor is aan de universiteit van Napels (Museum van geologie), zoudt gij aan de hogeschool zelf het exemplaar der Tine-brieven kunnen laten geworden, iets wat haar ongetwijfeld veel genoegen zou doen.

Ik heb mij gehaast de heer Ramazzotti op de hoogte te brengen van het voorstel van de heer Boele van Hensbroek en heb hem aangeraden het te aanvaarden. Ik kan niet nalaten, zeer geachte heer, u nogmaals te danken voor de welwillendheid en de belangstelling, die gij aan die uitstekende kunstenaar betoond hebt.

Aanvaard de uitdrukking mijner gevoelens van verkleefdheid.

Stephanie Omboni.

O. L. Vrouw Lombeek (Brabant), 26 Jan. 1935.

Zeer geachte Heer!

Heden morgen ontving ik uw tweeden brief en ik wil u niet langer op antwoord laten wachten. Gaarne geef ik u mijne herinneringen over mevrouw Bassani, die ik te Capri omstreeks 1923 heb leeren kennen. Er ging van haar een zeer sympathieke en voorname indruk uit, want mevrouw Bassani is altijd een dame gebleven en bij nadere kennis-

making bleek zij een algemeen ontwikkelde vrouw te zijn, met een zeldzaam fijngevoelig hart. Hetgeen mij echter het meest bij haar trof was haar in-religieuze aard en dit als contrast met haar vader.

Op gebied van godsdienst nu voelde mevrouw Bassani zich zeer sterk getrokken tot de mystieken van alle tijden, meer dan tot de theologen. Bij haar was het hart nummer een en daarna het verstand. Haar lievelingen onder de mystieken waren eerst en vooral Angela van Foligno, waarvan een prachtvertaling door E. Hello; Sint Franciscus, natuurlijk; Theresia van Avila; Sint Johannes van 't Kruis; Catharina van Siëna; Jacopone van Todi e tutti quanti. Op haar tafel lag steeds een dikke laag werken van deze auteurs. Mevrouw Bassani noemde dat *mon banquet spirituel*. En hier moet ik u met nadruk zeggen dat ik zelden of misschien nooit iemand met zooveel liefde en gloed heb hooren spreken over deze hooge en diepe zieners. Met een zeldzaam gemak kon zij de hooge zielevlucht van deze schrijvers volgen. Soms zou men gedacht hebben dat ze zelf van ondervinding sprak en men vóór een schier visionnaire vrouw stond.....

Ik geef mijn indrukken zoo trouw mogelijk weer.

In haar brieven was deze spiritueele zijde altijd de hoofdtoon, ten minste uit den tijd van Capri. Vroeger kende ik haar niet. Maar volgens een recensie over haar *Letteren* in het interessant Hollandsch tijdschrift *Het Schild* van October 1934 (bl. 150—153) vond ik er denzelfden inhoud. Wel ietwat sentimenteel! Maar vergeten wij niet dat wij met een vrouwenhart te doen hebben.

Haar overgaan tot de Katholieke Kerk ontstond uit eigen beweging. Haar nieuw levensideaal was niet louter vormlijk, noch hare liefde voor de mystiek eene pure fantasie, maar een werkelijk levenssap. Dat ééne woord, dat ze mij eens met zooveel overtuiging zegde, gaf me een klaren blik in haar intiemste zieleleven: men moet tot God bidden met een intensiteit van 40 graden. Hier hebben we zeker wel de grootst mogelijke tegenstelling met haars vaders „Gebed van den Onwetende".

Over de tragische geschiedenis van haar vader en haar tweede moeder heeft mevrouw Bassani me nooit veel gesproken en ik vroeg er ook niet naar, uit kieschheid natuur-

lijk, maar soms liep het gesprek er om heen, en toen kwam een bittere trek op haar gelaat, de oogen werden vochtig, de pijnlijkste snaar van haar gevoelig hart was aangeraakt. Dan ontvielen er langzaam eenige diepe klachten, gedempt door hare christelijke liefde. „Hij heeft mijne dierbare lieve moeder en ons beiden zooveel verdriet en misere aangedaan. We zijn gewoonweg op straat gezet en gaan zwerven van familie tot familie, van land tot land. Hoe en waar ik heb leeren lezen en schrijven, weet ikzelf niet. Enfin, zuchtte zij, que Dieu lui pardonne!"

Mevrouw Bassani vertelde me eens hoe ze bij haar vader op visite verzocht werd, toen ze reeds jong meisje geworden was . . . en hij haar op 't eerste zicht niet meer herkend had. Wat zal dat een droevig en pijnlijk interview geweest zijn!

Over haar tweede moeder sprak ze ook haast nooit. Het woog haar allemaal te zwaar op 't hart. Men kon dat duidelijk zien. Eens vroeg ze mij, om bij gelegenheid aan mevrouw Schepel te zeggen, dat alles van haar kant vergeten en vergeven was. Maar deze kiesche boodschap (kiesch van mijnentwege) heb ik nooit overgebracht. Nauwkeurig had zij het adres van mevrouw Schepel opgegeven. Of ze haar soms zelf geschreven heeft weet ik niet.

Daarentegen was mevrouw Bassani vol liefde, eerbied en waardeering als ze over haar moeder sprak. Ze moet haar wel zeer liefgehad hebben. Ze vond geen woorden mooi genoeg om haar lof te zingen. Op haar verzoek ben ik op mijn terugreis toen een bezoek gaan brengen aan het graf van haar moeder te Venetië. 't Zag er vrij vervallen uit. Arme Tine!

Het zal u zeker wel bekend zijn dat de broer van mevrouw Bassani in Noord-Italië gestorven is, een paar jaren vóór haar. Hij was leeraar in talen en welgesteld. Tusschen broer en zuster bestond geen nauwe band. Een heel ander mensch waarschijnlijk. Toch schreef mevrouw Bassani hem wel eens. Beiden waren volbloed Italianen geworden. Mevrouw Bassani vooral had Italië zeer lief. Zij was dol op Capri's schoonheid en woonde in een schoon klein benedenhuisje: „mon nid sucré!" Zij schreef en sprak met mij in 't Fransch. Haar moedertaal was ze heelemaal kwijtgeraakt.

Het financieel probleem nu. Ja, dat is zeer eenvoudig. Mevrouw Bassani ontving een klein pensioen, na den dood van haar man, maar een vooroorlogsch, ik meen 400 lire per maand. Na den oorlog is de levensstandaard in Italië wel met 10 tot 15 ten honderd gestegen — en de waarde van de lire schromelijk gedaald. Ze kon dus onmogelijk rondkomen. Ik was zoo gelukkig door de welwillende tusschenkomst van mijn goeden vriend den heer Elout te Wassenaar bij het Tollensfonds een jaarlijksche toelage voor haar te bekomen van 400 gulden per jaar en dat was de balsem op de wonde.

Het is jammer dat we al die inlichtingen niet een paar jaren eerder hebben gezocht, toen mevrouw Bassani nog in leven was. Hoewel ik haar toch eens gevraagd heb om haar mémoires te willen schrijven. 't Was voor mejuffrouw Belpaire's tijdschrift „Dietsche Warande en Belfort". Mevrouw Bassani schreef me dat ze liever deze treurige familiekwesties wilde bedekken met den sluier der vergetelheid. 't Zijn hare eigene woorden.

*
* *

De brief van mijn landgenoot Lefebvre kan ik tot mijn spijt niet in zijn geheel geven. Het deel, waar over levenden gehandeld wordt, moet wegvallen. Ik maak van de gelegenheid gebruik om hem hier innig dank te zeggen voor zijn zo aanschouwelijke inlichtingen.

Nu volgen de extracten uit Nonnie's brieven aan de ongenoemde pater. Ik zal nu en dan een kleine noot tussen haakjes plaatsen. Vooraf nog de bemerking, dat de Nederlanders een neiging tot theologiseren vertonen. Daaruit ontstond de onafhankelijkheidsoorlog, later de onverkwikkelijke godsdiensttwisten. Omstreeks het midden der 19e eeuw begon de school van Opzoomer een scherpe critiek op het gezag van de bijbelse overlevering, reeds vóór ze in Duitsland zich baanbrak. Nonnie is een Nederlandse, een van de scrupuleuzen, die aan de Roomse biechtvaders maar al te wel bekend zijn.

XXVIII

DE MYSTIEKE NONNIE

NAPELS, 27 November 1893. Wij stellen het opperbest, zoals gij het gelooft en wenst. Mijn lieve man is altijd aan het werk en de kinderen zijn levendiger dan ooit. Ik leid mijn gewoon, teruggetrokken leven, juist datgene, waartoe ik mij ten zeerste aangetrokken voel. Maar wat mij niet weinig ontbreekt, is de heerlijke stilte van uw bergen.

24 Maart 1894. Gij hebt uw mooi boekje aan veel van uw vrienden aangeboden, maar wie kan er u dankbaarder voor zijn dan ik, die zulk een vurige bewonderaarster ben van alle heiligen? Die zachte en grote helden van onze heerlijke kerk zijn allen mijn vrienden!

Ik stuur u het boek over de heilige Theresia (1515—1582) terug. Moet ik u de waarheid zeggen? Welnu, het heeft mij niet bevallen. Wie haar levensbeschrijving genoot, kan niets anders meer lezen over deze verheven vrouw.

24 October 1894. Ik ben u innig dankbaar voor het allerkostelijkst geschenk van het schone leven van de H. Franciscus (1181—1226) door S. Bonaventura (1221—1274). Het is een liefdespoëem, dat niet zou moeten gelezen, maar *gezongen* worden, zoo vervuld is het met de hoogste melodie. Ik werd er allerzoetst door ontroerd.

Dank voor de moeite, waarmede gij mijn vragen beantwoordet. Alles overtuigt me, in het bijzonder de verklaring waarom Jezus Zijn Moeder met een schijnbare hardheid behandelt. Uw redenering is zeer juist en was mij een groot inwendig licht in dit mysterie, dat niet gemakkelijk te begrijpen is.

Ik lees nog altijd met smaak de brieven van Paulus en het Evangelie van Johannes.

13 Januari 1895. Ik ben in het bezit van de Ricordi Biblici van Tosti (1811—1897). Ze zijn waarlijk zeer mooi: taferelen van een groot kunstenaar.

15 Februari 1895. Ik ben met groeiende bewondering het mooie werk van Bougaud (1823—1888) aan het lezen. Wat een schat van kennis voor mij. Mijn geest en mijn hart zijn vervuld met licht, met dat prachtig licht dat een vlammen-

de liefdehaard is. Ik denk er dikwijls aan of ik waardig ben er toe te komen, zoveel schoonheid te vatten. Wat een gave! Maar ook wat een last, aan zoveel koninklijke heerlijkheid niet te kunnen beantwoorden! Pater, het is een pijnlijk gevoel. Maar de Heer zal medelijden hebben met mijn onbeduidendheid, niet waar? Deze zo gewettigde hoop sterkt me.

Zodra het mogelijk is, schaf ik mij de Dottrina Cristiana aan van Capecelatro.

Ik heb dezelfde indrukken gehad bij het lezen van het Leven van de H. Catharina van Siena (1347—1380) en dat van pater Ludovico da Casoria.

Uw schone antwoorden overtuigen mij zeer, maar wat mij niet overtuigt is uw raad, iets over de Pax Christi te schrijven. Wat denkt gij toch! Er is een groot verschil tussen iets voelen en vorm geven aan wat men voelt. Mijn kunstenaarsziel heeft penselen noch kleuren.

13 April 1895. Ik heb de lectuur van Bougaud's werk geeindigd. Ik heb Les Conclusions logiques du caractère de Jésus herlezen, liefste pater. Ik ben aan Bougaud veel verschuldigd. Ik lees nu de Belijdenissen van de H. Augustinus (354—430), een andere bron van geneugten. En zo gaat de tijd voorbij. De innerlijke wereld juicht. Ziedaar wat waarlijk van belang is.

7 Mei 1895. Ik ben verliefd op Mozes. Wat een kunstenaar! Wat een schrijver! Ik heb een boek in handen, dat mij zeer kostbaar is: Les récits bibliques et leurs beautés littéraires, van abbé J. Verniolles. Een uitmuntende gids om de kunstvolle schoonheden van het Oude Testament te genieten. Mettertijd zal ik mij ook een ander werk aanschaffen dat mij zeer aantrekt: La Bible et les découvertes modernes. Ik heb gelezen, ik weet niet meer waar, dat het een zeer belangrijk werk is van abbé Le Hir (1811—1868. Zie Renan, Lettres du Séminaire, bl. 230). Keurt ge mijn lectuur goed, lieve pater? Een goedkeuring is voor mij van groot belang. In Italië heb ik niemand anders dan u, die in mijn geestelijk leven belang stelt. Wilt gij geloven dat ik wel vier maal het tweede deel van Bougaud herlezen heb?

1 Juli 1895. Mag ik u een bekentenis doen? Welnu, ik geloof dat het de Voorzienigheid was die mij, zowat drie jaar geleden, leidde om met u kennis te maken.

Innig dank voor het mooie geschenk van het Leven van de H. Thomas (1224—1274). Maar zal ik mij moeten beperken tot het kennen van zijn leven, zonder een en ander van zijn werken te proeven? Werden zijn verhandelingen over de profeten Jesaias (759—717 v. Chr.) en Jeremias (627—570 v. Chr.) en over de brieven van S. Paulus vertaald? En indien zij het niet zijn, moeten ze mij dan onbekend blijven? Gelukkig zijt gij, die kunt studeren, ernstig studeren. Ik heb helemaal de studie van het Latijn verzaakt. Wat wilt ge? Het is niet op 38-jarige leeftijd dat men de studie van een dode taal begint. Daarbij, de huiselijke bezigheden, de twee uur herhaling, die ik elke dag met de kleine Mario moet doen, slorpen een groot deel van mijn dagen op. Het is reeds veel zo ik de tijd vind om te lezen en te overwegen wat ik gelezen heb.

12 Augustus 1895. Ik ken reeds sedert vele jaren de Navolging van Christus. Ik bezit er een zeer mooie uitgave van, in acht talen.

12 October 1895. Ik heb een zeer grote genade nodig van de H. Maagd Maria. O allerwijste Voorzienigheid die mij dwingt mij te wenden tot de Moeder van Diengene, die alles voor mij is. Zal ik verhoord worden? De tijd zal het leren. Doe een goed woord te mijnen gunste.

Ik heb uit Parijs het zo gewenste boek ontvangen: La Bible et les découvertes modernes en Palestine, en Egypte, en Assyrie. Van dezelfde auteur Vigaureau bestaat nog een ander, niet minder belangrijk werk: Le Nouveau Testament et les découvertes archéologiques modernes. Mettertijd zal ik me ook dat aanschaffen. Ik wou dat gij op de hoogte waart van die ontdekkingen, vol licht en triomf voor ons, bewonderaars van de H. Schrift.

Herinnert ge u mijn bede om voor mij het Magnificat van de H. Augustinus te vertalen? Komaan, bevredig de kleine Hollandse. Ik ben de Teologia Dommatica van Formisano aan het lezen.

Ik ben om Guido bekommerd geweest. Dat jongetje heeft een zwakke gezondheid, die voortdurende zorgen eist. Zijn opvoeding is dan ook wat moeilijk. De moederlijke taak is zeer zwaar. Nu en dan laat ik aan de Universele Moeder datgene over, waar ik niet toe kon besluiten zelf te doen. Ik begin te zien en te begrijpen dat

dit de zekerste en wijste weg is om in vele dingen te slagen.

19 November 1895. Ik schrijf u vol ontroering. Ik heb op een wonderbare manier de verlangde gunst bekomen. Ik ben door zoveel zegen geschokt: de genadige Maagd beschaamde mij.

Schrijf mij niet meer: „Om Gods wil, mevrouw, vit niet zoveel!" Bedenk, beste pater, dat ik pas gelukkig ben, als mijn gedachte een onderzoek, een critiek, een dispuut is... Denk er altijd aan dat, zo ik een tropicaal hart bezit, mijn geest Noords is. Wees dus niet verwonderd over mijn handelwijze, al is zij zonderling voor een vrouw. Maar de Heer heeft het zo voor mij beschikt.

22 December 1895. Ik zet mijn studie van de H. Mattheus voort. De Gulden Keten van S. Thomas is mij van grote hulp.

7 Februari 1896. In de laatste dagen las ik de Apocalyps van de H. Johannes. En denken dat zo menig schoon verstand nooit dergelijk meesterwerk gelezen heeft.

16 Maart 1896. Over enkele dagen ga ik naar Rome. Ik hoop mij in dit tweede Jeruzalem tot nieuw leven op te wekken. Ik ben wat ontmoedigd.

4 Mei 1896. Ik ben uit Rome terug. Ik gevoelde mij diep ontroerd in de kerk der drie Fonteinen, in de onderaardse gevangenis waarin S. Paulus opgesloten werd. Mijn Sint Paulus! Welk een ontroering.

9 Juni 1896. Vanmorgen las ik de brief van Paulus aan de Thessalonicensen.

1 Juli 1896. Ik heb het hoofd vol van de afbrekende critiek van Strauss (1808—1874). Pijnlijke studie. Pater Curci zal dan ook, naar mij toeschijnt, de smartelijke indruk niet kunnen verzwakken. Zijn weerleggingen zijn meermaals ellendig, deerniswekkend bekrompen. Hoe heeft hij zich sterk genoeg gevoeld om zoveel verderf op te bouwen. (Curci wordt niet vermeld in Albert Schweitzer, Geschichte der Leben-Jesu-Forschung.)

2 Augustus 1896. Het Evangelie van Johannes heeft mijn geest zo in beslag genomen, zo geboeid. Ik zou hier, in mijn celletje. die Strauss willen hebben, de scherpe moderne criticus, om eens op mijn gemak mijn hart uit te storten.

20 November 1896. Het boek van de profeet Jesaias verblindt mij de geest. Zijn uitingen zijn stukjes ziel, trillend

van eeuwige glorie. Ik, arm schepsel, ben er door vernietigd.

24 Februari 1897. Ik heb veel te tekenen voor mijn lieve man, dit engelachtig wezen, dat zoveel goeds verdient.

4 Juni 1897. Ik ben u buitengewoon dankbaar voor de hoge opdracht, over het Magnificat stichtelijke bespiegelingen te houden. Bijna komt bij mij de wens op, u te vragen of gij het niet ironisch bedoeldet.

2 December 1897. Na een sterke geestesconcentrering, voelt gij niet in uw binnenste, bijna onverwachts, een grote overeenkomst met de adelaar ontstaan? Smaakt gij dit gevoel dat aan de ziel een grote aandrang verleent? Beseft gij die gave, die een nieuw leven kan wekken? Deze soort van metamorfoze maakt mij tot een nieuw schepsel, dat anders voelt, anders denkt, anders handelt. Dan uit zich in mij de handeling, die de eerste uitwendige wilskracht is van om het even welke physische aansporing in een ... loodrechte verwijdering. Zoals de arend voel ik mij ... vliegend.

8 December 1897. Pater, wij zijn stompzinnige, ingedommelde, slaperige wezens, bijna altijd onbekwaam tot een hartklopping, tot een kreet, tot een gul zielsimpuls, dat de slapende massa zou kunnen wakkerschudden en meeslepen naar buitengewoon prachtige streken des Hemels, naar God die daar als Meester regeert.

25 Februari 1898. Gij weet dat ik een vurige bewonderaarster ben van de Italiaanse taal. Wees er niet verwonderd over. Het is de taal van het effene en het fluwelige. Ze heeft de zoete werkelijkheid van het ene, de klare weerschijn van het andere... Ik zou de kracht willen roven aan wie deze gave in de hoogste graad bezitten. Gister bij voorbeeld beging ik deze zonde bij het lezen van een boek van d'Annunzio. De inhoud van het drama is niets bijzonders, maar wat een heerlijke taal! Een waarlijk uitgelezen kunst! Ach, waarom bezit ik ze ook niet? Ik voel dat ik goed zou kunnen doen, veel goed!

Goede Vrijdag 1898. Onder al mijn briefwisselingen is er een zeer verplichte, die met mijn geliefde bisschop van Augsburg, die mij, zo wat 19 jaar geleden, doopte met de gevoelens van de hoogste teerheid.

27 Mei 1898. Op mijn schrijftafel ligt een hoop visfossielen, die ik tekenen moet. Hoe zal ik dat alles klaar

krijgen? Mijn zachte lieve man spoort mij tot spoed aan, en ik wil hem tevreden stellen.

14 September 1898. Het valt me zoet u de levendige betovering te melden, die zich in mij openbaart als ik, volledig van alle aardse belemmeringen bevrijd, gelukzalig de hoogste mystieke stilte binnentreed. Mijn tekeningen zijn klaar. Ze zijn tot het mooi aantal 186 geklommen.

30 Januari 1899. Ik vraag mij af, waarom er overal zoveel lichamelijk lijden is. Ik begin te geloven dat er zoveel prikkels zijn. opdat wij beter tot zelfinkeer zouden komen, in die allermooiste maar geheimzinnige wereld, die wij om nietigheden verlaten. Aan u, aan u alleen zeg ik: wanneer, wanneer zal ooit voor mij het klare uur aanbreken, dat mijn ziel die talrijke ondoorzichtige rechthoeken (zij bedoelt: boeken) niet meer zal nodig hebben, om mij te helpen de schitterende en eeuwige schoonheden te vatten, te genieten, te assimileren... En zal zij ze vinden? Ja, zeker! Een intiem voorgevoel zegt het mij, zodat het mij niet weinig ondersteunt en aanmoedigt. Ik zal de geniale wijze ontdekken om mij te ontdoen van al de kleinste zaken, om mij bij God aan te sluiten en van deze aanraking zal ik komen tot de vereenzelviging en van deze tot ... o mijn Heer en mijn allerzoetste pater, laat mij begrijpen wat dan zal gebeuren...

1 Februari 1899. Enkele dagen geleden, toen Guido van school terugkeerde, zegde hij mij, met jeugdige overmoed: „Vandaag, moeder, heb ik iets geheel nieuws geleerd. De leraar in gewijde geschiedenis hield ons voor dat David een avonturier was, een overspeler, een moordenaar. Uw David is waarlijk een nette kerel!"

Pater, moet ik u de waarheid zeggen? Welnu, ik voelde in het eerst mijn bloed in mijn aderen stilstaan. Dan zei ik: Arme die ik ben! Arme Guido! Arme leraar!

Wat mijn zeer impressionabele zoon aangaat, deed ik al het mogelijke om hem ervan te overtuigen dat David, alhoewel een zondaar en een groot zondaar, zijn misdaden had geboet door lange snikken van berouw... Maar meent ge dat al die moederlijke verklaringen mijn zeventienjarige zoon zouden overtuigd hebben? Wat! Voor hem blijft David, en wie weet voor hoelang nog, een avonturier, een overspeler, een moordenaar... O de opvoeding der moderne

jeugd! Wie voelt er het vreselijk gewicht niet van? (Zonderling, zij vergat dat zijzelf als zeventienjarig meisje tegen haar eigen vader was opgestaan!)

6 April 1899. Langzaam vlieden mijn dagen heen en niets vloeit uit mijn belemmerd binnenste. Mijn ziel is gestold. Het zijn de wereldse gedachten en zorgen die mij met deze mooie gift begunstigd hebben!!

12 Juni 1899. Alles wel beschouwd is de toestand van mijn langdurige ongesteldheid mijn schuld, gans de mijne. En zo zal het altijd zijn tot ik er in zal slagen dit overblijfsel van gevoeligheid te vernietigen, dat ik voor al het geschapene heb.

27 December 1899. Guido heeft zich als vrijwilliger bij de bersaglieri laten inlijven. Ziedaar de sappige vrucht van achttien jaar zorgen! Mij blijft nu niets anders over dan te bidden, om beter die overvloed van bitterheid te slikken.

3 Februari 1900. Ik hoorde onlangs de Resurrezione di Cristo van abbé Perosi. Ik was er door geschokt.

14 April 1900. Gister werd mij uit de Universiteitsbibliotheek La Vita dei S. Padri van Cavalca (1270—1342) gestuurd. Terstond begon ik met het leven van de H. Maria Magdalena. O wat een lectuur van doordringende zachtheid!

3 December 1900. Ik ben nog niet lang terug van mijn halfgodsdienstige reis. Ik zeg dit omdat ik naar Rome en Assise geweest ben en dan op de terugreis naar Loreto.

4 Januari 1901. Te Rome heb ik het graf der glorierijke martelaren S. Laurentius en S. Stefanus gezien en aangeraakt. Wat een zicht! Wat een aanraking! Veel groeten van mijn engelachtige echtgenoot. Physiek stelt hij het wel, maar moreel heeft hij de moderne ziekte zich te veel met de buitenwereld te bemoeien. Een waar nadeel voor het innerlijke, en dat spijt mij niet weinig.

11 Januari 1901. Ik was en ben in een vreselijke engte. Ik voel mij omringd en beloerd door honderd boze geesten, die zich schijnen te verheugen in de intellectuële onbeweeglijkheid, die mij foltert... De Heer heeft zich van mij verwijderd voor een daad van grote hoogmoed, die ik vóór een paar dagen bedreef.

12 Januari 1901. Sedert vijf maanden onthoud ik mij van wijn, koffie en thee. De eerste maand was ik er, rechtuit

gezegd, wat onwel door, maar nu, welk een gemoedsrust ben ik rijk geworden!

20 Maart 1901. Na twee jaren van veelvuldige opzoekingen werd mij uit Parijs de zo gewenste autobiografie van de gelukzalige Angela da Foligno (1248—1309) toegezonden. Het is een geestelijke schoonheid van eerste rang. Wat een licht, mijn God! Nochtans zou ik me wel wachten ze de eerste de beste nieuwsgierige lezer in handen te geven! Zekere bekentenissen vereisen een inwendig, tot een grote gemoedsrust voorbereid gehoor.

9 November 1901. Weet nu dat ik te Siena geweest ben. Ik ging er heen om er met een levende en een dode vriendin te spreken. De tweede, gij raadt het, is mijne S. Catharina... Maar er is meer. Ik heb een brief aangeraakt van S. Carlo Borromeo (1538—1584), van S. Bernardino van Siena, van de H. Theresia van Jezus. Allemaal geschreven relikwieën, die ik had willen stelen.

19 April 1902. Laatst kwetste het mij met een scherpe afkeurende noot te vernemen, dat ons, katholieken, de lectuur van de Heilige Schrift verboden is. (Zie Max Havelaar, 16e hoofdstuk.)

28 Juli 1902. Ik heb een lange tijd gezwegen omdat ik door verschillende onheilen getroffen werd. Ik zal u niet zeggen dat ik lijdend bleef onder de onheilen, maar ik liet mij door hen leiden op een wijze, die schandelijk is voor een christin. Zie mij dus ten gronde liggend, onder het oog van de Boze, die lacht met mijn zwakheid.

15 November 1902. Ik ben te Rome geweest, maar voor enkele armzalige uurtjes slechts. Toch liet ik niet na een bezoek te brengen aan de eerbiedwaardige overblijfselen van S. Monica, de zo godvruchtige beschermster van de... ontmoedigde moeders... Bid voor een jongeling, vriend van den huize, die mij nauw aan het hart ligt. Hij bevindt zich in die vreselijke leeftijd, waarin bij gebrek aan hoger licht, hij de diepe „dwaasheid van 't geslacht" niet vat, om een wijze uitdrukking van S. Augustinus te gebruiken. Stel u voor hoe de Boze, voor niets achteruitdeinzend, hem bestookt.

21 November 1902. Maar verstaat gij die beroemde Sabatier (geb. 1858), de bevorderaar van zo mooi en zo heilig initiatief?

24 November 1902. Honderden satanische bacillen overrompelen mij. Meer nog, verlammen sluw mijn armzalige vermogens om zich nadien doortastender te kunnen uitbreiden en mij te pijnigen met hun ongezonde steken. Pater, het is een onverklaarbare toestand van onbehagen. Pater, het is een langzaam wegglijden in de duisternissen... De Heer ontneemt mij nu en dan de kostbare, onverdiende gave van zelfinkeer, en dan hechten de vermelde bacillen zich hardnekkig vast aan mijn zwervende ziel. In een oogwenk dringen zij er dan met de grootste sluwheid binnen, wel voorziende, dat zij zich daar in een atmosfeer naar hun gading zouden bevinden... Nooit zoals nu had ik een bewijs van het bestaan van de ontelbare microscopische onderdanen van de machtige Boze.

12 December 1902. Werkelijk, S. Augustinus is een ware schat. Met, in en door hem ben ik vaak gelukzalig... Beheerste ik maar volkomen het Italiaans! Had ik maar de zuiverste woordenschat van die schone en rijke taal tot mijn beschikking! Ik durf zeggen dat gij in extase zoudt gaan door de stijgende onuitsprekelijke zoetheid!

15 December 1902. Toen ik u over S. Augustinus schreef, zult gij misschien gedacht hebben, dat ik een weinig de twee Catharina's achteruitgezet had: de zoete Fieschi (1447—1510) en de allerzoetste Benincasa (1347—1380). Pater, het is niet waar, het is niet waar...

Maar gij, door de Hemel gezegend, laat mij ademen. Ik heb maar twee armen om uw menigvuldige rijkdommen te ontvangen; wek in mij de geest van begerigheid niet... Maar het schijnt mij dat ik nooit de naam noemde van Catharina nr. 3, gelukzaliger nagedachtenis, deze namelijk van Alexandrië (leefde ten tijde van keizer Maximinus, 311—313) van wie wij zo weinig weten.

1 April 1903. Ik genoot veel in de laatste dagen. Mij scheen het zelfs toe dat ik een inwendig rondreizend concert geworden was, zo sterk was en is de mystieke zachtheid die mij van hierboven overdauwt.

10 Augustus 1903. Ik heb een boek in handen, dat ik thans begin te genieten. Lange jaren scheen het mij in het Chinees geschreven, zo duister kwam het mij voor. En ik zeg duister om geen oneerbiedige woorden te gebruiken. Kunt gij raden welk werk ik bedoel? Het zijn de bespiege-

lingen van de grote zieneres der vorige eeuw, van dat nederige buitenmeisje dat Anna Emmerick heet (1774—1824). Zij bevatten gedeelten die ons van groot belang zijn. Deze bevoorrechte zag er zo klaar in, dat ze geen enkele oogarts van gans de wereld nodig had. Zij droeg in zich een der volmaaktste verrekijkers. (In haar extasen zag zij namelijk merkwaardige bijzonderheden uit het leven van Christus en zijn moeder.)

14 April 1904. Ik ben smoorlijk verliefd op de overwogen rozenkrans. En ik, kleinzielige, heb hem altijd voor een eentonige oefening gehouden, die schamele vruchten afwierp. Maar ik zou nog zo spreken, had ik niet, door de zoete gratie Gods, een schitterende hulp gekregen vanwege de gelukkige Anna Emmerick. Een zalige hoogdag, pater! Ge zult hem waarschijnlijk beter doorbrengen dan wij, gedrukt als wij zijn door veel tegenslagen. Ik wens niets meer te zeggen.

7 Juli 1904. Ik ben in geen briefschrijvende stemming. Ik ben gedrukt door zoveel tegenspoed. Bid voor mij, bid voor ons. Er is niets beters dan een nadrukkelijk, levendig gebed, ten einde de goddelijke hulp te kunnen inroepen om het hoofd te bieden aan de satanische bestokingen, die van een ijselijke, glibberige hardnekkigheid zijn. Raad de rest!

27 Augustus 1904. S. Monica laat mij nog steeds in een pijnlijke verlegenheid. Moge haar vermaarde zoon goedhartiger en edelmoediger tegenover u zijn!

19 November 1904. Ik laat u weten dat ik het boek: de Psychologie der Heiligen ken. Nu verwacht ik uit Parijs *la Vie du curé d'Ars.* Ik verheug mij u te kunnen zeggen, dat ik de godvruchtige bijstand van S. Monica begin gewaar te worden. Wat ben ik tevreden! En ik twijfelde aan haar hulp!

20 Januari 1905. Waarom zwijg ik? Omdat mijn hart van snijdende wonden bloedt. Bij uitnemendheid zuivere heiligen kennen en leiden de schone en warme stromen als meesters en machtige patronen van de geestelijke „draadloze". Men bewondert een Marconi en hecht geen belang aan een S. Catharina Fieschi. Morgen zal ik aan mijn zeer geliefde schoonzuster S. Catharina's halfautobiografie sturen, wel overtuigd dat zij met de fijnste smaak zal genoten worden. Zo gij wist wie mijn Carolina Bassani is. Geboren

gravin Conti Barbarau, van Padua, is zij een rijkbegaafde ziel, zodat ik er heilig trots op ben, zulk een nauwverwante te bezitten. Ik vrees dat de Geest der duisternis niet ver af is: een wezenlijke onbehaaglijkheid geeft mij dit geloof in.

10 Maart 1905. Men zegt van S. Stanislaus Kostka dat hij zich, enkel bij het aanraken van de rozenkrans, van vreugde overstroomd voelde. Welnu, ik geloof het.

22 Juni 1905. Ik heb de lectuur geëindigd van het mooi en uitgebreid leven van de pastoor van Ars. Gij, pater, zoudt u moeten warmen aan deze vlam. Ook zijn zo trouwe, warme opoffering aan S. Filomene is bewonderenswaardig en roerend.

Ik heb mijn kleine ongunst benuttigd om veel te tekenen: de gewone wetenschappelijke platen, die de werken van mijn goede man opluisteren, wachten op mij. Stel u voor, of hij mij bedankte. Liefderijk als hij is, beloonde hij mij op de vriendelijkste, de delicaatste wijze.

20 Juli 1905. Ik ben er u dankbaar om, dat gij mij het werk aanduiddet van de beroemde Franse dominikaan Monsabré.

7 Sept. 1905. Bij tussenpozen ben ik Marguerite Alacoque genaderd (1647—1690).

7 Dec. 1905. Aanvaard mijn gevoelige dank voor wat gij mij over S. Hildegard schreeft.

Voortdurend voel ik mij benauwd door honderd kleine materiële zorgen, die mij naar beneden drukken en op die gladde baan naar beneden verblijven niet altijd engelen, of liever, *nooit*. Ik voel het wel, ik zie en ik tast het.

6 Januari 1906. Eindelijk kan ik u melden, dat ik de zo vurig verlangde brieven van de H. Hildegard (1098—1179) in handen heb.

15 Mei 1906. Elke dag word ik er meer en meer van overtuigd, dat er niets kan gedaan worden, dat er zich niets heiligs volstrekt, zonder de 37 graden van goddelijke gloed.

24 December 1906. In de laatste tijd las ik een mooi werk van Ruysbroeck, de „Wonderbare" (1293—1381). Ik wist niets af van de werken van die heilige Vlaming, een arend, nauw verwant met mijn H. Jan van 't Kruis. Het werk heet l'Ornement des noces spirituelles (die Chierheit der gheesteleker Brulocht) en is een vertaling uit het

Vlaams van die fijne schrijver, die Maurice Maeterlinck is. Stel u voor dat een dame mij hem aanried als een buitengewoon... slaapmiddel.

24 Mei 1907. Gij zult uit mijn langdurig stilzwijgen reeds hebben opgemaakt, dat ik in een dichtgeweven net van ..... gewikkeld ben. Aan u de puntjes door een passend substantief te vervangen.

26 Juni 1907. Ik ben onder de last van onaangenaamheden bedolven, die ik u niet mededelen kan... Bid voor mij de ganse week, die intreedt. Vergeet het niet. Ik voorzie een ijselijke slag. Ach, wat een bitter leven!

13 December 1907. Ik ben ontevreden omdat gij geen Engels leest en ik u een boek van groot belang zou willen lenen.

18 Maart 1908. Denk aan mijn steeds menigvuldiger wordende bezigheden. Ik ben huishoudster, naaister, tekenares, lezeres, lerares in het Engels. En was het maar al! Ik moet ook wat van mijn tijd besnoeien om te lezen, te schrijven, te antwoorden op de bijna dagelijkse talrijke vriendelijke brieven. Maak de som op: wat blijft er over om wat rustig te ademen? Zeer weinig, erg weinig.

28 Juli 1908. Artritische stoornissen maken mij het schrijven lastig: mijn rechterhand doet mij niet weinig pijn. Ik geloof niet dat ik Napels zal verlaten. Dit jaar zal het mijn geliefde echtgenoot zijn, die zijn vlucht zal nemen naar een minder warme en een minder rumoerige streek. De arme afgematte man heeft waarlijk een dubbele en gezonde opbeuring nodig. Misschien zal ik in October eens overwippen naar Montecassino. Ik ken waarlijk die omgeving niet, die zo rijk is aan benediktijnse herinneringen.

24 December 1908. Mario liet zich inschrijven aan de hogeschool voor de veeartsenijkunde. Zo hij wil kan hij in dat wetenschappelijk vak slagen, te meer daar hij, na 't afleggen van zijn examens, naar Amerika zou willen gaan. Wij hopen! (Noot van de pater: Inderdaad, *nu* oefent hij met goed gevolg dit beroep te Londen uit.)

30 Maart 1909. Ik lees nu het mooie werk Opera estatica del beato Enrico Susone (1295—1366). Het is met de geschriften van Johannes van 't Kruis na verwant.

Ik heb u geschreven dat Mario zich op de veeartsenij toelegt. Voor zover wij zien kunnen neemt hij zijn nieuwe

Het gezin Bassani te Napels,
omstreeks 1905.

studiën ernstig op. De Heer zij geloofd! Ook Guido legt zich met nauwgezette ijver op zijn werk van bibliothecaris toe. Zo leven wij met meer kalmte en... hoop.

26 Maart 1910. Mario heeft op zedelijk gebied veel gewonnen, want hij is ernstig en tot de studie goed gestemd.

Op Goede Vrijdag 1911. Ik vind een ware vertroosting in de Oefeningen van de H. Ignatius (798—877). Zijn diepe, heilzame leer over de heilige christelijke onverschilligheid is verbluffend; om ze te assimileren is er nochtans een bijzondere zielsgesteldheid vereist.

6 October 1911. En de oorlog! De ontzettende oorlog! Wij zijn nog in het weinig, zeer weinig geëvolueerde tijdstip, waarin het vermoorden van de evennaaste teken is van... vaderlandsliefde! Bah! Wij bidden opdat de vredesengelen naderbij zouden komen. Nu zijn wij overal omgeven door legioenen duivels, de woedende zwarte militie!

6 Juni 1912. Wij maken het tamelijk wel. Mario bereidt zich voor om een aantal examens af te leggen; er zijn er niet minder dan 14. Als alles goed afloopt zal hij dan het diploma in veeartsenijkunde halen. Ik heb het mij door u aanbevolen werk Nova et Vetera. Over smaak valt niet te redetwisten, maar ik verkies mijn boek van dagelijkse meditatie, la Manna dell'anima van de onvergetelijke Segneri.

19 December 1913. Ik hernieuw u mijn allerhartelijkste dank voor de lectuur van het Leven van S. Franciscus, van de bekeerling Jörgensen. Ik heb mij aangeschaft en met veel belangstelling gelezen het onlangs verschenen werk van Alfonso Ferrandina: De grote Bekeerlingen. Twee delen, die veel goed stichten. Daarop volgt het literair-katholieke werk van Adolfo Retté. Zijn boek, In het licht van Ars, is een stichtelijk werk, en door zo eenvoudige middelen.

3 April 1914. Ik ben zeer verwarmd door de gemediteerde lezing van de zangen van broeder Jacopone van Todi.

8 April 1915. Ik had u wel naar C. kunnen schrijven, maar toen die gedachte mij te binnen viel maakte ik een lange periode van onrust door, veroorzaakt door de ziekte van mijn lieve man, die een hevige aanval van nierontsteking heeft gehad. Ik vreesde waarlijk hem te zullen verliezen. Kunt gij u mijn wassende angst voorstellen? Ik geloof het

niet. Nu, na twee maanden van lijden begint het te beteren.

Napels, 23 December 1915. Ik bid u vurig u niet te verbazen over mijn langdurig stilzwijgen. Zo ge mijn verschillende familieomstandigheden kendet, zoudt gij zulks uiterst natuurlijk vinden. Mijn man is steeds lijdend en zijn aangroeiende nephritische stoornissen nemen al mijn tijd in beslag. Ik weet dan ook niet hoe hij aan die dagelijkse afmattingen weerstaat. Het is de Heer die helpt. Guido heeft, tot onze geruststelling, de oorlogszone verlaten. Nu bevindt hij zich in de provincie Salerno. Ook Mario, die hier is, verwacht zijn benoeming tot onderluitenant-veearts. Dat God onze tweede zoon bescherme! Gij, die zo goed zijt, bid voor hen beiden en voor hun vader!

Capri, Goede Vrijdag 1916. Wij blijven hier voor het Paasverlof. Mijn geliefde zieke heeft grote behoefte aan stilte en zuivere lucht. Zowel aan het een als aan het andere is dit mooie eiland rijk. Wij zullen hier tot 5 Mei blijven.

20 Juni 1916. Het enige, dat mijn diepe droefheid enigszins lenigt, is de zoete zekerheid dat hij opgehouden heeft te lijden. En zijn lijden was groot, onophoudend. Zijn laatste ogenblikken waren doordrongen van delicate vriendelijkheid, zijn laatste woord was een ontroerd: dank! voor mijn zorgen. Mijn zonen, in allerijl geroepen, zijn niet bijtijds gekomen om de weldoende hand te kussen van hun grote Levenswekker.

2 October 1916. Ik heb reeds naar Turijn geschreven om de Brieven en de Samenspraken van Borsi te bestellen. Ik heb min of meer het inzicht, zo God wil, een paar maanden te Rome te gaan doorbrengen. Nu ben ik meestal bezig met het opschikken van het graf van mijn arme Geliefde. Ik heb ook gedacht mij de plaats aan te schaffen naast hem. Zo zullen wij, ook in de dood, verenigd blijven. Te Rome zal ik in een klooster gaan, misschien in het Sacré Coeur.

Capri, 23 December 1916. Ik ook bewonder de Samenspraken van Borsi. Ze herinneren mij aan de Alleenspraken van S. Augustinus. Nochtans zijn de Brieven, ten minste naar mijn indruk, niet van dezelfde waarde, verre van daar! Vele zinnen kwetsen, omdat zij doordrongen zijn van een oorlogszuchtige haat. Ziedaar wat onchristelijk is! (En bij u, tegenover Mimi!)

Capri, 15 April 1917. Ik met iemand van de mijnen gaan samenleven! Neen, dat nooit! Ik gevoel mij vreselijk bedroefd door de hartverscheurende oorzaak mijner huidige eenzaamheid, maar de eenzaamheid op zichzelf, pater, vertegenwoordigt voor mij een onuitputtelijke schat, die ik met duizend lichten zie schitteren. En daartussen in altijd zoet en goddelijk rustig, de hoge figuur van mijn Engelbewaarder, die Rosa van Lima haar goddelijke schildknaap noemde. Is het ooit mogelijk beter gezelschap, intiemer samenleven te vinden?

Capri, 3 Maart 1918. Het is misschien ook die cosmopolitische omgeving, nochtans zo belangwekkend, die mij uit mijn schelp doet kruipen, meer dan passend is. Het volstaat u te zeggen, dat ik dagelijks vier of vijf talen spreek. De beschaafde italiaanse kolonie is schaars; men komt steeds in het noordelijk gezelschap terug, dat schatten van intellectualiteit biedt. In mijn leven heb ik nooit zoveel verscheiden dingen geleerd als op dit eiland: hier is de aanraking gemakkelijk en aangenaam. Ik maak er gebruik van om mijn scherpe pijn te chloroformeren, die zonder een dergelijk verstrooiïngsmiddel, van een brandend rood wordt en mij zoekt tot opstand te drijven.

29 Januari 1919. Dank voor het vriendelijk geschenk van uw vloeiende Memoria. Maar waarom u met politiek bezighouden? Ik was er wat verwonderd over. Ik heb een grote troost gevonden in het lang bezoek van Guido. Opnieuw burger geworden heeft hij mij mooie, kinderlijk-expansieve uren kunnen wijden. Mario is nog onder de wapenen, hoopt echter dat zijn plichten jegens het vaderland op hun eind lopen. Hij zal tehuis een kind vinden, dat zijn vrouwtje hem geschonken heeft, een echte schat. Meer dan vroeger nog leid ik een eenzaam leven, ook omdat ik in die cosmopolitische omgeving geen enkel weldoend spoor van christelijke gloed ontdek. Ik schijn onder heidenen te leven. Wat een gevoel van onbehagen!

27 Maart 1923. Ik ben uw boek aan het lezen. Ik zou het in één adem willen doorlezen, maar ik heb het zeer druk, omdat ik, mijn taalkennis benuttigend, mij met onderwijs belast heb. Lach niet, ik bid er u om. Ik weet zeer wel dat mijn cultuur zeer oppervlakkig is; zij is meer schijnbaar dan werkelijk, maar ik leg er een grote liefde in. Ook, welk een

bijval! Ik ben er toe gekomen niet minder dan dertien leerlingen te hebben: een klein legioen van Engelse dames. In het begin draaide mij het hoofd wel een weinig, omdat ik verplicht was het Italiaans te verklaren nu eens in het Engels, dan in het Frans, dan weer in het Duits.

7 Februari 1925. Mijn stilzwijgen heeft verschillende oorzaken, waaronder, moet ik het u zeggen, de niet geringe portonkosten. Nu ben ik ook met Engeland en Holland in drukke briefwisseling, die mij het dubbel kost. Ja, ik maak het goed, altijd studerend en overwegend voor zover mijn 68 jaren het toelaten. De kerk, die ik elke morgen en elke avond bezoek, is altijd mijn grote troost. Nochtans belet mij mijn arm krank gestel er met die volmaakte ingekeerdheid te vertoeven, die het huis Gods verdient en wenst.

5 October 1926. Dank om mijn Guido te hebben willen terugzien. De beste berichten over Mario. Hij heeft een wedstrijd gewonnen in Italiaanse literatuur aan de hogeschool te Londen. Ik sta er nog verbluft over.

20 September 1927. Ik ook blijf weerstand bieden: Jezus' adem vernieuwt vaak mijn zeventigjarig physisch bestaan. Ik voel mij ontroerd van dankbaarheid.

24 December 1928. Voor het ogenblik voel ik mij beter, dank zij de genadige God, maar ik breng de winter door, gekweld door hevige rheumatiek.

27 Augustus 1930. Holland zwijgt, maar ook Italië laat niets van zich horen. En waarom laat gij u hier niet zien, zoals gij beloofd hebt? Het zou mij verheugd hebben u weer te zien, omdat ik altijd indachtig ben wat gij zo christelijk voor me deedt. Vaarwel, goede pater!

*
* *

Dat was Nonnie's laatste brief aan de gewijde des Heren, want de pater stierf.

Multatuli's dochter zal wel nooit geweten hebben, dat zij een tegenhanger had in Ernest Psichari, een kleinzoon van Ernest Renan (1823—1892), de luitenant der koloniale artillerie, die, geboren te Parijs 27 September 1883, te Rossignol, in het Zuiden van de Belgische provincie Luxemburg, op 22 Augustus 1914 sneuvelde. Zijn

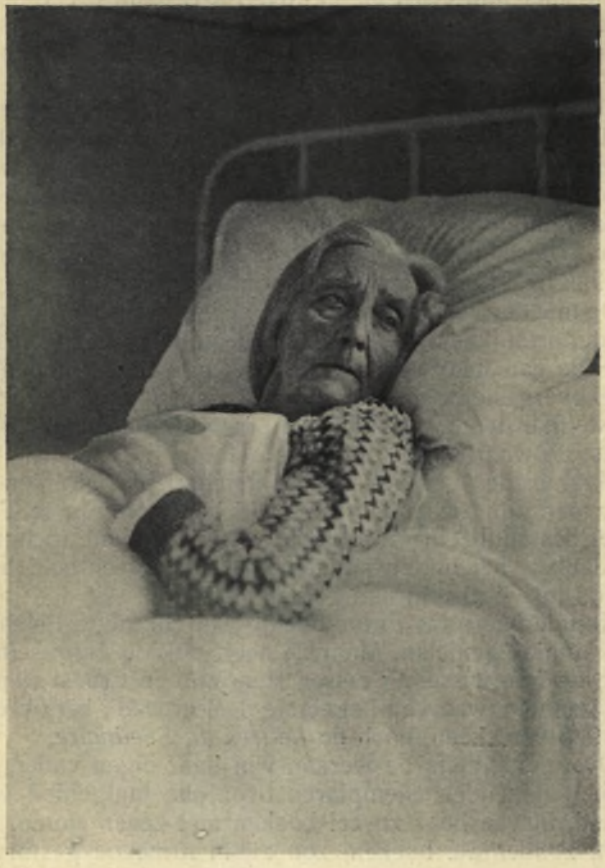

Nonnie op haar ziekbed.
Kiekje genomen door haar zoon Mario Bassani
in Januari 1933.

grootvader had eens, op 17 Mei 1887, aan dr. Suquet geschreven *(Correspondance, Calmann-Lévy, 1928, II, bl. 312):* „Die kleinen zullen betere tijden zien. Ik benijd ze!" Eilaas.

Ernest Psichari nam op 19 October 1913 te Ryckholt, Hollands Limburg, het kleed der dominikaanse lekebroeders aan. Door twee hoogstaande mensen, zijn ouders, buiten alle religie opgevoed, kwam Ernest in Mauretanië tot het geloof zijner vaderen terug. Ik verwijs naar *Ernest Psichari, mon frère,* door Henriette Psichari in 1933 bij Plon te Parijs in het licht gegeven.

De moeder van Ernest hechtte veel belang aan de wetten der erfelijkheid. Zij vergeleek de natuur van haar zoon met die van haar vader. De afgelegde banen liepen in tegenovergestelde richting, maar gingen van dezelfde geestelijke begeerte uit, van eenzelfde hartstochtelijke wens, de waarheid te omknellen.

Maar in de ogen van Ernest Psichari bleef Renan altijd, toen zijn ziedende vroomheid hem van zijn te Tréguier bestandbeelde grootvader verwijderd had, toch nog de denker, het onbetwist genie, wiens oprechtheid hem steeds tot voorbeeld had gediend.

Nonnie heeft dat Frans boekje van Henriette Psichari niet kunnen genieten. Maar ze heeft ook de *Lettres Intimes,* de briefwisseling tussen Henriette en Ernest Renan niet genoten, waarvan het eerste deel in 1896, het tweede in 1923 verscheen, noch de *Lettres du Séminaire.*

Overigens, zelfs de werken van haar eigen vader, op zoveel duizenden exemplaren over ons taalgebied verspreid, bleven haar zoveel boeken met zeven sloten. En toch, zonder die boeken, zou zij in armoede gestorven zijn.

Op het eind van October 1932 werd zij door een beroerte getroffen.

„Zij aanvaardde, zegt pater Cimino, die haar *„Brieven"* bundelde, de vreselijke beproeving als een bezoek Gods, als een loutering, tot zij op 11 Juni 1933 voelde,

dat haar uur gekomen was. Zij ontving de laatste sacramenten en ontsliep zacht in de Heer.

„Zij werd op haar doodsbed gelegd, in het wit gedost, het hoofd omkranst met een kroon van oranjebloesem, als een jonge bruid. Met ditzelfde gewaad had zij zich getooid, op 5 April 1879, toen zij, op 22-jarige leeftijd, het doopsel ontvangend, Jezus te gemoet gegaan was. Aldus had zij geschikt en bevolen dat zij opnieuw zou getooid worden, om zich voor te stellen aan Hem, en de beloning te ontvangen voor de trouw, die zij Hem op hoger vermelde dag gezworen had."

Haar akte van overlijden luidt:

Te Capri overleed op 11 Juni 1933 mevrouw Elisabeth Agnes Everdina Douwes Dekker, dochter van Eduard Douwes Dekker. Zij werd geboren op 1 Juni 1857 op Java en was weduwe van professor Francesco Bassani, hoogleraar in de geologie aan de universiteit te Napels, die eveneens te Capri stierf op 26 April 1916.

Hun beide zonen zijn nog in leven.

Guido Bassani, geboren te Padua 17 Augustus 1881, huwde te Napels in 1909 Giovina Federico en is beambte aan de Universiteitsbibliotheek te Napels. Hij is kinderloos gebleven.

Mario Bassani, geboren te Thiene 26 Juli 1887, huwde te Napels in 1914 Giovanna Cipriani en is *lecturer* in Italiaanse letterkunde aan het University College te Londen. Zij hebben twee zonen: Aldo, geboren begin Januari 1919 te Mantua, Ugo, geboren in 1922 te Londen.

Ik had stiptere inlichtingen gewenst, de juiste geboortedag bij voorbeeld van Multatuli's achterkleinkinderen. Maar het kon niet zijn, want, zo schreef Mario Bassani mij op 22 Februari 1935, „wij zijn te ver verwijderde afstammelingen van Multatuli."

En Guido Bassani begon zijn antwoord op mijn aanvraag volgenderwijs:

„Gij hebt een hartstocht voor de letterkunde en ik voor de Belgische reisduiven. Ik bedoel dat ik boven de

lektuur van 't mooiste boek het bezit verkies van de vermaarde Luikse duiven."

Van de „brieven" van zijn moeder zegt hij verder in zijn brief van 19 December 1934 (XIII), dat Nonnie's „Lettere" zonder overdrijving (van zijnentwege) mogen vergeleken worden bij die van de heilige Catharina en dat „de dochter van Multatuli — op ander terrein — haar vader overtroffen heeft."

Zou dat Napolitaanse humor zijn?

XXIX

TAK CATHARINA

DE zoon en de dochter van Multatuli schenen mij zo ver van het normale af te staan, dat ik belang ging stellen in gans de Dekkerstam. Wat betekende die? Vertoonde die een voldoend aantal „zenuwzieken", om aan dr. Swart Abrahamsz gelijk te geven?

Engel Douwes en Sietske Klein hadden een groot gezin. Vier kinderen, Catharina, Pieter, Jan en Eduard groeiden op, huwden en hadden op hun beurt kinderen. Eduard hebben wij met vrouw en kroost uitvoerig behandeld. Wij willen nu trachten de drie oudere takken van de Dekkerstam nader te beschrijven.

Catharina Douwes Dekker werd in 1810 op Ameland geboren. Zij huwde op 20 Juli 1832 te Amsterdam met Cornelis Abrahamsz, *scheepsgezagvoerder,* geboren te Amsterdam op 2 Mei 1802, een van de dertien kinderen van de *cargadoor* Cornelis Abrahamsz sr., die op 17 Juli 1797 met Anna Swart gehuwd was en later met de weduwe Op ten Noort hertrouwde. Catharina overleed te Amsterdam op 10 December 1849. Haar portret werd waarschijnlijk geschilderd door een zoon uit het eerste bed van de tweede vrouw van haar schoonvader Cornelis Abrahamsz.

Catharina Douwes Dekker,
1810—1849,
Multatuli's zuster,
olieverfschilderij in het bezit van haar kleinzoon J. C. Wienecke
te Bilthoven.

Zij liet vier kinderen na:

1. Catharina, geboren te Amsterdam 25 November 1835, overleden te Nes 30 Maart 1876.

2. Anna, geboren te Amsterdam 16 November 1837, overleden te Haarlem 16 Maart 1908.

3. Sietske, geboren te Amsterdam 14 Januari 1842, overleden te Zeist 3 December 1912.

4. Theodoor, geboren op zee 4 Maart 1848, overleden te Zeist 9 April 1911.

*
* *

A. Catharina Cornelisdr. Abrahamsz huwde op 18 Juni 1868 met Pieter Jansz. Sorgdrager, *scheepskapitein,* geb. 7 Maart 1834, en had twee kinderen:

a. Pieter Sorgdrager, geboren op Ameland 10 Mei 1869 en

b. Theodoor Sorgdrager, geboren op Ameland 12 Augustus 1871.

a. Pieter Sorgdrager studeerde aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda en kwam als 2e luitenant der cavalerie in Nederlands-Indië aan. In 1910 werd hij als *ritmeester* gepensionneerd en diende daarna het Nederlands-Indisch Gouvernement als *ambtenaar* nog tot 1924. Hij is thans te Poerwokerto metterwoon gevestigd.

Hij staat, wat tekenen en schilderen betreft, boven het middelmatige. Hij tekent portretten in crayon en pastel, schildert landschappen enz. Een sluimerende gave kwam door de omstandigheden niet tot schitterende ontwikkeling. Van zijn hand verscheen, eerst in een tijdschrift, later (Juli 1936) in boekvorm, *Gesprekken met den Pangeran,* geïllustreerd met pentekeningen van den schrijver.

In 1893 getrouwd met Geertruida Maria Debus, heeft Pieter Sorgdrager de volgende kinderen en kleinkinderen:

1. Bastiaan Sorgdrager, geboren te 's-Gravenhage op

Pastel door Pieter Sorgdrager, te Poerwokerto,
kleinzoon van Catharina Douwes Dekker

30 Maart 1896. Deze verkreeg op de Rotterdamse handelshogeschool het diploma voor *handelseconomie*, ging naar Indië, deed in 1934 examen voor *meester in de rechten* en is sindsdien werkzaam op het departement van Economische Zaken als *hoofdambtenaar*. Hij trouwde op 6 December 1918 met Constance Ernestine Pluim Mentz en heeft twee kinderen: Constance Marie, geboren 22 Mei 1922 en Donald, geboren 21 November 1923.

2. Pieter Sorgdrager, geboren te Salatiga op 18 Juli 1906. Hij studeerde te Leiden voor *militair apotheker*, vertrok in het begin van 1930 naar Indië, is op het eind van 1934 als *apotheker* naar de Koninklijke Paketvaartmaatschappij overgegaan. Hij huwde op 17 Januari 1930 met Gerda Swaaben en heeft twee kinderen: een dochter Jundje, geboren 23 Augustus 1932 en een zoon Wouter, geboren 7 November 1933. In 1934 werd dit huwelijk ontbonden en in 1935 hertrouwde Pieter Sorgdrager met Charlotte van Braam Morris.

3. Catharina Sorgdrager, geboren te Haarlem 5 Augustus 1908, bekwam de lagere acte als onderwijzeres en de hoofdacte voor Nederlands-Indië, acten voor Engels, tekenen en handenarbeid. Zij is *onderwijzeres* bij het Gouvernement in Nederlands-Indië.

b. Theodoor Sorgdrager studeerde van 1886 tot 1890 te Haarlem aan de Kweekschool voor onderwijzers. Hij ging in 1904 als *onderwijzer* naar Indië, is sedert 1927 met pensioen. Hij vervaardigde demonstratieve leermiddelen, die in de handel gebracht zijn en nog in Duitse prijscouranten onder de naam Sorgdrager-instrumenten voorkomen. Hij boetseerde ook borstbeelden en is een handig ciseleur van metalen.

Uit zijn eerste huwelijk met Ida Willemina Boelhouwer (29 Mei 1867—11 December 1910) had hij:

1. Johanna Engelina Huibertina Sorgdrager, geboren te Haarlem 26 Maart 1897, gehuwd 15 Mei 1924 met Klaas Schermer. Twee kinderen: Nellie Schermer, gebo-

ren 29 Mei 1926 en Dori Schermer, geboren 24 Augustus 1929.

2. Pieter Sorgdrager, *zeekapitein* in Indië, geboren te Haarlem 9 Juni 1898, gehuwd met Jeannette Marie Margareta Paulin. Twee kinderen: Albert Sorgdrager, geboren 26 Maart 1923 en Peter Adolf Sorgdrager, geboren 18 Januari 1925. Dit huwelijk werd in 1926 gescheiden.

3. Ida Willemina Sorgdrager, geboren te Haarlem 11 September 1902. Zij is *onderwijzeres* in Amsterdam.

4. Theodora Sorgdrager, geboren te Malang 29 Mei 1906.

Uit zijn tweede huwelijk met Emma Walther, geboren 20 December 1877:

5. Theodorus Sorgdrager, geboren te Sawah-Loento (N.-I.) 8 Mei 1912.

6. Bertha Sorgdrager, geboren te Menado 16 Maart 1915. Zij krijgt thans haar opleiding voor de nijverheidsacte op de school aan de Weteringschans te Amsterdam.

*
* *

B. Anna Cornelisdr. Abrahamsz overleed ongehuwd.

*
* *

C. Sietske Cornelisdr. Abrahamsz werd op 14 Januari 1842 te Amsterdam geboren. In 1861 inspireerde zij de *Minnebrieven,* was een tijdlang de secretaresse van haar „Oom E.", won haar diploma van *onderwijzeres,* vertoefde een jaar als lerares in Engeland, ging als huislerares naar Indië en huwde er in Juli 1870 te Malang met dr. George Julius Wienecke, besturend officier van gezondheid in het militair hospitaal aldaar.

Dr. Wienecke werd op 24 Juli 1821 te Nordhausen in Pruisen geboren. Hij ging in 1847 als jong medicus naar Nederlands-Indië, kwam in 1871 met pensioen naar Europa (Heiligenstadt) terug. Twee jaar later vestigde

hij zich als arts te Aalten (Gelderland), daarna te Oosterbeek, waar hij in 1884 overleed. Zijn weduwe wijdde voortaan al haar krachten aan de opvoeding van haar beide zonen. Zij schreef in 1910, in het tijdschrift „Nederland", *Multatuli-Herinneringen,* die documentaire waarde hebben. Zij overleed te Zeist 3 December 1912.

Haar twee zonen zijn:

a. Johannes Cornelis Wienecke, geboren te Heiligenstadt in Saksen op 24 Maart 1872. Hij werd *beeldhouwer,* bezocht achtereenvolgens de Quellinusschool te Amsterdam, de Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen en te Brussel en in 1898 te Parijs de vrije academies Rossi en Julian en ook enkele lessen aan de Académie des Beaux-Arts. Om zich in de techniek van de medailleurkunst te bekwamen was hij van het eind van 1897 tot Juli 1898 in opdracht van de Nederlandse Regering aan de Parijse Munt onder Auguste Patey, bekend medailleur en muntspecialist, werkzaam. In Juli 1900 werd hij benoemd tot tweede, in October 1905 tot eerste *stempelsnijder aan 's Rijks Munt* te Utrecht. In 1921 werd die betrekking om reden van bezuiniging opgeheven en de kunstenaar op wachtgeld gesteld.

J. C. Wienecke is niet alleen om zijn munten, maar ook om zijn portretpenningen ook buiten de grenzen van zijn vaderland bekend. „Zijn werk, zegt de schilder-letterkundige Just Havelaar (1880—1930), heeft de eenvoud, de goede smaak en de realistische gezindheid, die men in haast alle rasechte kunst van 't Hollandse volk terugvinden kan. De portretten van mr. van den Bergh, Bourgonjon, Krüger, Jozef Israëls, mr. Voûte, van mevrouw Sietske Wienecke griffen zich sterk in 't geheugen."

In zijn studie „Artistieke Gedenkpenningen in het Nederlandsch Spoorwegmuseum" (Spoor- en Tramwegen van 23 Juni 1936) zegt Henri Asselberghs: „Wienecke's „Spoorweg"-penningen, door de *Koninklijke Begeer* geslagen en in conceptie en verwezenlijking tot in het klein-

De medailleur J. C. Wienecke,
thans te Bilthoven.

ste détail Nederlandsch, worden tot heden in geen enkel buitenlandsch werk in dit genre overtroffen."

Van J. C. Wienecke zelf vermelden wij nog: „Moderne Munten en hun eischen van uitvoering" in de Amsterdammer van 12 Juli 1914.

J. C. Wienecke is een groot kunstenaar, die een afzonderlijke studie verdient.

Hij huwde met Caroline Peeters en heeft drie kinderen:

1. Eduard Wienecke, *architect,* geboren te Parijs 23 Januari 1898, gehuwd met Dien Gundlach. Heeft een zoon: René Wienecke, geboren te Bilthoven 15 Januari 1934.

2. Sietske Caroline Wienecke, geboren te Parijs 22 April 1899, gehuwd met Frans Willem Emile Keuchenius, heeft twee kinderen: Hans Willem Emile Keuchenius, geboren te Pladjoe (Sumatra) 30 December 1919 en Carla Louise Keuchenius, geboren te Tampico (Mexiko) 16 April 1922.

3. Johanna Wienecke, geboren te Zeist 22 Mei 1905, gehuwd met Jan Mathieu van der Lijke, *leraar* M. O. lichamelijke ontwikkeling, opvoedkunde en handenarbeid. Eén zoon: Pieter van der Lijke, geboren te Bilthoven 12 November 1935.

b. Carl Alexander Wienecke, geboren 20 September 1874, studeerde twee jaar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, verzocht toen om ontslag en wijdde zich aan de studie der rechtswetenschap, te Amsterdam. Hij promoveerde aldaar tot *doctor juris,* werd *rechter* in Nederlands-Indië en leeft thans als gepensionneerd rechterlijk hoofdambtenaar te 's-Gravenhage.

Hij is ook *letterkundige* en *publicist.* Wij noemen van hem:

1. Eduard Douwes Dekker, in Vragen des Tijds, Januari 1899.

2. Een menschlijk rechter (Magnaud) in het Katholiek Sociaal Weekblad, 1e jaargang, 18 en 25 Januari 1902.

Plaquette van Sietske Wienecke,
dochter van de medailleur J. C. Wienecke.

3. Registers op de Ideën van Multatuli. Elsevier, Amsterdam, 1902.
4. Boort. Eenvoudige Gedichten. W. Kircher, Amsterdam, 1905.
5. Aanteekeningen op de nieuwe faillissement-wetgeving in Tijdschrift van het Recht in Nederlandsch-Indië, 1906 (overgenomen in Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië, deel LXXII).
6. Bij Lombroso's dood, in Tijdschrift van het Recht in Nederlandsch-Indië, 1910.
7. Getuigenis van Maleische volwassenen en kinderen, in Tijdschrift van het Recht in Nederlandsch-Indië, 1911.
8. Eén getuige géén getuige, in Tijdschrift van het Recht in Nederlandsch-Indië, 1912.
9. Politieke verbanning en strafrechtelijke verbanning in de Nederlandsch-Indische wetgeving, in Tijdschrift van het Recht in Nederlandsch-Indië, 1914.
10. Ontkentenis van beklaagde als bewijsmiddel, in Tijdschrift van het Recht in Nederlandsch-Indië, 1916.
11. De keerzij van het Wetboek van Strafrecht, in Sumatrapost, 16 Januari 1918.
12. Xanthippe. Drama. G. Kolff en Co., Weltevreden, 1924.
13. Zegepraal, feuilleton in de Groene Amsterdammer, 4 December 1926.
14. Xanthippe, 2e herziene uitgave, van Stockum, den Haag, 1931.
15. Liedjes van liefde, van Stockum, den Haag, 1931.
16. Opmerkingen omtrent het Adatrecht van Nederlandsch-Indië door prof. van Vollenhoven, Rechtsgeleerd Magazijn, 1934.

Dr. C. A. Wienecke huwde in 1904 met Frederika Johanna Mey, geboren in 1878, en heeft twee kinderen:

1. Sytske Margaretha Christina Wienecke, geboren 2 September 1907, gehuwd met Jan Berend Velderman, *luitenant ter zee 2e klasse*. Twee kinderen: Elisabeth Frederika Velderman, geboren 3 Maart 1931 en Alexander Berend Velderman, geboren 27 Juli 1934.
2. Carla Alexandrina Wienecke, geboren 7 Februari

1914, gehuwd met Charles Albert Lagaay, *luitenant ter zee 2e klasse*. Eén kind: Robertus Alexander Lagaay, geboren 19 Januari 1935.

*
* *

D. Dr. Theodoor Swart Abrahamsz werd op 4 Maart 1848 aan boord van zijn vaders schip de Urania ter hoogte van het eiland Mauritius geboren. Hij studeerde voor arts aan de Utrechtse universiteit, waar hij assistent werd van de beroemde oogheelkundige Donders (1818—1889) en tot *doctor in de geneeskunde* promoveerde. Hij werd officier van gezondheid in de marine, bracht het tot de graad van luitenant-kolonel, richtte te Maastricht een oogheelkundige kliniek op, vertrok in Februari 1899 opnieuw naar Indië, keerde na enkele jaren naar het moederland terug en woonde te Zeist, waar hij op 9 April 1911 overleed.

Dr. Swart Abrahamsz had een bepaald tekentalent, grote taalkennis, letterkundige begaafdheid en muzikale aanleg, maar hij was onevenwichtig. In de Gids van Juli 1888 schreef hij „Eene Ziektegeschiedenis" en in de Tijdspiegel van 1894 „Naar aanleiding der Brieven van Multatuli". In Indische kranten publiceerde hij menig populair wetenschappelijk artikel over hygiëne in de tropen.

Dr. Abrahamsz liet, uit antisemitisme, zijn naam veranderen in Swart Abrahamsz. Zijn eerste huwelijk met Mien Pennink bleef kinderloos. Van zijn tweede vrouw, de weduwe Brants Buys-Voorstad, had hij twee kinderen:

1. Theodora, geboren in 't begin van 1899, gehuwd met de *bankier* Hoogendijk te Wassenaar, en
2. Theodorus, geboren in 1901, in Indië, thans *Indisch ambtenaar* op Bali (Molukken). Hij ook heeft een goed teken- en schildertalent.

Beiden hebben een zoon van ongeveer zes jaar.

De weduwe Swart Abrahamsz, die haar man met be-

wonderenswaardige opoffering verpleegde van toen hij in Indië door een beroerte werd getroffen, overleed kort na hem.

XXX

TAK PIETER

PIETER Douwes Dekker werd 12 December 1812 op Ameland geboren. Het was de dag, toen Napoleon in een slede naar Glogau vluchtte en het lot van westelijk Europa keerde.

Pieter studeerde voor doopsgezind *predikant*, werd als dusdanig naar de Beemster beroepen en huwde op 22 Juli 1841, te Amsterdam, Maria Abrahamsz, geboren op 23 Mei 1809 te Aarlanderveen, zuster van zijn zwager Cornelis. Zij hadden vier zonen:

1. Engel Douwes Dekker, geboren te Beemster 5 Mei 1842, overleden te 's-Gravenhage 23 Januari 1906.
2. Cornelis Douwes Dekker, geboren te Beemster 22 November 1843, overleden 10 Januari 1919.
3. Eduard Douwes Dekker, geboren te Beemster op het eind van 1844, overleden te Soerabaya omstreeks 1868.
4. François Adrianus Douwes Dekker, geboren te Beemster 29 Januari 1846, overleden te 's-Gravenhage 22 Maart 1919.

Ds. Pieter Douwes Dekker overleed te den Helder 4 Juni 1861, zijn weduwe te Zwammerdam (bij Bodegraven) 27 November 1871.

*
* *

A. Engel Douwes Dekker ging in de winter van 1860 naar Java, waar hij te Bowerno, op de tabaksplantage van zijn oom Jan D. D., werkzaam was. In 1869 huwde hij met Theodora Christina Heyning, werd in 1871 *con-*

Ds. Pieter Douwes Dekker,
1812—1861,
Multatuli's oudste broer,
silhouette in het bezit van Hugo Charles Douwes Dekker
te Utrecht.

troleur bij het binnenlandsch bestuur in de Preanger Regentschappen en in 1873 overgeplaatst naar de residentie Kedoe (Midden-Java). Op 1 Januari 1874 trad hij in dienst bij de Nederlands-Indische Levensverzekerings- en Lijfrentemaatschappij (de *Nillmij*), wier *directeur* hij een jaar later werd en tot het eind van 1891 bleef. Toen kwam hij naar Nederland als gemachtigde van het bijkantoor der maatschappij en vestigde zich te 's-Gravenhage, waar hij op 23 Januari 1906 overleed.

Hij wijdde heel zijn leven aan de *Nillmij*. Hoe na ze hem aan het hart lag, blijkt voldoende uit het feit, dat hij een met aandrang gedaan aanbod van het presidentschap der Javasche Bank daarvoor afsloeg.

Zijn gezin bestond uit vijf kinderen:

a. Pieter Johannes Douwes Dekker, geboren 15 Juli 1871, overleden 27 November 1926. Hij was *directeur* van de Indische cultuurmaatschappij *Besito*, gehuwd met Pieternella Peltenburg, geboren te Oegstgeest 27 Maart 1890 en vader van een kind: Theodora Maria Petronella Jacoba Douwes Dekker, geboren 7 October 1916, die aan het lyceum te 's-Gravenhage studeert.

b. Afina Maria Douwes Dekker, geboren te Krangan (Residentie Kedoe) 25 Mei 1873. Na uitstekende studiën aan de Hogere Burgerschool te Batavia kwam zij naar Nederland en huwde 27 Maart 1919 met dr. W. P. Ruysch, geboren 13 Augustus 1847 en overleden 26 Juni 1920. Deze was officier van gezondheid, inspecteur van het staatstoezicht op de krankzinnigen, hoofdinspecteur van de volksgezondheid, voorzitter van de centrale gezondheidsraad, voorzitter van de bond tegen drankmisbruik enz. Zijn vrouw hielp hem, onder meer als *algemene secretaresse* van de „Nederlandsche Vereeniging voor Volks- en Schoolbaden", zoveel het in haar macht stond. Mevrouw dr. Ruysch is ridder in de Oranje-Nassau-orde en draagster van de Franse *palmes académiques*. Zij behaalde haar diploma voor *onderwijzeres* en kent de grote talen van Europa.

c. Henriette Eduarda Douwes Dekker, geboren 5 Juni 1874, overleden te Amsterdam 16 April 1935. Na met goed gevolg de examens voor *onderwijzeres* en *hoofd-onderwijzeres* te hebben afgelegd, bezocht zij de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, om zich te bekwamen voor *inspectrice van volkswoningen,* welke functie zij gedurende tal van jaren vervulde. Bij het uitbreken van de wereldoorlog werd zij een vurig propagandiste voor het antimilitairisme en legde daarbij een welsprekendheid aan de dag, die Multatuli's stijl benaderde.

Wij zijn niet bij machte haar bibliografie hier aan toe te voegen. Het „Vredes Persbureau, ten dienste van de Vredesbeweging in Nederland", nummer 429 van 23 April 1935 (Ammerstol), geeft volgende mededeling van de hand van mevrouw T. van Mierop-Mulder onder de titel: Een Medestrijdster heengegaan.

„Hedennacht is te Amsterdam na een acute ziekte van slechts enkele dagen een onzer medestrijdsters overleden. Naamloos en nochtans met vele namen genoemd, deed zij op haar wijze haar werk in onze rijen. Op haar wijze, d.w.z. met een volharding en een konsekwentie, die de meesten van ons niet aandurven.

„Door geboorte in een familie, die haar een gemakkelijk, zorgeloos leven kon waarborgen, koos zij echter haar eigen weg, gaf alle komfort, gezelligheid, welstand, zelfs haar naam op, om, nergens ingeschreven als burgeres van een staat, welke zij om zijn militarisme haatte, te zwerven en al zwervende haar werk te doen.

„Onverbiddelijk greep zij elke gelegenheid aan om te getuigen tegen de oorlog en zijn voorbereiding, maar ook tegen het betalen van belasting, welke deze voorbereiding mogelijk maakte. Wat deerde het haar, of politie haar verbood te kolporteren bij Oranjefeesten, de Zwijgerherdenking, enz. Zij telde geen arrestatie, zij was altijd en overal op haar post, strooide het zaad uit, sprak met de mensen, dringend, té dringend vaak om zich vrienden te maken onder hen, die toch ook van haar beginsel waren. Zij vroeg

geen vriendschap, zij volgde haar innerlijke drang en deed wat zij hoogste mensenplicht wist. En in dit, haar streven, gaf zij zich geheel.

„Zij is voor ons allen een voorbeeld geweest; ook al kunnen wij haar manier van werken niet volgen, wij zetten haar taak voort op onze wijze.

„Wie haar gekend hebben, weten wie ik bedoel; ik zal haar wens eerbiedigen en ook hier haar naam niet noemen. Laat zij, die met vele namen door het leven ging, naamloos daaruit verdwijnen. Zij heeft een moeilijke weg gekozen en dapper afgelegd, laten wij daarom met eerbied aan haar denken."

Ds. J. B. Th. Hugenholtz schreef mij op 30 Mei 1936 uit Ammerstol: „Ik bewonderde Mej. Douwes Dekker als de meest onbaatzuchtige strijdster voor vrijheid en recht en menschelijkheid, die ik ooit gekend heb."

d. Gerard Douwes Dekker, geboren te Batavia in 1875, kort daarna aldaar gestorven.

e. Mr. Gerard Cornelis Douwes Dekker, geboren te Batavia 1 Juli 1876, werd in 1902 *doctor in de rechten* en verkreeg kort daarop een aanstelling bij de *Nillmij*; hij huwde op 11 Juni 1914 Josephina Helena Dorothea de Grauw, geboren 8 Mei 1889, een kleindochter van Multatuli's broeder Jan.

Dr. G. C. Douwes Dekker is thans *procuratiehouder* der Nillmij, tevens gemachtigd op te treden als plaatsvervanger van den wettelijken vertegenwoordiger in Nederland. Hij heeft twee kinderen:

1. Engel Theodoor, geboren 9 September 1915, met een uitgesproken aanleg voor tekenen, studeert voor *ingenieur* aan de Technische Hogeschool te Delft.
2. Emilie Petronella Lucie Afina, geboren 14 Juli 1919, studeert aan het lyceum te 's-Gravenhage.

*
* *

B. Cornelis Douwes Dekker, geboren 22 November 1843, studeerde voor *apotheker* en vestigde zich als dus-

Henriette Eduarda Douwes Dekker, kleindochter van Ds. Pieter Douwes Dekker, de propagandiste tegen het militarisme.

danig te Bodegraven. Hij had een grote liefde voor de plantkunde en was daarenboven een bekwaam meubelmaker en houtdraaier. Hij huwde 1 October 1868 met Elisabeth Maria Bopp, die op 4 October 1874 stierf en hertrouwde 7 Januari 1877 met Anna Petronella van Oorde, overleden 3 December 1923.

Zijn kinderen uit het eerste bed zijn:

a. Maria Douwes Dekker, geboren te Bodegraven 14 October 1869, overleden te Hengelo 4 November 1902. Zij huwde met *notaris* J. M. Koning, geboren te Warmond 5 September 1857, overleden te Hengelo 19 Juni 1930. Hun enig kind, Kornelis Douwes Koning, werd te Hengelo 15 Juni 1895 geboren, bezocht de H. B. S. te Zutfen en de Openbare Handelsschool te Utrecht. In 1921 kwam hij in de *journalistiek.* Sedert 1928 is hij verbonden aan de Redactie van het Algemeen Handelsblad te Amsterdam; hij legt zich vooral toe op *historische* en *folkloristische studies,* en is daarvoor vast medewerker van de Phohi (Philips Omroep Holland Indië). Hij huwde met Sophie Nunes Vaz, geboren 21 Mei 1901. Geen kinderen.

b. Louis Charles George Douwes Dekker, geboren te Bodegraven 4 Juli 1871, is *apotheker* te Apeldoorn en heeft daar ook een laboratorium voor scheikundig onderzoek. Hij is gehuwd met Judith Gorter, geboren te Broek in Waterland 30 Augustus 1874 en heeft twee kinderen.

1. Kornelis Douwes Dekker, geboren 27 Februari 1901, *doctor in de chemie,* gehuwd met Niesje den Boer en verbonden aan het Suikerproefstation te Pasoeroean, heeft drie kinderen: Maria Judith, geb. 30 Sept. 1928, Anna Magdalena, geb. 25 Juni 1931 en Louis Charles George jr., geb. 21 Oct. 1936.

2. Dina Douwes Dekker, geboren 3 Juli 1903, gehuwd met G. J. Pijnacker Hordijk, werkzaam bij de *Nederlandsche Graan Elevator Maatschappij* te Rotterdam (twee dochters: Judith Maria geb. 9 Febr. 1929 en Elisabeth Adriana, geb. 25 Maart 1931.

Kinderen uit het tweede bed:

c. Hendrikka Elisabeth Douwes Dekker, geboren 17 December 1877, gehuwd met dr. Michiel Wolf Marsman, *specialist voor longtering.* Zij hebben een zoon: Wolfram Kornelis Douwes Marsman, geboren 1 Juni 1913, die thans te Utrecht in de tandheelkunde studeert.

d. Engel Douwes Dekker, geboren 3 Augustus 1879, was *planter* in Indië en leeft thans te Apeldoorn. Hij huwde met Wilhelmina Breuker. Geen kinderen.

e. Anna Magdalena Douwes Dekker, geboren 16 Mei 1883, verkreeg haar diploma *voor lager onderwijs, nuttige handwerken en handenarbeid.* Zij verblijft te 's-Gravenhage.

*
* *

C. Eduard Douwes Dekker, geboren te Beemster op het eind van 1844, vertrok op ongeveer 16-jarige leeftijd naar Indië, was daar in betrekking bij de firma Haighton en Pereira en overleed, 23 of 24 jaar oud, aan een leverabces te Soerabaja.

*
* *

D. François Adrianus Gerard Douwes Dekker, geboren 29 Januari 1846, werd *directeur* van de machinefabriek *De Volharding* te Soerabaja. Hij huwde met Anna Magdalena van Son, geboren te Zwammerdam 10 Februari 1855 en overleed kinderloos te 's-Gravenhage 22 Maart 1919.

XXXI

TAK JAN

JAN Douwes Dekker werd 28 Juni 1816 op Ameland geboren. Hij ging van zijn prille jeugd af op zee, werd *stuurman* van het zeilschip waarover zijn vader het opperbevel voerde, daarna zelf *zeekapitein.* Later ontgon hij te Bowerno (Java) een tabaksplantage en geraakte hierdoor tot welstand, waardoor hij zijn

broeder Eduard menigmaal heeft kunnen helpen. Hij huwde 17 September 1849 te Ambarawa met Louise Marie Elise Adolphine Bousquet, (geboren te Maastricht 25 December 1826, overleden te Batavia 8 Januari 1910), wier adellijke grootvader 's Lands Advocaat in dienst van de Bataafse Republiek was geweest en als lid van de Raad van Indië in 1831 was gestorven. Jan D. D. woonde met zijn gezin afwisselend in Nederland en in Indië. Toen ten slotte de Indische zaken, door crises in de cultures en mede door de kwade trouw van een rentmeester, te niet gingen, verhuisde hij met de zijnen weer naar Indië om zelf opnieuw het heft in handen te nemen, doch hij overleed niet lang daarna, op 11 September 1864, te Grissee.

De weduwe bleef in moeilijke omstandigheden achter, maar wist toch, o.a. door het vertalen van boeken in en uit het Frans, — zij was een zeer schrandere en ontwikkelde vrouw, — haar zeven kinderen op bevredigende wijze groot te brengen. Deze zijn:

1. Auguste Henri Edouard D. D., geboren te Amsterdam 9 September 1850, overleden te Batavia 24 Maart 1924.
2. Henri Jean Marie D. D., geboren te Bowerno 21 October 1852, overleden te 's-Gravenhage 22 Juni 1910.
3. Camille Eugène D. D., geboren te Bowerno 10 Maart 1854, overleden door fietsongeval te Soerabaja 18 December 1900.
4. Lucie Jeanne Marie D. D., geboren te Bodjonegoro 22 Maart 1857. Leeft in Engeland.
5. Marie Thérèse D. D., geboren te Delft 28 Mei 1858, overleden te 's-Gravenhage 20 November 1931.
6. Emilie Mathilde D. D., geboren te Brummen 11 December 1861, overleden te 's-Gravenhage 28 April 1919.
7. Hugo Charles D. D., geboren te Grissee 7 Mei 1863, leeft te Utrecht.

*
* *

Jan Douwes Dekker (1816—1864)
en zijn echtgenote Marie Bousquet (1826—1910),
olieverfschilderijen in het bezit van hun kleinzoon Guido Douwes Dekker te Bandoeng.

A. Auguste Henri Edouard Douwes Dekker was muzikaal, gaf met 14 jaar reeds vioollessen, speelde ook piano, componeerde een wals, tekende, schilderde, had een zeer helder hoofd, won o.a. verscheiden schaakprijzen, was schaakredacteur van enige Indische bladen. Hij is de schrijver van *Aesculaap als Caricatuurschilder. Bedenkingen tegen het artikel van Dr. Th. Swart Abrahamsz over Multatuli.* P. Lorck & Co., Batavia 1889.

Hij kwam eerst op een bankinstelling, werd later *makelaar in effecten* te Batavia. Hij huwde te Soerabaja in 1875 met Louise Margaretha Neumann, geboren te Pekalongan 2 Maart 1844, overleden te Batavia 17 Juni 1899. Ze hadden vier kinderen:

1. Adeline Louise Augustine Douwes Dekker, geboren te Soerabaja 27 Februari 1876, ongehuwd overleden in 1935. Zij was een hoogstaande, ontwikkelde, muzikale (speelde voortreffelijk piano), steeds hulpvaardige vrouw, mystiek-religieus van aanleg, overgeërfd van haar grootmoeder van vaderszijde. Om haar altruïsme en nobel karakter was zij algemeen bewonderd en bemind. Zij ging over tot de *Christian Science* en werd *second reader* in Bandoeng.

2. Jules Alexandre Jean D. D., geboren te Soerabaja 30 Maart 1878, *grand prix d'Europe wielrijden* 1898. Meer stipte inlichtingen heb ik over hem niet kunnen inwinnen. Zijn kinderen zijn:

(Uit zijn eerste huwelijk) Christiaan Rudolf D. D., geboren 30 Maart 1904.

(Uit zijn tweede huwelijk) Bruce Douglas D. D., geboren 1919.

(Uit zijn derde huwelijk) Norma Marvella D. D. en Robert D. D.

3. Ernest François Eugène Douwes Dekker, geboren te Pasoeroean op 8 October 1879. Hij had een zeer werkzaam en zeer gevuld leven. Na de H.B.S. te Soerabaja en te Batavia te hebben afgelopen werd hij bediende op het koffieland Soember Doeren te Malang, daarna labo-

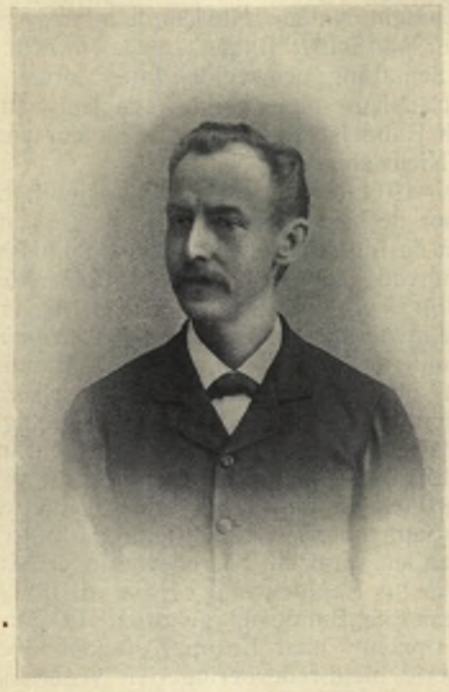

Auguste Douwes Dekker,
oudste zoon van Jan Douwes Dekker.

rant en chemiker te Padjarakan bij Kraksaän. In 1900 ging hij naar Zuid-Afrika om voor de Boeren te vechten; hij stond aan het front onder Du Toit en De la Rey, werd gewond, gevangen genomen en via Kaapstad naar Ceylon overgebracht. Na de vrede keerde hij naar Java terug. Hij werd er *journalist*: Batavia-redacteur van de Locomotief te Semarang; corrector, later eerste redacteur Bataviaasch Nieuwsblad; eerste redacteur van het Soerabajaasch Handelsblad en weer redacteur van het Bataviaasch Nieuwsblad.

In 1910—1911 bezocht hij heel Westelijk Europa en Algerië voor de bestudering van de pers en als gedelegeerde van de Indische Universiteits-Commissie voor de verzameling van gegevens omtrent het universiteitswezen, voornamelijk in Algerië. Daardoor heeft hij aandeel gehad aan de invoering van het hoger onderwijs in Indië.

In Insulinde terug richtte hij in 1911 te Bandoeng „Het Tijdschrift" op, critisch, filosofisch-politisch, revolutionnair-nationalistisch en in Maart 1912 het dagblad „De Expres", dat in een jaar tijds de grootste courant in Indië werd. Weldra werd hij tot gevangenisstraf veroordeeld voor een artikel, waarvan hij de schrijver niet wilde aanduiden. In September 1912 stichtte hij de Indische Partij. In zes maanden sprak hij 84 redevoeringen uit op Java, van Bantam tot Banjoewangi. Hij werd tot lid van de Gemeenteraad te Bandoeng gekozen. In Maart 1913 reisde hij opnieuw naar Europa, ditmaal over China, Japan, Siberië, hield redevoeringen in Nederland voor de S.D.A.P. en keerde in Juli van hetzelfde jaar naar Java terug, via Frankrijk. In Indië terug werd hij aangehouden en geïnterneerd, verkreeg echter gauw de vergunning om Indië te verlaten. Zo was hij weldra in Europa terug, waar de oorlog aan 't woeden ging. In October 1914 liet hij zich als student aan de Hogeschool te Zürich inschrijven. In Juli 1915 promoveerde hij er magna cum laude tot doctor in de staats- en handelswetenschappen, met als dissertatie: *Die wirtschaftlichen Grundlagen der soge-*

nannten holländischen Kolonisation in Süd-Ost-Asien (800 pagina's getikt Papyrus Batavia 1918).

In die tijd zocht dr. Ernest Douwes Dekker contact met de Aziatische revolutionnairen in Duitsland en de Balkan. Vrouw en kinderen waren te voren naar Indië gezonden, waar zij van de steungelden van partijgenoten leefden. Hijzelf had zich verbonden tot berichten-overbrenging naar Birma en Brits-Indië. Ook werd hij aan de anti-spionage-dienst van de geallieerden gesignaleerd. In September 1915 reisde hij via Engeland naar Amerika, waar hij in contact kwam met de Brits-Indische rebellenbond „Gadhr" (Opstand). Via Japan ging hij naar China. Te Hongkong werd hij verklikt en in hechtenis genomen. Te Singapore werd hij gevangen gezet om gefusilleerd te worden. Eerst werd hij in 1917, als 38e beklaagde in het monsterproces te San-Francisco, naar deze stad overgebracht; in 1918 mocht hij op parool naar Singapore weerkeren. Daar werd hij vrijgelaten en verkreeg, door invloed van Engeland, vrije terugkeer naar Indië.

In 1919 was hij terug in de Indische politiek. Hij vestigde zich te Bandoeng. In Januari 1920 werd hij voor de stakersbeweging in hechtenis genomen maar op eigen verdediging vrijgesproken. Dadelijk weer gearresteerd op een persdelict, zag hij zich tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld. In 1921 trok hij zich in Java's binnenland terug ter uitwerking van zijn studie „Indië". In 1922 werd hij hoofd van een lagere school te Bandoeng. In 1925 richtte hij het Ksatrian-Instituut op, in 1932 twee andere scholen en een Middelbare Handelsschool, in 1934 en 1935 nog drie lagere scholen, die in 1936 samen 1300 leerlingen telden. Voor 1937 is een Handelshogeschool in voorbereiding.

Zijn bibliografie is te uitgebreid om hier in haar geheel te worden aangestipt. Wij beperken ons bij het volgende:

Geschiedenis.

1. Een merkwaardig regeringsbesluit. Een nieuwe bij-

drage tot de Multatuli-geschiedenis. G. Kolff en Co., Batavia, 1909.

2. Das gute Recht des Max Havelaar. Das Freie Wort. Frankfurt, 1910.

3. Ratoe Darawati. Roman uit de tijd van de val van Madjapaït. G. Kolff en Co., Batavia 1911.

4. Indië. Handboek voor den Indischen Nationalist. Indonezische Boek- en Brochurehandel, Semarang, 1921—22.

5. Nationale Figuren. Indonesia Moeda, Batavia, 1927.

6. Vluchtig overzicht van de geschiedenis van Indonesië. 1e deel, Oudheid en Antieke. Leerboek voor Middelbare Scholen. A. C. Nix en Co., Bandoeng, 1935.

Toneelwerk.

7. Een ideaal huwelijk. Moderne comedie in 3 bedrijven. 1916.

8. De 7e Januari. Hedendaags huwelijksspel in 3 bedrijven en een naspel. 1916.

9. Levenshaat. Toneelspel in 3 bedrijven. De Beweging, Semarang, 1917.

10. „Superieur". Indische levensklucht in 4 bedrijven. De Indiër, Semarang, 1917.

11. Als de veer breekt. Sociaal spel in 3 bedrijven. 1917.

Tendensromans.

12. Het Boek van Siman den Javaan. Een roman van rijst, dividend en menslijkheid. P. M. Wink, Tiel, 1908.

13. Lasmini. Een toekomstroman. De Beweging, Semarang, 1919.

Sexuaalpsychologie, onder schuilnaam Marc d'Hautour.

14. Trouw Trüdchen. Schets. De Reflector, 1918.

15. Rood Doortje. Schets. idem.

16. Stine. Schets. idem.

17. Van een dappere drakendoodster. De kroniek van een ongewone vrouwenziel. Roman. Papyrus, Batavia, 1918.

Handel.

18. Moderne Handelscorrespondentie. Psychologische Toepassingen. Leerboek voor handelsscholen. A. C. Nix en Co., Bandoeng, 1936.

Dr. Ernest Douwes Dekker,
kleinzoon van Jan Douwes Dekker, te Bandoeng.
Plaquette van J. C. Wienecke.

Prentenwerk.

19. Wilhelmina-dag op Ceylon. Voorwoord van Boutens. De Wit Hamer, Haarlem, 1901.

20. „Angen en Manoesia" (Ideaal en Mens). Indonesische oorspronkelijke sprook met vele waterverftekeningen. Manuscript samengesteld voor mijn jongste dochter. 1916.

Politiek.

21. Hoe kan Holland het spoedigst zijn koloniën verliezen? Nieuwe Arnhemsche Courant, 1908.

22. De Ereschuld. idem 1908.

23. Het bankroet der ethische beginselen in N.-I. idem, 1908.

24. Die holländischen Pizarro's in Atjeh. Das Freie Wort, Frankfurt, 1908.

25. Hollands Kolonialer Untergang, idem 1909.

26. Buddhi Utomo. idem 1910.

27. Nationalistische Bestrebungen in Niederländisch-Indien. Koloniale Rundschau, Berlijn, 1910.

28. Bemüht sich Deutschland nicht um die holländischen Kolonien? idem 1911.

29. Aansluiting van blank en bruin, politieke rede te Batavia gehouden. G. Kolff en Co., Batavia, 1911.

30. De Indiër, rassenpsychologisch, politisch, sociologisch. Vluchtige beschouwingen van een Indiër over Indiërs. Visser en Co., Bandoeng 1912.

Hij huwde te Batavia, op 11 Mei 1903, met Clara Charlotte Deye, geboren 7 Mei 1885, dochter van dr. A. W. J. Deye, oud-officier van gezondheid en stadsgeneesheer. Ze hadden drie kinderen:

a. Louise Erna Adeline Douwes Dekker, geboren te Batavia 22 Februari 1904, *eindexamen 5-j. H.B.S., kantoordiploma's*, muzikaal, schrijft goede opstellen.

Uit eerste huwelijk met Cornelis Theodorus de Meyier: Johannes Theodorus de Meyier, geboren 23 Augustus 1929.

Uit tweede huwelijk met Johannes G. Janssen: Else Marie Janssen, geboren 26 Augustus 1935.

b. Hedwig Olga Hildegard Douwes Dekker, geboren

te Batavia 25 Augustus 1908, akten *onderwijzeres, lager en middelbaar Duits,* tekende bij de Kunstkring te Bandoeng en te Batavia, schrijft studiën en schetsen in enkele tijdschriften. Zij huwde met Dirk Herman Michaël van Lessen, *diploma handelsekonomie,* Handelshogeschool Rotterdam, later *studie Indisch Recht* Universiteit Utrecht. Kinderloos.

c. Sieglinde Ragna Sigrid Douwes Dekker, geboren te Bandoeng 22 October 1911, *eindexamen 5-j. H. B. S., kantoordiploma's,* gehuwd met Govert Johan Ranneft, *oud-marine-officier, leraar* wis en natuurkunde te Batavia. Kinderen:

een dochter, Olave Joan Ranneft, geboren 's-Gravenhage 1934;

een zoon, Robert Jan Ranneft, geboren Batavia 20 October 1935.

4. Guido Maximiliaan Gustaaf Douwes Dekker, geboren te Batavia 20 October 1883, streed evenals dr. Ernest D. D. in de rangen der Boeren, verkreeg *onderwijzersakte, hoofdakte, kantoordiploma's,* is thans *ambtenaar in overheidsdienst* te Bandoeng. Heeft schrijf- en tekenaanleg.

Uit het eerste huwelijk met Nelly Stehouwer, Hanna Margaretha Nellie Douwes Dekker, geboren in 1906, en Guido Henri Wouter Douwes Dekker, geboren in 1907, *reserveluitenant, chemisch student* te Delft.

Uit het tweede huwelijk met Ida Monod de Froideville, Niels Alexander Douwes Dekker, geboren 26 Mei 1911, bezat het einddiploma 5-j. H.B.S. op 17-jarige leeftijd, studeerde aan de Academie voor Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage, haalde *acte Middelbaar Tekenen,* is *kunst-* en *reclameschilder* en *tekenleraar* te 's-Gravenhage.

*
* *

B. Henri Jean Marie Douwes Dekker, huwde te

Utrecht, op 7 September 1882, met Johanna Jakoba Einthoven, geboren te Semarang 13 November 1858, overleden te 's-Gravenhage 2 Februari 1916. Hij werd *suikerplanter* en was administrateur van Doekoe Wringin. Ze hadden twee zonen:

1. Louis Henri Douwes Dekker, geboren te Soerabaja 29 Juni 1883. Hij had tekenaanleg. Hij huwde te Utrecht met Hendrika Bals en overleed kinderloos te Knokke, West-Vlaanderen, 22 September 1933.

2. Henri Jean Marie Douwes Dekker jr., geboren te Sitoebondo 13 Juli 1885, overleed ongehuwd te 's-Gravenhage 16 December 1934. Hij had zeer veel liefhebberij in knutselen, won o.a. een zilveren medaille op een kleinkunsttentoonstelling in Indië.

*
* *

C. Camille Eugène Douwes Dekker, huwde te Loemadjang 25 October 1876 met Suzanna Eleonora Volmerinck, geboren te Bodjonegoro 16 September 1856. Hij was *planter* — tabak, koffie en suiker, — *administrateur* van Soemba Djeroek. Hij tekende en schilderde. Zij hadden vijf kinderen:

1. Camille Hugo D. D., geboren te Djember 13 Augustus 1877. Hij trad in Nederlands-Indische dienst. Hij had tekenbegaafdheid. Nadat hij als *assistent-resident* gepensionneerd was, volgde hij nog boetseerlessen aan de Academie voor Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage. Hij overleed aldaar 25 September 1933.

Uit zijn huwelijk met Cornelia Theodora Josephine van Haren Noman:

a. Dirk D. D., geboren te Semarang 29 September 1902, *electrotechnisch ingenieur* bij de Aniem te Soerabaja, gehuwd met Emma Louise Hellwig, geboren 18 Augustus 1904. Twee zonen:

1. Hugo Thijmen D. D., geboren 17 September 1932.
2. Dirk Michiel D. D., geboren 28 November 1934.

b. Camille Eugène D. D. jr., geboren te Pekalongan 20 April 1904, *electrotechnisch ingenieur* bij de Nederlandse spoorwegen te Utrecht, gehuwd met Livia van Haren Noman, geboren 10 Juni 1911. Evenals zijn broeder Dirk heeft hij veel aandrang tot het beoefenen van muziek. Twee kinderen:

1. Peter D. D., geboren 9 Februari 1934.
2. Gabrielle D. D., geboren 9 Juli 1935.

Uit zijn huwelijk met Henriette Antoinette Schoenmaker:

c. Olaf Waldemar D. D., geboren te Pekalongan 19 Mei 1917.

d. Frithjof Eduard D. D., geboren ?

2. Emile Otto D. D., geboren te Djember 12 November 1878, gehuwd te 's-Gravenhage in 1903 met Catharina Bop, welk kinderloos huwelijk door echtscheiding ontbonden werd. Hij leeft te Malang als gepensionneerd *hoofdingenieur* bij de Spoorwegen op Java. Hij is muzikaal.

3. Lucie Marie Emilie D. D., geboren te Djember 3 April 1880, deed in haar jeugd aan bloemenschilderen. Zij huwde te Djembang 1898 met James Barthold Versteegh, *administrateur* van een suikerfabriek, thans eigenaar van een groenten- en bloemkwekerij te Poedjon bij Malang. Vier kinderen:

a. Lucie Suzanna Anna Versteegh, geboren in 1899. Zij was zeer begaafd. Op 18-jarige leeftijd bezat zij reeds *akte lager onderwijs* en *akte lager Engels*. Toen zij kort daarop in 1918 aan de typhus stierf, had zij reeds een roman geschreven, *Het Witte Huis in de Bergen,* en met tekeningen verlucht. Zij wilde daarin aantonen, dat Indische kinderen ook een gelukkig en prettig leven konden hebben. Die roman bleef onuitgegeven.

b. Hugo Charles Camille Versteegh, geboren te Ranoepaleis in 1901. Hij is *chemiker* op een suikerfabriek in Oost-Java. Tekent goed en heeft liefhebberij in houtsnijden.

c. Margareta Jacoba Franciska Versteegh, geboren 1903 (?). Zij tekent en is zeer muzikaal. Zij huwde met de Vries.

d. Peter Versteegh, geboren te Singosari in 1920.

4. Eugène Leon D. D., geboren te Djember 9 September 1881, gehuwd te Soerabaja 1910 met Claudine Wolterbeek Muller. Hij was *administrateur* van een suikerfabriek bij Djocja. Hij tekent goed, is muzikaal en maakt kunstfoto's. Drie kinderen:

a. Camille Albert, geboren te Solo 15 Maart 1918.

b. Eleonore Lucie, geboren te Djocja in 1920.

c. Hugo Leon, geboren ?

5. Suzanna Eleonora Karolina D. D., geboren te Toempang in 1883, *onderwijzeres,* later *hoofdonderwijzeres* der Partikuliere Lagere Meisjesschool te Soerabaja. Zij huwde in 1919 met dr. med. Karl Herzberg. Schrijft gedichten, is muzikaal (zingt).

*
* *

D. Lucie Jeanne Marie D. D. huwde te Soerabaja 18 December 1880 met John Campbell, geboren te Paisley, Schotland, 13 April 1853, overleden in Engeland 22 December 1932, *suikerplanter.* Zij werden schatrijk en deden veel goeds met hun geld. Mevrouw Lucie Campbell schilderde verdienstelijk. Kinderloos.

*
* *

E. Marie Thérèse D. D. was muzikaal, speelde goed piano. Zij huwde te Blitar, 16 Mei 1885, met Joost Johan Louwerse, geboren te Haarlem in 1841, overleden te 's-Gravenhage 27 Februari 1908, *koffieplanter* te Wingli. Zij overleed te 's-Gravenhage 20 November 1931. Zij hadden een kind:

Johan Marie Louwerse, geboren te Blitar 3 Mei 1887, *ingenieur.* Hij was mede-directeur der Patriafabrieken te

Lucie Campbell—Douwes Dekker,
dochter van Jan Douwes Dekker.

Sloten (Noord-Holland) en heeft thans een „Technisch Adviesbureau voor Bedrijfsorganisatie" te Utrecht. Hij huwde op 28 Mei 1912 met Adriana Margareta van der Crab, geboren te Breukelen 16 Juli 1888. Drie kinderen.

*
* *

F. Emilie Mathilde D. D., gehuwd te Blitar 22 Juni 1887 met Pieter de Grauw, geboren te Rotterdam 21 Januari 1860, overleden 27 Juli 1893 te Schults in Unter-Engadin, Zwitserland. Hij was *koffieplanter*. Zij hadden twee kinderen:

1. François Pieter de Grauw, geboren te Arnhem 22 Juni 1888, leeft ongehuwd te Bilthoven.

2. Josephine Helene Dorothea de Grauw, geboren te Blitar 8 Mei 1889, gehuwd te Batavia 11 Juli 1914 met haar achterneef uit de Pietertak, mr. Gerard Cornelis Douwes Dekker. Zie hoofdstuk XXX. Mevrouw D. D. schrijft gedichten.

*
* *

G. Hugo Charles D. D., gehuwd te Tjimahi 10 Maart 1900 met Clara Sophia Koch, geboren 31 Mei 1874, overleden te Bandjermasin 6 November 1900. Hij hertrouwde 9 October 1901 te Soerabaja met Alida Elisabeth Jolles, geboren te Winschoten 25 Juli 1878. Hij trad in Nederlands-Indische dienst en werd als *assistent-resident* gepensionneerd. Hij is de schrijver van *Het Vonnis van G. Jonckbloet over Multatuli herzien,* Loman en Funke, 's-Gravenhage, 1905. Hij heeft drie kinderen:

1. Eva Louise D. D., geboren te Palembang 25 Juli 1902, *akte Middelbaar Engels A,* huwde te Utrecht 28 Februari 1927 met mr. Willem Vos, *advocaat en procureur* te Bennekom, geboren te Hollum, Friesland, 17 Juli 1901. Drie kinderen:

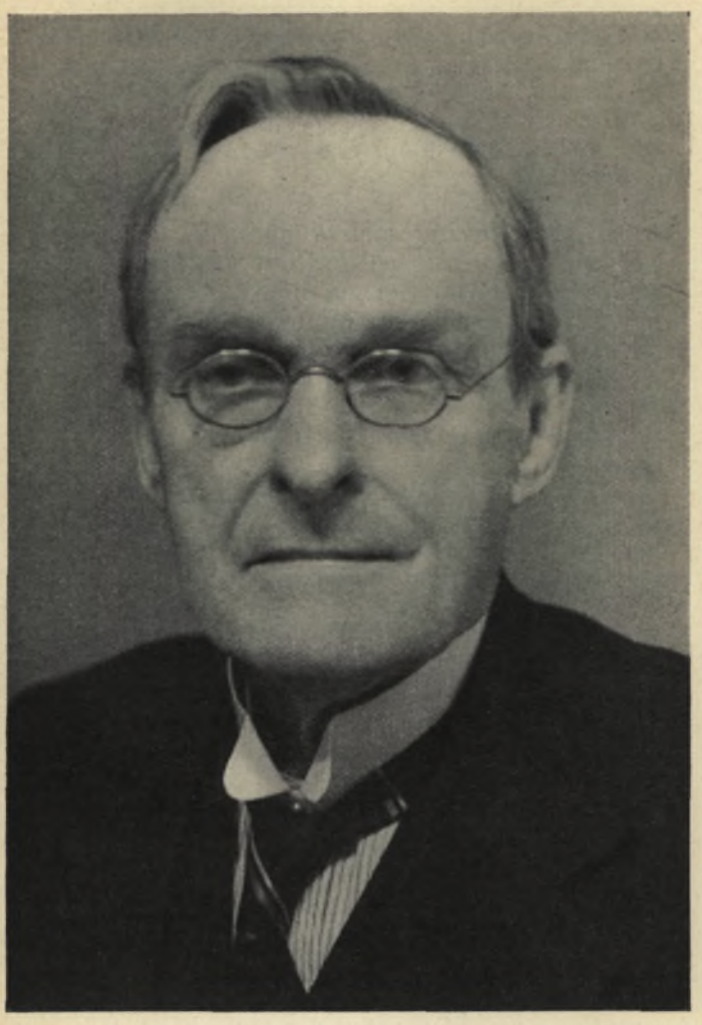

Hugo Charles Douwes Dekker,
jongste zoon van Jan Douwes Dekker.

a. Fleur Adrienne Cornela Vos, geboren te Bennekom 2 December 1927.

b. Herman Dirk Vos, geboren te Bennekom 27 November 1929.

c. Sophia Elisabeth Vos, geboren te Bennekom 21 Augustus 1931.

2. Jan Maurits D. D., geboren te Palembang 21 Februari 1904, *electrotechnisch ingenieur,* ambtenaar bij de Technische Dienst van de Rijks Telefoon- en Telegraafdienst te 's-Gravenhage, huwde te Maastricht 1 September 1930 met Anna Maria van Waegeningh, geboren te Breda 5 April 1905. Twee kinderen:

a. Emil Hugo D. D., geboren te 's-Gravenhage 20 September 1931.

b. Anna Maria D. D., geboren te 's-Gravenhage 22 Januari 1935.

3. Alida Clara D. D., geboren te Tegal 30 April 1905, *akte Middelbaar Engels A,* huwde te Medan (Sumatra's Oostkust) 29 April 1929 met mr. Ewoud Bernhard van Delden, *advocaat en procureur* bij de Raad van Justitie te Medan. Twee kinderen:

a. Johanna Cornelia van Delden, geboren te Medan 26 April 1933.

b. Ewoud Bernhard van Delden jr., geboren te Medan 5 Juni 1935.

XXXII

SLOTWOORD

GENIE en talent, zegt de Engelse geleerde sir Francis Galton (1822—1911), zijn verschijnselen, die zelden afzonderlijk optreden. De Dekkerstam, die ik zo volledig mogelijk trachtte te schetsen, bewijst die stelling van de grondvester der moderne eugenetiek.

Het genie beoordeelt men niet altijd naar zijn nakomelingschap, want, zoals dat bij Multatuli het geval is, kan die nakomelingschap door andere invloeden minderwaardig zijn. Zoekt men echter de stam in zijn geheel op, waar een genie uit voortspruit, dan wordt de kans veel groter om ook anders georiënteerde talenten te vinden.

De Dekkerstam is, in zijn geheel beschouwd, lichamelijk en geestelijk gezond. Smetten, physieke kwalen, heb ik er niet in aangetroffen.

Het is daarenboven een hoogstaande, intellectuële, kunstminnende, ijverige, volstrekt niet uitstervende stam.

Van de vier vertakkingen is die van Multatuli de minste. Ik kan zulks niet anders verklaren dan door de bloedlijn der van Wijnbergens, die, — men denke aan Tine's vader, die krankzinnig stierf, — in hoge mate ziekelijkheid vertoont. Maar treffend blijven ook daar de tekenaanleg, de begaafdheid in het voordragen en het gemak bij het aanleren van vreemde talen.

Over de tak Catharina hoef ik in geen bijzonderheden te treden; de artistieke aanleg is er zeer duidelijk merkbaar. Het zijn daarbij bezadigde, eerlijke, hulpvaardige, gezonde en hupse mensen, met wie het steeds een genot is te verkeren.

Alhoewel tak Catharina en tak Pieter bij het uitgangspunt dezelfde bloedmenging vertonen — Abrahamsz + Douwes Dekker en Douwes Dekker + Abrahamsz —, verschillen ze nog al wat van elkaar, en beide vertakkingen staan nog verder van tak Jan, waar bij de kinderen van August Douwes Dekker Javaans bloed op het voorplan treedt.

Van bevoegde zijde had ik het geluk een vergelijkende schets van tak Pieter en tak Jan te krijgen, en daar ik er de waarheid van beaam, neem ik ze hier over:

„De leden van tak Pieter zijn iet of wat stoere menschen, wat driftig, zeer werkzaam, conservatief. Zij doen niet gemakkelijk afstand van iets, hetzij van zienswijzen of bezit-

tingen, maar zullen, waar zij het noodig achten, zeer daadwerkelijk en gul helpen, en er dan met geen woord over spreken; eerlijk als goud, ik kan me niet voorstellen dat een van hen iets zou doen, dat oneervol is; ietwat stijf, gesloten op het stugge af, gevoelig, maar dat dikwijls verbergend achter een zekere bruuskheid, wat den omgang met hen niet altijd gemakkelijk maakt.

„De leden van tak Jan zijn vriendelijker en meer zich gevend, beweeglijker, vlotter in den omgang, meer vooruitstrevend en meer idealistisch, nerveus, maar op een andere manier dan tak Pieter, die meer ingehouden zijn, eveneens eerlijk en werkzaam."

Iets hebben bijna al de leden van de Dekkerstam gemeen: het trekken gans de wereld door. En bij de meesten een liefde en een bewondering voor de Oost, het prachtig Insulinde, waar zij aan verknocht zijn met al de vezelen van hun hart.

*
* *

Aan de vele documenten die in dit boek verspreid liggen wil ik er nog een enkel toevoegen, een brief van mr. Charles Theodoor van Deventer (Dordrecht 29 September 1857—den Haag 27 September 1915) aan jhr. Willem Hendrik Wendelin de Kock (Djokjakarta 13 Juli 1850—den Haag 26 Augustus 1932). Had mr. van Deventer, die in Indië verschillende rechterlijke betrekkingen vervulde en steeds het belang van de Indische bevolking tot richtsnoer nam, de documentatie al gekend, die ik bij machte was te benuttigen, het lijdt geen twijfel of zijn epistel zou veel scherper uitgevallen zijn.

Zijn voor het eerst hier uitgegeven brief luidt als volgt:

's-Gravenhage, 2 Mei 1910.
Surinamestraat 20.

Geachte Heer de Kock,

De tijd om u uitvoerig te schrijven ontbreekt mij, maar

ik wil toch niet nalaten u enkele opmerkingen naar aanleiding van uw brief van 30 April j.l. te doen toekomen.

Ik vrees dat wij het moeilijk geheel eens zullen worden omdat onze standpunten zoo verschillend zijn. U ziet in Multatuli hoofdzakelijk de fouten die hij ongetwijfeld had; ik richt het oog bij voorkeur naar zijn superieure eigenschappen, die hij ongetwijfeld ook had, en die, voor mij, zijn beteekenis als „figuur" in de geschiedenis vaststellen. Natuurlijk zou die beteekenis, inzonderheid gemeten naar den Havelaar, aan zedelijke waarde verliezen, indien aan zijn hoofdwerk „leugen, modder en vrouwentranen" kleefden. Ik geloof echter dat u dit ten onrechte meent. De „vrouwentranen" begin ik alvast te écarteeren omdat, voor zoover bekend is, voor en tijdens het schrijven van den Max Havelaar een inderdaad innige verhouding tusschen Dekker en Tine heeft bestaan. Wat later geschied is moet bij de beschouwing van het boek als kunstwerk en als uitvloeisel van de persoonlijkheid des schrijvers buiten beschouwing worden gelaten. Dat nà den Havelaar Dekkers geestelijk en gemoedsleven groote veranderingen heeft ondergaan staat vast en is op meesterlijk-objectieve wijze verklaard door dr. Prinsen in het Meinummer van *de Gids* (ook *Multatuli en de Romantiek* van denzelfden schrijver kan ik u *zeer* aanbevelen). Maar afgescheiden van dit alles: moeten *wij* nu Tine tegen Max uitspelen, waar Tine zelf haar leed in stilte en waarschijnlijk wel met vergevingsgezindheid gedragen heeft?

Blijven Brest van Kempen en Duymaer van Twist. Uw gunstig oordeel over den eerste eischt ernstige revisie na Hasselmans stuk in *de Gids* van Mei. Daaruit blijkt zonneklaar dat deze resident minstens even zwak was als de Slijmering van Multatuli. Van den landvoogd wordt in den Max Havelaar meen ik alleen dit ongunstige gezegd dat hij den ontslagen assistent niet ontving. Dat is *waar* en inderdaad een zéér ongunstige noot voor Duymaer van Twist. Deze houding is alleen hieruit te verklaren dat de Gouverneur-Generaal dien assistent-resident „lastig" vond en dus maar liefst buiten zijn radius bleef. Later, na het verschijnen van den Max Havelaar, is Multatuli op beide personen in steeds heviger mate gaan hakken. Dat moge niet mooi zijn, het is verklaarbaar; in den grond der zaak

was Havelaar tegen onrecht opgekomen en hadden de twee anderen, ze mochten dan formeel geheel in hun recht zijn, dat onrecht niet krachtig genoeg bestreden (zie de missive van Van de Putte bij Hasselman). Maar in alle geval, aan de schoonheid en vaardigheid van den Havelaar kunnen deze latere, soms de eischen van den goeden toon te buiten gaande diatriben geen afbreuk doen.

De *Max Havelaar,* dit blijft mijn conclusie, is een meesterstuk, waarvoor men ook als *daad* bewondering moet hebben. Het boek heeft een hoog-zedelijke strekking, daar het opkwam tegen de laksheid waarmede met de wet (in casu met art. 55 van het R.R.) werd geschipperd. Nooit is dat welsprekender, klemmender, overtuigender gezegd dan in dat boek. Daarom is zijn verschijning een datum in onze koloniale geschiedenis en acht ik de stichting van een Max Havelaar-fonds ten bate van den Inlander niet alleen niet onsympathiek, maar de meest passende en volkomen gerechtvaardigde hulde die men aan de nagedachtenis van den schrijver van dat boek brengen kan.

Wat de samenstelling van onze commissie betreft, deze is zoo, dat daarin verschillende richtingen vertegenwoordigd zijn, dus *niet* enkel de koloniale. Het koloniale element is overigens geenszins gering, vooral wanneer u in aanmerking neemt dat de heer Bakhuizen van den Brink voor Oost en West, prof. van Vollenhoven voor het Koninklijk Instituut, Hasselman voor het Indisch Genootschap en de helaas overleden majoor Swart voor Moederland en Koloniën zitting namen. Dat er Belgen in zijn en zijn moesten, vindt zijn verklaring hierin, dat Multatuli in Zuid-Nederland warme vereerders telt. De grootste gift die binnenkwam gewerd ons uit Antwerpen. Toen ik onlangs te Brussel was trof het mij, hoe men de Max Havelaar ook in franschsprekende kringen kent en bewondert. Men prees daar juist dat wij ons niet tot ons eigen land beperkten, want, zeide men, Max Havelaar behoort tot de wereldliteratuur!

Onze voorzitter, mr. van Hall, is persoonlijk met Multatuli bevriend geweest. Als u wist hoe ontzaglijk veel moeite hij, de zeventigjarige, zich geeft, zoudt u zijn stilzwijgen na ontvangst van uw stuk anders en billijker beoordeelen. Trouwens, ik heb hem onmiddellijk nadat ik het gezien had,

geschreven dat ik er op antwoordde, zoodat voor hem daartoe geen aanleiding meer bestond.

Met beleefde groeten,

Hoogachtend,

Uw dw.

C. Th. van Deventer.

* *
*

Ten slotte nogmaals mijn innige dank aan de talrijke personen, die mij zo belangloos hielpen bij het opsporen van mijn documentatie.

STAMBOOM VAN MULTATULI

Douwe Jorisz + Anna Kouwer
? —1766 ? —1765

Engel Dekker + Trijntje Out
1742—1810 1740—1774

Pieter Douwesz + Engeltje Dekker
1765—1811 1766—1799

Eeltje Klein + Claaske Nagtegaal
? ?

Lodewijk van Wijnbergen + Everdine Kleynhoff
? —1815 ? —1851

Engel Douwes (Dekker) + Sietske Eeltjes Klein
1787—1850 1782—1846

C. F. J. P. van Wijnbergen + Maria Fischer de Monrepos
1796—1829 1799— ?

Eduard (Douwes) Dekker + Everdine van Wijnbergen
1820—1887 1819—18 4

P. J. C. E. Douwes Dekker + Annette Post van Leggeloo
1854—1930 1870—

Francesco Bassani + Everdine Douwes Dekker
1853—1916 1857—1933

Guido Bassani + Giovina Federico
1881— ?

Mario Bassani + Giovanna Cipriani
1887— ?

Aldo Bassani
1919—

Ugo Bassani
1922—

NAAMREGISTER

De namen Multatuli, Tine, Mimi, Edu, Nonnie, G. L. Funke, de Omboni's en E. J. Potgieter worden weggelaten, omdat zij over gans het boek verspreid zijn.

A.

d'Ablaing van Giessenburg 119, 366.
Abrahamsz, Anna 41, 111, 412, 415. — Catharina 40, 42, 111, 412. — Cornelis Sr. 410. — Cornelis Jr. 33, 41, 410. — Maria 422. — Sietske 40, 41, 110, 111, 320, 321, 322, 412, 415, 416.
Admiraal, Aart 235, 270.
Alacoque, Marguerite 400.
Albuquerque, Alfons d' 358.
Allebe 237.
Amorie van der Hoeven, Abraham des 48, 49. — Herman 113, 151.
Anderson, Fritz 303, 306. — Marie 117, 303.
Angela van Foligno 387, 397.
d'Annunzio 394.
Antigone 94.
Ars, pastoor van 399, 400, 403.
Asselberghs 416.
Augustinus 397, 398, 404.
van Aylva Rengers 64.

B.

Baart 239, 250, 251, 253.
Bach 108.
Backer de Jonge 44.
Backer Overbeek, A. A. 289.
Bakhuyzen van den Brink, C. R. 18, 450. — R. C. 149.
Bals, Hendrika 440.
Barbarau 400.
Bassani, Aldo 378, 409. — Antonio 376. — Carolina 399. — Francesco 10, 20, 207, 277, 376, 377, 378, 379, 381, 402, 404, 409. — Guido 19, 21, 378, 392, 395, 396, 402, 403, 404, 405, 406, 409. — Mario 738, 392, 401, 409. — Ugo 378, 409.
Beer, T. H. de 32, 46.
Beets, Nicolaas 166, 225.
Belpaire, Marie 389.
Benzen 88.
Berdenis van Berlekom, Maria 296, 298.
Berg 70.
Bergh, Mr. van den 416.
Bergh van Eysinga—Elias, J. van den 285.
Bergsma, Mr. W. B. 74.
Bernardino van Siena 397.
Bernhold, E. W. 7, 19, 275, 277, 292, 293, 294, 298, 306, 314, 336.
Beucker, Herman de 383.
Bijvanck, W. G. C. 219, 352.
Bilderdijk, W. 165, 224, 278.
Bismarck, O. 303.
Bisschop, C. 289.
Bleeker, P. 48, 50.
Blumenthal 164, 182, 186, 187, 197, 205, 212, 244.
Boele van Hensbroek 16, 117, 289, 327, 386.
Boelhouwer, W. 414.
Boer, Klaas de 30.
Boer, Niesje den 428.
Bogaert, A. J. E. van den 334.
Bohl, Mr. Joan 289.
Bom, Willem de 301.
Bonaventura 390.
Bop, C. 441.
Bopp, E. M. 428.
Borromeo 397.
Borsi 404.
Bos, P. M. 289.
Bosch, Graaf van den 54.
Bosscha, J. 143.
Bouberg Wilson S.J. 287, 289.
Bougaud 390, 391.
Bouman 64.
Bourgonjon 416.
Bousquet, M. 88, 97, 430, 431.
Boutens 438.
Braak, Menno ter 103.
Braakensiek, J. 92, 93.
Braam, Morris van 414.
Brakel, Van 39.
Brants Buys—Voorstad 421.
Braunius Oeberius, N. 309, 310.
Brest van Kempen 77, 79, 449.
Breuker, W. 429.
Brill, E. J. 165.
Brodt 135.
Broek, C. J. H. van den 289.
Brongersma, H. 289.
Brouwer, C. A. 82.
Bruin, Cornelis de 285.
Bruinsma, Vitus 289.
Brummeler—Andriesse, Ten 165.
Bruyn—Kops, De 166.
Bruyn—Prince, P. M. L. de 56, 60, 61, 327.
Buchner, W. 295.
Bus—De Gisignies, De 54.

C.

Calmann—Lévy 408.
Campbell, John 442.
Canestrini 381.
Capecelatro 391.
Capellen, Baron van der 54, 55.
Carcano e Guerini 175.
Carolus 77.
Casoria, Ludovico de 391.
Catharina van Alexandrië 398. — Benincasa 398. — van Siena 21, 387, 391, 397, 398, 399, 410.
Cavalca 396.
Cimino 19, 408.
Cipriani, G. 409.
Clant van der Mijll—Piepers 290.
Coevorden, J. S. van 88.
Cohen Stuart 235.
Collard, A. 270, 289.
Colleoni 376.
Comte, A. 326.
Comte Vigo, Le 123, 127, 128, 131, 135.
Conscience, H. 113, 287.
Court, De le 145.
Crab, A. M. van der 444.
Cremer, J. J. 263.
Curci 393.

D

Daendels 54.
Dall' Ongaro 186.
Damme, Generaal van 59.
Danilo van Montenegro, Olga 372.
Darwin, Ch. 381.
David 395.
Debus, G. M. 412.
Dekker, Engel 25, 30. — Engeltje 25. — Hendrik 23.
Delden, van, E. W. 446. — E. W. 446. — J. C. 446.
Denderah 219.
Derossi, C. 5, 335.
Deutz 36.
Deventer, C. Th. van 18, 56, 448.
Deye, W. J. 438. — C. Ch. 438.
Deyssel, Lodewijk van 99.
Dickens, Ch. 257.
Dietz 88.
Dikkelman 66.
Dipa Negara 55.
Doedes 220.
Donders 40, 421.
Doorenbos, W. 289.
Douwes, C. 46. — Engel 25, 26, 27, 30, 31, 32, 37, 40, 44, 47, 238. — Pieter 24, 25, 26, 30.
Douwes Dekker, Adeline L. A. 432. — Afina M. 19, 21, 343, 346, 424. — Alida C. 446. — Anna M. 428. — Anna M. 429. — Anna M. 446. — Antje 30. — Auguste H. E. 40, 43, 430, 432, 433. — Bruce D. 432. — Camille A. 442. — Camille E. 430, 440. — Camille E. 441. — Camille H. 440. — Catharina 30, 32, 33, 36, 37, 40, 111, 410, 411. — Christiaan R. 432. — Cornelis 40, 422, 426. — Cornelis 428. — Dina 428. — Dirk 440. — Dirk M. 440. — Eduard 422, 429. — Eleonore L. 422. — Emile H. 446. — Emile O. 441. — Emilie M. 430, 444. — Emilie P. 426. — Engel 40, 289, 341, 343, 344, 345, 367, 422. — Engel 429. — Engel Th. 426. — Ernest F. E. 19, 432—438. — Eugène L. 442. — Eva L. 444. — François A. 422, 429. — Frithiof E. 441. — Gabrielle 441. — Gerard 40, 426, 444. — Gerard C. 426. — Guido H. 439. — Guido M. 19, 336, 337, 439. — Hanna M. 439. — Hedwig O. H. 19, 21, 438. — Hendrikka E. 428. — Henri J. M. 430, 439. — Henri J. M. 440. — Henriette E. 425, 427. — Hugo Ch. 18, 43, 423, 430, 444, 445. — Hugo L. 442. — Hugo Th. 440. — Jan 30, 33, 36, 37, 40, 87, 90, 97, 336, 343, 429, 431. — Jan M. 446. — Jules A. 432. — Louis C. Sr. 19, 428. — Louis C. Jr. 428. — Louis H. 440. — Louise E. 438. — Lucie J. 430, 442, 443. — Lucie M. 441. — Maria 428. — Maria J. 428. — Maria Th. 441. — Niels 3, 439. — Norma M. 432. — Olaf W. 441. — Peter 441. — Pieter 30, 31, 33, 36, 37, 40, 51, 66, 82, 343, 422, 423. — Pieter J. 424. — Robert 432. — Sieglinde R. 439. — Suzanna E. 442. — Theodora M. 424. — Willem 30, 32, 33, 35, 36.
Dozy 219.
Dreewes 26.
Duclari 270.
DuToit434.
Duymaer van Twist 80, 84, 85, 86, 90, 113, 273, 293, 449.

E.

Edmonston en Douglas 152.
Einthoven, J. J. 440.
Elout 383, 384, 389.
Elsevier 103, 277, 420.
Elster, E. 21.
Emmerick, A. 399.
Enschedé 150.

Ensig, J. 289.
Ersanilli 95.
Etzerodt, A. F. 108.
Everts, A. C. 209, 336, 338.

F.

Fabius, A. N. J. 289.
Fackere, J. van de 2, 313.
Fantasio 259.
Federico, G. 409.
Feringa 236.
Ferrandina 403.
Filomene 400.
Fischer de Monrepos, M. A. 64.
Fischer 183, 187.
Flemmich, H. 331, 332.
Fontaine, de la, August 285. — Jean 363.
Focrest 108.
Formosina 392.
Franciscus van Assisi 387, 390.
Francken 113.
Franck—Best 338.
Franke, G. 44.
Fransen van de Putte 81, 199, 450.
Franzos, K. E. 372.
Fredericq, P. 11, 12, 14, 15, 379.
Freiligrath, F. 295.
Freybourg, H. 245.
Funke, J. 21, 299, 327.

G.

Galton, F. 446.
Gaudry, A. 378.
Gemelli, A. 348.
Gerlings, H. 317.
Gerth 70.
Geyter, Julius de 123, 302.
Gezelle, G. 383.
Ghijsen, M. C. 310.
Ghinst, van der, August 149, 152, 239. — Ireneus 149.
Goekoop, J. 336.
Goes, F. van der 287, 289.
Gorkum, Van 280.
Gorter, A. 289. — J. 428. — K. S. 27, 29.
Gorter, Wijntje de 12, 23, 24.
Götze, J. G. 336, 338, 359, 361.
Goudt 61.
Graaf, D. A. J. B. de 289.
Gras, A. J. Le 238, 239, 250, 253, 289.
Grauw, de, F. P. 444. — J. H. 444. — J. H. 426. — P. 444.
Groeneman, J. 44.
Groot, Hugo de 68.
Gruyter, Jan de 14, 16, 79.
Gundlach, D. 418.
Gunst 248, 321.

H.

Haag, A. 338.
Haas, J. A. de 289.
Haga 82.
Haighton en Pereira 429.
Hall, J. N. van 12, 15, 289, 328, 359, 360, 450.
Hamminck Schepel, J. A. 292, 310. — J. C. P. 116, 238.
Haren Noman, van, C. Th. J. 440. — L. 441.
Haring 39.
Hart, S. 19.
Hart, C. de 17, 21, 26.
Hartog 271.
Hartogh Heys van Zouteveen, A. H. 290.
Haspels, D. 238, 239, 290. — J. M. 238, 239, 290, 293, 298, 307.
Hasselman, J. J. 272. — C. J. 18, 79, 81, 449, 450.
Hasselt, Van 97.
Hautour, d' 436.
Havelaar, J. 416.
Haverman, J. F. 354.
Heckler, F. A. 56.
Heeckeren van Waliën, H. van 5, 273.
Heemskerk 147, 236.
Heine, H. 21.
Heineken, W. 290.
Helden, Ch. van 154, 162, 221, 238, 281.
Heldt, B. H. 290.
Hello 387.
Hellwig, E. L. 440.
Heloïse 217.
Hemert, Van 77.
Henriques de Castro, 290.
Herzberg, K. 442.
Hesselink 61.
Heyning, E. 343. — J. 343. — Th. Ch. 343, 422.
Heyse, Paul 373.
Heyst, Van 63.
Hiel, Van der 26.
Hildegard 400.
Hir, Le 391.
Hoekstra, J. F. 364.
Hoëvell, Van 66.
Holda 290.
Holkema, Van 28, 46.
Hölzl 374.
Homerus 94.
Hoogendijk, D. 19, 365, 421.
Hoogeveen 66.
Hotz, Tr. 210.
Houtin, A. 382.
Hubrecht, H. F. R. 119.
Hucht, van der, J. 6, 65. — W. 63.

Huet, Cd. Busken 46, 69, 84, 92, 99, 103, 108, 119, 120, 128, 129, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 166, 228, 272, 273.
Hugenholtz, J. B. Th. 426.

I.

Ibsen 329.
Ignatius 403.
Israëls, A. H. 290.
Israëls, J. 290, 416.

J.

Jacopone da Todi 387, 403.
Jan van 't Kruis 387, 400, 401.
Janssen, E. M. 438. — J. G. 438.
Jas 26.
Jeremias 292.
Jesaïas 392, 393.
Johannes, Apostel 393.
Jolles, A. E. 444.
Jonckbloet, G. D. A. 43, 99, 102, 318.
Jonge, De 285.
Jorissen 271.
Jorisz Douwe 23, 24.
Julian 416.
Justinianus 68.

K.

Kaiser 70.
Kalff, J. 383, 384.
Kalken, Hendrik van 354, 356, 358.
Kallenberg van den Bosch, R. J. A. 290.
Karta Nata Negara 74, 77.
Kate, L. ten 225.
Kerkhoven, Van 33.
Kesteren, Van 151.
Keuchenius, C. L. 418. — F. W. E. 418. — H. W. E. 418.
Kircher 420.
Kielstra 327.
Klein, Antje 30. — Eeltje 29. — Sietske Eeltjes 27, 28, 30, 31, 32, 37, 39, 40, 44, 49, 238, 368.
Kleine 263.
Kleinhoff, E. 64.
Kloppers 116.
Knowlton, Ch. 339.
Koch, C. S. 444.
Kock, de, H. M. 54. — W. H. W. 17, 18, 53, 79, 81, 82, 98, 101, 151, 361, 448.
Kok, A. S. 219, 290, 312, 339, 349, 351, 354, 355.
Kolff, G. 243, 420, 436, 438.
Koning, J. M. 122, 428. — K. D. 19, 428.
Koo, J. de 290.
Korteweg, D. J. 248, 251, 287, 290.
Kostka, S. 400.
Kouwenaar, T. 299.
Kouwer, A. 23, 24.
Kronenberg, 85.
Krüger 416.
Kruseman, M. 225, 233, 234, 236, 239, 246—253.

L.

Lagaay, C. A. 421. — R. A. 421.
Landauer, G. 332.
Lange, Daniel de 290.
Langeveldt van Hemert 270.
Laokoon 367.
Laurentius 396.
Laurica 318.
Lava 356.
Lefebvre, A. 167, 381, 383, 389.
Lenbach 373.
Lennep, van, J. 83, 97, 98, 101, 106, 155, 163, 166. — L. H. 385.
Leopold, L. 290.
Lessen, D. H. M. van 439.
Lewes, G. H. 326.
Lijke, van der, J. M. 418. — P. 418.
Linden, Van der 68.
Lith, P. A. van der 55.
Loffelt, A. C. 290.
Lom de Berg, De 116.
Loman 161, 162, 444.
Lombroso 43, 420.
Lorck 432.
Lorenzo, G. de 381, 382.
Loudon 111.
Louwerse, J. J. 442. — J. M. 442.
Luchtmans 290.

M.

Maegt, J. de 356.
Maeterlinck, M. 401.
Magnaud 418.
Mansholt, D. R. 290.
Manzoni 125.
Marchant 346.
Marconi 399.
Maria Magdalena 396.
Marietti 19.
Marot 219, 352.
Marsman, M. W. 429. — W. K. D. 429.
Martini 382.
Mattheus 393.
Maurik Jr., J. van 290.
Mauthner, F. 332.
Meerkerk, J. B. 11, 353, 363.
Meersmans, P. J. A. 16, 361.
Meerten, J. H. van 58.
Merens 338.
Merkus 58.

Mesdag, H. W. 290.
Meskendorff 46.
Meij, F. J. 420.
Meyer, R. C. 113, 281.
Meyer, P. 142.
Meyier, C. T. de 438.
Meyners d'Estrey 221.
Michiels, A. V. 58—61.
Mierop Mulder, Van 425.
Mitkiewicz, C. 114, 119, 218.
Modderman 224, 280.
Moleschott, J. 349.
Monchy, R. A. de 290.
Monica 399.
Monod de Froideville, I. 439.
Monsabré 400.
Morin, A. 290.
Mozes 391.
Müffling Wesselman van Helmond, C. von 5, 7, 191.
Muller, H. C. 207, 356, 357.
Mulock—Houwer 251.

N.

Nagtegaal, C. J. 29.
Nahuys 152, 379.
Napoleon 29.
Neumann, L. M. 432.
Neumayr 378.
Nix 436.
Nijhoff, M. 290.
Nunes, Vaz S. 428.

O.

Oorde, A. P. van 428.
Oosting, G. 290.
Op ten Noort 410.
Opzoomer 389.
Ottilie 90, 98.
Out, T. W. 25.
Overman 71.

P.

Paap, W. A. 7, 8, 287, 290, 314.
Pahud 63, 80, 84.
Paige, Le 64.
Paira 132.
Patey 416.
Paulin 415.
Paulus 390, 392, 393.
Peeters, C. 418.
Peltenburg, P. 424.
Pekelharing, B. H. 53.
Pène, H. de 94, 218.
Pennink 421.
Perelaer, M. T. H. 290, 293.
Peripateticus 217, 218.
Perk, B. 251, 252.
Perosi 396.
Petit, L. D. 349, 351.
Pierson, A. 290.
Pijnacker Hordijk, E. A. 428. — G. J. 428. — J. M. 428.
Pisuisse 272, 273.
Plettenburg 161.
Plettenberg 238.
Plon 408.
Pluim Mentz, C. E. 414.
Poelje, Van 346.
Polak, H. J. 99, 100.
Pool 239.
Porché 318.
Post, C. L. F. 290.
Post van Leggeloo, A. 17, 349, 350, 361, 369.
Postma 241.
Pot, J. M. C. 318.
Pot—Meyer, L. M. A. 318.
Potgieter, S. 121.
Prince, L. de 90.
Prinsen, J. 449.
Psichari, E. 406, 408. — H. 408.
Puccini 338.

R.

Raffles 54.
Ramazzotti 384, 386.
Ranneft, G. J. 439. — O. J. 439. — R. J. 439.
Redwitz 373.
Renan, E. 391, 406, 408. — H. 408.
Retté 403.
Reville 273.
Rey, De la 434.
Reynst, J. C. 60.
Richter, J. P. F. 327.
Riemens, K. J. 364.
Robbers, J. G. 291, 299.
Rochussen 66, 84, 104, 106, 111, 146, 272.
Roessingh van Iterson 282, 283, 287, 291, 320.
Roldanus, J. M. 317.
Roock, De 88.
Roorda van Eysinga, P. P. 322. — S. E. W. 12, 22, 84, 152, 191, 210, 216, 272, 291, 322, 323, 324, 326.
Rooyaards 14.
Rosa van Lima 404.
Rosa, Andries de 338.
Rossem, H. W. van 291.
Rossi 416.
Rothmeyer, J. H. 339.
Rousseau 228.
Ruloffs 59.
Rütten und Loening 332, 334.
Ruysbroeck 400.
Ruysch, W. P. 424.
Ruyter, de, J. 79. — J. 101.

S.

Sabatier 382, 397.
Sainte—Beuve 329.
Sandeau 273.
Sanders, T. 291.
Sanderson, G. 338.
Sandick, R. A. van 73, 76, 77.
Santen, Van 155.
Schadd, K. H. 101, 243.
Schaepman 225.
Scheffer 65.
Schenk, C. 25.
Scherius 69.
Schermbeek, P. G. van 291.
Schermer, D. 415. — K. 414. — N. 414.
Schippers, J. 291.
Schmidt auf Altenstadt 66.
Schröder 234.
Schweitzer 393.
Segneri 403.
Sjoerts, W. 23.
Sleeswijk, J. G. 303.
Slothouwer 56.
Sluis, A. J. van der 29.
Smit Kleine, F. 273, 291.
Snabilié 72.
Soest, G. H. van 291.
Sombreffe, De 108.
Son, A. M. van 429.
Soranzo, G. 348.
Sorgdrager, A. 415. — B. 412. — B. 415. — C. 414. — D. 414. — J. E. 414. — J. W. 415. — P. 415. — P. 42, 411. — P. 19, 412, 413. — P. 414. — P. 415. — Th. 415. — Th. 19, 412, 414. — Th. 415.
Spamer 46.
Spencer 367.
Spitta 108.
Spohr, W. 14, 275, 329, 330, 331, 332, 335.
Staël, De 339.
Stedman 285.
Stefanus 396.
Stehouwer, N. 439.
Stockum, Van 420.
Stokvis, B. J. 291.
Stoppelaar Blijdesteijn, De 82.
Straatman 243.
Strambis 127.
Strauss, D. 393.
Suquet 408.
Suso 401.
Süss 378.
Swaaben 414.
Swart 450.
Swart Abrahamsz, Th. 19, 28, 37, 38, 40—44, 111, 314, 341, 365, 366, 410, 412, 421, 432.

T.

Tamson, J. W. 56.
Tartaud 14.
Teixeira de Mattos 254, 255, 256, 257, 259, 266, 269.
Tersteeg, H. G. 291.
Theresia van Jezus 390, 397.
Thomas 392, 393.
Tiberius, J. 354.
Tiele, P. A. 291, 326.
Tolstoi 329.
Tosti 390.
Trip, L. 25.

V.

Valckenier Kips, J. H. 17, 101.
Valette, G. 291.
Vecht, Van der 362.
Veegaete, Van der 15.
Veen 383.
Veenendael 103.
Veer, H. de 215, 216, 252, 273.
Velde, Van de 51.
Velderman, A. B. 420. — E. F. 420. — J. B. 420.
Velthuis, H. E. 362, 364.
Venus van Milo 367.
Verbrugge 276.
Vercoullie, J. 332.
Verlaine 318.
Vernioles 391.
Verschuur, G. 73.
Versluys, A. 295. — J. 69, 235, 236, 276, 287, 291, 295, 296, 297, 326, 329. — W. 8, 12, 272, 314, 322, 325.
Versteeg, J. G. H. 338.
Versteegh, Caroline 57. — H. 441. — J. 441. — L. 441. — M. 442. — P. 442.
Vervloet, W. J. 291.
Veth 99.
Vigaureau 392.
Viruly 239.
Visser, H. 23. — P. 23.
Visser & Co. 438.
Vloten, van, J. 119, 215, 216, 222, 223, 235, 236, 246. — Van 128, 163.
Volck, M. 116, 238.
Vollenhoven, J. van 72, 420, 450.
Volmerinck, S. E. 440.
Vondel 145, 232, 270, 271.
Voorstad, Th. 421.
Vos, F. A. C. 446. — H. D. 446. — K. 17, 53, 82, 98. — S. E. 446. — W. 444.
Vos, J. C. de 287, 291.
Vosmaer, C. 99, 191, 202—204, 208—212, 215—217, 224—226, 233,

236, 239, 291, 326.
Voûte 416.
Vredenhuys, P. 23.
Vreede 146.
Vries, de, A. D. 291. — H. 307—309. — Versteegh, De 442.

W.

Waal, De 151.
Waegheningh, A. M. van 446.
Walther, E. 415. — P. 311, 312.
Waltman 155, 161, 211, 225, 254.
Wansleven 217.
Wellens 64.
Werner 141.
Wertheim 163.
Wibaut, F. M. 310.
Wienecke, C. A. 19, 43, 418. — C. A. 420. — E. 418. — G. J. 111, 415, 416. — J. 418. — J. C. 19, 21, 41, 43, 110, 345, 366, 368, 412, 416—419. — R. 418. — S. 418, 419. — S. 420.
Wiertz 113.
Wijck, Freule van der 320.
Wijnbergen, van, C. F. J. P. 64, 65. — H. M. 64. — M. G. H. 64. — S. L. 64. — W. L. 64.
Winckel 117.
Wink 436.
Wit Hamer, De 436.
Witt Hamer, M. J. de 291.
Woest 276.
Wolff, H. C. de 291.
Wolterbeek Muller, C. 442.

Z.

Zaal 36.
Zaalberg 117.
Zittel 378.
Zola 271, 272.
Zürcher, E. 285, 287. — J. 282, 285, 286, 287, 291, 293, 309, 319.
Zuylen, Van 147, 238.

INHOUD

		blz.
	VOORBERICHT	5
1.	VOOROUDERS	23
2.	GEZIN DOUWES-KLEIN	32
3.	GEBOORTE EN JEUGD	44
4.	NAAR INDIË	54
5.	TINE	63
6.	LEBAK	73
7.	MAX HAVELAAR	85
8.	STEPHANIE, SIETSKE, MIMI	106
9.	BRIEVEN AAN POTGIETER	119
10.	BITTERE ARMOEDE	141
11.	BRIEVEN AAN FUNKE	154
12.	BRIEF AAN FUNKE	167
13.	TINE'S LAATSTE JAREN	171
14.	STEPHANIE OVER TINE	190
15.	EERSTE VERWIKKELINGEN	199
16.	HEEN-EN-WEERGESLINGER	206
17.	GESUKKEL	219
18.	VERDRIET EN GEESTELIJKE ONMACHT	228
19.	TWEEDE HUWELIJK	233
20.	DE DIKKE TANTE	246
21.	ZEDELIJK KLEURENBLIND	258
22.	BREUK MET DE KINDEREN	270
23.	HULDEBLIJK	282
24.	ZIEKTE EN DOOD	296
25.	MIMI	312
26.	EDU	339
27.	NONNIE	369
28.	DE MYSTIEKE NONNIE	390
29.	TAK CATHARINA	410
30.	TAK PIETER	422
31.	TAK JAN	429
32.	SLOTWOORD	446
	STAMBOOM VAN MULTATULI	452
	NAAMREGISTER	453

.n Multatuli verschenen nog bij de Wereldbibliotheek N.V. de navolgende werken:

Max Havelaar

15e druk 88/91e duizendtal
Gebonden f 1.40

=

Vorstenschool

Met een inleiding van Mevrouw Douwes Dekker-Schepel.

Spel in 5 bedrijven
10e druk Gebonden f 1.—

=

Aleid

Inleiding van Mevr. Douwes Dekker-Schepel.
Fragment van een onvoltooid gebleven blijspel.

2e druk Gebonden f 0.50

=

Duizend en een Specialiteiten

Met noten van den schrijver en een voorwoord van Mevr. Douwes Dekker-Schepel.
Luxe uitgaaf in groot formaat

3e druk Gebonden f 2.90